คำนำ

พระวินัยปิฎก แบ่งออกเป็น ๕ คัมภีร์ คือ มหาวิภังค์ ภิกขุนีวิภังค์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร. มีอรรถกถา ชื่อสมันตปาสาทิกา อันเป็นผลงานของพระเถระชาวชมพูทวีป ชื่อพุทธโฆษาจารย์ รจนาขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ประมาณพันปี พระเถระรูปนี้เป็นมหาปราชญ์ ที่พุทธศาสนิกชนรู้จักกันมากในประเทศที่นับถือศาสนาฝ่ายเถรวาททั้งหลาย เพราะท่านได้แปลคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎกจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี จัดว่าเป็นงานใหญ่ชิ้นสำคัญ เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทั้งหลายจนทุกวันนี้ เมืองไทยได้ใช้คัมภีร์ที่ท่านรจนาไว้ เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมตั้งแต่ประโยค ป. ธ. ๓ ถึงประโยค ป.ธ. ๙ โดยเฉพาะสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎกที่ท่านรจนาขึ้น โดยยึดเค้าโครงอรรถกถาเดิม คือ มหาอรรถกถา มหาปัจจรี และกุรุนทีเป็นหลัก ดังปรากฏในอารัมภกถา ปฐมสมันตปาสาทิกานี้.

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ที่ชำระพิมพ์เป็นอักษรไทย ท่านแบ่งเป็น ๓ ภาคคือ ภาค ๑ พรรณนาความในคัมภีร์มหาวิภังค์ เริ่มด้วยพาหิรนิทาน เวรัญชกัณฑ์ และปาราชิก ๔ ที่เรียกว่าอาทิกรรม, ภาค ๒ พรรณนาความในมหาวิภังค์ ตั้งแต่สังฆาทิเสสถึงเสขิยวัตรและในภิกขุนีภังค์, ภาค ๓ พรรณนาความในมหาวรรค จุลวรรค และปริวาร.

ภาค ๑-๒ องค์การศึกษาคณะสงฆ์ไทย ได้ประกาศใช้เป็นหลักสูตรประโยค ป.ธ. ๗ วิชาแปลมคธเป็นไทย และใช้เป็นหลักสูตรประโยค ป.ธ. ๘ วิชาแปลไทยเป็นมคธ, ภาค ๓ ใช้เป็นหลักสูตรประโยค ป.ธ. ๖ วิชาแปลมคธเป็นไทย ในสมัยปัจจุบันนี้.

ก็อรรถกถาทั้งหลาย ซึ่งแก้ความพระบาลีนั้น พระอาจารย์ผู้รจนามีความมุ่งหมายเพียงเพื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ยังลี้ลับ โดยอรรถ

หรือโดยพยัญชนะให้ปรากฏชัดเท่านั้น หาได้มุ่งหมายจะอธิบายบทพระบาลีทุกข้อไม่ เพราะฉะนั้น ลักษณะของอรรถกถา จึงมีวิธีการเป็น ๒ คือ อธิบายบทพยัญชนะอย่างหนึ่ง อธิบายความหมายอย่างหนึ่ง และทั้ง ๒ วิธีนี้ ก็หาได้จัดสรรให้เป็นหมวดเป็นหมู่ไม่ ท่านทำคละกันไปตามลำดับแห่งบทพระบาลีที่มาถึงเข้า ที่อธิบายไว้เป็นเรื่องสั้น ๆ ก็มีเป็นเรื่องยาว ๆ ก็มี ล้วนเป็นเรื่องที่เกื้อกูลแก่ความรู้ความเข้าใจของผู้ใคร่ศึกษาทุกอย่าง ไม่เฉพาะแต่ในเรื่องพระศาสนาเท่านั้น ยังเป็นเครื่องส่องให้เห็นความเป็นไปของคนในสมัยสองพันกว่าปีล่วงมาแล้วอีกด้วยว่า มีความประพฤติอย่างไร มีความนิยมอย่างไร มีจารีตประเพณีอย่างไร เรื่องเหล่านี้ เป็นเครื่องเทียบความเจริญความเสื่อมของหมู่ชน ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับพระศาสนา เชื่อมโยงอดีตกับปัจจุบันให้ต่อกัน เพราะฉะนั้น ปกรณ์อรรถกถา จึงจัดว่าเป็นเรื่องน่าอ่าน น่าสนใจอย่างยิ่ง.

อนึ่งเล่า แบบแผนต่าง ๆ ทั้งทางธรรมและทางวินัย โดยมากท่านผู้รจนา ได้ถือเอานัยอรรถกถามาอธิบายประกอบพระบาลี เพราะถือว่า อรรถกถาเป็นปกรณ์หลักฐานควรเชื่อถือเป็นที่สองรองจากพระบาลี และเชื่อว่า ท่านพระอรรถกถาจารย์เป็นผู้รู้พระพุทธาธิบาย อาศัยเหตุนี้ กองตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย จึงตั้งใจจะให้แปลปกรณ์อรรถกถา ที่องค์การศึกษาคณะสงฆ์ไทยให้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม ให้เป็นฉบับของมหามกุฏ ฯ เท่าที่จะทำได้ เพื่อเป็นอุปกรณ์การศึกษาแผนกนี้ ของนักศึกษา และเพื่อเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนทั่วไป.

สำหรับตติยสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยภาค ๓ นั้น เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดมกุฏกษัตริยาราม ได้แปลเป็นภาษาไทยในสมัยยังเป็นเปรียญ และได้มอบลิขสิทธิ์ให้แก่มหามกุฏ-ราชวิทยาลัยจัดพิมพ์มาช้านานแล้ว ส่วนภาค ๑-๒ กองตำรามหา-

มกุฏ ฯ ได้มอบให้พระเถระที่เป็นเปรียญ ๘ ประโยค ซึ่งเป็นกรรมการกองตำรามหามกุฏ ฯ รับไปดำเนินการแปล โดยเฉพาะท่านเจ้าคุณพระเทพวราภรณ์ (ผุย คตญาโณ ป.ธ. ๘) วัดปทุมวนาราม เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่ ได้แปลสมันตปาสาทิกาภาค ๑ จบ แต่เพราะกรรมการกองตำรามหามกุฏ ฯ มีงานอื่นในแผนกตำราจำต้องรีบจัดทำก่อน และกรรมการแต่ละท่านก็มีภารกิจทางอื่นอีก ไม่มีเวลาที่จะชำระพิมพ์ได้ เรื่องจึงชะงักอยู่เป็นเวลานาน เมื่อท่านผู้แปลถึงมรณภาพแล้ว ทางวัดปทุมวนาราม ได้มอบเอกสารการเขียนของท่านยกกรรมสิทธิ์ให้แก่มหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อดำเนินการต่อไปตามความประสงค์ของท่านผู้แปล แต่เป็นที่น่าเสียดาย ที่ต้นฉบับสมันต-ปาสาทิกาภาค ๑ ที่ท่านแปลไว้นั้น ขาดหายไปเป็นตอน ๆ หาไม่พบ ดังนั้นตอนที่ขาดหายไป ถ้าเป็นประโยคที่เคยแปลออกสอบสนามหลวงก็ใช้ของสนามหลวงแทน หรือถ้าเป็นประโยคที่ท่านบุรพาจารย์เคยแปลไว้ก็ใช้ของท่านแทน แต่ถ้าไม่ใช่ทั้งสองอย่าง ก็ขอให้กรรมการกองตำรามหากุฏ ฯ แปลใหม่ กรรมการกองตำรา จึงได้ชำระแก้ไขคำแปลของเดิมบางคำตามที่ยุติกันในเวลานี้บ้าง บางตอนก็แปลใหม่ทีเดียวบ้าง.

ส่วนสมันตปาสาทิกาภาค ๒ ได้ขอให้พระมหาแพร กมฺมสาโร เปรียญ ๘ ประโยค วัดเขมาภิรตามราม นนทบุรี แปล ได้แปลจบแล้ว ยังมิได้ชำระพิมพ์ จะได้ดำเนินการในโอกาสต่อไป.

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ที่เป็นพากย์มคธ แม้จะได้ชำระกันมาหลายคราว ก็ยังไม่วายมีผิดพลาด แต่ความผิดพลาดนั้นแก้ไขได้ ไม่ควรยกขึ้นเป็นข้อตำหนิ ทั้งเป็นหนังสือที่ละเอียด มีข้อเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ควรพิจารณาอยู่แทบทั้งคัมภีร์ จึงเป็นเรื่องที่หนักใจของผู้จัดทำเป็นพากย์ไทยอยู่มิใช่น้อย การจัดทำเป็นพากย์ไทยในครั้งนี้ได้ถือหลักดังนี้ คือ:-

การแปล ถือหลักคำนึงถึงผู้ศึกษาเป็นสำคัญ ได้พยายามแปลไม่โลดโผนนัก มุ่งอรรถทางมคธให้ตรงกับไทย ให้สำนวนเรียบร้อยกะทัดรัด ไม่รุ่มร่าม แต่การแปลที่จะให้ถูกตามมติที่นิยมเป็นแบบเดียวกันนั้น เป็นเรื่องยาก เพราะครูบาอาจารย์แต่ละสำนักมีมตินิยมต่างกัน ลางแห่งก็อาจแปลได้หลายนัย เพราะฉะนั้น จึงขอให้เข้าใจว่า ที่แปลครั้งนี้ เป็นเพียงมติของครูบาอาจารย์ในสำนักหนึ่ง และโดยลักษณะหนึ่งเท่านั้น.

การตรวจชำระ ถือหลักความถูกต้องโดยอรรถพยัญชนะ และความเป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นประมาณ คือปรับถ้อยคำสำนวนและอื่น ๆ ให้ลงระเบียบเดียวกัน ไม่ลักลั่น แม้เช่นนั้นก็อาจมีการลักลั่นอยู่บ้างเป็นธรรมดา ซึ่งจะได้แก้ไขในคราวต่อไป.

การลงเชิงอรรถ ข้อความที่ลงเชิงอรรถนั้น แบ่งเป็นข้อควรรู้อย่างหนึ่ง บอกชื่อคัมภีร์ที่มาอย่างหนึ่ง ข้อที่ควรรู้นั้น เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ก็มี เป็นศัพท์เกี่ยวกับธรรมะหรือลัทธิศาสนาก็มี ได้ชี้แจงไว้เท่าที่สามารถ คัมภีร์ที่มานั้น พึงทราบว่าเป็นคัมภีร์ที่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยแล้ว ได้บอกเล่ม เลขหน้าไว้ด้วย.

หวังว่า หนังสือชุดนี้ จักเป็นเครื่องมือให้ความสะดวกแก่นักศึกษาทั้งหลายได้ตามสมควร และจะเป็นทางเรืองปัญญาของผู้ใคร่ศึกษาทั่วไป มหากุฏราชวิทยาลัย ขอขอบคุณท่านผู้แปล ท่านผู้ช่วยตรวจแก้ และท่านที่ได้ช่วยเหลือในการนี้ทุก ๆ ท่าน ตั้งแต่ต้นจนสำเร็จเป็นฉบับพิมพ์ และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงในการจัดทำนี้ บูชาคุณท่านพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้รจนาปกรณ์อรรถกถานี้ และท่านบุรพาจารย์ผู้บริหารพระศาสนา อบรมสั่งสอนสืบต่อกันมาโดยลำดับจนถึงยุคปัจจุบันนี้.

อนึ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัย ขอถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า

องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในมหามงคลสมัยที่ทรงเจริญพระชนพรรษาเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๓๕๐๘.

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และอำนาจพระราชกุศลบารมี ได้อภิบาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ธรรมิกมหาราชธิราชเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระราชโอรส พระราชธิดา ให้ทรงปราศจากทุกข์ ภัย โรค ทรงเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุขะ พลานามัย เสด็จสถิตสถาพรในพระสิริราชสมบัติ แผ่พระราชกฤดาภินิหารบรมเดชานุภาพ เป็นที่พึ่งร่มเย็น แห่งพระบรมวงศานุวงศ์ รัฐบาล ข้าราชการ กับทั้งอาณาประชาราษฎร สมณชีพราหมณาจารย์ ตลอดกาลนานเทอญ.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

๒๙ สิงหาคม ๒๕๐๘

๑. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี)

อรรถกถาพระวินัย

ชื่อสมันตปาสาทิกาแปล

มหาวิภังควรรณนา

ภาค ๑

อารัมภกถา

* **ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแด่พระผู้เป็นที่พึ่ง ผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา พระองค์ผู้ทรงกระทำกรรมที่ทำได้ยากยิ่ง ตลอดกาลซึ่งจะนับประมาณมิได้ แม้ด้วยหลายโกฏิกัป ทรงถึงความยากลำบาก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตวโลก. ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการแก่พระธรรมอันประเสริฐ อันขจัดเสียซึ่งข่ายคือกิเลสมีอวิชชาเป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงเสพอยู่เป็นนิตย์ ซึ่งสัตวโลกเมื่อไม่หยั่งรู้ต้องท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยและภพใหญ่. ข้าพเจ้าขอถวายนมัสการด้วยเศียรเกล้า ซึ่งพระอริสงฆ์ ผู้ประกอบ**

* องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๘๙-๒๕๐๖

ด้วยคุณ มีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ และ
วิมุติญาณทัสนะเป็นเค้ามูล เป็นเนื้อนาบุญของ
เหล่าชนผู้มีความต้องการด้วยกุศล. ข้าพเจ้า
นมัสการอยู่ ซึ่งพระรัตนตรัยอันควรนมัสการ
โดยส่วนเดียว ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ได้
แล้วซึ่งกุศลผลบุญที่ไพบูล หลั่งไหลไม่ขาด
สายอันใด ด้วยอานุภาพแห่งกุศลผลบุญนั้น
ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้ปลอดอันตราย. ข้าพเจ้า
จักอาศัยอานุภาพของท่านบูรพาจารย์พรรณนา
พระวินัยให้ไม่ปะปนกัน ซึ่งเมื่อทรงอยู่แล้ว
ศาสนาของพระพุทธเจ้า ผู้มิได้ทรงตั้งมั่นอยู่
(ในส่วนสุดทั้งสอง) แต่ทรงดำรงชอบด้วยดี
(ในมัชฌิมาปฏิปทา) เป็นอันประดิษฐานอยู่ได้.
แท้ที่จริง พระวินัยนี้ ถึงท่านบูรพาจารย์ผู้
องอาจ ซึ่งขจัดมลทินและอาสวะออกหมดแล้ว
ด้วยน้ำคือญาณ มีวิชาและปฏิสัมภิทาบริสุทธิ์
ฉลาดในการสังวรรณนาพระสัทธรรม หาผู้
เปรียบปานในความเป็นผู้ขัดเกลาได้ไม่ง่าย
เปรียบดังธงชัยของวัดมหาวิหาร ได้สังวรรณนา
ไว้โดยนัยอันวิจิตร คล้อยตามพระสัมพุทธเจ้า
ผู้ประเสริฐ. กระนั้น เพราะสังวรรณนานี้ มิได้

อำนวยประโยชน์ไร ๆ แก่ชาวภิกษุในเกาะอื่น เพราะท่านเรียบเรียงไว้ด้วยภาษาชาวเกาะสิงหล ฉะนั้น ข้าพเจ้าผู้รำลึกอยู่ด้วยดีโดยชอบ ถึงคำเชิญของพระเถระนามว่า พุทธสิริ จึงจักเริ่มด้วยดี ซึ่งการสังวรรณนานี้ อันควรแก่นัยพระบาลี ณ บัดนี้. และเมื่อจะเริ่มด้วยดี ซึ่งสังวรรณนานั้น จักเอามหาอรรถกถาเป็นโครงของสังวรรณนานั้น ไม่ละข้อความอันควรแม้จากวินิจฉัย ซึ่งท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามหาปัจจรี และอรรถกถาอันปรากฏด้วยดีโดยชื่อว่ากุรุนทีเป็นต้น กระทำเถรวาทไว้ในภายในแล้ว จึงจักเริ่มด้วยดีโดยชอบซึ่งสังวรรณนา. ขอภิกษุทั้งหลายปูนเถระ ปูนใหม่ และปานกลาง ผู้มีจิตเลื่อมใสเคารพนับถือพระธรรมของพระตถาคตเจ้า ผู้มีดวงประทีปคือพระธรรม จงตั้งใจฟังสังวรรณนานั้นของข้าพเจ้า โดยเคารพเถิด.

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล มิได้ละมติ (อธิบาย) ของท่านพุทธบุตรทั้งหลาย ผู้รู้ธรรมวินัย เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ได้แต่งอรรถกถาในปางก่อน. เพราะเหตุนั้นแล

คำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหมด ยกเว้น
คำที่เขียนด้วยความพลั้งพลาดเสีย ย่อมเป็น
ประมาณแห่งบัณฑิตทั้งหลายผู้มีความเคารพใน
สิกขาในพระศาสนานี้. ก็เพราะแม้วรรณนา
นี้ จะแสดงข้อความแห่งคำทั้งหลายที่มาในพระ
สุตตันตะให้เหมาะสมแก่พระสูตร ละทิ้งภาษา
อื่นจากอรรถกถานั้นเสียทีเดียว และย่นพล
ความพิสดาร (คำประพันธ์ที่พิสดาร) ให้
รัดกุมเข้า ก็จักไม่ให้เหลือไว้ ซึ่งข้อวินิจฉัย
ทั้งปวง ไม่ข้ามลำดับพระบาลีที่เป็นแบบแผน
อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตควร
ตามศึกษาวรรณนานี้โดยเอื้อเฟื้อแล ฯ[๑]

เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคาถาเหล่านั้นว่า " จักพรรณนาพระวินัย " ดังนี้ ผู้ศึกษาควรกำหนดพระวินัยก่อนว่า " วินัยนั้น คืออะไร ? " เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้ว่า " ที่ชื่อว่า วินัย ในที่นี้ประสงค์

๑. นย. สารตฺถทีปนี ๑/๔๓-๔๗ ว่า เพราะแม้วรรณนานี้ ซึ่งจะแสดงข้อความแห่งถ้อยคำอันมาในพระสุตตันตะให้เหมาะสมกับพระสูตร ข้าพเจ้าก็จักละภาษาอื่นจากอรรถกถานั้นเสียเลย และย่นพลความที่พิสดารให้รัดกุมเข้า ไม่ละทิ้งข้อวินิจฉัยทั้งปวงให้เหลือไว้ ไม่ข้ามลำดับพระบาลีที่เป็นแบบแผนอะไร ๆ แล้วจักรจนา, เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาควรตั้งใจสำเหนียกวรรณนานี้แล.

เอาวินัยปิฎกทั้งสิ้น." ก็เพื่อจะสังวรรณนาพระวินัยนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวมาติกาดังต่อไปนี้ว่า

" พระวินัยปิฎกนี้ ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวในกาล
ใด กล่าวไว้เพราะเหตุใด ผู้ใดทรงไว้ ผู้ใด
นำสืบมา และตั้งอยู่แล้วในบุคคลใด ข้าพเจ้า
กล่าววิธีนี้แล้ว ภายหลังจักแสดงเนื้อความ
แห่งปาฐะว่า "เตน" เป็นต้น โดยประการต่าง ๆ
ทำการพรรณนาอรรถแห่งพระวินัย. "

บรรดามาติกาเหล่านั้น คำว่า **" วุตฺตํ เยน ยทา ยสฺมา "** นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาคำมีอาทิอย่างนี้ก่อนว่า " โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ (ณ โคนต้นไม้สะเดาอันนเฬรุยักษ์สิงสถิต) ใกล้เมืองเวรัญชา[๑]. " เพราะคำนี้มิใช่เป็นคำที่กล่าวให้ประจักษ์กับพระองค์เองแห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า.[๒] เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงควรกล่าวตั้งปัญหานั่นดังนี้ ว่า " คำนี้ใครกล่าวไว้ กล่าวไว้ในกาลไหน และเพราะเหตุไร จึงกล่าวไว้. " (แก้ว่า) "คำนี้ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้ " ก็แลคำนั้น ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้ในคราวทำปฐมมหาสังคีติ (ในคราวทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรก). อันชื่อว่า ปฐม-

๑. วิ. มหา. ๑/๑ ๒. นย. สารตฺถทีปนี ๑/๓๙ ว่า คือมิใช่เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ หรือเป็นคำที่ท่านกล่าวไว้ในเวลาที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่.

มหาสังคีตินี้ พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลายได้กล่าวแล้วในปัญจสติก-
สังคีติขันธกะแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น[๑] เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทาน
บัณฑิตควรทราบตามนัยนี้ แม้ในอรรถกถานี้

๑. วิ. จุล. ๗/๓๗๙.

พาหิรนิทานวรรณนา

[ปรารภมูลเหตุทำปฐมสังคายนา]

* ความพิสดารว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นที่พึ่งแห่งโลก ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ตั้งแต่ทรงยังพระธรรมจักรให้เป็นไปเป็นต้น จนถึงโปรดสุภัททปริพาชกแล้วเสด็จปรินิพพาน ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในเวลาใกล้รุ่ง ในวันวิสาขปุณณมี ระหว่างต้นสาละทั้งคู่ในสาลวัน อันเป็นที่เสด็จประพาสของเจ้ามัลละทั้งหลาย ใกล้กรุงกุสินารา ท่านพระมหากัสสปผู้เป็นพระสังฆเถระแห่งภิกษุประมาณ ๗ แสนรูป ซึ่งประชุมกันในสถานที่ปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ระลึกถึงคำที่สุภัททวุฑฒพรรพชิตกล่าว เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้วได้ ๗ วันว่า "อย่าเลย ผู้มีอายุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายอย่าเศร้าโศกไปเลย ท่านทั้งหลายอย่าร่ำไรไปเลย พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะพระองค์นั้น ด้วยว่าพวกเราถูกพระมหาสมณะพระองค์นั้น คอยรบกวนห้ามปรามว่า 'นี้สมควรแก่เธอทั้งหลาย นี้ไม่สมควรแก่เธอทั้งหลาย' ดังนี้ ก็บัดนี้พวกเราจักปรารถนากระทำกรรมใด ก็จักทำกรรมนั้น พวกเราจักไม่ปรารถนากระทำกรรมใด จักไม่ทำกรรมนั้น[๑] " ดังนี้ ดำริอยู่ว่า "ข้อที่พวกปาปภิกษุ จะพึงเป็นผู้สำคัญเสียว่า 'ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงไปแล้ว' ดังนี้ ได้พรรค

* องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๐.

๑. วิ. จุล. ๗/๓๘๐

พวกแล้วพึงยังพระสัทธรรมให้อันตรธานได้ไม่นานเลย เรื่องนี้เป็นฐานะที่มีได้แน่." ความจริง พระวินัยยังตั้งอยู่ตราบใด ปาพจน์ยังมีพระศาสดาไม่ล่วงไปแล้วตราบนั้น ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " อานนท์ ! ธรรมวินัยใดอันเราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา[๑] " ดังนี้ อย่ากระนั้นเลย เราพึงสังคายนาพระธรรมและพระวินัย ซึ่งจะเป็นวิธีที่พระศาสดานี้จะพึงดำรงมั่นตั้งอยู่สิ้นกาลนาน. อนึ่ง โดยเหตุที่เราเป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "กัสสป ! เธอจักทรงผ้าบังสุกุลอันทำด้วยป่านของเรา ซึ่งเราใช้นุ่งห่มแล้วหรือ " ดังนี้ แล้วทรงอนุเคราะห์ด้วยสาธารณบริโภคในจีวร และด้วยการทรงยกย่องไว้เทียบเทียมพระองค์ในอุตริมนุสธรรมมีอนุปุพพวิหารเก้า แล้วอภิญญาหกเป็นประเภท โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! เราจำนงอยู่เพียงใด เราสงัดแล้วจากกามทั้งหลายเทียว ฯลฯ ย่อมเข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌาน อยู่ได้เพียงนั้น ภิกษุทั้งหลาย ! แม้กัสสปจำนงอยู่เพียงใด เธอสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌานอยู่ได้เพียงนั้นเหมือนกัน "[๒] ดังนี้ ความเป็นผู้ไม่มีหนี้อย่างอื่นอะไร จักมีแก่เรานั้นได้, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเราว่า "กัสสปนี้จักเป็นผู้ดำรงวงศ์พระสัทธรรมของเรา " ดังนี้แล้ว ทรงอนุเคราะห์ด้วยอสาธารณานุเคราะห์นี้ ดุจพระราชาทรงทราบพระราชโอรสผู้จะดำรงวงศ์สกุลของพระองค์แล้ว ทรงอนุเคราะห์

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๗๘. ๒. สํ. นิทาน. ๑๖/๒๖๐.

ด้วยการทรงมอบเกราะของพระองค์และพระอิสริยยศฉะนั้น มิใช่หรือ " ดังนี้ จึงยังความอุตสาหะให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อสังคายนาพระธรรมวินัย* เหมือนอย่างที่พระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวไว้ว่า "ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสป ได้เตือนภิกษุทั้งหลายว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย ! สมัยหนึ่งเราพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณภิกษุ ๕๐๐ รูป เดินทางไกลจากเมืองปาวา มาสู่เมืองกุสินารา[๑] " ดังนี้เป็นต้น. สุภัททกัณฑ์ทั้งปวง ผู้ศึกษาพึงทราบโดยพิสดาร.

[พระมหากัสสปชักชวนทำสังคายนา]

เบื้องหน้าแต่นั้น ท่านพระมหากัสสปได้กล่าวว่า " ผู้มีอายุทั้งหลาย ! เอาเถิด เราทั้งหลายจะสังคายนาพระธรรมและพระวินัยกัน เพราะว่า ในกาลเบื้องหน้า อธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง ในกาลภายหน้า พวกอธรรมวาทีจะมีกำลัง พวกธรรมวาทีจะหย่อนกำลัง พวกอวินัยวาทีจะมีกำลัง พวกวินัยวาทีจะหย่อนกำลัง[๒] " ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายได้เรียนท่านว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ถ้าอย่างนั้น ขอพระเถระโปรดคัดเลือกภิกษุทั้งหลายเถิด[๓]. "

[พระมหากัสสปคัดเลือกภิกษุ ๔๙๙ รูป]

พระเถระเว้นภิกษุผู้เป็นปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระขีณาสพสุกขวิปัสสก ผู้ทรงพระปริยัติ คือนวังคสัตถุศาสน์ทั้งสิ้นเสียจำนวนหลายร้อยและหลายพัน เลือกเอาเฉพาะพระภิกษุขีณาสพเท่านั้น มีจำนวน ๔๙๙ รูป ผู้ทรงไว้ซึ่งประเภท

๑. วิ. จุลฺ ๗/๓๗๙. ๒-๓. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๐.

แห่งสรรพปริยัติ คือพระไตรปิฎก ได้บรรลุปฏิสัมภิทามีอานุภาพมาก แตกฉานในไตรวิชาเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นสู่เอตทัคคะโดยมาก ผู้ซึ่งพระธรรมสังคาหกาจารย์หมายถึงจึงกล่าวคำนี้ว่า "ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปได้คัดเลือกพระอรหันต์ ๔๙๙ รูป[๑] " ดังนี้เป็นต้น.

[ทำสังคายนาจะเว้นพระอานนท์ไม่ได้]

ถามว่า " ก็พระเถระทำให้หย่อนอยู่ ๑ รูป เพื่อใคร ? " แก้ว่า " เพื่อให้โอกาสแก่ท่านพระอานนทเถระ. " จริงอยู่ การสังคายนาธรรมไม่อาจทำทั้งร่วมทั้งแยกจากท่านพระอานนท์นั้นได้ เพราะท่านพระอานนท์นั้นยังเป็นพระเสขะมีกิจจำต้องทำอยู่, ฉะนั้นจึงไม่อาจทำร่วมกับท่านได้, แต่เพราะนวังคสัตถุศาสน์มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้นอะไร ๆ ที่พระทศพลแสดงแล้ว ชื่อว่าท่านมิได้รับเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มี, เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจจะเว้นท่านได้. ถามว่า " ถ้าเมื่อไม่อาจทำอย่างนั้นได้ ถึงแม้ท่านยังเป็นพระเสขะอยู่ พระเถระก็ควรเลือก เพราะเป็นผู้มีอุปการะมากแก่การสังคายนาพระธรรม เมื่อมีความจำเป็นต้องเลือกอย่างนั้น เพราะเหตุไร พระเถระจึงไม่เลือกท่าน. " แก้ว้า " เพราะจะเว้นคำค่อนขอดของผู้อื่น." ความจริง พระเถระเป็นผู้คุ้นเคยในท่านพระอานนท์อย่างยิ่งยวด. จริงอย่างนั้น แม้เมื่อศรีษะหงอกแล้ว ท่านพระมหากัสสป ก็ยังเรียกท่านพระ

๑. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๐.

อานนท์นั้นโดยใช้กุมารกวาทะว่า " เด็กคนนี้ไม่รู้จักประมาณเสียเลย[๑] " ดังนี้. อนึ่ง ท่านพระอานนท์นี้ประสูติในศากยสกุล เป็นพระภาดาของพระตถาคต เป็นโอรสของพระเจ้าอาว์, จริงอยู่ ภิกษุทั้งหลายจะสำคัญในพระมหากัสสปเถระนั้นเหมือนถึงฉันทาคติ จะพึงกล่าวค่อนขอดว่า " พระเถระเว้นภิกษุทั้งหลายผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิทาเป็นอเสขะเสียเป็นอันมาก ได้เลือกเอาพระอานนท์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทาเป็นเสขะ. " พระเถระเมื่อจะเว้นคำค่อนขอดของผู้อื่นนั้นเสีย, คิดว่า "การสังคายนาไม่อาจทำได้โดยเว้นพระอานนท์เสีย เราจักรับเอาพระอานนท์เข้าด้วย ตามอนุมัติของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น " จึงมิได้เลือกพระอานนท์นั้นเข้าด้วย.

[ภิกษุทั้งหลายขอให้เลือกพระอานนท์]

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงพากันวิงวอนพระเถระ เพื่อต้องการให้เลือกพระอานนท์เสียเองทีเดียว เหมือนอย่างที่พระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า " พวกภิกษุได้กล่าวคำนี้กะท่านพระมหากัสสปว่า "ท่านผู้เจริญ ! ถึงท่านอานนท์นี้จะยังเป็นเสขะ เป็นผู้ไม่ควรถึงความลำเอียงเพราะความรัก ความชัง ความหลง ความกลัวก็จริง, ถึงกระนั้นธรรมและวินัย ที่ท่านได้เล่าเรียนในสำนักของพระผู้มีพระภาคมีมาก, ท่านผู้เจริญ ! ถ้ากระนั้น ขอพระเถระโปรดเลือกพระอานนท์เข้าด้วยเถิด.[๒] " ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสป จึงได้เลือกท่านอานนท์เข้าด้วย[๓] รวมกับท่านนั้นที่ท่านพระมหากัสสปเลือกตามอนุมัติของภิกษุทั้งหลาย[๔] จึงเป็นพระเถระ ๕๐๐ รูป ด้วยประการฉะนี้.

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๒๕๘. ๒-๓-๔. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๐-๓๘๑.

[เลือกกรุงราชคฤห์เป็นที่ทำปฐมสังคายนา]

ครั้งนั้นแล ภิกษุเถระทั้งหลายได้มีความปริวิตกอย่างนี้ ว่า " พวกเราจะพึงสังคายนาพระธรรมและพระวินัย ณ สถานที่ไหนหนอแล " ครั้งนั้นแล ภิกษุเถระทั้งหลายได้ปรึกษากันอย่างนี้ว่า " กรุงราชคฤห์แล มีที่โคจรกว้างขวาง มีเสนาสนะมากมาย, อย่ากระนั้นเลย พวกเราถึงอยู่จำพรรษาในกรุงราชคฤห์ทำสังคายนาพระธรรมและพระวินัยเถิด, ภิกษุเหล่าอื่นไม่ควรเข้าจำพรรษาในกรุงราชคฤห์.[๑] " ถามว่า " ก็เพราะเหตุไร ท่านเหล่านั้นจึงปรึกษาตกลงกันดังนั้น. " แก้ว่า " เพราะจะมีวิสภาคบุคคลบางคนเข้าไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ แล้วพึงคัดค้านถาวรกรรมของพวกเรานี้เสีย. " ครั้งนั้น ท่านพระมหากัสสป จึงสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม. ญัตติทุติยกรรมนั้น ผู้ศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในสังคีนิขันธกะนั้นแล.

[พระมหาเถระแยกกันเดินทางไปสู่กรุงราชคฤห์]

ครั้งนั้น พระมหากัสสปเถระ ทราบว่า " นับแต่วันที่พระตถาคตปรินิพานมา เมื่อวันสาธุกีฬาและวันบูชาพระธาตุล่วงไปได้อย่างละ ๗ วัน เป็นอันล่วงไปแล้วกึ่งเดือน, บัดนี้ฤดูคิมหันต์ยังเหลืออยู่เดือนครึ่ง ดิถีที่จะเข้าจำพรรษาก็ใกล้เข้ามาแล้ว " จึงกล่าวว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย ! พวกเราไปยังกรุงราชคฤห์กันเถิด " แล้วได้พาเอาภิกษุสงฆ์กึ่งหนึ่งเดินไปทางหนึ่ง. พระอนุรุทธเถระก็พาเอาภิกษุสงฆ์กึ่งหนึ่งเดินไปอีกทางหนึ่ง. ท่านพระอานนท์เถระถือเอาบาตรและจีวรของพระ

๑. วิ. จุล. ๗/๓๘๑.

ผู้มีพระภาคเจ้าอันภิกษุสงฆ์แวดล้อม มีความประสงค์จะเดินทางผ่าน
กรุงสาวัตถีไปยังกรุงราชคฤห์ ก็หลีกจาริกไปทางกรุงสาวัตถี.

[พระอานนท์ไปถึงที่ไหนมีเสียงร้องไห้ในที่นั้น]

ในสถานที่ที่พระอานนท์ไปแล้ว ๆ ได้มีการร้องไห้ร่ำไรมากมาย ว่า " ท่านอานนท์ผู้เจริญ ! ท่านพักพระศาสดาไว้ที่ไหน จึงมาแล้ว " ก็เมื่อพระเถระไปถึงกรุงสาวัตถีโดยลำดับ ได้มีการร้องไห้ร่ำไรมากมาย เหมือนในวันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานฉะนั้น.

[พระอานนท์ปัดกวาดเสนาสนะที่เคยประทับ]

ได้ทราบว่า ในกรุงสาวัตถีนั้น ท่านพระอานนท์ได้ปลอบโยน มหาชนนั้นให้เบาใจด้วยธรรมีกถาอันปฏิสังยุตด้วยไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแล้วเข้าไปยังพระเชตวัน เปิดประตูพระคันธกุฎีที่พระทศพลเคยประทับ แล้วนำเตียงและตั่งออกมาเคาะตีปัดกวาดพระคันธกุฎี เก็บหยากเยื่อดอกไม้ที่เหี่ยวแห้งทิ้งเสีย แล้วนำเอาเตียงและตั่งกลับเข้าไปตั้งไว้ในที่เดิมอีก ได้ทำวัตรทุกอย่างที่เคยทำ เหมือนในเวลาที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายังดำรงอยู่ฉะนั้น.

[พระอานนท์ฉันยาระบาย]

ในกาลนั้น พระเถระ เพราะเป็นผู้มากไปด้วยการยืนและการนั่ง จำเดิมแต่กาลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานมา เพื่อชำระกายที่มีธาตุหนาแน่นให้สบาย ในวันที่สอง จึงนั่งฉันยาระบายที่เจือด้วยน้ำนมอยู่ในวิหารนั่นเอง ซึ่งท่านหมานถึง จึงได้กล่าวคำนี้กะมานพที่สุภมานพ

๑. วิ. จุล. ๗/๓๘๒.

ส่งไปว่า " มิใช่กาลเสียแล้ว มานพ ! เผอิญวันนี้เราดื่มยาระบายเสีย แล้ว, ถ้ากระไรเอาไว้พรุ่งนี้เถิด เราจึงจะเข้าไป[๑] " ดังนี้. ในวันรุ่งขึ้น พระเถระ มีพระเจตกเถระเป็นปัจฉาสมณะได้ไป (ยังนิเวศน์ขอบสุภ-มานพ) ถูกสุภมานพถาม จึงได้แสดงพระสูตรที่ ๑๐ ชื่อสุภสูตร ใน ทีฆนิกาย. ในกาลนั้นพระเถระสั่งให้นายช่างทำการปฏิสังขรณ์สถานที่ ปรักหักพังในเชตวันวิหารแล้ว เมื่อวันวัสสูปนายิกาใกล้เข้ามา ได้ไปยังกรุงราชคฤห์. ถึงพระมหากัสสปเถระและพระอนุรุทธเถระก็พา เอาภิกษุสงฆ์ทั้งปวงไปสู่กรุงราชคฤห์เหมือนกัน.

[พระเถระทั้งหลายคิดซ่อมวิหาร ๑๘ แห่ง]

ก็โดยสมัยนั้นแล ในกรุงราชคฤห์มีมหาวิหารอยู่ ๑๘ ตำบล มหาวิหารเหล่านั้นแม้ทั้งหมดได้รกรุงรังด้วยของที่ถูกทิ้งและตกเกลื่อน. จริงอยู่ พวกภิกษุทั้งหมดพากันถือเอาบาตรและจีวรของตน ๆ ได้ทอดทิ้ง วิหารและบริเวณไปในสถานที่ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพาน. พระ เถระทั้งหลายในวิหารเหล่านั้น เพื่อที่จะบูชาพระดำรัสของพระผู้มีพระ ภาคและเพื่อจะเปลื้องวาทะของพวกเดียรถีย์เสีย จึงคิดกันว่า " ตลอด เดือนแรก พวกเราจะทำการปฏิสังขรณ์ที่ชำรุดทรุดโทรม. " ก็พวก เดียรถีย์พึงกล่าวว่า " เหล่าสาวกของพระสมณโคดม เมื่อพระศาสดา ยังดำรงอยู่เท่านั้น จึงปฏิบัติวิหาร เมื่อปรินิพพานแล้ว ก็พากันทอดทิ้ง เสีย. " ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า " ก็เพื่อจะเปลื้องวาทะของพวกเดียรถีย์ เหล่านั้น พระเถระทั้งหลายจึงได้คิดกันอย่างนั้น. " ข้อนี้สมจริงดังพระ

๑. วิ. จุล. ๗/๓๘๒.

ธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวไว้ว่า " ครั้งนั้นแล พระภิกษุเถระทั้งหลาย ได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า " ผู้มีอายุทั้งหลาย ! พระผู้มีพระภาคเจ้าแลทรงสรรเสริญการปฏิสังขรณ์ที่ชำรุดทรุดโทรม เอาเถิด ผู้มีอายุทั้งหลาย ! พวกเราจะทำการปฏิสังขรณ์ที่ชำรุดทรุดโทรมตลอดเดือนแรก จักประชุมกันทำสังคายนาพรระธรรมและพระวินัยตลอดเดือนอันมีในท่ามกลาง[๑] " ดังนี้.

[พระเถระไปทูลขอหัตถกรรมจากพระเจ้าอชาตศัตรู]

ในวันที่ ๒ พระเถระเหล่านั้นได้ไปยืนอยู่ที่ประตูพระราชวัง. พระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จมาไหว้แล้ว รับสั่งถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระคุณเจ้าทั้งหลาย พากันมาเพราะเหตุไร " ดังนี้ แล้วจึงทรงรับสั่งย้อนถามถึงกิจที่พระองค์เองควรทำ. พระเถระทั้งหลายได้ทูลบอกหัตถกรรมเพื่อประโยชน์แก่การปฏิสังขรณ์มหาวิหารทั้ง ๑๘ ตำบล.

[พระราชาทรงอุปถัมภ์กิจสงฆ์ทุกอย่าง]

พระราชาทรงรับว่า " ดีละ เจ้าข้า " แล้วได้พระราชทานพวกมนุษย์ผู้ทำหัตถกรรม. พระเถระทั้งหลายสั่งให้ปฏิสังขรณ์วิหารทั้งหมดเสร็จสิ้นเดือนแรก แล้วได้ทูลให้พระราชาทรงทราบว่า " ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! การปฏิสังขรณ์วิหารเสร็จสิ้นแล้ว บัดนี้อาตมภาพทั้งหลาย จะทำการสังคายนาพระธรรมและพระวินัย. "

ราชา. ดีละ เจ้าข้า ! ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายจงหมดความคิดระแวงสงสัยกระทำเถิด, อาณาจักรจงไว้เป็นภาระของข้าพเจ้า ธรรม-

๑. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๒.

จักรจงเป็นภาระของพระคุณเจ้าทั้งหลาย. ขอพระคุณเจ้าโปรดใช้ข้าพเจ้าเถิด เจ้าข้า ! จะให้ข้าพเจ้าทำอะไร.

พระเถระ. ขอถวายพระพรมหาบพิตร ! ขอพระองค์โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างสถานที่นั่งประชุมสำหรับภิกษุทั้งหลายผู้ทำสังคายนา.

ราชา. จะให้ข้าพเจ้าสร้าง ณ ที่ไหน เจ้าข้า ?

เถระ. ควรสร้างที่ประตูถ้ำสัตตบรรณ ข้างภูเขาเวภารบรรพต ขอถวายพระพร.

[พระราชารับสั่งให้ประดับถ้ำดุจวิมานพรหม]

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงรับสั่งว่า " ได้ เจ้าข้า ! " ดังนี้ แล้วรับสั่งให้สร้างมณฑปที่มีเครื่องประดับอันเป็นสาระซึ่งควรทัศนา เช่นกับสถานที่อันวิสุกรรมเทพบุตรนิรมิตไว้ มีฝาเสาและบันไดอันนายช่างจำแนกไว้ดี วิจิตรด้วยมาลากรรมและลดากรรมนานาชนิด ราวกะว่าจะครอบงำเสียซึ่งสมบัติแห่งราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์ ดุจประหนึ่งว่าจะเยาะเย้ยสิริแห่งเทพวิมาน ปานประหนึ่งว่าเป็นสถานที่อาศัยอยู่แห่งสิริ ดุจท่าเป็นที่ประชุมชั้นเอกของเหล่าวิหคคือนัยนาแห่งเทพดาและมนุษย์ และประดุจสถานที่รื่นรมย์ในโลกอันเขาประมวลจัดสรรไว้ ตกแต่งมณฑปนั้นให้เป็นเช่นกับวิมานพรหมมีเพดานงดงามรุ่งเรืองดุจสลัดอยู่ซึ่งพวงดอกกุสุมที่ห้อยย้อยนานาชนิด วิจิตรด้วยเครื่องบูชาดอกไม้ต่าง ๆ มีการงานอันควรทำที่พื้นทำสำเร็จเรียบร้อยดีแล้ว ประหนึ่งว่ามีพื้นที่บุด้วยแก้วมณีอันวิจิตรด้วยรัตนะฉะนั้น ภายในมหามณฑปนั้นทรงรับสั่งให้ปูเครื่องลาดอันเป็นกับปิยะ ๕๐๐ ที่ซึ่งคำนวณค่ามิได้ สำหรับภิกษุ ๕๐๐ รูป

แล้วให้ปูเถรอาสน์พิงข้างด้านทิศทักษิณ ผินหน้าไปทางทิศอุดร ในท่ามกลางมณฑปให้ตั้งธรรมาสน์อันควรเป็นที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระ-ภาคพุทธเจ้า ผินหน้าไปทางทิศบูรพาและทรงวางพัดวีชนีอันวิจิตรด้วยงาไว้บนธรรมาสน์นั่นแล้วรับสั่งให้เผดียงแก่ภิกษุสงฆ์ว่า " ท่านผู้เจริญ ! กิจของข้าพเจ้าสำเร็จแล้ว " ดังนี้.

[พวกภิกษุเตือนพระอานนท์มิให้ประมาท]

พวกภิกษุได้กล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า " อาวุโส ! การประชุมจะมีในวันพรุ่งนี้ แต่ท่านยังเป็นเสขะบุคคลอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านไม่ควรไปสู่ที่ประชุม ขอท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด " ดังนี้.

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ดำริว่า " การประชุมจะมีในวันพรุ่งนี้ ก็ข้อที่เรายังเป็นเสขะอยู่ จะพึงไปสู่ที่ประชุมนั้นไม่สมควรแก่เราแล " แล้วได้ยับยั้งอยู่ด้วยกายคตาสติตลอดราตรีเป็นอันมากทีเดียว ในเวลาราตรีใกล้รุ่ง ลงจากที่จงกรมแล้ว เข้าไปยังวิหาร คิดว่า " จักพักนอน " ได้เอนกายลง. เท้าทั้งสองพ้นจากพื้น แต่ศีรษะไม่ทันถึงหมอน, ในระหว่างนี้ จิตก็พ้นจากอาสวะทั้งหลายไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน. ความจริงท่านพระอานนท์นี้ยับยั้งอยู่แล้วในภายนอกด้วยการจงกรม เมื่อไม่สามารถจะยังคุณวิเศษให้เกิดขึ้นได้ จึงคิดว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้แก่เรามิใช่หรือว่า ' อานนท์ ! เธอเป็นผู้ได้ทำบุญไว้แล้ว จงหมั่นประกอบความเพียรเถิด จักเป็นผู้หาอาสวะมิได้โดยฉับพลัน[๑] ' อันธรรมดาว่าโทษแห่งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่มี เรา

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๖๗.

ปรารภความเพียรมากเกินไป, เพราะเหตุนั้น จิตของเราจึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน เอาเถิด ! เราจะประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ " ดังนี้ จึงลงจากที่จงกรม ยืนล้างเท้าในที่ล้างเท้าแล้วเข้าไปสู่วิหารนั่งบนเตียง ดำริว่า " จักพักผ่อนสักหน่อยหนึ่ง " ได้เอนกายลงบนเตียง. เท้าทั้งสองพ้นจากพื้น ศีรษะยังไม่ถึงหมอน, ในระหว่างนี้ จิตก็พ้นจากอาสวะทั้งหลายไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน. ความเป็นพระอรหันต์ของพระเถระเว้นจากอิริยาบถ ๔. เพราะฉะนั้น เมื่อมีผู้ถามว่า " ในพระศาสนานี้ ภิกษุรูปไหน ไม่นอน ไม่นั่ง ไม่ยืน ไม่จงกรม ได้บรรลุพระอรหันต์, จะตอบว่า " พระอานนทเถระ " ก็ควร.

[พระอานนท์ดำเนินไปเข้าประชุมสงฆ์]

ครั้งนั้นในวันที่ ๒ ภิกษุเถระทั้งหลายทำภัตกิจเสร็จ เก็บบาตรและจีวรแล้ว ไปประชุมกันที่ธรรมสภา. ส่วนพระอานนทเถระมีความประสงค์จะให้ผู้อื่นรู้การบรรลุความเป็นพระอรหันต์ของตน มิได้ไปพร้อมกับภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลายเมื่อจะนั่งบนอาสนะของตน ๆ ตามลำดับผู้แก่ ได้นั่งเว้นอาสนะไว้สำหรับพระอานนทเถระ. เมื่อภิกษุบางพวกในธรรมสภานั้นถามว่า " นั่นอาสนะใคร " ภิกษุทั้งหลายตอบว่า " ของพระอานนท์ " ภิกษุทั้งหลายถามว่า " ก็ท่านอานนท์ไปไหนเล่า ?. " ในสมัยนั้น พระเถระคิดว่า "บัดนี้เป็นเวลาที่เราจะไป " เมื่อจะแสดงอานุภาพของตน ในลำดับนั้น จึงดำลงในแผ่นดินแล้วแสดงตนบนอาสนะของตนนั้นเอง. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า " มาทางอากาศแล้วนั่ง " ก็มี.

[พระเถระเริ่มปรึกษาและสมมติตนเป็นผู้ปุจฉาวิสัชนา]

เมื่อพระอานนท์นั้นนั่งแล้วอย่างนั้น พระมหากัสสปเถระจึงปรึกษาภิกษุทั้งหลายว่า " ผู้มีอายุทั้งหลาย ! พวกเราจะสังคายนาอะไรก่อน พระธรรมหรือพระวินัย. " ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า " ข้าแต่ท่านพระมหากัสสป ! ชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยยังตั้งอยู่ พระพุทธศาสนาจัดว่ายังดำรงอยู่; เพราะฉะนั้นพวกเราจะสังคายนาพระวินัยก่อน. "

พระมหากัสสป. จะให้ใครเป็นธุระ ?

ภิกษุทั้งหลาย. ให้ท่านพระอุบาลี.

ถามว่า " พระอานนท์ไม่สามารถหรือ ? "

แก้ว่า " ไม่สามารถหามิได้. ก็อีกอย่างหนึ่งแล เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั่นเอง ทรงอาศัยวินัยปริยัติ จึงตั้งท่านพระอุบาลีไว้ในเอตทัคคะว่า ' ภิกษุทั้งหลาย ! บรรดาภิกษุทั้งหลายสาวกของเราผู้ทรงวินัย อุบาลีเป็นเลิศดังนี้ ' เพราะฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงปรึกษากันว่า " พวกเราจะถามพระอุบาลีเถระสังคายนาพระวินัย " ดังนี้ ลำดับนั้นพระเถระก็ได้สมมติตนด้วยตนเองเพื่อต้องการถามพระวินัย. ฝ่ายพระอุบาลีเถระก็ได้สมมติตนเพื่อประโยชน์แก่การวิสัชนา.

[คำสมมติตนปุจฉาวิสัชนาพระวินัย]

ในการสมมตินั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :-

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสป เผดียงให้สงฆ์ทราบว่า " ผู้มีอายุทั้งหลาย ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว

ไซร้, ข้าพเจ้าพึงถามพระวินัยกะพระอุบาลี.[๑] "

ฝ่ายพระอุบาลีก็เผดียงให้สงฆ์ทราบว่า " ท่านผู้เจริญ ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้วไซร้, ข้าพเจ้าผู้อัน 'ท่านพระมหากัสสปถามแล้วพึงวิสัชนา[๒]พระวินัย.

[ปุจฉาและวิสัชนาพระวินัย]

ท่านพระอุบาลีครั้นสมมติตนอย่างนั้นแล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะห่มจีวรเฉวียงบ่า ไหว้ภิกษุเถระทั้งหลายแล้วนั่งบนธรรมาสน์จับพัดวีชนีอันวิจิตรด้วยงา. คราวนั้นพระมหากัสสปนั่งบนเถรอาสน์ แล้วถามพระวินัยกะท่านพระอุบาลีว่า " ท่านอุบาลี ! ปฐมปาราชิก พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติ ณ ที่ไหน ? "

พระอุบาลี. ที่เมืองเวสาลี ขอรับ.

พระมหากัสสป. ทรงปรารภใคร ?

พระอุบาลี. ทรงปรารภพระสุทินกลันทบุตร.

พระมหากัสสป. ทรงปรารภในเพราะเรื่องอะไร ?

พระอุบาลี. ในเพราะเรื่องเมถุนธรรม.

ต่อจากนั้น ท่านพระมหากัสสป ถามท่านพระอุบาลีถึงวัตถุบ้าง นิทานบ้าง บุคคลบ้าง บัญญัติบ้าง อนุบัญญัติบ้าง อาบัติบ้าง อนาบัติบ้าง แห่งปฐมปาราชิก.[๓] เหมือนอย่างว่าท่านพระมหากัสสป ถามถึงวันถุบ้าง ฯลฯ ถามถึงอนาบัติบ้าง แห่งปฐมปาราชิกฉันใด ก็ถามถึง

๑-๒. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๓. ๓. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๒-๓๘๓.

วัตถุบ้าง ฯลฯ อนาบัติบ้าง แห่งทุติยปาราชิกฉันนั้น,...แห่งตติยปาราชิกฉันนั้น,...ถามถึงวัตถุบ้าง ฯลฯ อนาบัติบ้าง แห่งจตุตถปาราชิกก็ฉันนั้น. พระอุบาลีเถระอันพระมหากัสสปถามแล้ว ๆ ก็ได้วิสัชนาแล้ว.

[รวบรวมพระวินัยของภิกษุไว้เป็นหมวด ๆ]

ลำดับนั้น พระเถระทั้งหลาย ยกปาราชิก ๔ เหล่านี้ขึ้นสู่สังคหะ (การสังคายนา) ว่า " นี้ชื่อปาราชิกกัณฑ์ " แล้วได้ตั้งสังฆาทิเสส ๑๓ ไว้ว่า " เตรสกัณฑ์, " ตั้ง ๒ สิกขาบทไว้ว่า " อนิยต, " ตั้ง ๓๐ สิกขาบท ไวว่า " นิสสัคคิยปาจิตตีย์, " ตั้ง ៩๒ สิกขาบทไว้ว่า " ปาจิตตีย์, " ตั้ง ๔ สิกขาบทไว้ว่า " ปาฏิเทสนียะ, " ตั้ง ๗๕ สิกขาบทไว้ว่า " เสขิยะ, " (และ) ตั้งธรรม ๗ ประการไว้ว่า "อธิกรณสมถะ " ดังนี้.

[รวบรวมวินัยของภิกษุณีเป็นหมวด ๆ]

พระเถระทั้งหลายครั้นยกมหาวิภังค์ขึ้นสู่สังคหะอย่างนี้แล้ว จึงตั้ง ๘ สิกขาบท ในภิกษุณีวิภังค์ไว้ว่า " นี้ชื่อปาราชิกกัณฑ์, " ตั้ง ๑๗ สิกขาบทไว้ว่า " สัตตรสกัณฑ์, " ตั้ง ๓๐ สิกขาบทไว้ว่า " นิสสัคคิยปาจิตตีย์, " ตั้ง ๑๖๖ สิกขาบทไว้ว่า " ปาจิตตีย์, " ตั้ง ๘ สิกขาบท ไว้ว่า " ปาฏิเทสนียะ, " ตั้ง ๗๕ สิกขาบทไว้ว่า " เสขิยะ," (และ) ตั้งธรรม ๗ ประการไว้ว่า " อธิกรณสมถะ, " ดังนี้.

พระเถระทั้งหลาย ครั้นยกภิกษุณีวิภังค์ขึ้นสู่สังคหะอย่างนี้แล้ว จึงได้ยกแม้ขันธกะและบริวารขึ้น (สู่สังคายนา) โดยอุบายนั้นนั่นแล. พระวินัยปิฎกพร้อมทั้งอุภโตวิภังค์ขันธกะและบริวารนี้ พระเถระทั้งหลาย

ยกขึ้นสู่สังคหะแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระมหากัสสปเถระ ได้ถามวินัยปิฎกทั้งหมด. พระอุบาลีเถระก็ได้วิสัชนาแล้ว. ในที่สุดแห่งการปุจฉาและวิสัชนา พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ได้ทำการสาธยายเป็นคณะ โดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคหะนั้นแล. ในอวสานแห่งการสังคายนาพระวินัย พระอุบาลีเถระวางพัดวีชนีอันขจิตด้วยงาแล้ว ลงจากธรรมาสน์ไหว้พวกภิกษุผู้แก่แล้วนั่งบนอาสนะที่ถึงแก่ตน.

[เริ่มสังคายนาพระสูตร]

ท่านพระมหากัสสป ครั้นสังคายนาพระวินัยแล้ว ประสงค์จะสังคายนาพระธรรม จึงถามภิกษุทั้งหลายว่า " เมื่อพวกเราจะสังคายนาพระธรรม ควรจะทำใครให้เป็นธุระ สังคายนาพระธรรม ? "

ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า " ให้ท่านพระอานนทเถระ. "

[คำสวดสมมติปุจฉาวิสัชนาพระสูตร]

ลำดับนั้นแล ท่านพระมหากัสสปเผดียงให้สงฆ์ทราบว่า " ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้วไซร้, ข้าพเจ้าพึงถามพระธรรมกะท่านพระอานนท์.[๑] "

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ ก็เผดียงให้สงฆ์ทราบว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้วไซร้, ข้าพเจ้าอันพระมหากัสสปถามแล้วพึงวิสัชนา[๒] พระธรรม. "

๑-๒. วิ. จุล. ๗/๓๘๔.

[ปุจฉาและวิสัชนาพระสูตร]

ลำดับนั้นแล ท่านพระอานนท์ลุกขึ้นจาอาสนะห่มจีวรเฉวียงบ่า ไหว้ภิกษุผู้เถระทั้งหลายแล้วนั่งบนธรรมาสน์จับพัดวีชนีอันขจิตด้วยงา. พระมหากัสสปเถระ ถามพระธรรมกะพระอานนทเถระว่า " อานนท์ ผู้มีอายุ ! พรหมชาลสูตรพระผู้มีพระภาคตรัส ณ ที่ไหน ? "

พระอานนท์. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ตรัสที่พระตำหนักหลวงในพระราชอุทยานชื่ออัมพลัฏฐิกา ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาต่อกัน.

พระมหากัสสป. ทรงปรารภใคร ?

พระอานนท์. ทรงปรารภสุปปิยปริพชก และพรหมทัตตมานพ. ต่อจากนั้น ท่านพระมหากัสสป ถามท่านพระอานนท์ถึงนิทานบ้าง บุคคลบ้าง แห่งพรหมชาลสูตร.

พระมหากัสสป. ท่านอานนท์ผู้มีอายุ ! ก็สามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัส ณ ที่ไหน ?

พระอานนท์. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ตรัส ณ ที่สวนอัมพวันของหมอชีวก ใกล้กรุงราชคฤห์.

พระมหากัสสป. ทรงปรารภกับใคร ?

พระอานนท์. ทรงปรารภกับพระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร.

ต่อจากนั้น ท่านพระมหากัสสป ถามท่านพระอานนท์ถึงนิทานบ้าง บุคคลบ้าง แห่งสามัญญผลสูตร. ถามนิกายทั้ง ๕ โดยอุบายนี้นั่นแล.

[นิกาย ๕]

ที่ชื่อว่านิกาย ๕ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย

๑. วิ. จุลฺ. ๗/๓๘๔-๓๘๕.

อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย. บรรดานิกายเหล่านั้น พระพุทธพจน์ที่เหลือยกเว้น ๔ นิกายเสีย ชื่อว่าขุททกนิกาย. ในขุททกนิกายนั้น พระวินัย ท่านอุบาลีเถระได้วิสัชนาแล้ว. ขุททกนิกายที่เหลือ และอีก ๔ นิกาย พระอานนทเถระวิสัชนา.

[พระพุทธพจน์มีจำนวนต่าง ๆ กัน]

พระพุทธพจน์แม้ทั้งหมดนี้นั้น พึงทราบว่ามีอย่างเดียว ด้วยอำนาจรส, มี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมและวินัย, มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจปฐมะ มัชฌิมะ ปัจฉิมะ, อนึ่งมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจปิฎก, มี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจนิกาย, มี ๙ อย่าง ด้วยอำนาจองค์, มี ๘๔,๐๐๐ อย่าง ด้วยอำนาจพระธรรมขันธ์.

[พระพุทธพจน์มีอย่างเดียว]

พระพุทธพจน์ ชื่อว่ามีอย่างเดียว ด้วยอำนาจรสอย่างไร ? คือตามความเป็นจริง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณจนถึงปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ทรงพร่ำสอนเทวดา มนุษย์ นาค และยักษ์ หรือทรงพิจารณาตลอดเวลา ๔๕ ปี ได้ตรัสพระพุทธพจน์ใดไว้ พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมดมีรสอย่างเดียว คือมีวิมุติเป็นรสเท่านั้น. พระพุทธพจน์ ชื่อว่ามีอย่างเดียว ด้วยอำนาจรส ด้วยประการฉะนี้.

[พระพุทธพจน์มี ๒ อย่าง]

พระพุทธพจน์ชื่อว่ามี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมและวินัยอย่างไร ?

คือ อันพระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้นั่นแล ย่อมถึงการนับว่า " พระธรรมและวินัย. " บรรดาธรรมและวินัยนั้น วินัยปิฎก ชื่อว่าวินัย. พระพุทธพจน์ที่เหลือชื่อว่าธรรม. เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระมหากัสสปได้กล่าวไว้แล้วว่า "ผู้มีอายุ ! อย่ากระนั้นเลย พวกเราพึงสังคายนาธรรมและวินัย " และว่า " เราพึงถามพระวินัยกะท่านอุบาลี, พึงถามพระธรรมกะท่านอานนท์ " ดังนี้. พระพุทธพจน์ ชื่อว่ามี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมและวินัย ด้วยประการฉะนี้.

[พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง]

พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง ด้วจอำนาจปฐมะ มัชฌิมะ และปัจฉิมะ อย่างไร ? คืออันที่จริง พระพุทธพจน์นี้ทั้งหมดนั่นแล แบ่งประเภทเป็น ๓ คือ ปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ (และ) ปัจฉิมพุทธพจน์

บรรดาพระพุทธพจน์ ๓ อย่างนั้น พระพุทธพจน์ว่า

" เราแสวงหาอยู่ซึ่งนายช่างผู้ทำเรือน เมื่อไม่พบ ได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสาร มีความเกิดเป็นอเนก, ความเกิดเป็นทุกข์ร่ำไป, แน่ะนายช่างผู้ทำเรือน ! เราพบเจ้าแล้ว, เจ้าจักสร้างเรือน (คืออัตภาพของเรา) ไม่ได้อีกต่อไป, ซี่โครงทั้งหมดของเจ้าเราหักเสียแล้ว, ยอดเรือน (คืออวิชชา) เรารื้อเสียแล้ว, จิตของเราได้ถึงพระนิพพานมีสังขารไปปราศแล้ว, เราได้บรรลุ

ความสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลาย[๑]แล้ว " ดังนี

นี้ชื่อว่าปฐมพุทธพจน์. อาจารย์บางพวกกล่าวถึงอุทานคาถาในขันธกะว่า " เมื่อใดแลธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ[๒] " ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าปฐมพุทธพจน์. ก็คาถานั้นเกิดแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญู ทรงพิจารณาปัจจยาการ ในพระญาณอันสำเร็จด้วยโสมนัส ในวันปาฏิบท บัณฑิตพึงทราบว่า " อุทานคาถา." อนึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสพระดำรัสใด ในคราวปรินิพพานว่า " ภิกษุทั้งหลายเอาเถิด บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังกิจทั้งปวงให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด[๓] " นี้ชื่อว่าปัจฉิมพุทธพจน์.

พระพุทธพจน์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในระหว่างแห่งกาลทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่ามัชฌิมพุทธพจน์. พระพุทธพจน์ชื่อว่ามี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจเป็นปฐมะ มัชฌิมะ และปัจฉิมะ ด้วยประการฉะนี้.

[ปิฎก ๓]

พระพุทธพจน์ทั้งปวงเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปิฎกอย่างไร ? ก็พระพุทธพจน์แม้ทั้งปวง มีอยู่ ๓ ประการเท่านั้น คือพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก. ใน ๓ ปิฎกนั้น พระพุทธพจน์นี้คือ ประมวลพระพุทธวจนะแม้ทั้งหมด ทั้งที่ร้อยกรองในปฐมสังคายนา ทั้งที่ร้อยกรองในภายหลัง เป็นปาฏิโมกข์ ๒ ฝ่าย วิภังค์ ๒

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๓๕. ๒. วิ. มหา. ๔/๔. ๓. ที. วิ. มหา. ๑๐/๑๘๐.

ขันธกะ ๒๒ บริวาร ๑๖ ชื่อวินัยปิฎก. พระพุทธวจนะนี้คือ ทีฆนิกาย เป็นที่รวบรวมพระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตร เป็นต้น มัชฌิ-นิกาย เป็นที่รวบรวมพระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกาย เป็นที่รวบรวมพระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตร เป็นต้น อังคุตตรนิกาย เป็นที่รวบรวมพระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตต-ปริยาทานสูตรเป็นต้น ขุททกนิกาย ๑๕ ประเภท ด้วยอำนาจแห่ง ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมาน-วัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสัมภิทา อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก ชื่อสุตตันตปิฎก. พระพุทธพจน์นี้คือ ธัมมสังคิณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน ชื่ออภิธรรมปิฎก.

[อรรถาธิบายคำว่าวินัย]

ในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมนั้น

พระวินัย อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัย
ทั้งหลายกล่าวว่า " วินัย " เพราะมีนัยต่าง ๆ
เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกกายและวาจา.

จริงอยู่ ในพระวินัยนี้ มีอย่างต่าง ๆ คือ มีปาฏิโมกขุทเทศ ๕ ประการ กองอาบัติ ๗ มีปาราชิกเป็นต้น มาติกาและนัยมีวิภังค์ เป็นต้นเป็นประเภท และนัยคืออนุบัญญัติเป็นพิเศษ คือมีนัยอัน กระทำให้มั่นและกระทำให้หย่อนเป็นประโยชน์. อนึ่ง พระวินัยนี้

ย่อมฝึกกายและวาจา เพราะห้ามซึ่งอัชฌาจารทางกายและทางวาจา. เพราะฉะนั้น พระวินัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า " วินัย " เพราะมีนัยต่าง ๆ เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกกายและวาจา. ด้วยเหตุนั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถาธิบายคำแห่งวินัยนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

" พระวินัยนี้ อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัย
ทั้งหลายกล่าวว่า " วินัย " เพราะมีนัยต่าง ๆ
เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกกายและวาจา "
ดังนี้.

[อรรถาธิบายคำว่าสูตร]

ส่วนพระสูตรนอกนี้

ท่านกล่าวว่า " สูตร " เพราะบ่งถึงประโยชน์
เพราะมีอรรถอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว
เพราะเผล็ดประโยชน์ เพราะหลั่งประโยชน์
เพราะป้องกันด้วยดี และเพราะมีส่วนเสมอ
ด้วยเส้นด้าย.

จริงอยู่ พระสูตรนั้น ย่อมบ่งถึงประโยชน์ต่างด้วยประโยชน์มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น. อนึ่ง ประโยชน์ทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว ในพระสูตรนี้ เพราะตรัสโดยอนุโลมแก่อัธยาศัยแห่งเวไนย. อนึ่ง พระสูตรนี้ ย่อมเผล็ดประโยชน์ ท่านอธิบายว่า " ย่อม

เผล็ดผลดุจข้าวกล้าฉะนั้น." อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมหลั่งประโยชน์เหล่านั้น ท่านอธิบายว่า " ย่อมรินดุจแม่โคนมหลั่งน้ำนมฉะนั้น. " อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมป้องกัน ท่านอธิบายว่า " ย่อมรักษาด้วยดี ซึ่งประโยชน์เหล่านั้น. " หนึ่ง พระสูตรนี้มีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย. เหมือนอย่างว่า เส้นบรรทัด ย่อมเป็นประมาณของช่างไม้ฉันใด แม้พระสูตรนี้ ก็ย่อมเป็นประมาณแห่งวิญญูชนฉันนั้น. อนึ่ง เหมือนดอกไม้ที่เขาคุมไว้ด้วยเส้นด้ายอันลมให้เรี่ยรายกระจัดกระจายไม่ได้ฉันใด ประโยชน์ทั้งหลายที่ทรงประมวลไว้ด้วยพระสูตรนี้ย่อมไม่เรี่ยราย ไม่กระจัดกระจายฉันนั้น. ด้วยเหตุนั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถาธิบายคำแห่งพระสูตรนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

พระสูตรท่านกล่าวว่า " สูตร " เพราะบ่งถึง
ประโยชน์ เพรามีอรรถอันพระผู้มีภาค
ตรัสดีแล้ เพราะเผล็ดประโยชน์ เพราะ
หลั่งประโยชน์ เพราะป้องกันด้วยดี และเพราะ
มีส่วนเสมอด้วยด้าย ดังนี้.

[อรรถาธิบายคำว่าอภิธรรม]

ส่วนพระอภิธรรมนอกนี้

ด้วยเหตุที่ธรรมทั้งหลาย ที่มีความเจริญ ที่มี
ความกำหนดหมาย ที่บุคคลบูชาแล้ว ที่
บัณฑิตกำหนดตัด และที่ยิ่ง อันพระผู้มีพระ

ภาคตรัสไว้แล้วในพระอธิธรรมนี้ ฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า " อภิธรรม .

ก็อภิศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่าเจริญ ว่ามีความกำหนดหมาย ว่าอันบุคคลบูชาแล้ว ว่าอันบัณฑิตกำหนดตัดแล้ว และว่ายิ่ง. จริงอย่างนั้น อภิศัพท์นี้มาในอรรถว่าเจริญ ในคำเป็นต้นว่า " ทุกขเวทนากล้า ย่อมเจริญแก่เรา[๑] " ดังนี้. มาในอรรถว่ามีความกำหนดหมายในคำเป็นต้นว่า " ราตรีเหล่านั้นใด อันท่านรู้กันแล้ว กำหนดหมายแล้ว[๒] " ดังนี้. มาในอรรถว่าอันบุคคลบูชาแล้ว ในคำมีว่า " พระองค์เป็นพระราชาผู้อันพระราชาบูชาแล้ว เป็นจอมมนนุษย์[๓] " เป็นอาทิ. มาในอรรถว่าอันบัณฑิตกำหนดตัดแล้ว ในคำเป็นอาทิว่า " ภิกษุเป็นผู้สามารถเพื่อจะแนะนำเฉพาะธรรม เฉพาะวินัย[๔] " ท่านอธิบายว่า " เป็นผู้สามารถจะแนะนำในธรรมและวินัย ซึ่งเว้นจากความปะปนกันและกัน. " มาในอรรถว่ายิ่ง ในคำเป็นต้นว่า " มีวรรณะงามยิ่ง[๕] " ดังนี้. ก็พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมทั้งหลายในพระอภิธรรมนี้ มีความเจริญบ้าง โดยนัยมีอาทิว่า " ภิกษุย่อมเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงรูปภพ[๖] " ภิกษุมีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง[๗]อยู่. " ชื่อว่ามีความกำหนดหมายบ้าง เพราะเป็นธรรมควรกำหนดได้ ด้วยกรรมทวารและปฏิปทาที่สัมปยุตด้วยอารมณ์เป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า " จิต...ปรารภอารมณ์ใด ๆ เป็นรูปารมณ์ก็ดี สัททารมณ์ก็ดี.[๘] " อันบุคคลบูชาแล้ว

๑. สํ. มหา. ๑๙/๑๑๔. ๒. ม. มู. ๑๒/๓๖. ๓. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๔. ๔. วิ. มหา. ๔/๑๔๒. ๕. ขุ. วิมาน. ๒๖/๑๓. ๖. อภิ. สํ. ๓๔/๔๔. ๗. อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๙. ๘. อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๙.

บ้าง อธิบายว่า ควรบูชา โดยนัยเป็นต้นว่า " เสขธรรม อเสขธรรม โลกุตรธรรม.[๑] " ชื่อว่าอันบัณฑิตกำหนดตัดบ้าง เพราะเป็นธรรมที่ท่านกำหนดตามสภาพ โดยนัยเป็นต้นว่า " ในสมัยนั้น ผัสสะมี เวทนา[๒] มี. " ตรัสธรรมทั้งหลายที่ยิ่งบ้าง โดยนัยเป็นต้นว่า " มหัคตธรรม อัปปมาณธรรม[๓] อนุตตรธรรม.[๔] " ด้วยเหตุนั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถาธิบายคำแห่งพระอภิธรรมนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

ด้วยเหตุที่ธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ ที่มี
ความกำหนดหมาย ที่บุคคลบูชาแล้ว ที่บัณฑิต
กำหนดตัด และที่ยิ่ง อันพระผู้มีพระภาคตรัส
ไว้แล้วในพระอภิธรรมนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว
ว่า " อภิธรรม. "

ส่วนปิฎกศัพท์ใด เป็นศัพท์ที่ไม่พิเศษในพระวินัย พระสูตรและพระอภิธรรมนี้ ปิฎกศัพท์นั้น

อันบัณฑิตทั้งหลายผู้รู้อรรถแห่งปิฎกกล่าวว่า
" ปิฎก " โดยอรรถว่าปริยัติและภาชนะ ศัพท์
ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น บัณฑิตพึงให้ประชุมลง
ด้วยปิฎกศัพท์นั้น แล้วพึงทราบ.

[ปิฎกเปรียบเหมือนตะกร้า]

จริงอยู่ แม้ปริยัติ ท่านก็เรียกว่า " ปิฎก " ในคำทั้งหลาย

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๓. ๒. อภิ. สํ. ๓๔/๙. ๓. อภิ. สํ. ๓๔/๑. ๔. อภิ. สํ. ๓๔/๗.

เป็นต้นว่า " อย่าเชื่อโดยการอ้างตำรา[๑]. " แม้ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านก็เรียกว่า " ปิฎก " ในคำเป็นต้นว่า " ลำดับนั้น บุรุษถือจอบและตะกร้ามา.[๒] " เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลายผู้รู้อรรถแห่งปิฎกกล่าวว่า " ปิฎก " โดยอรรถว่าปริยัติและภาชนะ.

บัดนี้ พึงทราบอรรถแห่งบาทคาถาว่า **" เตน สโมธาเนตฺวา ตโยปิ วินยาทโย เญยฺยา "** โดยนัยอย่างนี้ ศัพท์แม้ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นเหล่านั้น อันบัณฑิตพึงย่อเข้าเป็นสมาสกับด้วยปิฎกศัพท์ซึ่งมีอรรถเป็น ๒ อย่าง นี้นั้นแล้ว พึงทราบอย่างนี้ว่า " วินัยนั้นด้วยชื่อว่าปิฎกด้วย เพราะเป็นปริยัติ และเพราะเป็นภาชนะแห่งเนื้อความนั้น ๆ เหตุนั้นจึงชื่อว่า วินัยปิฎก, สูตรนั้นด้วย ชื่อว่าปิฎกด้วยโดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแล เหตุนั้นจึงชื่อว่า สุตตปิฎก, อภิธรรมนั้นด้วย ชื่อว่าปิฎกด้วย โดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นเอง เหตุนั้นจึงชื่อว่า อภิธรรมปิฎก." ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความเป็นผู้ฉลาดโดยประการต่าง ๆ ในปิฎกเหล่านั้นนั่นแลแม้อีก

บัณฑิตพึงแสดงความต่างแห่งเทศนา ศาสนา
กถา และสิกขา ปหานะ คัมภีรภาพ ในปิฎก
เหล่านั้น ตามสมควร. ภิกษุย่อมถึงซึ่งความ
ต่างแห่งปริยัติก็ดี สมบัติและวิบัติก็ดี อันใด
ในปิฎกใด มีวินัยปิฎกเป็นต้น โดยประการใด
บันฑิตพึงประกาศความต่างแห่งปริยัติ เป็นต้น

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๕๗. ๒. สํ. นิทาน. ๑๖/๑๐๖.

แม้นั้นทั้งหมด โดยประการนั้น.

วาจาเครื่องแสดงและวาจาเครื่องประกาศ ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ดังต่อไปนี้ :- แท้จริง ปิฎกทั้ง ๓ นี้ ท่านเรียกว่า " อาณาเทศนา โวหารเทศนา ปรมัตเทศนา และยถาปราธศาสน์ อถานุโลมศาสน์ ยถาธรรมศาสน์ และว่าสังวราสังวรกถา ทิฏฐิวินิเวฐนกถา และนาม-รูปปริเฉทกถา ตามลำดับ. ความจริง บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ วินัย-ปิฎกท่านให้ชื่อว่า อาณาเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ควรแก่อาณา ทรงแสดงไว้โดยเป็นปิฎกมากด้วยอาณา, สุตตันตปิฎก ท่านให้ชื่อว่า โวหารเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในโวหาร ทรงแสดงไว้โดยเป็นปิฎกมากด้วยโวหาร, อภิธรรมปิฎก ท่านให้ชื่อว่า ปรมัตถเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในปรมัตถ์ ทรงแสดงไว้โดยเป็นปิฎกมากด้วยปรมัตถ์. อนึ่ง ปิฎกแรกท่านให้ชื่อว่า ยถาปราธศาสน์ เพราะสัตว์ทั้งหลายที่เป็นผู้มีความผิดมากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนตามความผิดในปิฎกนี้. ปิฎกที่สองท่านให้ชื่อว่า ยถานุโลมศาสน์ เพราะสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัธยาศัย อนุสัย จริยา และอธิมุติไม่ใช่อย่างเดียวกัน พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนตามสมควรในปิฎกนี้, ปิฎกที่สามท่านให้ชื่อว่า ยถาธรรมศาสน์ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสิ่งสักว่ากองธรรมว่า " เรา " ว่า " ของเรา " พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนตามธรรมในปิฎกนี้. อนึ่ง ปิฎกแรกท่านให้ชื่อว่า สังวรา-สังวรกถา เพราะความสำรวมน้อยและใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความละเมิด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปิฎกนี้, ปิฎกที่สองท่านให้ชื่อว่า

ทิฏฐิวินิเวฐนกถา เพราะการคลี่คลายทิฐิอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฐิ ๖๒ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปิฎกนี้, ปิฎกที่สามท่านให้ชื่อว่า นามรูปปริเฉทกถา เพราะการกำหนดนามรูปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีราคะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปิฎกนี้. ก็แลในปิฎกทั้งสามนี้ บัณฑิตพึงทราบ สิกขา ๓ ปหานะ ๓ คัมภีรภาพ ๔ ประการ. จริงอย่างนั้น อธิสีลสิกขา ท่านกล่าวไว้โดยพิเศษในพระวินัยปิฎก, อธิจิตตสิกขา ท่านกล่าวไว้โดยพิเศษในพระสุตตปิฎก, อธิปัญญาสิกขา ท่านกล่าวไว้โดยพิเศษในพระอภิธรรมปิฎก. อนึ่ง ความละวีติกมกิเลส ท่านกล่าวไว้ในวินัยปิฎก เพราะศีลเป็นข้าศึกต่อความละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย, ความละปริยุฏฐานกิเลส ท่านกล่าวไว้ในพระสุตตปิฎก เพราะสมาธิเป็นข้าศึกต่อปริยุฏฐานกิเลส, ความละอนุสัยกิเลส ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมปิฎก เพราะปัญญาเป็นข้าศึกต่ออนุสัยกิเลส. อนึ่ง การละกิเลสทั้งหลายด้วยองค์นั้น ๆ ท่านกล่าวไว้ในปิฎกที่หนึ่ง, การละด้วยการข่มไว้และตัดขาด ท่านกล่าวไว้ใน ๒ ปิฎกนอกนี้. อนึ่ง การละสังกิเลสคือทุจริต ท่านกล่าวไว้ในปิฎกที่หนึ่ง, การละกิเลสคือตัณหาและทิฐิ ท่านกล่าวไว้ใน ๒ ปิฎกนอกนี้. ก็บัณฑิตพึงทราบความที่พระพุทธพจน์เป็นคุณลึกซึ้งโดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา และโดยปฏิเวธทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละอย่าง ๆ.

[อธิบายคัมภีรภาพ ๔ อย่าง]

บรรดาคัมภีรภาพทั้ง ๔ นั้น พระบาลี ชื่อว่าธรรม. เนื้อความแห่งพระบาลีนั้นนั่นแล ชื่อว่าอรรถ. การแสดงพระบาลีนั้นที่กำหนด

ไว้ด้วยใจนั้น ชื่อว่าเทศนา. การหยั่งรู้พระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีตามเป็นจริง ชื่อว่าปฏิเวธ. ก็เพราะในปิฎกทั้ง ๓ นี้ ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธเหล่านี้ อันบุคคลผู้มีปัญญาทรามทั้งหลายหยั่งลงได้ยากและมีที่ตั้งอาศัยที่พวกเขาไม่พึงได้ ดุจมหาสมุทรอันสัตว์ทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งลงได้ยากฉะนั้น, เพราะฉะนั้น จึงจัดว่าเป็นคุณลึกซึ้ง. ก็แลบัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพทั้ง ๔ ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎก ด้วยประการฉะนี้

[อธิบายคัมภีรภาพอีกนัยหนึ่ง]

อีกอย่างหนึ่ง เหตุ ชื่อว่าธรรม, สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ความรู้ในเหตุ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา.[๑] " ผลแห่งเหตุ ชื่อว่าอรรถ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ความรู้ในผลแห่งเหตุ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา.[๒] " บัญญัติ อธิบายว่า การสนทนาธรรมตามธรรม ชื่อว่าเทศนา. การตรัสรู้ชื่อว่าปฏิเวธ. ก็ปฏิเวธนั้นเป็นทั้งโลกิยะและโลกุตระ คือความรู้รวมลงในธรรมตามสมควรแก่อรรถ ในอรรถตามสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติตามสมควรแก่ทางแห่งบัญญัติ โดยวิสัยและโดยความไม่งมงาย.[๓]

๑-๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๘. ๓. สารตฺถทีปนี. ๑/๑๒๒. อธิบายว่า ในความตรัสรู้ เป็นโลกิยะและโลกุตระนั้น ความหยั่งรู้เป็นโลกิยะ มีธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเป็นอารมณ์ มีสังขารมีอรรถเป็นต้นเป็นอารมณ์ มีการให้เข้าใจธรรมและอรรถทั้งสองนั้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าความรู้รวมลงในธรรมเป็นต้น ตามสมควรแก่อรรถเป็นต้นโดยวิสัย. ส่วนความตรัสรู้เป็นโลกุตระนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ สัมปยุตด้วยมรรคมีการกำจัดความงมงายในธรรม อรรถและบัญญัติตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าความรู้รวมลงในธรรมเป็นต้นตามสมควรแก่อรรถเป็นต้น โดยความไม่งมงาย

บัดนี้ ควรทราบคัมภีรภาพทั้ง ๔ ประการ ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎก เพราะเหตุที่ธรรมชาตหรืออรรถชาตใด ๆ ก็ดี อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงให้ทราบ ย่อมเป็นอรรถมีหน้าเฉพาะต่อญาณของนักศึกษาทั้งหลาย ด้วยประการใด ๆ เทศนาอันส่องอรรถนั้นให้กระจ่างด้วยประการนั้น ๆ นี้ในก็ดี ปฏิเวธคือความหยั่งรู้ไม่วิปริตในธรรม อรรถและเทศนานี้ใดก็ดี ในปิฎกเหล่านี้ ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธทั้งหมดนี้ อันบุคคลผู้มีปัญญาทรามทั้งหลาย มิใช่ผู้มีกุศลสมภารได้ก่อสร้างไว้ พึงหยั่งถึงได้ยากและมีมีพึ่งอาศัยไม่ได้ ดุจมหาสมุทรอันสัตว์ทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งถึงได้ยากฉะนั้น. ก็พระคาถานี้ว่า :-

" บัณฑิตพึงแสดงความต่างแห่งเทศนา ศาสนา
กถา และสิกขา ปหานะ คัมภีรภาพ ในปิฎก
เหล่านั้นตามสมควร " ดังนี้

เป็นอันข้าพเจ้าขยายความแล้ว ด้วยคำเพียงเท่านี้.

ส่วนในพระคาถานี้ว่า :-

" ภิกษุย่อมถึงความต่างแห่งปริยัติก็ดี สมบัติ
และวิบัติก็ดี อันใด ในปิฎกใดมีวินัยปิฎก
เป็นต้น โดยประการใด บัณฑิตพึงประกาศ
ความต่างแห่งปริยัติเป็นต้น แม้นั้นทั้งหมด
โดยประการนั้น " ดังนี้.

บัณฑิตพึงเห็นความต่างแห่งปริยัติ ๓ อย่าง ใน ๓ ปิฎกดังนี้ :-

[ปริยัติ ๓ อย่าง]

จริงอยู่ ปริยัติ ๓ คือ อลคัททูปมาปริยัติ ๑ นิสสรณัตถปริยัติ ๑ ภัณฑาคาริยปริยัตหิ ๑ ในปริยัติ ๓ อย่างนั้น ปริยัติใด อันบุคคลเรียนไม่ดี คือเรียนเพราะเหตุมีการโต้แย้งเป็นต้น, ปริยัตินี้ ชื่อว่าปริยัติเปรียบด้วยงูพิษ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายตรัสไว้ว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยงูพิษ เที่ยวเสาะแสวงหางูพิษ เขาพึงพบงูพิษตัวใหญ่, พึงจับงูพิษนั้นที่ขนดหรือที่หาง งูพิษนั้นพึงแว้งกัดเขาที่มือหรือที่แขน หรือที่อวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่ง เขาพึงถึงความตายหรือความทุกข์ปางตาย ซึ่งมีการกัดนั้นเป็นเหตุ ข้อนั้นเพราะอะไรเป็นเหตุ ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะงูพิษเขาจับไม่ดี แม้ฉันใด, ภิกษุทั้งหลาย ! โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเล่าเรียนธรรมคือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ, พวกเขาครั้นเรียนธรรมนั้นแล้วย่อมไม่พิจารณาอรรถแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา, ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ควรต่อการเพ่งพินิจแก่พวกเขา ผู้ไม่พิจารณาอรรถด้วยปัญญา พวกเขาเรียนธรรมมีการโต้แย้งเป็นอานิสงส์ และมีหลักการบ่นเพ้อว่าอย่างนี้เป็นอานิสงส์ และย่อมไม่ได้รับประโยชน์แห่งธรรมที่พวกกุลบุตรต้องประสงค์เล่าเรียน ธรรมเหล่านั้นที่เขาเรียนไม่ดีย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์ สิ้นกาลนาน แก่โมฆบุรุษเหล่านั้น ข้อนั้นเพราะอะไรเป็นเหตุ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้น

เพราะธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนไม่ดี.[๑] "

อนึ่ง ปริยัติอันบุคคลเรียนดีแล้ว คือจำนงอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่งคุณมีสีลขันธ์เป็นต้นนั่นแล เรียนแล้ว ไม่เรียนเพราะเหตุมีความโต้แย้งเป็นต้น, ปริยัตินี้ ชื่อว่าปริยัติมีประโยชน์ที่จะออกจากวัฏฏะที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายตรัสไว้ว่า " ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนานแก่กุลบุตรเหล่านั้น ข้อนั้นเพราะอะไรเป็นเหตุ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้อนั้นเพราะธรรมทั้งหลายอันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้ว "[๒] ดังนี้.

ส่วนพระขีณาสพผู้มีขันธ์อันกำหนดรู้แล้ว มีกิเลสอันละแล้ว มีมรรคอันอบรมแล้ว มีธรรมอันไม่กำเริบแทงตลอดแล้ว มีนิโรธอันกระทำให้แจ้งแล้ว ย่อมเรียนซึ่งปริยัติใด เพื่อต้องการแก่อันดำรงซึ่งประเพณี เพื่อต้องการแก่อันตามรักษาซึ่งวงศ์ ปริยัตินี้ ชื่อว่าปริยัติของท่านผู้ประดุจขุนคลัง.

[ภิกษุผู้ปฏิบัติดีใน ๓ ปิฎกได้ผลดีต่างกัน]

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีในพระวินัย อาศัยสีลสมบัติ ย่อมได้บรรลุวิชา ๓ ก็เพราะตรัสจำแนกประเภทวิชา ๓ เหล่านั้นนั่นแลไว้ในพระวินัยนั้น. ผู้ปฏิบัติดีในพระสูตร อาศัยสมาธิสมบัติ ย่อมได้บรรลุอภิญญา ๖ ก็เพราะตรัสจำแนกประเภทอภิญญา ๖ เหล่านั้นไว้ในพระสูตรนั้น. ผู้ปฏิบัติดีในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสมบัติ ย่อมได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔

๑-๒. ม. มู. ๑๒/๒๖๘-๒๖๙.

ก็เพราะตรัสจำแนกประเภทปฏิสัมภิทา ๔ นั้น ไว้ในพระอภิธรรมนั้นนั่นเอง. ผู้ปฏิบัติดีในปิฎกเหล่านี้ ย่อมบรรลุสมบัติต่างกัน คือวิชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ นี้ตามลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

[ผู้ปฏิบัติไม่ดีใน ๓ ปิฎกได้ผลเสียต่างกัน]

ก็ภิกษุผู้ปฏิบัติไม่ดีในพระวินัย ย่อมมีความสำคัญว่าหาโทษมิได้ ในผัสสะทั้งหลายมีอันสัมผัสซึ่งรูปเป็นอุปาทินกะเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสห้ามแล้ว โดยความเป็นอาการเสมอกับด้วยอันสัมผัสซึ่งวัตถุมีเครื่องลาดและผ้าห่มเป็นต้น ซึ่งมีสัมผัสเป็นสุข ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตแล้ว. แม้ข้อนี้ต้องด้วยคำที่พระอริฏฐะกล่าวว่า " เราย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว โดยประการที่ว่า เป็นธรรมอันทำอันตรายได้อย่างไร ธรรมเหล่านั้นไม่สามารถ เพื่อกระทำอันตรายแก่บุคคลผู้เสพได้[๑] " ดังนี้. ภิกษุนั้นย่อมถึงความเป็นผู้ทุศีล เพราะความปฏิบัติไม่ดีนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติไม่ดีในพระสูตร ไม่รู้อยู่ซึ่งอธิบายในพระบาลีมีอาทิว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ๔ จำพวกนี้ มีอยู่ หาได้อยู่ " ดังนี้, ย่อมถือเอาผิด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายตรัสว่า " บุคคลมีธรรมอันตนถือผิดแล้ว ย่อมกล่าวตู่เราทั้งหลายด้วย ย่อมขุดตนเองด้วย ย่อมได้ประสบบาปมิใช่บุญมากด้วย[๒] " ดังนี้, ภิกษุนั้นย่อมถึงความเป็นผู้มีทิฐิผิด เพราะการถือนั้น.

๑. วิ. มหา. ๒/๔๓๔. ๒. ม. ม. ๑๒/๒๖๖.

ภิกษุผู้ปฏิบัติไม่ดีในพระอภิธรรม แล่นเกินไปซึ่งการวิจารณ์ธรรม ย่อมคิดแม้ซึ่งเรื่องที่ไม่ควรคิด ย่อมถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต เพราะคิดซึ่งเรื่องที่ไม่ควรคิดนั้น. ข้อนี้ต้องด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลคิดอยู่ซึ่งเรื่องที่ไม่ควรคิดเหล่าใด พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า แห่งความลำบากใจ, เรื่องที่ไม่ควรคิดเหล่านี้ ๔ ประการ อันบุคคลไม่ควรคิด[๑] " ดังนี้. ภิกษุผู้ปฏิบัติไม่ดีในปิฎก ๓ เหล่านี้ ย่อมถึงความวิบัติต่างด้วยความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นผู้มีทิฐิผิดและความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ ตามลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ถึงพระคาถาแม้นี้ว่า :-

" ภิกษุย่อมถึงซึ่งความต่างแห่งปริยัติก็ดี สมบัติ
และวิบัติก็ดี อันใด ในปิฎกใดมีวินัยปิฎก
เป็นต้น โดยประการใด บัณฑิตพึงประกาศ
ความต่างแห่งปริยัติเป็นต้น แม้นั้นทั้งหมด
โดยประการนั้น " ดังนี้.

เป็นอันข้าพเจ้าขยายความแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้. บัณฑิตครั้นทราบปิฎกโดยประการต่าง ๆ อย่างนั้นแล้ว ก็ควรทราบพระพุทธพจน์นั้นว่า " มี ๓ อย่าง " ด้วยอำนาจแห่งปิฎกเหล่านั้น.

[พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย]

พระพุทธพจน์มี ๕ ด้วยอำนาจแห่งนิกาย อย่างไร ? จริงอยู่

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๐๔.

พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมดนั่นแล ย่อมมี ๕ ประเภท คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังนุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย (และ) ขุททกนิกาย.

[ทีฆนิกาย ๓๔ สูตร]

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น ทีฆนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น สงเคราะห์ (รวบรวม) เป็น ๓ วรรค ชื่อทีฆนิกาย.

นิกายใดมีพระสูตร ๓๔ สูตรถ้วน สงเคราะห์
เป็น ๓ วรรค, นิกายแรกนี้ อนุโลมตามเนื้อ
ความ ชื่อว่าทีฆนิกาย.

ก็เพราะเหตุไร นิกายนี้ ท่านจึงเรียกว่า " ทีฆนิกาย ? " เพราะเป็นที่ประชุม และเป็นที่รวมแห่งสูตรทั้งหลายที่มีขนาดยาว. จริงอยู่ ที่ประชุมและที่รวมท่านเรียกว่า " นิกาย " ก็ในข้อที่นิกายศัพท์ เป็นศัพท์บอกความประชุมและความรวมนี้ มีอุทาหรณ์ที่ควรสาธกทั้งทางศาสนาทั้งทางโลก มีอาทิอย่างนี้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมไม่เล็งเห็นแม้ซึ่งหมู่อันหนึ่งอื่น ซึ่งงดงามเหมือนหมู่สัตว์ดิรัจฉานนี้ คือหมู่ปลวก หมู่สัตว์เล็ก ๆ นะภิกษุทั้งหลาย ! " บัณฑิตพึงทราบพจนารถ (ความหมายของคำ) ในความที่นิกายทั้ง ๔ แม้ที่เหลือ ชื่อว่านิกาย ด้วยประการฉะนี้.

[มัชฌิมนิกายมี ๑๕๒ สูตร]

มัชฌิมนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สงเคราะห์เป็น ๑๕ วรรค ซึ่งมีขนาดปานกลาง ชื่อมัชฌิมนิกาย.

นิกายที่มีพระสูตร ๑๕๒ สูตร จัดเป็น

๑๕ วรรค ชื่อว่ามัชฌิมนิกาย.

[สังยุตตนิกายมี ๗,๗๖๒ สูตร]

สังยุตตนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ตั้งอยู่ด้วยอำนาจแห่งสังยุตมีเทวตาสังยุตเป็นต้น ชื่อสังยุตต-นิกาย.

นิกาย ที่มีพระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร ซึ่ง

รวบรวมหมวดสังยุต นี้ชื่อว่าสังยุตตนิกาย.

[อังคุตตรนิกายมี ๙,๕๕๗ สูตร]

อังคุตตรนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยา-ทานสูตรเป็นต้น ที่ตั้งอยู่ด้วยอำนาจแห่งองค์หนึ่ง ๆ และเกินหนึ่ง ชื่ออังคุตตรนิกาย.

ในอังคุตตรนิกาย นับจำนวนพระสูตร ได้

ดังนี้ คือ ๙,๕๕๗ สูตร.

[ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท]

ขุททกนิกายเป็นไฉน ? เว้น ๔ นิกายเสีย พระพุทธพจน์ที่เหลือ คือพระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระบาลี ๑๕ ประเภท ที่แสดงไว้แล้วในตอนต้น มีขุททกปาฐะเป็นอาทิ ชื่อขุททกนิกาย ด้วยประการฉะนี้.

เว้นนิกายแม้ทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้นนั่นเสีย

พระพุทธพจน์อื่นจากนั้น บัณฑิต เรียกว่า

ขุททกนิกาย ฉะนี้แล.

พระพุทธพจน์มี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนิกาย ดังพรรณนามา ฉะนี้.

[พระพุทธพจน์มี ๙ อย่าง]

พระพุทธพจน์มี ๙ อย่าง ด้วยสามารถแห่งองค์อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์นี้ทั้งหมดทีเดียว มี ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ เวทัลละ.

[อธิบายพระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ที่ละองค์]

บรรดาพระพุทธพจน์ที่มีองค์ ๙ นั้น อุภโตวิภังค์ นิทเทส ขันธกะ ปริวาร และพระสูตร มีมงคลสูตร รตนสูตร นาลกสูตร และตุวฏกสูตรเป็นต้น ในสุตตนิบาต และพระตถาคตพจน์ (พระดำรัสของพระตถาคต) ที่มีชื่อว่าสูตรแม้อื่น พึงทราบว่า **" พระสูตร. "**

พระสูตรที่มีคาถาแม้ทั้งหมด พึงทราบว่า **" เคยยะ. "**

สคาถกวรรค (วรรคที่มีคาถา) แม้ทั้งสิ้น ในสังยุตตนิกาย พึงทราบว่า **" เคยยะ "** โดยพิเศษ.

พระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น พระสูตรที่ไม่มีคาถาปน และพระพุทธพจน์แม้อื่น ที่ไม่ได้สงเคราะห์เข้า ด้วยองค์ ๘ พึงทราบว่า **" เวยยากรณะ. "**

ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตร ในสุตตนิบาต พึงทราบว่า **" คาถา. "**

พระสูตร ๘๒ สูตร ที่ปฏิสังยุตด้วยคาถาซึ่งสำเร็จด้วยโสมนัสสญาณ พึงทราบว่า **" อุทานะ."**

พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า " ข้อนี้สมจริง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว[๑] " พึงทราบว่า **" อุติวุตตกะ. "**

ชาดก ๕๕๐ มีอปัณณกชาดกเป็นต้น พึงพราบว่า **" ชาตกะ. "**

พระสูตร ที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมแม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ อย่าง เหล่านี้ ย่อมมีในพระอานนท์[๒] " พึงทราบว่า " อัพภูตธัมมะ. "

พระสูตร ที่มนุษย์เป็นต้นถามแล้ว ได้ความรู้และความยินดีแม้ทั้งหมด มีจูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น พึงทราบว่า **" เวทัลละ. "**

พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ด้วยอำนาจแห่งองค์ ดังพรรณนามาฉะนี้.

[พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์]

พรพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งพระธรรมขันธ์อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมดเทียว มี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยอำนาจแห่งพระธรรมขันธ์ ที่พระอานนทเถระแสดงไว้แล้วอย่างนี้ว่า

" ข้าพเจ้าเรียนเอาพระธรรม จากพุทธสำนัก
๘๒,๐๐๐ จากสำนักภิกษุ ๒,๐๐๐ พระธรรมที่

๑. ขุ. อิติวุตฺตก. ๒๕/๒๒๙. ๒. ที. มหา. ๑๐/๑๘๒.

เป็นไปในหทัยของข้าพเจ้า จึงมีจำนวน

๘๔,๐๐๐ " ดังนี้.

[วิธีคำนวณนับพระธรรมขันธ์เฉพาะขันธ์หนึ่ง ๆ]

บรรดาพระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ นั้น พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว จัดเป็นหนึ่งพระธรรมขันธ์. ในพระสูตรที่มีอนุสนธิมาก นับพระธรรมขันธ์ด้วยอำนาจแห่งอนุสนธิ. ในคาถาพันธ์ทั้งหลาย คำถามปัญหา (ข้อหนึ่ง) จัดเป็นหนึ่งพระธรรมขันธ์, คำวิสัชนา (ข้อหนึ่ง) จัดเป็นหนึ่งพระธรรมขันธ์.

ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะทุกะแต่ละติกะทุกะ และการจำแนกวารจิตแต่ละวารจิต จัดเป็นหนึ่งพระธรรมขันธ์.

ในพระวินัย มีวัตถุ มีมาติกา มีบทภาชนีย์ มีอันตราบัติ มีอาบัติ มีอนาบัติ มีกำหนดติกะ บรรดาวัตถุและมาติกาเป็นต้นเหล่านั้นส่วนหนึ่ง ๆ พึงทราบว่า " เป็นพระธรรมขันธ์อันหนึ่ง ๆ . "

พระพุทธพจน์ (ทั้งหมด) มี ๘๔,๐๐๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งพระธรรมขันธ์ ดังพรรณนามาฉะนี้.

[ปฐมสังคายนาจัดพระพุทธพจน์ไว้เป็นหมวด ๆ]

พระพุทธพจน์นั่น โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ โดยความไม่ต่างกัน มีอย่างเดียว ด้วยอำนาจรส, โดยความต่างกัน มีประเภท ๒ อย่างเป็นต้น ด้วยอำนาจธรรมและวินัยเป็นอาทิ อันพระมหาเถระผู้เป็นคณะที่ชำนาญ มีพระมหากัสสปเป็นประมุข เมื่อจะสังคายนาจึงกำหนดประเภทนี้ก่อนแล้วร้อยกรองไว้ว่า " นี้พระธรรม, นี้พระวินัย, นี้ปฐมพุทธพจน์, นี้มัชฌิมพุทธพจน์, นี้ปัจฉิมพุทธพจน์, นี้พระวินัยปิฎก,

นี้พระสุตตันตปิฎก, นี้พระอภิธรรมปิฎก, นี้ทีฆนิกาย, นี้มัชฌิมนิกาย, นี้สังยุตตนิกาย, นี้อังคุตตรนิกาย, นี้ขุททกนิกาย, นี้องค์ ๙ มีสุตตะเป็นต้น, นี้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์."

ก็ท่านร้อยกรองประเภทตามที่กล่าวไว้แล้วนี้เท่านั้นอย่างเดียวหามิได้ ยังได้กำหนดประเภทที่ควรรวบรวมไว้แม้อื่น ๆ ซึ่งมีหลายชนิด มีอุทานสังคหะ วัคคสังคหะ เปยยาลสังคหะ นิบาตสังคหะ เช่นเอกนิบาต และทุกนิบาตเป็นต้น สังยุตตสังคหะและปัณณาสกสังคหะเป็นอาทิ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ได้ร้อยกรองอยู่ ๗ เดือนจึงสำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

[พระพุทธศาสนาอาจตั้งอยู่ได้ ๕,๐๐๐ ปี]

ก็ในเวลาจบการร้อยกรองพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้เหมือนเกิดความปราโมทย์ให้สาธุการอยู่ว่า " พระมหากัสสปเถระ ทำพระศาสนาของพระทศพลนี้ให้สามารถเป็นไปได้ตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ พระวรรษา " ดังนี้ ก็หวั่นไหวเอนเอียง สะเทือนสะท้านเป็นอเนกประการ จนถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด. และอัศจรรย์ทั้งหลายเป็นอันมากก็ได้ปรากฏมีแล้ว ด้วยประการฉะนี้. สังคีติใดในโลก

ท่านเรียกว่า " ปัญจสตาสังคีติ " เพราะพระ
ธรรมสังคาหกเถระ ๕๐๐ รูปทำ, และเรียกว่า
" เถริกาสังคีติ" เพราะพระเถระทั้งหลายนั้นแล
ทำแล้ว.

สังคีตินี้ ชื่อปฐมมหาสังคีติ ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อปฐมมหาสังคีตินี้เป็นไปอยู่ ท่านพระมหากัสสป เมื่อจะถามถึงพระวินัย (กะท่านพระอุบาลีเถระ) จึงถามถึงนิทาน ที่ท่านกล่าวไว้ในคำนี้ว่า " ถามถึงวัตถุบ้าง ถามถึงนิทานบ้าง ถามถึงบุคคลบ้าง " ดังนี้เป็นต้น ซึ่งเป็นที่สุดแห่งคำมีอาทิอย่างนี้ว่า " ดูก่อนอาวุโส อุบาลี ! ปฐมปาราชิก พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบัญญัติแล้ว ณ ที่ไหน ? " เป็นต้น คำนิทานนั้นท่านพระอุบาลีเถระ ประสงค์จะให้พิสดารตั้งแต่ต้น แล้วกล่าวถึงบุคคลเป็นต้น ที่บัญญัติวินัยปิฎก และเหตุที่บัญญัตินั่นทั้งหมด จึงกล่าวไว้แล้ว.

[อธิบายความเริ่มต้นแห่งนิทานวินัย]

คำนิทาน (คำเริ่มต้น) ว่า **" เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ๑ "** เป็นอาทิ บัณฑิตควรกล่าวไว้ทั้งหมด, เพราะคำเริ่มต้นนี้ ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้อย่างนี้. ก็แลคำเริ่มต้นนั้นบัณฑิตควรทราบว่า " ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้แล้วในคราวกระทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรก. " ก็ใจความแห่งบทนี้ว่า " ก็คำนี้ใครกล่าวและกล่าวในกาลไหน " เป็นต้น เป็นอันข้าพเจ้าประกาศแล้ว ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้. บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยในบทว่า " กล่าวไว้เพราะเหตุไร. " นี้ต่อไป :-

เพราะท่านพระอุบาลีนี้ ถูกพระมหากัสสปเถระถามถึงนิทานแล้ว ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวนิทานนั้นให้พิสดารแล้วตั้งแต่ต้น ด้วยประการ

๑. วิ. มหา. ๑/๑

ฉะนี้. คำเริ่มต้นนี้ บัณฑิตควรทราบว่า " ท่านพระอุบาลีเถระ แม้เมื่อกล่าวในคราวทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรกก็ได้กล่าวแล้วเพราะเหตุนี้ " ด้วยประการฉะนี้. ก็ใจความแห่งบทมาติกาเหล่านี้ว่า " วุตฺตํ เยน ยทา ยสฺมา " ดังนี้ เป็นอันข้าพเจ้าประกาศแล้ว ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้.

บัดนี้ เพื่อจะประกาศเนื้อความ แห่งบทมาติกาเหล่านี้ว่า **" ธาริตํ เยน จาภฏํ ยตฺถ ปติฏฺฐิตญเจตเมตํ วตฺวา วิธึ "** บัณฑิตจึงกล่าวคำนี้ไว้.

[พระมหาเถระมีพระอุบาลีเป็นต้นนำพระวินัยปิฎกสืบต่อมา]

ถามว่า " ก็พระวินัยปิฎกนี้นั้น ซึ่งมีนิทานประดับด้วยคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **' เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ '** ดังนี้ ใครทรงไว้ ? ใครนำสืบมา ? (และ) ตั้งมั่นอยู่แล้วในบุคคลไหน ? " ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป :-

พระวินัยปิฎกนี้ ท่านพระอุบาลีเถระจำทรงไว้ ต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ในเบื้องต้นก่อน. เมื่อพระตถาคตเจ้ายังไม่ปรินิพพานนั่นแล ภิกษุหลายพันรูป ต่างโดยได้อภิญญา ๖ เป็นต้น จำทรงไว้ต่อจากท่านพระอุบาลีเถระนั้น เมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว พระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเป็นประมุข ก็จำทรงกันต่อมา.

บทมาติกาว่า **" เกนาภฏํ "** นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป :-

ในชมพูทวีปก่อน พระวินัยนั่น นำสืบต่อมาโดยลำดับแห่งอาจารย์

๑. วิ. มหา. ๑/๑.

ตั้งต้นแต่พระอุบาลีเถระ จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓. ในชมพูทวีปนั้น มีลำดับอาจารย์ดังต่อไปนี้ :-

พระเถระ ๕ องค์เหล่านี้คือ พระอุบาลี ๑
พระทาสกะ ๑ พระโสณกะ ๑ พระสิคควะ ๑
พระโมคคละบุตรติสสะ ๑ ผู้มีชัยชนะพิเศษ
ได้นำพระวินัยมาโดยลำดับไม่ให้ขาดสาย ใน
สิริชมพูทวีป (ในทวีปชื่อชมพูอันเป็นสิริ)
จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓.

[พระอุบาลีเถระเรียนพระวินัยปิฎกจากพุทธสำนัก]

ความพิสดารว่า ท่านพระอุบาลีเรียนเอาวงศ์ ระเบียบประเพณีพระวินัย ต่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วให้ตั้งอยู่ในหทัยของภิกษุเป็นอันมาก. จริงอยู่ บรรดาบุคคลผู้เรียนเอาวินัยวงศ์ ในสำนักของท่านนั้น แล้วถึงความเป็นผู้ฉลาดสามารถในพระวินัย ผู้ที่เป็นปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี กำหนดนับไม่ถ้วน. ที่เป็นพระขีณาสพ ได้มีจำนวน ๑,๐๐๐ รูป.

[พระทาสกเถระเรียนพระวินัยปิฎกจากสำนักพระอุบาลีเถระ]

ฝ่ายพระทาสกเถระ ได้เป็นสัทธิวิหาริกของพระอุบาลีเถระนั้นนั่นเอง. ท่านได้เรียนเอา (พระวินัย) ต่อจากพระอุบาลีเถระ แล้วก็บอกสอนพระวินัย (แก่ภิกษุเป็นอันมาก) เหมือนอย่างนั้น. ปุถุชนเป็นต้นผู้เรียนเอา (พระวินัย) ในสำนักของพระเถระแม้นั้น แล้วถึง

ความเป็นผู้ฉลาดสามารถในพระวินัย กำหนดนับไม่ถ้วน. ที่เป็นพระขีณาสพได้มีจำนวนถึง ๑,๐๐๐ รูป.

[พระโสณกเถระเรียนพระวินัยปิฎกจากสำนักพระทาสกเถระ]

ส่วนพระโสณกเถระ ได้เป็นสัทธิวิหาริกของพระทาสกเถระ. แม้ท่านก็เรียนเอา (พระวินัย) ต่อจากพระทาสกเถระ ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของตน แล้วก็บอกสอนพระวินัย (แก่ภิกษุเป็นอันมาก) เหมือนอย่างนั้น. ปุถุชนเป็นต้นผู้เรียนเอา (พระวินัย) ในสำนักของท่านแม้นั้น แล้วถึงความเป็นผู้ฉลาดสามารถในพระวินัย กำหนดนับไม่ถ้วน. ที่เป็นพระขีณาสพได้มีจำนวนถึง ๑,๐๐๐ รูปเช่นกัน.

[พระสิคควเถระเรียนพระวินัยปิฎกจากสำนักพระโสณกเถระ]

ฝ่ายพระสิคควิเถวะ เป็นสัทธิวิหาริกของพระโสณกเถระ เรียนเอาพระวินัย ในสำนักของพระเถระ แล้วได้เป็นผู้รับธุระของพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ องค์. อนึ่ง ปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามีก็ดี พระขีณาสพก็ดี ผู้เรียนเอา (พระวินัย) ในสำนักของท่านนั้น แล้วถึงความเป็นผู้ฉลาดสามารถในพระวินัย ก็กำหนดไม่ได้ว่า " เท่านี้ร้อย " หรือว่า " เท่านี้พัน. " ได้ยินว่า เวลานั้น ในชมพูทวีปได้มีการประชุมภิกษุมากมาย. อานุภาพของพระโมคคลีบุตรติสสเถระ จักมีปรากฏชัดในตติยสังคายนา (ข้างหน้า). พระวินัยปิฎกนี้ พึงทราบว่า " ชั้นแรกในชมพูทวีป นำสืบกันมาโดยลำดับแห่งอาจารย์นี้ จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ " ด้วยประการฉะนี้.

เริ่มเรื่องทุติยสังคายนา

ก็เพื่อรู้ทุติยสังคายนาแจ่มแจ้ง ควรทราบลำดับดังต่อไปนี้ :-

จริงอยู่ ในกาลใด

พระเถระทั้ง ๕๐๐ มีพระมหากัสสปเป็นต้น
ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว มีปัญญาอันรุ่งเรืองเหล่านั้น
ครั้นสังคายนาพระสัทธรรมและยังพระสัทธรรม
ให้รุ่งเรืองในที่ทั้งปวงแล้ว ดำรงอยู่จนถึงที่สุด
แห่งชีวิต ไม่มีอาลัยสิ้นเชื้อดับไป เหมือน
ประทีปดับไปฉะนั้น.

[ภิกษุชาววัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ]

ในกาลนั้น เมื่อคืนและวันล่วงไปโดยลำดับ ในเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสร็จปรินิพพานแล้วได้ ๑๐๐ ปี พวกภิกษุวัชชีบุตรชาวเมืองไพศาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการเหล่านี้ ในเมืองไพศาลี คือ :-

กปฺปติ สิงฺคิโลณกปฺโป กัปปะว่า เก็บเกลือไว้ด้วยเขนงฉันกับบิณฑบาตที่ไม่เค็ม ก็ควร,

กปฺปติ ทิวงฺคุลกปฺโป กัปปะว่า จะฉันโภชนะ ในวิกาลเมื่อเงาคล้อยไป ๒ องคุลี ก็ควร,

กปฺปติ คามนฺตรกปฺโป กัปปะว่า ภิกษุตั้งใจว่าจะไปในละแวกบ้าน ห้ามภัตแล้ว ฉันโภชนะที่ไม่เป็นเดน ก็ควร,

กปฺปติ อาวาสกปฺโป	กัปปะว่า จะแยกกันทำสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น ในเสนาสนะต่างแห่งในสีมาเดียวกัน ก็ควร,
กปฺปติ อนุมติกปฺโป	กัปปะว่า เมื่อตั้งใจว่าจะถือเอาอนุมัติในเวลาที่พวกภิกษุผู้ยังไม่มามาแล้ว เมื่อเธอเหล่านั้นยังไม่ทันมาสงฆ์เป็นวรรคจะทำกรรมนั้น แล้วอนุมัติภายหลัง ก็ควร,
กปฺปติ อาจิณฺณกปฺโป	กัปปะว่า ข้อที่อาจารย์และอุปัชฌาย์เคยประพฤติมา ย่อมควร,
กปฺปติ อมถิตกปฺโป	กัปปะว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้ามโภชนะแล้ว ฉันนมสดที่ยังไม่เป็นทธิ ซึ่งไม่เป็นเดน ย่อมควร,
กปฺปติ ชโลคึ ปาตุํ	ภิกษุจะดื่มสุราอย่างอ่อน ที่ยังไม่ถึงเป็นน้ำเมา ก็ควร,
กปฺปติ อทสกํ นิสีทนํ	ผ้านิสีทนะที่ไม่มีชาย ก็ควร,
กปฺปติ ชาตรูปรชตํ	ทองและเงินควรแก่ภิกษุ.[๑]

พระราชาทรงพระนามว่า กาฬาโศก ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุสูนาค ได้ทรงเป็นฝักฝ่ายของพวกภิกษุวัชชีบุตรเล่านั้นแล้ว.

๑. วิ. จุล. ๗/๓๙๖.

[พระยสเถระได้ทราบเรื่องภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ]

ก็โดยสมัยนั้นแล ท่านพระยสกากัณฑกบุตร เที่ยวจาริกไปในวัชชีชนบท ได้สดับว่า " ข่าวว่าพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวเมืองไพศาลีแสดงวัตถุ ๑๐ ประการในเมืองไพศาลี " ดังนี้ จึงดำริว่า " ข้อที่เราได้ฟังความวิบัติแห่งพระศาสนาของพระทศพลแล้ว จะพึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยเสีย ไม่สมควรแก่เราเลย เอาละ เราจะข่มพวกอธรรม-วาทีเสีย แล้วจะยกย่องธรรม " ดังนี้ จึงได้ไปทางเมืองไพศาลี.

ดังได้ยินมาว่า ท่านพระยสกากัณฑกบุตร พักอยู่ที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวันใกล้เมืองไพศาลีนั้น. ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุวัชชีบุตรชาวเมืองไพศาลี ใส่น้ำให้เต็มถาดทองสัมฤทธิ์แล้วตั้งไว้ในท่ามกลามสงฆ์ในวันอุโบสถนั้น กล่าวแนะนำอุบาสกอุบาสิกาชาวเมืองไพศาลี ผู้มาแล้ว ๆ อย่างนี้ว่า ผู้มีอายุ ! ท่านทั้งหลายจงถวายรูปิยะแก่สงฆ์ กหาปณะหนึ่งก็ได้, กึ่งกหาประก็ได้, บาทหนึ่งก็ได้, มาสกหนึ่งก็ได้, กิจของสงฆ์ที่ต้องทำด้วยบริขาร จักมี " ดังนี้.[๑]

คำทั้งปวงควรเล่าจนถึงคำว่า " ก็วินัยสังคีตินี้ ได้มีภิกษุ ๗๐๐ รูปไม่หย่อนไม่เกิน, เพราะฉะนั้น วินัยสังคีตีนี้ท่านจึงเรียกว่า " สัตตสติกา. "

ก็ภิกษุล้านสองแสนรูป ซึ่งท่านพระยสกากัณฑกบุตร ชักชวนได้ประชุมกันในสันนิบาตนี้. วัตถุ ๑๐ ประการเหล่านั้น ท่านพระเรวตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเถระ เป็นผู้วิสัชนาพระวินัย วินัจฉัยเสร็จในท่ามกลางภิกษุเหล่านั้น, อธิกรณ์เป็นอันระงับเสร็จแล้ว.

๑. วิ. จุล. ๗/๓๙๖.

[คัดเลือกพระเถระทำทุติยสังคายนาได้ ๗๐๐ องค์]

ภายหลังพระเถระทั้งหลาย ปรึกษากันว่า " พวกเราจักสังคายนาพระธรรมและพระวินัยอีก " ดังนี้ จึงได้คัดเลือกภิกษุ ๗๐๐ รูปผู้ทรงพระไตรปิฎก บรรลุปฏิสัมภิทา แล้วนั่งประชุมกันที่วาลิการามใกล้เมืองไพศาลี ชำระมลทินแห่งพระศาสนาทั้งปวง ได้สังคายนาพระธรรมและวินัยทั้งหมด ด้วยอำนายปิฎก นิกาย องค์ และธรรมขันธ์ซ้ำอีก เช่นเดียวกับที่พระมหากัสสปเถระสังคายนาแล้วนั่นแล.

สังคีติใดในโลก

ท่านเรียกว่า " สัตตสตสังคีติ " เพราะพระเถระ ๗๐๐ รูปทำ, และเรียกว่า " ทุติยสังคีติ " เพราะเทียบสังคีติที่ทำก่อน.

สังคีตินี้ทำอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

ก็แลสังคีตินี้นั้น

อันพระเถระเหล่าใดร้อยกรองไว้แล้ว บรรดาพระเถระเหล่านั้น พระเถระที่ปรากฏคือ พระสัพพกามี ๑ พระสาฬหะ ๑ พระเรวตะ ๑ พระขุชชโสภิตะ ๑ พระยสะ ๑ พระสาณสัมภูตะ ๑ เหล่านี้ เป็นสัทธิวิหาริกของพระอานนทเถระเคยเห็นพระตถาคต. พระสุมนะ ๑ พระวาสภคามี ๑, ๒ รูปนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า " เป็น

๑. ฎีกาสารัตถทีปนี เป็น "เตสุ วิสสุตา" ๑/๑๗๒. แม้ในอรรถโยชนาก็เป็นเช่นนี้.

สัทธิวิหาริกของพระอนุรุทธะ เคยเห็นพระตถาคต." ก็แลพระเถระทั้งหลายผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ทุก ๆ รูปเป็นผู้ปลงภาระแล้ว เสร็จกิจแล้ว หาอาสวะมิได้ ดังนี้แล.

จบทุติยสังคีติเท่านี้.

เรื่องระหว่างทุติยตติยสังคายนา

พระเถระทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นสังคายนาทุติยสังคีตินี้อย่างนั้นแล้ว จึงตรวจดูว่า " แม้ในอนาคตเสนียด (เสี้ยนหนาม) เห็นปานนี้ จักเกิดขึ้นแก่พระศาสนาหรือหนอแล ? " แล้วได้เห็นเหตุนี้ว่า " ในปีที่ ๑๘ ต่อจาก ๑๐๐ ปีแต่ปีนี้ไป พระราชาทรงพระนามว่าพระเจ้าธรรมาโศก จะทรงอุบัติขึ้นในพระนครปาฏลีบุตร ครอบครองราชสมบัติในชมพูทวีปทั้งสิ้น ท้าวเธอจักทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แล้วจักยังลาภและสักการะเป็นอันมากให้เป็นไป, ในครั้งนั้น พวกเดียรถีย์ผู้ปรารถนาลาภและสักการะ จักบวชในพระศาสนาแล้วแสดงทิฐิของตน. เสนียดใหญ่ จักเกิดขึ้นในพระศาสนา ด้วยอาการอย่างนี้. "

[ติสสมหาพรหมจักแก้ความเสื่อมพระศาสนาในอนาคต]

ครั้งนั้น พระเถระเหล่านั้นได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า " เมื่อเสนียดนั่นเกิดขึ้นแล้ว พวกเราจักทันเห็นหรือไม่หนอ ? " ลำดับนั้น พระเถระทั้งหมดนั่นแล ทราบความที่ตนเป็นผู้ไม่ทันเห็น (เหตุการณ์) ในเวลานั้น จึงคิดว่า " ใครเล่าหนอ ! จักเป็นผู้สามารถให้อธิกรณ์นั้นระงับได้ " แล้วได้ตรวจดูมนุษยโลก และเทวโลกชั้นกามาวจรทั้งสิ้น ก็มิได้เห็นใคร ๆ ได้เห็นแต่ท้าวมหาพรหมชื่อติสสะในพรหมโลก ผู้มีอายุยังเหลือน้อย ได้อบรมมรรคเพื่อบังเกิดในพรหม-

โลกชั้นสูงขึ้นไป. พระเถระทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นเห็นแล้ว จึงได้มีความดำริดังนี้ว่า " ถ้าพวกเราพึงทำความอุตสาหะ เพื่อต้องการให้พรหมนั่นเกิดในมนุษยโลกไซร้, พรหมนั่นก็จักถือปฏิสนธิในเรือนของโมคคลีพราหมณ์แน่นอน, และต่อจากนั้นก็จักถูกเล้าโลมด้วยมนต์แล้วออกบวช, ครั้นติสสมารกนั้นบวชแล้วอย่างนี้ เล่าเรียนพระพุทธพจน์ทั้งสิ้น เป็นผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิทา จักย่ำยีพวกเดียรถีย์ วินิจฉัยอธิกรณ์นั้นแล้ว เชิดชูพระศาสนา."

[พวกพระเถระไปเชิญติสสมหาพรหมให้มาเกิดในมนุษยโลก]

พระเถระเหล่านั้นไปยังพรหมโลก แล้วได้กล่าวคำนี้กะท้าวติสสมหาพรหมว่า " ดูก่อนสหายผู้นิรทุกข์ ! ในปีที่ ๑๘ ถัดจาก ๑๐๐ ปี แต่ปีนี้ไป เสนียดอย่างใหญ่จักเกิดขึ้นในพระศาสนา, และพวกเราได้ตรวจดูมนุษยโลก และเทวโลกชั้นฉกามาวจรทั้งสิ้น ก็มิได้เห็นใคร ๆ ผู้สามารถ เพื่อจะเชิดชูพระศาสนาได้, ค้นดูตลอดพรหมโลกจึงได้พบท่านผู้เจริญ, ดังพวกข้าพเจ้าขอโอกาส ท่านสัตบุรุษ ! ขอท่านจงให้ปฏิญญา (แก่พวกข้าพเจ้า) เพื่อเกิดในมนุษยโลก แล้วเชิดชูพระศาสนาของทศพลเถิด."

[ติสสมหาพรหมรับปฏิญญามาเกิดในมนษยโลก]

เมื่อพระเถระทั้งหลาย กล่าวเชิญอย่างนั้นแล้ว ท้าวมหาพรหมจึงดำริว่า " ได้ยินว่า เราจักเป็นผู้สามารถเพื่อชำระเสนียดซึ่งจะเกิดขึ้นในพระศาสนา แล้วเชิดชูพระศาสนา " ดังนี้ แล้วเป็นผู้หรรษาร่าเริงบันเทิงใจ ได้ให้ปฏิญญารับว่า " ดีละ. " พระเถระทั้งหลาย

พิจารณากิจที่ควรทำนั้นในพรหมโลกเสร็จแล้ว ก็พากันกลับมาอีก.

[พวกพระเถระลงทัณฑกรรมแก่พระสิคควะและพระจัณฑวัชชี]

ก็โดยสมัยนั้นแล พระเถระทั้ง ๒ รูปคือ พระสิคควเถระ และพระจัณฑวัชชีเถระ ยังเป็นพระนวกะอยู่. พระเถระเหล่านั้น เป็นภิกษุหนุ่ม ทรงพระไตรปิฎก บรรลุปฏิสัมภิทา สิ้นอาสวะแล้ว เป็นสัทธิวิหาริกของพระโสณกะ. พระเถระทั้ง ๒ รูปนั้น ไม่ได้มาร่วมระงับอธิกรณ์นั้น. พระเถระทั้งหลาย จึงกล่าวว่า " ดูก่อนอาวุโส ! พวกท่านหาได้เป็นผู้ร่วมคิดของพวกเราในอธิกรณ์นี้ไม่, เพราะเหตุนั้น ทัณฑกรรมนี้จงมีแก่พวกท่าน คือ ท้าวมหาพรหมชื่อติสสะ จักถือปฏิสนธิในเรือนของโมคคลีพราหมณ์, บรรดาท่านทั้งสอง รูปหนึ่งจงชักนำท้าวติสสมหาพรหมนั้นมาบวช, รูปหนึ่งจงให้เรียนพระพุทธพจน์ " ดังนี้

พระเถระแม้เหล่านั้นทุก ๆ รูป มีพระสัพพกามี
เป็นต้น เป็นผู้มีฤทธิ์มาก รุ่งเรืองแล้วในโลก
ดำรงอยู่จนตลอดอายุแล้วก็ปรินิพพาน เหมือน
กองไฟลุกโชติช่วง ดับไปแล้วฉะนั้น. พระ
เถระชื่อแม้เหล่านั้น สิ้นอาสวะแล้ว ถึงความ
เป็นผู้ชำนาญ แตกฉานในปฏิสัมภิทา ครั้น
ทำทุติยสังคายนา ชำระพระศาสนาให้หมดจด
ทำเหตุเพื่อความเจริญแห่งพระสัทธรรม แม้ใน
อนาคตแล้ว ก็เข้าถึงอำนาจแห่งความเป็นผู้ไม่
เที่ยง. ธีรชนทราบความที่สังขารเป็นของไม่

เที่ยง เป็นของลามก ก้าวล่วงได้โดยยาก

อย่างนี้แล้ว ก็ควรพากเพียร เพื่อบรรลุอมตบท

ที่เป็นบทยั่งยืน ดังนี้แล.

พรรณนาทุติยสังคีติ เป็นอันจบลงแล้วโดยอาการทั้งปวง ด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้.

เริ่มเรื่องตติยสังคายนา

[ติสสมหาพรหมเกิดในมนุษยโลก]

แม้ติสสมหาพรหมแล เคลื่อนจากพรหมโลกแล้ว ได้ถือปฏิสนธิ ในเรือนของโมคคลีพราหมณ์. ฝ่ายพระสิคควเถระ จำเดิมแต่ติสสมหาพรหมนั้นถือปฏิสนธิ ก็เข้าไปบิณฑบาตยังเรือนของพราหมณ์ตลอด ๗ ปี. แม้วันหนึ่ง ท่านก็ไม่ได้ข้าวต้มสักว่าหนึ่งกระบวยหรือข้าวสวยสักว่าหนึ่งทัพพี. ก็โดยล่วงไปถึง ๗ ปี ในวันหนึ่งท่านได้เพียงคำพูดว่า " นิมนต์โปรดข้างหน้าเถิด เจ้าข้า ! "

[พราหมณ์ผู้บิดาของติสสมหาพรหมพบพระสิคควเถระ]

ในวันนั่นเอง แม้พราหมณ์ทำกจิที่ควรทำบางอย่างภายนอกบ้านแล้ว เดินกลับมา ก็พบพระเถระที่ทางสวน จึงเรียนถามว่า " บรรพชิตผู้เจริญ ! ท่านได้มายังเรือนของกระผมแล้วหรือ ? "

พระเถระ. เออ รูปได้ไปแล้ว พราหมณ์ !

พราหมณ์. ท่านได้อะไรบ้างหรือ ?

พระเถระ. เออ ได้ พราหมณ์ !

พราหมณ์นั้น ไปถึงเรือนแล้วถามว่า " ใครได้ให้อะไร ๆ แก่บรรพชิตนั้นบ้างหรือ ? "

พวกชนในเรือนตอบว่า " ไม่ได้ให้อะไร ๆ. "

[โมคคลีพราหมณ์คอยจับมุสาของพระเถระ]

ในวันที่ ๒ พราหมณ์นั่งอยู่ที่ประตูเรือนนั่นเอง ด้วยคิดว่า " วัน

นี้ เราจักข่มขี่บรรพชิตด้วยการกล่าวเท็จ. " ในวันที่ ๒ พระเถระก็ไปถึงประตูเรือนของพราหมณ์. พราหมณ์พอเห็นพระเถระ ก็พูดอย่างนี้ว่า " วานนี้ ท่านไม่ได้อะไร ๆ ในเรือนของกระผมเลย ก็บอกว่า ' ได้ ' การกล่าวเท็จควรแก่ท่านหรือหนอ ? "

พระเถระ พูดว่า " พราหมณ์ ! ในเรือนของท่าน ข้าพเจ้าไม่ได้แม้เพียงคำพูดว่า ' นิมนต์โปรดข้างหน้าเถิด ' ดังนี้ ถึง ๗ ปี วานนี้ได้เพียงคำพูดว่า ' นิมนต์โปรดข้างหน้าเถิด ' เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้าพเจ้าจึงได้พูดอย่างนี้ หมายเอาการปฏิสันถารนั่น. "

[โมคคลีพราหมณ์เลื่อมใสในพระเถระ]

ฝ่ายพราหมณ์คิดว่า " สมณะเหล่านี้ ได้แม้เพียงการปฏิสันถารก็ยังสรรเสริญว่า ' ได้ ' (ถ้า) ได้ของที่ควรเคี้ยว ควรบริโภคอะไรอย่างอื่นแล้ว ทำไมจักไม่สรรเสริญเล่า. " พราหมณ์เลื่อมใสอย่างนี้แล้วจึงสั่งให้ถวายภิกษาทัพพีหนึ่ง และกับข้าวที่ควรแก่ภิกษานั้นจากภัตที่เขาจัดไว้เพื่อตน แล้วเรียนว่า " ท่านจักได้ภิกษาชนิดนี้ทุก ๆ เวลา " ดังนี้. จำเดิมแต่วันรุ่งขึ้น พราหมณ์นั้น ได้เห็นความสงบเรียบร้อยของพระเถระผู้เข้าไปอยู่ ก็ยิ่งเลื่อมใสขึ้น แล้วขอร้องพระเถระเพื่อต้องการให้ทำภัตกิจในเรือนของตน ตลอดกาลเป็นนิตย์. พระเถระรับนิมนต์แล้วก็ได้ทำภัตกิจทุกวัน ๆ เมื่อจะกลับ ก็ได้แสดงพระพุทธพจน์บ้างเล็กน้อยจึงกลับไป.

[พระสิคควเถระเริ่มสนทนาปราศรัยกับติสสมานพ]

มานพแม้นั้นแล มีอายุได้ ๑๖ ปีเท่านั้น ก็ได้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท.

คนอื่นใคร ๆ จะนั่งหรือนอนบนอาสนะหรือที่นอนของสัตว์ผู้บริสุทธิ์ซึ่งมาจากพรหมโลก ย่อมไม่ได้. เวลาใด ติสสมานพนั้นไปเรือนของอาจารย์, เวลานั้น พวกคนใช้ ก็เอาผ้าขาวคลุมเตียงและตั่งของเขาห้อยไว้. พระเถระดำริว่า " บัดนี้ เป็นกาลที่จะให้มานพบวชได้ และเราก็มาที่นี่นานแล้ว, ทั้งการพูดจาอะไร ๆ กับมานพก็มิได้เกิดขึ้น, เอาเถิด บัดนี้การพูด (กับมานพนั้น) จักเกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยบัลลังก์ (ของเขา) ด้วยอุบายอย่างนี้. " ท่านจึงไปเรือน (ของมานพนั้น) แล้วอธิษฐานให้อาสนะอะไร ๆ อย่างอื่นในเรือนนั้นไม่ปรากฏ ยกเว้นแต่บัลลังก์ของมานพ. คนในเรือนของพราหมณ์เห็นพระเถระแล้ว เมื่อไม่เห็นที่นั่งอะไร ๆ อย่างอื่น ก็ได้ปูลาดบัลลังก์ของมานพ ถวายพระเถระ. พระเถระก็นั่งบนบัลลังก์. ฝ่ายมานพแลก็กลับมาจากเรือนของอาจารย์ ในขณะนั้นนั่นเอง เห็นพระเถระนั่งอยู่บนบัลลังก์ของตน ก็โกรธ เสียใจ จึงพูดว่า " ใครให้ปูบัลลังก์ของข้าพเจ้าแก่สมณะ ? " พระเถระทำภัตกิจเสร็จแล้ว เมื่อมานพมีความดุร้ายสงบลงแล้ว จึงได้พูดอย่างนี้ว่า " ดูก่อนมานพ ก็ท่านรู้มนต์อะไร ๆ บ้างหรือ ? "

มานพเรียนว่า " ข้าแต่บรรพชิตผู้เจริญ ! ในเวลานี้ เมื่อกระผมไม่รู้มนต์, คนอื่นใครเล่าจึงจักรู้ได้ " ดังนี้แล้ว ก็ (ย้อน) ถามพระเถระว่า " ก็ท่านเล่า รู้มนต์หรือ ? "

พระเถระ พูดว่า " จงถามเถิด มานพ ท่านถามแล้ว อาจจะรู้ได้. "

[ติสสมานพถามปัญหากับพระเถระ]

ครั้งนั้นแล มานพได้ถามพระเถระในข้อที่เป็นปม (ลี้ลับซับซ้อน) ซึ่งมีอยู่ในไตรเพทพร้อมทั้งนิฆัณฑุศาสตร์[๑] เกฏุภศาสตร์[๒] พร้อมทั้งอักษรประเภทมีอิติหาส[๓]เป็นที่ห้า ซึ่งมานพเอง แม้ทั้งอาจารย์ของเขาก็ไม่เห็นนัยด้วยตนเอง.

พระเถระ แม้ตามปกติก็เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท, และบัดนี้ก็ได้บรรลุปฏิสัมภิทา เพราะเหตุนั้น ในการแก้ปัญหาเหล่านั้น จึงไม่หนักสำหรับท่าน, ดังนั้น ท่านจึงแก้ปัญหาเหล่านั้น ในขณะนั้นนั่นเอง แล้วได้พูดกะมานพว่า " ดูก่อนมานพ ท่านถามเรามากพอแล้ว, คราวนี้แม้เราก็จะถามปัญหากะเธอสักข้อหนึ่ง, เธอจักพยากรณ์แก่เราไหม ? "

มานพเรียนว่า " ข้าแต่บรรพชิตผู้เจริญ ! จงถามเถิด ขอรับ กระผมจักแก้. "

[พระสิคควเถระถามปัญหากับมานพ]

พระเถระ จึงถามปัญหานี้ ในจิตตยมกว่า " จิตของบุคคลใด เกิดขึ้นอยู่ ไม่ดับ, จิตของบุคคลนั้น จักดับ ไม่เกิดขึ้น, ก็อีกอย่างหนึ่ง จิตของบุคคลใด จักดับ ไม่เกิดขึ้น, จิตของบุคคลนั้น เกิดขึ้นอยู่ ไม่ดับ[๔] ? " ดังนี้.

มานพ ไม่สามารถจะกำหนด (ข้อปัญหา) ทั้งเบื้องบนหรือเบื้องต่ำได้ จึงเรียนถามว่า " ข้าแต่บรรพชิตผู้เจริญ ! นี้ชื่อมนต์อะไร ? "

๑. นิฆัณฑุศาสตร์ ว่าด้วยชื่อสิ่งของมีต้นไม้เป็นต้น. ๒. เกฏุภศาสตร์ ว่าด้วยกิริยาเป็นประโยชน์แก่กวี. ๓. อิติหาส ซื่อหนังสือว่าด้วยพงศาวดารยืดยาว มีภารตยุทธเป็นต้น อันกล่าวประพันธ์ไว้แต่กาลก่อน. ๔. อภิ. ยมก. ๓๙/๑.

พระเถระ. นี้ชื่อพุทธมนต์ มานพ !

มานพ. ท่านผู้เจริญ ! ก็ท่านอาจให้พุทธมนต์นี้ แก่กระผมได้ไหม ?

พระเถระ. อาจให้แก่บุคคลผู้ถือบรรพชาอย่างที่เราถือ มานพ !

[ติสสมานพขออนุญาตมารดาบิดาบวชเพื่อเรียนมนต์]

ต่อจากนั้น มานพเข้าไปหามารดาบิดาแล้วพูดว่า " บรรพชิตรูปนี้ ย่อมรู้พุทธมนต์, และท่านก็ไม่ให้แก่ผู้ที่ไม่บวชอยู่ในสำนักของท่าน, กระผมจักบวชในสำนักของท่านนั่น แล้วเรียนเอามนต์. "

คราวนั้น มารดาบิดาของเขา สำคัญอยู่ว่า " ลูกของเราแม้บวชแล้ว จงเรียนมนต์เถิด, ครั้นเรียนแล้ว ก็จักกลับมาบ้านอีก " ดังนี้ จึงอนุญาตว่า " จงเรียนเถิด ลูก ! "

พระเถระ บอกกรรมฐาน คืออาการ ๓๒ ก่อนแล้วให้เด็กบรรพชา. ติสสสามเณรนั้น ทำบริกรรมในกรรมฐานนั้นอยู่ ต่อกาลไม่นานนัก ก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล.

[พระเถระส่งสามเณรติสสะไปยังสำนักพระจัณฑวัชชีเถระ]

ลำดับนั้น พระเถระดำริว่า " สามเณร ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลแล้ว, บัดนี้ เธอไม่ควรจะเคลื่อนจากพระศาสนา, ก็ถ้าเรา จะสอนกรรมฐานแก่เธอให้ยิ่งขึ้นไป, เธอก็จะพึงบรรลุเป็นพระอรหันต์ จะพึงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย เพื่อจะเรียนพระพุทธพจน์, บัดนี้ ก็เป็นเวลาที่จะส่งเธอไปยังสำนักของพระจัณฑวัชชีเถระ. "

ลำดับนั้น พระเถระ ก็พูดกะสามเณรนั้นว่า " มาเถิด สามเณร !

เธอจงไปยังสำนักของพระเถระ เรียนเอาพระพุทธพจน์เถิด, จงถามถึงความไม่มีโรคตามคำสั่งของเรา, และจงเรียนอย่างนี้ว่า " พระอุปัชฌายะ (ของกระผม) ส่งกระผมมายังสำนักของใต้เท้า ขอรับ ! , เมื่อท่านถามว่า ' พระอุปัชฌายะของเธอชื่ออะไร ?, ' พึงเรียนว่า ' ชื่อพระสิคควะ ขอรับ !,' เมื่อท่านถามว่า ' ข้าพเจ้าชื่ออะไร ?, ' พึงเรียนอย่างนี้ว่า " พระอุปัชฌายะของกระผม รู้จักชื่อของใต้เท้า ขอรับ ! "

[สามเณรติสสะไปอยู่ในสำนักของพระจัณฑวัชชีเถระ]

สามเณรติสสะ รับว่า " ดีละ ขอรับ ! " แล้วกราบไหว้ทำประทักษิณพระเถระแล้ว เดินทางไปยังสำนักของพระจัณฑวัชชีเถระโดยลำดับ ไหว้แล้ว ได้ยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

พระเถระ ถามว่า " สามเณร ! เธอมาจากไหน ? "

สามเณร. พระอุปัชฌายะส่งกระผมมายังสำนักของใต้เท้า ขอรับ !

พระเถระ. พระอุปัชฌายะของเธอ ชื่ออะไร ?

สามเณร. ชื่อพระสิคควเถระ ขอรับ !

พระเถระ. ข้าพเจ้าชื่ออะไร ?

สามเณร. พระอุปัชฌายะของกระผมรู้จักชื่อของใต้เท้า ขอรับ !

พระเถระ. จงเก็บบาตรและจีวรเสีย ในบัดนี้เถิด.

สามเณร. ดีละ ขอรับ !

[สามเณรติสสะปฏิบัติกิจวัตรตามระเบียบพระวินัย]

สามเณร เก็บบาตรและจีวรแล้ว ในวันรุ่งขึ้น ก็ปัดกวาดบริเวณแล้วเข้าไปตั้งน้ำฉันและไม้ชำระฟันไว้.

พระเถระปัดกวาดสถานที่ที่สามเณรกวาดซ้ำอีก, เทน้ำนั้นทิ้งแล้ว นำน้ำอื่นมาไว้ และนำไม้ชำระฟันนั้นออกไปเสีย แล้วถือเอาไม้ชำระฟันอื่น. พระเถระทำอยู่อย่างนี้ถึง ๗ วัน ในวันที่ ๗ ถึงถาม (สามเณร) ซ้ำอีก. สามเณรก็เรียนท่านซ้ำอีก เช่นกับที่กล่าวมาแล้วในก่อนนั้นแล.

[พระจัณฑวัชชีเถระให้สามเณรติสสะเรียนพระพุทธพจน์]

พระเถระ รู้ได้ดีว่า " พราหมณ์คนนี้ เป็นผู้ว่าง่ายหนอ " จึงถามว่า " เธอมาเพื่อประสงค์อะไร ? "

สามเณรเรียนว่า " เพื่อประสงค์จะเรียนพระพุทธพจน์ ขอรับ ! "

พระเถระสั่งว่า " เธอจงเรียนในบัดนี้เถิด สามเณร ! " จึงเริ่มให้เรียนพระพุทธพจน์ ตั้งแต่วันรุ่งขึ้นไป.

[สามเณรติสสะเรียนพระพุทธพจน์พร้อมทั้งอรรถกถา]

ติสสะ ทั้งที่ยังเป็นสามเณรเทียว เรียนเอาพระพุทธพจน์ทั้งหมดพร้อมทั้งอรรถกถา เว้นพระวินัยปิฎก. ก็ในเวลาอุปสมบทแล้วยังไม่ได้พรรษาเลย ได้เป็นติปิฎกธร (ผู้ทรงไตรปิฎก). พระอาจารย์และพระอุปัชฌายะ มอบพระพุทธพจน์ทั้งสิ้นไว้ในมือของพระโมคคลีบุตรติสสเถระแล้ว ดำรงอยู่ตราบเท่าอายุ ก็ปรินิพพาน.

ฝ่ายพระโมคคลีบุตรติสสเถระ เจริญกรรมฐานแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ในสมัยต่อมา บอกสอนพระธรรมและพระวินัยแก่ภิกษุเป็นอันมาก.

[พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช]

ก็โดยสมัยนั้นแล พระเจ้าพินทุสารมีพระราชโอรส ๑๐๑ พระองค์. พระเจ้าอโศก ทรงสั่งให้สำเร็จโทษพระราชโอรสเหล่านั้นเสียทั้งหมด ยกไว้แต่เจ้าติสสกุมาร ผู้ร่วมพระมารดาเดียวกันกับพระองค์. ท้าวเธอเมื่อสั่งให้สำเร็จโทษ ยังมิได้ทรงอภิเษกเลย ครองราชย์อยู่ถึง ๔ ปี ต่อล่วงไปได้ ๔ ปี ในปีที่ ๑๘ ถัดจาก ๒๐๐ ปี แต่ปีปรินิพพานของพระตถาคตมา จึงทรงถึงการอภิเษกเป็นเอกราช ในชมพูทวีปทั้งสิ้น.

[พระราชอำนาจแผ่ไปเบื้องบนเบื้องต่ำประมาณ ๑ โยชน์]

ก็ด้วยอานุภาพแห่งการทรงอภิเษกของท้าวเธอ พระราชฤทธิ์ทั้งหลายเหล่านี้ ได้มาแล้ว. พระราชอำนาจแผ่ไปภายใต้มหาปฐมพีประมาณหนึ่งโยชน์ ในอากาศเบื้องบน ก็เหมือนกัน.

พระราชา ทรงมีพระศรัทธาเกิดแล้วในพระศาสนา ได้ทรง (แบ่ง) น้ำ ๘ หม้อ จากน้ำดื่ม ๑๖ หม้อ ที่พวกเทวดานำมาจากสระอโนดาดวันละ ๘ หาบ ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์. ถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้ทรงพระไตรปิฎกประมาณ ๖๐ รูป (วันละ) ๒ หม้อ. พระราชทานแก่พระนางอสันธิมิตตา ผู้เป็นพระอัครมเหษี (วันละ) ๒ หม้อ. พระราชทานแก่เหล่าสตรีนักฟ้อนหนึ่งหมื่นหกพันนาง (วันละ) ๒ หม้อ ทรงใช้สอยด้วยพระองค์เอง (วันละ) ๒ หม้อ. กิจคือการชำระพระทนต์และการชำระฟันทุก ๆ วัน ของพระราชา พระมเหษีของเหล่าสตรีนักฟ้อนหนึ่งหมื่นหกพันนาง และของภิกษุประมาณหกหมื่นรูป ย่อมสำเร็จได้ด้วยไม้ชำระฟันชื่อนาคลดา อันสนิทอ่อนนุ่มมี

รส ซึ่งมีอยู่ในป่าหิมพานต์ที่เทวดาทั้งหลายนั่นเองนำมาถวายทุก ๆ วัน.

อนึ่ง เทวดาทั้งหลาย นำมะขามป้อมที่เป็นพระโอสถ สมอที่เป็นพระโอสถ และมะม่วงสุกที่มีสีเหมือนทอง ซึ่งสมบูรณ์ด้วยกลิ่นและรส มาถวายแด่พระราชาพระองค์นั้นทุก ๆ วันเหมือนกัน. ยังได้นำพระภูษาทรง พระภูษาห่ม เบญจพรรณ ผ้าเช็ดพระหัตถ์ที่มีสีเหลือง และน้ำทิพยบานจากสระฉัททันต์ มาถวายทุกวันเหมือนอย่างนั้น.

ส่วนพญานาคทั้งหลายก็นำเครื่องพระสุคนธ์สำหรับสนานพระเศียร พระสุคนธ์สำหรับไล้พระวรกาย ผ้ามีสีคล้ายดอกมะลิ ที่มิได้ทอด้วยด้าย เพื่อเป็นพระภูษาห่ม และยาหยอดพระเนตรที่มีค่ามาก จากนาคพิภพ มาถวายแด่พระราชาพระองค์นั้นทุก ๆ วันเช่นกัน.

นกแขกเต้าทั้งหลาย ก็คาบข้าวสาลีเก้าพันเกวียนที่เกิดเอง ในสระฉัททันต์นั่นแล มาถวายทุก ๆ วัน. หนูทั้งหลาย ก็เกล็ดข้าวเหล่านั้นให้หมดแกลบและรำ. ข้าวสารที่หักแม้เมล็ดเดียวก็ไม่มี. ข้าวสารนี้แล ถึงความเป็นพระกระยาหารเสวยแห่งพระราชา ในที่ทุกสถาน. ตัวผึ้งทั้งหลาย ก็ทำน้ำผึ้ง. พวกหมี ก็ผ่าฟืนที่โรงครัว. พวกนกกรเวก ก็บินมาร้องส่งเสียงอย่างไพเราะ ทำพลีกรรมถวายแด่พระราชา.

[พระเจ้าอโศกรับสั่งพญากาฬนาคเนรมิตพระพุทธรูปให้ดู]

* พระราชาผู้ทรงประกอบแล้วด้วยฤทธิ์เหล่านี้ วันหนึ่งทรงใช้สังขลิกพันธ์ อันกระทำด้วยทอง ให้นำพญานาคนามว่า กาฬะ มีอายุตลอดกัปหนึ่ง ผู้ได้พบเห็นพระรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์เชิญ

* องค์การศึกษาแผนกบาลีแปลสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๐๕ *

ให้ขนดเหนือบัลลังก์ อันควรค่ามาก ภายใต้เศวตฉัตร ทรงกระทำการบูชา ด้วยดอกไม้ทั้งที่เกิดในน้ำ ทั้งที่เกิดบนบก หลายร้อยพรรณ และด้วยสุวรรณบุปผา ทรงแวดล้อมด้วยนางฟ้อน ๑๖,๐๐๐ ผู้ประดับแล้วด้วยอลังการทั้งปวงโดยรอบ ตรัสว่า " เชิญท่านกระทำพระรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงยังจักร คือพระสัทธรรมอันประเสริฐให้หมุนไป ทรงพระญาณอันหาที่สุดมิได้ ให้ถึงคลองแห่งดวงตาเหล่านี้ของข้าพเจ้าก่อนเถิด " ดังนี้ ทอดพระเนตรพระพุทธรูปอันพญานาคนามว่า กาฬะ นั้นเนรมิตแล้ว ประหนึ่งว่าพื้นน้ำอันประดับแล้วด้วยดอกกมล อุบล และปุณฑริกซึ่งแย้มบาน ปานประหนึ่งว่าแผ่นฟ้า อันพราวพรายด้วยความระยิบระยับด้วยการพวยพุ่งแห่งข่ายรัศมีของกลุ่มดารา เพราะความที่พระพุทธรูปนั้น ทรงมีพระสิริด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ประดับแล้วด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ซึ่งบังเกิดแล้วด้วยอำนาจแห่งบุญ อันพรรณรายทั่วพระสรีระทั้งสิ้น งดงามด้วยจอมพระเศียรอันเฉิดฉายด้วยพระเกตุมาลา ซึ่งปราศจากมลทินสีต่าง ๆ ประหนึ่งยอดแห่งภูเขาทอง อันแวดวงด้วยสายรุ้งและสายฟ้า อันกลมกลืนกับแสงเงิน เป็นประหนึ่งจะดูดดึงดวงตาแห่งคณะพรหมทวยเทพมวลมนุณย์ฝูงนาค และหมู่ยักษ์ เพราะพระพุทธรูปนั้นมีความแพรวพราวด้วยความฉวัดเฉวียนแห่งพระรัศมีอันแผ่ออกข้างละวา วงล้อมรัศมีอันวิจิตรด้วยสีมีสีเขียวเหลืองแดงเป็นต้น ได้ทรงกระทำการบูชาอันได้นามว่า บูชาด้วยดวงตา ตลอด ๗ วัน.*

[พระเจ้าอโศกไม่ทรงเลื่อมใสนักบวชนอกศาสนา]

ได้ยินว่า พระราชาทรงรับการอภิเษกแล้ว ได้ทรงนับถือสัทธิพาเหียรปาสัณฑะ[๑] ตลอดเวลา ๓ ปีทีเดียว. ในปีที่ ๔ จึงได้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา. ได้ยินว่า พระเจ้าพินทุสารพระชนกของพระราชาพระองค์นั้น ได้ทรงนับถือพราหมณ์. ท้าวเธอได้ทรงตั้งนิตยภัตไว้ แก่พวกพราหมณ์ และแก่ตาปะขาวและปริพาชกเป็นต้นผู้ถือลัทธิปาสัณฑะอันเป็นของประจำชาติพราหมณ์มีประมาณหกแสนคน. แม้พระเจ้าอโศก ก็ทรงถวายทานที่พระชนกให้เป็นไปแล้วในภายในบุรีของพระองค์เหมือนอย่างนั้น, ในวันหนึ่ง ได้ประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นพวกพราหมณ์เหล่านั้น ผู้กำลังบริโภค (อาหาร) ด้วยมารยาทที่เหินห่างจากความสงบเรียบร้อย ไม่มีความสำรวมอินทรีย์ ทั้งไม่ได้รับฝึกหัดอิริยาบถ (กิริยามารยาท) จึงทรงดำริว่า " การที่เราใคร่ครวญเสียก่อนแล้วให้ทานเช่นนี้ในเขตที่เหมาะสมจึงควร, " ครั้นทรงดำริอย่างนี้แล้ว จึงตรัสเรียกพวกอำมาตย์ว่า " ไปเถิด พนาย ! พวกท่านจงนำสมณะและพราหมณ์ของตน ๆ ผู้สมมติกันว่าดี มายังภายในพระราชวัง, เราจักถวายทาน." พวกอำมาตย์ทูลรับพระราชโองการว่า " ดีละ พระเจ้าข้า ! " แล้วก็ได้นำนักบวชนอกศาสนามีตาปะขาว ปริพาชก อาชีวก และนิครนถ์เป็นต้นนั้น ๆ มาแล้วทูลว่า " ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ! ท่านเหล่านี้เป็นพระ

๑. ปาสัณฑะ คือลัทธิที่ถือผิด หรือเจ้าลัทธิผู้ถือผิด แปลตามรูปศัพท์ว่า ลัทธิขว้างบ่วงคือบวงคล้องจิตสัตว์ มีอยู่ ๒ คือ ตัณหาปาสะ บ่วงคือตัณหา ๑ ทิฏฐิปาสะ บ่วงคือทิฐิ ๑.

อรหันต์ของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย." เวลานั้น พระราชาทรงรับสั่งให้ปูลาดอาสนะทั้งสูงและต่ำไว้ภายในพระราชวัง แล้วรับสั่งว่า "เชิญเข้ามาเถิด" จึงทรงเชิญพวกนักบวชผู้มาแล้ว ๆ ว่า "เชิญนั่งบนอาสนะที่สมควรแก่ตน ๆ เถิด" ดังนี้. บรรดานักบวชเหล่านั้น บางพวกนั่งบนตั่งภัทรบิฐ. บางพวกก็นั่งบนตั่งแผ่นกระดาน. พระราชาทอดพระเนตรเห็นกิริยาที่นั่งนั้นแล้ว ก็ทรงทราบได้ว่า "นักบวชเหล่านั้นไม่มีธรรมที่เป็นสาระในภายในเลย" ได้ถวายของควรเคี้ยวควรบริโภคที่ควรแก่นักบวชเหล่านั้นแล้ว ก็ทรงส่งกลับไป.

เมื่อกาลเวลาล่วงไปอยู่อย่างนั้น วันหนึ่ง พระเจ้าอโศกประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นนิโครธสามเณร ผู้ฝึกฝนคุ้มครองตน มีอินทรีย์สงบ สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ กำลังเดินผ่านไปทางพระลานหลวง.

[ประวัตินิโครธสามเณร]

ถามว่า "ก็ชื่อว่านิโครธนี้ คืออะไร ? แก้ว่า "นิโครธนี้เป็นพระโอรสของสุมนราชกุมาร ผู้เป็นพระเชฏฐโอรสของพระเจ้าพินทุสาร." ในเรื่องนั้น มีอนุปุพพีกถาดังต่อไปนี้ :-

ดังได้สดับมาว่า ในเวลาที่พระเจ้าพินทุสาร (ผู้พระชนก) ทรงทุพลภาพนั่นแล (ทรงพระประชวรหนัก) อโศกกุมาร ได้สละราชสมบัติในกรุงอุชเชนีที่ตนได้แล้ว เสด็จกลับมายึดเอาพระนครทั้งหมดไว้ในเงื้อมมือของตน แล้วได้จับสุมนราชกุมารไว้. ในวันนั้นเอง พระเทวีชื่อสุมนา ของสุมนราชกุมาร ได้ทรงพระครรภ์แก่เต็มที่แล้ว. พระ

นางสุมนาเทวีนั้นปลอมเพศหนี เดินมุ่งไปสู่บ้านคนจัณฑาลแห่งใดแห่งหนึ่งในที่ไม่ไกล ได้ทรงสดับเสียงของเทวดา ผู้สิงอยู่ที่ต้นนิโครธแห่งใดแห่งหนึ่ง ในที่ไม่ไกลจากเรือนของหัวหน้าหมู่บ้านครจัณฑาล ซึ่งกล่าวเชิญอยู่ว่า " ข้าแต่พระแม่เจ้าสุมนา ! ขอจงเสด็จเข้ามาทางนี้เถิด " ก็ได้เสด็จเข้าไปใกล้เทวดานั้น. เทวดาได้นิรมิตศาลาหลังหนึ่ง ด้วยอานุภาพของตน แล้วได้ถวายว่า " ขอพระแม่เจ้า จงประทับอยู่ที่ศาลาหลังนี้เถิด. " พระเทวีนั้นได้เสด็จเข้าไปสู่ศาลาหลังนั้นแล้ว. ในวันที่พระนางเสด็จเข้าไปถึงนั่นเอง ก็ประสูติพระโอรส. เพราะเหตุที่พระโอรสนั้น อันเทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นนิโครธรักษาไว้ พระนางเทวีนั้นจึงทรงขนานพระนามว่า " นิโครธ. " หัวหน้าหมู่บ้านคนจัณฑาลได้สำคัญพระเทวีนั้น เป็นดุจธิดาแห่งนายของตน ตั้งแต่วันที่ตนได้พบเห็น จึงได้ตั้งข้อปฏิบัติประจำไว้. พระราชธิดา ได้ประทับอยู่ ณ สถานที่นั้นสิ้น ๗ ปี. ฝ่ายนิโครธกุมาร ก็มีชนมายุได้ ๗ ปีแล้ว.

[นิโครธกุมารบวชสำเร็จเป็นพระอรหันต์พระชนม์ ๗ ปี]

ในครั้งนั้น พระเถระรูปหนึ่ง ชื่อมหาวรุณเถระ เป็นพระอรหันต์ได้เห็นความถึงพร้อมแห่งเหตุของทารก ได้พิจารณาคิดว่า " บัดนี้ ทารกมีชนมายุได้ ๗ ปี, เป็นกาลสมควรที่จะให้เขาบวชได้ " จึงทูลพระราชธิดาให้ทรงทราบ แล้วให้นิโครธกุมารนั้นบวช. ในเวลาปลงผมเสร็จนั่นเอง พระกุมารได้บรรลุเป็นพระอรหันต์. วันหนึ่งนิโครธสามเณรนั้น ได้ชำระร่างกายแต่เช้าตรู่ ทำอาจาริยวัตรและอุปัชฌายวัตรเสร็จแล้ว ถือเอาบาตรและจีวร คิดว่า " เราจะไปยังประตูเรือนของ

โยมมารดา " แล้วก็ออกไป. ก็นิวาสสถานแห่งโยมมารดาของนิโครธสามเณรนั้น ต้องเดินเข้าไปยังพระนคร ทางประตูด้านทิศทักษิณ ผ่านท่ามกลางพระนครไปออกทางประตูด้านทิศปราจีน. ก็โดยสมัยนั้น พระเจ้าอโศกธรรมราช ทรงเสด็จจงกรมอยู่ที่สีหบัญชร ผินพระพักตร์ไปทางทิศปราจีน. ขณะนั้นเอง นิโครธสามเณร ผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ทอดสายตาดูประมาณชั่วแอก เดินไปถึงพระลานหลวง. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า " วันหนึ่ง พระเจ้าอโศกประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นนิโครธสามเณร ผู้ฝึกฝนคุ้มครองตน มีอินทรีย์สงบ สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ กำลังเดินผ่านไปทางพระลานหลวง " ดังนี้.

[พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสนิโครธสามเณร]

ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว พระราชาได้ทรงพระรำพึง ดังนี้ว่า " ชนแม้ทั้งหมดนี้ มีจิตฟุ้งซ่าน มีส่วนเปรียบเหมือนมฤคที่วิ่งพล่านไป, ส่วนทารกคนนี้ ไม่มีจิตฟุ้งซ่าน, การมองดู การเหลียวดู การคู้แขนและการเหยียดแขนของเขางามยิ่งนัก, ภายในของทารกคนนี้ น่าจักมีโลกุตรธรรมแน่นอน " ดังนี้. พร้อมกับการทอดพระเนตรเห็นของพระราชานั่นเอง พระหฤทัยก็เลื่อมใสในสามเณร, ความรักก็ได้ตั้งขึ้น. ถามว่า " เพราะเหตุไร ? " แก้ว่า " เพราะได้ยินว่า แม้ในกาลก่อนในเวลาทำบุญ ในโครธสามเณรนี้ ได้เป็นพ่อค้าผู้เป็นพี่ชายใหญ่ของพระราชา. "

สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

" ความรักนั้น ย่อมเกิดเพราะเหตุ ๒ อย่าง
คือ เพราะการอยู่ร่วมกันในภพก่อน ๑ เพราะ
การเกื้อกูลกันในปัจจุบัน ๑ เหมือนอุบลและ
ปทุมเป็นต้นที่เหลือ เมื่อเกิดในน้ำ ย่อมเกิด
ได้เพราะอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ น้ำและ
เปือกตมฉะนั้น[๑] "

[พระเจ้าอโศกมหาราชรับสั่งให้นิมนต์สามเณรเข้ามา]

ลำดับนั้น พระราชาทรงเกิดความรัก มีความนับถือมาก (ในสามเณรนั้น) จึงทรงสั่งพวกอำมาตย์ไปว่า " พวกเธอจงนิมนต์สามเณรนั่นมา. " ท้าวเธอทรงรำพึงว่า " อำมาตย์เหล่านั้น มัวชักช้าอยู่ " จึงทรงส่งไปอีก ๒-๓ นายว่า " จงให้สามเณรนั้นรีบมาเถิด. " สามเณรได้เดินไปตามปกติของตนนั่นเอง. พระราชาตรัสว่า " ท่านทราบอาสนะที่ควรแล้ว นิมนต์นั่งเถิด. " สามเณรนั้นเหลียวดูข้างโน้นข้างนี้แล้วคิดว่า " บัดนี้ ไม่มีภิกษุเหล่าอื่น " จึงเดินเข้าไปใกล้บัลลังก์ ซึ่งยกเศวตฉัตรกั้นไว้ แล้วแสดงอาการแด่พระราชา เพื่อต้องการให้ทรงรับบาตร. พระราชาทรงทอดพระเนตรเห็นสามเณรนั้นกำลังเดินเข้าไปใกล้บัลลังก์นั่นแล จึงทรงดำริว่า " วันนี้เอง สามเณรรูปนี้ จักเป็นเจ้าของราชมณเฑียรนี้ในบัดนี้ " สามเณรถวายบาตรที่พระหัตถ์พระราชา แล้วขึ้นนั่งบนบัลลังก์. พระราชาทรงน้อมถวายอาหารทุกชนิดคือข้าวต้ม ของควรเคี้ยว และข้าวสวย ที่เขาเตรียมไว้เพื่อประโยชน์แก่พระองค์ (แก่สามเณรนั้น). สามเณรรับอาหารพอยังอัตภาพของตนให้เป็นไปเท่านั้น.

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๔๑. ตทฏฺฐกถา. ๓/๓๑๓.

[พระเจ้าอโศกมหาราชตรัสถามข้อธรรม]

ในที่สุดภัตกิจ พระราชา ตรัสถามว่า " พ่อเณรรู้พระโอวาทที่พระศาสดาทรงประทาน แก่พวกพ่อเณรหรือ ? "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! อาตมภาพ ย่อมรู้โดยเอกเทศ (เท่านั้น). "

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " พ่อเณร ! ขอจงแสดงโอวาทที่พ่อเณรรู้นั้น แก่โยมบ้าง. "

สามเณร ทูลรับว่า " ได้ มหาบพิตร ! " ดังนี้แล้ว ได้กล่าวอัปปมาทวรรค ในธรรมบท ตามสมควรแด่พระราชา เพื่อประโยชน์แก่การอนุโมทนา.

พระราชาพอได้ทรงสดับว่า

" ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย,
ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย[๑] "

ดังนี้เป็นต้น.

ก็ทรงรับสั่งว่า " พ่อเณร ! จงยังธรรมเทศนาที่ข้าพเจ้าได้รู้แล้วให้จบไว้ก่อน " ดังนี้.

[พระเจ้าอโศกมหาราชถวายนิตยภัตสามเณรเป็นทวีคูณ]

ในอวสานแห่งการอนุโมทนา พระราชาทรงรับสั่งว่า " พ่อเณร ! โยมจะถวายธุวภัต แก่พ่อเณร ๘ ที่. "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! อาตมภาพ จะถวายธุวภัตเหล่านั้น แก่พระอุปัชฌายะ (ของอาตมภาพ). "

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๘.

พระราชา ตรัสถามว่า " พ่อเณร ! ผู้ที่ชื่อว่าอุปัชฌายะนี้ ได้แก่คนเช่นไร ? "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! ผู้ที่เห็นโทษน้อยใหญ่ แล้วตักเตือน และให้ระลึก ชื่อว่าพระอุปัชฌายะ. "

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " พ่อเณร ! โยมจะถวายภัต ๘ ที่แม้อื่นอีก แก่พ่อเณร. "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! อาตมภาพ จะถวายเหล่านั้น แก่พระอาจารย์ (ของอาตมภาพ). "

พระราชา ตรัสถามว่า " พ่อเณร ! ผู้ที่ชื่อว่าพระอาจารย์นี้ ได้แก่คนเช่นไร ? "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! ผู้ที่ให้อันเตวาสิก และสัทธิวิหาริก ตั้งอยู่ในธรรมที่ควรศึกษา ในพระศาสนานี้ ชื่อว่าพระอาจารย์. "

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " ดีละ พ่อเณร ! โยมจะถวายภัต ๘ ที่แม้อื่นอีก แก่พ่อเณร. "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! อาตมภาพ จะถวายภัตเหล่านั้น แก่พระภิกษุสงฆ์."

พระราชา ตรัสถามว่า " พ่อเณร ! ผู้ที่ชื่อว่าภิกษุสงฆ์นี้ ได้แก่คนเช่นไร ? "

สามเณร ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! บรรพชาและอุปสมบทของอาจารย์และอุปัชฌายะของอาตมภาพ และบรรพชาของ

อาตมภาพ อาศัยหมู่ภิกษุใด หมู่ภิกษุนั้น ชื่อว่าภิกษุสงฆ์."

พระราชา ทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง แล้วทรงรับสั่งว่า "พ่อเณร ! โยมจะถวายภัต ๘ ที่แม้อื่นอีก แก่พ่อเณร."

สามเณร ทูลรับว่า "ดีละ" ในวันรุ่งขึ้นได้พาเอาภิกษุ ๓๒ รูป เข้าไปยังภายในพระราชวัง ฉันภัตตหาร.

[พระเจ้าอโศกมหาราชถวายนิตยภัตแก่ภิกษุหกแสนรูป]

พระราชา ทรงปวารณาว่า "ภิกษุ ๓๒ รูปแม้อื่น พร้อมทั้งพวกท่าน จงรับภิกษา พรุ่งนี้เถิด" ดังนี้แล้ว ทรงให้เพิ่มภิกษุมากขึ้นทุกวัน ๆ โดยอุบายนั้นนั่นแล ได้ทรงตัดภัตของพวกนักบวชนอกศาสนา มีพราหมณ์และปริพาชกเป็นต้น ตั้งหกแสนคนเสีย แล้วได้ทรงตั้งนิตยภัตไว้สำหรับภิกษุหกแสนรูป ในภายในพระราชนิเวศน์ เพราะความเลื่อมใสที่เป็นไปในพระในพระนิโครธเถระ[๑]นั่นเอง. ฝ่ายพระนิโครธเถระ ก็ให้พระราชาพร้อมทั้งบริษัทดำรงอยู่ในไตรสรณคมน์และเบญจศีล ทำให้เป็นผู้มีความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว ด้วยความเลื่อมใสอย่างปุถุชน แล้วให้ดำรงมั่นอยู่ในพระพุทธศาสนา.

[พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างวัด และเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ แห่ง]

พระราชา ทรงรับสั่งให้นายช่างสร้างมหาวิหาร ชื่อว่าอโศการาม แล้วก็ทรงตั้งภัตไว้เพื่อถวายภิกษุหกแสนรูปอีก. และทรงรับสั่งให้สร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ซึ่งประดับด้วยพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ไว้ในพระนคร ๘๔,๐๐๐ แห่ง ทั่วชมพูทวีปทั้งสิ้น โดยความชอบธรรม

๑. พระนิโครธเถระ ก็คือนิโครธสามเณรนั่นเอง.

นั่นเอง หาใช่โดยไม่ชอบธรรมไม่.

ได้ยินว่า ในวันหนึ่ง พระราชาทรงถวายมหาทานที่อโศการาม ประทับนั่งอยู่ในท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งนับได้ประมาณหกแสนรูป ทรงปวารณาสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ แล้วตรัสถามปัญหานี้ว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ชื่อว่าพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วมีประมาณเท่าไร ? " พระสงฆ์ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! ชื่อว่าพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนั้น ว่าโดยองค์ มีองค์ ๙, ว่าโดยขันธ์ มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์. " พระราชาทรงเลื่อมใสในพระธรรม แล้วทรงรับสั่งว่า " เราจักบูชาพระธรรมขันธ์แต่ละขันธ์ด้วยวิหารแต่ละหลัง ๆ " ดังนี้ ในวันเดียวเท่านั้น ได้ทรงสละพระราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ แล้วได้ทรงบังคับพวกอำมาตย์ว่า " ไปเถิดพนาย ! พวกท่านเมื่อให้สร้างวิหารในนครแต่ละนคร จงให้สร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ไว้ในพระนคร ๘๔,๐๐๐ นครเถิด " ดังนี้ ส่วนพระองค์เองได้ทรงเริ่มการงานเพื่อประโยชน์แก่อโศกมหาวิหาร ในอโศการาม. พระสงฆ์ได้ให้พระเถระชื่อว่าอินทคุตตเถระ ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก สิ้นอาสวะแล้ว เป็นนวกัมมาธิฏฐายี[๑]. พระเถระได้ยังการงานที่ยังไม่สำเร็จนั้น ๆ ให้แล้วเสร็จด้วยอานุภาพของตน. พระเถระได้ให้การสร้างพระวิหารสำเร็จลง ๓ ปี แม้ด้วยอานุภาพอย่างนั้น.

[พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทำการฉลองพระวิหาร]

ข่าวสารจากทุก ๆ นคร ได้มาถึงวันเดียวกันนั่นเอง. พวกอำมาตย์

๑. นวกัมมาธิฏฐายี คือผู้ดูแลควบคุมงานก่อสร้างใหม่.

ได้กราบทูลแด่พระราชาว่า " ขอเดชะ พระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง สร้างเสร็จแล้ว. " พระราชา ทรงรับสั่งให้เที่ยวตีกลองประกาศทั่วพระนครว่า " ล่วงไป ๗ วันแต่วันนี้ จักมีการฉลองพระวิหาร, ขอให้ประชาชนทั้งหมด จงสมาทานองค์ศีล ๘ เตรียมการฉลองพระวิหาร ทั้งภายในพระนคร และภายนอกพระนคร. " ล่วงไป ๗ วัน แต่การฉลองพระวิหารนั้น พระราชาแวดล้อมด้วยหมู่เสนามีองค์ ๔ นับได้หลายแสน ซึ่งแต่งตัวด้วยเครื่องอลังการทุกอย่าง เสด็จเที่ยวชมพระนคร ที่มหาชนผู้มีความอุตสาหะประสงค์จะตกแต่งพระนคร ได้ตกแต่งประดับประดาแล้ว ให้เป็นเหมือนมีความสง่างามยิ่งกว่าสิริแห่งราชาธานีชื่ออมรวดี ในเทวโลก เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระวิหาร ได้ประทับยืนอยู่ ณ ท่ามกลางภิกษุสงฆ์. ก็ภิกษุที่ประชุมกันในขณะนั้นมีประมาณ ๘๐ โกฏิ. ก็แลพวกนางภิกษุณีมีประมาณเก้าล้านหกแสน. บรรดาภิกษุเหล่านั้น เฉพาะภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพนับได้ประมาณแสนรูป. ภิกษุขีณาสพเหล่านั้น ได้มีความวิตกข้อนี้ว่า " ถ้าพระราชาจะพึงทอดพระเนตรเห็นอธิการ (ทานอันยิ่ง) ไม่มีส่วนเหลือของพระองค์, ก็จะพึงทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง " ต่อจากนั้น จึงได้ทำปาฏิหาริย์ ชื่อว่าโลกวิวรณ์ (คือการเปิดโลก).

[พระเจ้าอโศกมหาราชทอดพระเนตรเห็นทั่วทั้งชมพูทวีป]

พระราชา ประทับยืนอยู่ที่อโศการามนั้นแล ทรงเหลียวดูตลอดทั้ง ๔ ทิศ ได้ทอดพระเนตรเห็นชมพูทวีป ซึ่งมีมหาสมุทรเป็นที่

สุดโดยรอบ และพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ที่รุ่งโรจน์อยู่ด้วยการบูชาในการฉลองพระวิหารอย่างโอฬาร.

ท้าวเธอ เมื่อทอดพระเนตรดูสมบัตินั้น ก็ทรงประกอบด้วยปีติปราโมทย์อย่างโอฬาร ทรงพระดำริว่า " ก็มีอยู่หรือที่ปีติปราโมทย์เห็นปานนี้ เคยเกิดขึ้นแก่ใคร ๆ อื่นบ้าง ? " จึงตรัสถามภิกษุสงฆ์ว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ในพระศาสนาของพระทศพลโลกนาถเจ้าของเราทั้งหลาย มีใครบ้าง ได้สละบริจาคอย่างมากมาย, การบริจาคของใครเล่ายิ่งใหญ่. " ภิกษุสงฆ์ได้มอบการวิสัชนาปัญหาที่พระราชาตรัสถาม ให้เป็นหน้าที่ของท่านโมคคลีบุตรติสสเถระ. พระเถระถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! ขึ้นชื่อว่าผู้ถวายปัจจัย ในพระศาสนาของพระทศพลเช่นกับพระองค์ ในเมื่อพระตถาคตเจ้าแม้ยังทรงพระชนม์อยู่ ไม่มีใครเลย, พระองค์เท่านั้น ทรงมีการบริจาคยิ่งใหญ่. "

[พระเจ้าอโศกยังไม่เป็นทายาทแห่งพระศาสนา]

พระราชา ทรงสดับคำของพระเถระแล้ว ได้มีพระวรกายอันปีติปราโมทย์อย่างโอฬารถูกต้องแล้ว หาระหว่างมิได้ จึงทรงพระดำริว่า " ได้ยินว่า ผู้ที่ถวายปัจจัยเช่นกับเรา ไม่มี, ได้ยินว่า เรามีการบริจาคยิ่งใหญ่, ได้ยินว่า เรากำลังยกย่องเชิดชูพระศาสนา ด้วยไทยธรรม, ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจะได้ชื่อว่า เป็นทายาทแห่งพระศาสนาหรือไม่. " ลำดับนั้น ท้าวเธอจึงตรัสถามภิกษุสงฆ์ว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! โยมเป็นทายาทแห่งพระศาสนา หรือยังหนอ ? " ในลำดับนั้น ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ฟังพระราชดำรัสนี้แล้ว

เมื่อเล็งเห็นอุปนิสัยสมบัติ แห่งพระมหินท์ผู้เป็นพระโอรส (ของท้าวเธอ) จึงดำริว่า " ถ้าพระกุมารนี้ จักทรงผนวชไซร้, พระศาสนาก็จักเจริญอย่างยิ่ง " จึงถวายพระพรเรื่องนี้กะพระราชาว่า " มหาบพิตร ! ผู้ที่จะเป็นทายาทแห่งพระศาสนา หาใช่ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ไม่, ก็อีกอย่างหนึ่งแล ผู้ถวายปัจจัยเช่นนั้น ย่อมถึงความนับว่า ' ปัจจัยทายก ' หรือว่า ' ผู้อุปัฏฐาก ' (เท่านั้น). มหาบพิตร ! แท้จริง แม้ผู้ใดพึงถวายปัจจัยกองตั้งแต่แผ่นดินขนาดจดถึงพรหมโลก, แม้ผู้นั้น ก็ยังไม่ถึงความนับว่า " เป็นทายาทในพระศาสนาได้. "

[ผู้ที่ให้บุตรบวชชื่อว่าได้เป็นทายาทแห่งพระศาสนา]

ลำดับนั้น พระราชาตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ถ้าเช่นนั้นทายาทแห่งพระศาสนา จะมีได้อย่างไรเล่า ? " พระเถระถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง จะเป็นผู้มั่งคั่งก็ตาม จะเป็นผู้ยากจนก็ตาม ให้บุตรผู้เป็นโอรสของตนบวช (ในพระศาสนา) มหาบพิตร ! บุคคลนี้ ท่านเรียกว่า " เป็นทายาทแห่งพระศาสนา."

เมื่อพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ถวายพระพรอย่างนั้นแล้ว พระเจ้าอโศกธรรมราช ทรงพระดำริว่า " ได้ยินว่า เราแม้ทำการบริจาคเห็นปานนี้แล้ว ก็ยังไม่ถึงความเป็นทายาทแห่งพระศาสนาได้เลย " ทรงปรารถนาความเป็นทายาท ในพระศาสนาอยู่ จึงทรงทอดพระเนตรเหลียวดู ข้างโน้นและข้างนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหินทกุมาร (ผู้เป็นพระราชโอรสของพระองค์) ซึ่งประทับยืนอยู่ในที่

ไม่ไกล. ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว ท้าวเธอก็ทรงพระรำพึงดังนี้ว่า "เราประสงค์จะสถาปนาพระกุมารองค์นี้ไว้ในตำแหน่งอุปราช จำเดิมแต่เวลาติสสกุมารผนวชแล้ว ก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น การบรรพชาแลเป็นคุณชาติอุดมกว่าตำแหน่งอุปราชเสียอีก." ลำดับนั้น ท้าวเธอจึงทรงรับสั่งกะพระกุมารว่า "พ่อ ! ลูกจะสามารถบวชได้ไหม ?" พระกุมาร แม้ตามปกติ จำเดิมแต่เวลาพระติสสกุมารทรงผนวชแล้ว ก็มีพระประสงค์อยากจะผนวชอยู่ทีเดียว พอได้ทรงสดับพระราชดำรัส ก็เกิดพระปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง แล้วกราบทูลว่า "ขอเดชะสมมติเทพ ! หม่อมฉันจะบวช, ทูลกระหม่อม ทรงพระบรมราชานุญาตให้กระหม่อมฉันบวชแล้ว จะได้เป็นทายาทในพระศาสนา."

ก็โดยสมัยนั้นแล แม้พระนางสังฆมิตตา พระราชธิดา (ของท้าวเธอ) ก็ประทับยืนอยู่ในสถานที่นั้นเอง. พระกุมารทรงพระนามว่าอัคคิพรหม ผู้เป็นพระสวามีของพระนางสังฆมิตตานั้นแล ก็ได้ผนวชร่วมกับพระติสสกุมารผู้เป็นอุปราชแล้ว. พระราชาทอดพระเนตรเห็นพระนางสังฆมิตตานั้นแล้ว จึงรับสั่งว่า "แม่ ! แม้ลูกสามารถจะบวชได้ไหม ?" พระนางทูลตอบว่า "ดีละ ทูลกระหม่อมพ่อ ! หม่อมฉันสามารถ." พระราชาทรงขอบใจพระราชโอรสและธิดาแล้ว มีพระราชหฤทัยเบิกบาน จึงตรัสพระดำรัสนี้กะพระภิกษุสงฆ์ว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ขอพระคุณเจ้าทั้งหลาย จงให้ทารกเหล่านี้บวช แล้วกระทำให้โยมเป็นทายาทในพระศาสนาเถิด." พระสงฆ์รับพระราชดำรัสแล้ว ก็ให้พระกุมารบรรพชา โดยมีพระ

โมคคลีบุตรติสสเถระ เป็นพระอุปัชฌายะ และมีพระมหาเทวเถระ เป็นอาจารย์ ให้อุปสมบท โดยมีพระมัชฌันติกเถระ เป็นอาจารย์. ได้ยินว่า คราวนั้น พระกุมารมีพระชนมายุได้ ๒๐ ปีบริบูรณ์.

[พระมหินทเถระได้บรรลุพระอรหัตเวลาอุปสมบท]

ท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ในมณฑลอุปสมบทนั้นนั่นแล. พระอาจารย์แม้ของพระนางสังฆมิตตาราชธิดา ชื่อว่าพระอายุปาลิตเถรี, ส่วนพระอุปัชฌายะ ชื่อพระธัมมปาลิตเถรี. ได้ยินว่า คราวนั้น พระนางสังฆมิตตา มีพระชนมายุได้ ๑๘ ปี. ภิกษุสงฆ์ยังพระนางสังฆมิตตานั้น ผู้พอบรรพชาแล้ว ให้ดำรงอยู่ในสิกขา ในโรงสีมานั้นนั่นแล.

เวลาที่พระโอรสและพระธิดาทั้ง ๒ องค์ผนวช พระราชาทรงอภิเษกครองราชย์ได้ ๖ ปี. ภายหลังตั้งแต่เวลาที่ทรงผนวชแล้ว พระมหินทเถระ ก็ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมและพระวินัย อยู่ในสำนักพระอุปัชฌายะของตนนั่นเอง ได้เรียนเอาเถรวาททั้งหมด พร้อมทั้งอรรถกถา ที่ท่านสงเคราะห์ด้วยพระไตรปิฎก ซึ่งขึ้นสู่สังคีติทั้ง ๒ คราว จบในภาย ๓ พรรษา แล้วได้เป็นปาโมกข์ (หัวหน้า) ของพวกภิกษุประมาณ ๑,๐๐๐ รูป ผู้เป็นอันเตวาสิก แห่งอุปัชฌายะของตน. คราวนั้น พระเจ้าโศกธรรมราช ทรงอภิเษกครองราชย์ได้ ๙ ปี.

[พระเจ้าอโศกทรงตั้งมูลนิธิถวายสงฆ์ห้าแสน]

ก็ในรัชกาลที่พระราชาทรงอภิเษกได้ ๘ ปีนั่นแล พระโกนตบุตรติสสเถระ เที่ยวไปเพื่อต้องการยาบำบัดพยาธิ ด้วยภิกขาจารวัตร

ก็ไม่ได้เนยใสสักว่าฝ่ายมือหนึ่ง เลยสิ้นอายุสังขาร เพราะกำลังแห่งพยาธิ ได้โอวาทภิกษุสงฆ์ด้วยความไม่ประมาท แล้วนั่งโดยบัลลังก์ในอากาศ เข้าเตโชธาตุปรินิพพานแล้ว.

พระราชา ทรงทราบความเป็นไปนั้นแล้ว ได้ทรงทำสักการะแก่พระเถระ แล้วทรงรับสั่งว่า " ขึ้นชื่อว่า เมื่อเราครองราชย์อยู่ พวกภิกษุยังหาปัจจัยได้ยากอย่างนี้ " แล้วทรงรับสั่งให้สร้างสระโบกขรณีไว้ที่ประตูทั้ง ๔ แห่งพระนคร ให้บรรจุเต็มด้วยเภสัชถวายไว้. ได้ยินว่าสมัยนั้นเครื่องบรรณาการตั้งห้าแสน เกิดขึ้นแก่พระราชาทุกวัน ๆ คือที่ประตูทั้ง ๔ แห่งพระนครปาตลีบุตรสี่แสน, ที่สภาหนึ่งแสน. ครั้งนั้นพระราชาทรงสละถวายท่านนิโครธเถระ วันละหนึ่งแสน. หนึ่งแสนเพื่อต้องการทรงบูชาด้วยวัตถุมีของหอมและดอกไม้เป็นต้น ที่พุทธเจดีย์, หนึ่งแสนเพื่อต้องการทรงบูชาพระธรรม. คือ ทรงน้อมถวายแสนนั้น เพื่อประโยชน์แก่ปัจจัย ๔ แก่พวกภิกษุผู้ทรงธรรมเป็นพหุสูต. แสนหนึ่งถวายภิกษุสงฆ์. ถวายอีกแสนหนึ่งเพื่อประโยชน์แก่เภสัชที่ประตูทั้ง ๔ ด้าน. ลาภและสักการะอันโอฬาร เกิดแล้วในพระศาสนาด้วยอาการอย่างนี้.

[พวกเดียรถีย์ปลอมบวชในพระพุทธศาสนา]

เดียรถีย์ทั้งหลาย เสื่อมลาภและสักการะแล้ว ชั้นที่สุดไม่ได้แม้สักว่าของกินและเครื่องนุ่งห่ม เมื่อปรารถนาลาภและสักการะ จึงปลอมบวชในพระพุทธศาสนา แล้วแสดงทิฐิ (ลัทธิ) ของตน ๆ ว่า " นี้ธรรม นี้วินัย. " พวกเดียรถีย์เหล่านั้น แม้เมื่อไม่ได้บวช

ก็ปลงผมเสียเอง แล้วนุ่งผ้ากาสายะเที่ยวไปในวิหารทั้งหลาย เข้าไป (ร่วม) อุโบสถบ้าง ปวารณาบ้าง สังฆกรรมบ้าง คณะกรรมบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย ไม่ยอมทำอุโบสถ ร่วมกับพวกภิกษุเดียรถีย์เหล่านั้น. คราวนั้น ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ดำริว่า " บัดนี้ อธิกรณ์เกิดขึ้นแล้ว, ไม่นานเลย อธิกรณ์นั้นจักหยาบช้าขึ้น, ก็เราอยู่ในท่ามกลางแห่งภิกษุเดียรถีย์เหล่านั้น จะไม่อาจระงับอธิกรณ์นั้นได้ " ดังนี้ จึงมอบการคณะถวายท่านพระมหินทเถระ ประสงค์จะพักอยู่โดยผาสุกวิหารด้วยตนเอง แล้วได้ไปยังอโธคังคบรรพต.

[พวกเดียรถีย์แสดงลัทธินอกพุทธศาสนา]

พวกเดียรถีย์แม้เหล่านั้นแล ถึงถูกภิกษุสงฆ์ปรามปรามโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุศาสนา ก็ไม่ยอมตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติอันคล้อยตามพระธรรมวินัย ทั้งได้ให้เสนียดจัญไร มลทิน และเสี้ยนหนาม ตั้งขึ้นแก่พระศาสนา มิใช่อย่างเดียว. บางพวกบำเรอไฟ. บางพวกย่างตนให้ร้อนอยู่ในเครื่องอบตน ๕ อย่าง. บางพวกประพฤติหมุนไปตามพระอาทิตย์. บางพวกก็ยืนยันพูดว่า " พวกเรา จักทำลายพระธรรมวินัยของพวกท่าน " ดังนี้.

คราวนั้น ภิกษุสงฆ์ ไม่ได้ทำอุโบสถหรือปวารณา ร่วมกับเดียรถีย์เหล่านั้นเลย. ในวัดอโศการาม อุโบสถขาดไปถึง ๗ ปี. พวกภิกษุ ได้กราบทูลเรื่องนั้นแม้แด่พระราชาแล้ว.

[พระเจ้าอโศกทรงใช้อำมาตย์ให้ไประงับอธิกรณ์]

พระราชา ทรงบังคับอำมาตย์นายหนึ่งไปว่า " เธอไปยังพระ

วิหาร ระงับอธิกรณ์แล้ว นิมนต์ภิกษุสงฆ์ให้ทำอุโบสถเถิด " ดังนี้. อำมาตย์ไม่อาจจะทูลย้อนถามพระราชาได้ จึงเข้าไปหาอำมาตย์พวกอื่นแล้วกล่าวว่า " พระราชาทรงส่งข้าพเจ้าไปว่า 'เธอจงไปยังพระวิหาร ระงับอธิกรณ์แล้ว ทำอุโบสถเถิด' ดังนี้ อธิกรณ์จะระงับได้อย่างไรหนอ ? " อำมาตย์เหล่านั้นพูดว่า " พวกข้าพเจ้ากำหนดหมายได้ ด้วยอุบายอย่างนี้ว่า 'พวกราชบุรุษ เมื่อจะปราบปัจจันตชนบทให้ราบคาบ ก็ต้องฆ่าพวกโจร ชื่อฉันใด, ภิกษุเหล่าใดไม่ทำอุโบสถ, พระราชาจักมีพระราชประสงค์ให้ฆ่าภิกษุเหล่านั้นเสียฉันนั้นเหมือนกัน. "

ลำดับนั้น อำมาตย์นายนั้น ไปยังพระวิหาร นัดให้ภิกษุสงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนชี้แจงว่า " พระราชาทรงส่งข้าพเจ้ามาว่า 'เธอจงนิมนต์ภิกษุสงฆ์ให้ทำอุโบสถเถิด, ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! บัดนี้ขอพวกท่านจงทำอุโบสถเถิด. " พวกภิกษุพูดว่า " อาตมภาพทั้งหลาย จะไม่ทำอุโบสถร่วมกับเหล่าเดียรถีย์. " อำมาตย์เริ่มเอาดาบตัดศีรษะ (ของเหล่าภิกษุ) ให้ตกไป ตั้งต้นแต่อาสนะของพระเถระลงไป. ท่านพระติสสเถระได้เห็นอำมาตย์นั้น ผู้ปฏิบัติผิดอย่างนั้นแล.

[ประวัติของพระติสสเถระจะออกบวช]

ชื่อว่า พระติสสเถระไม่ใช่คนธรรมดาสามัญ คือพระภาดาร่วมพระราชมารดาเดียวกันกับพระราชา มีนามว่าติสสกุมาร. ได้ยินว่าพระราชาทรงอภิเษกแล้ว ได้ทรงตั้งติสสกุมารนั้นไว้ ในตำแหน่ง

อุปราช. วันหนึ่ง ติสสกุมารนั้น เสด็จไปเที่ยวป่า ได้ทอดพระเนตร เห็นหมู่มฤคฝูงใหญ่ ซึ่งเล่นอยู่ด้วยการเล่นตามความคิด (คือตามความใคร่ของตน). ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว ติสสกุมารนั้นได้ทรงมีพระรำพึงดังนี้ว่า " มฤคเหล่านี้มีหญ้าเป็นอาหาร ยังเล่นกันได้อย่างนี้ก่อน. ส่วนพระสมณะเหล่านี้ ฉันโภชนะอันประณีต ในราชตระกูลแล้ว จำวัดอยู่บนที่นอนอันอ่อนนุ่ม จักเล่นการเล่นที่น่าชอบใจไม่ได้เทียวหรือ. " ติสสกุมารนั้น เสด็จกลับมาจากป่านั้นแล้ว ได้กราบทูลความรำพึงของตนนี้แด่พระราชา. พระราชาทรงพระดำริว่า " พระกุมารระแวงสงสัยในที่มิใช่ฐานะ (มิใช่เหตุ), เอาเถอะ เราจักให้เขายินยอมด้วยอุบายอย่างนี้ " ในวันหนึ่ง ทรงทำเป็นเหมือนกริ้วด้วยเหตุการณ์บางอย่าง แล้วทรงขู่ด้วยมรณภัยว่า " เธอจงมารับเอาราชสมบัติตลอด ๗ วัน, หลังจากนั้นเราจักฆ่าเธอเสีย " ดังนี้ แล้วให้รับรู้คำสั่งนั้น. ได้ยินว่า พระกุมารนั้นทรงดำริว่า " ในวันที่ ๗ พระราชาจักให้ฆ่าเราเสีย " ดังนี้ ไม่สรงสนาน ไม่เสวย ทั้งบรรทมก็ไม่หลับ ตามสมควรแก่พระหฤทัย ได้มีพระสรีระเศร้าหมองเป็นอย่างมาก. แต่นั้น พระราชาตรัสถามติสสกุมารนั้นว่า " เธอเป็นผู้มีรูปร่างอย่างนี้ เพราะเหตุอะไร ! " พระกุมารทูลว่า " ขอเดชะ ! เพราะกลัวความตาย. " พระราชาทรงรับสั่งว่า " เฮ้ย ! อันตัวเธอเองเล็งเห็นความตายที่ข้าพเจ้าคาดโทษไว้แล้ว หมดสงสัยสิ้นคิด ยังจะไม่เล่นหรือ ! พวกภิกษุ เล็งเห็นความตายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและหายใจออกอยู่ จักเล่นได้อย่างไร ? " จำเดิมแต่นั้นมา พระ

กุมารก็ทรงเลื่อมในในพระศาสนา. ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พระกุมารนั้น เสด็จออกไปล่าเนื้อ เที่ยวสัญจรไปในป่า ได้ทอดพระเนตรเห็นพระโยนกมหาธรรมรักขิตเถระ ผู้นั่งให้พญาช้างตัวใดตัวหนึ่งจับกิ่งสาละพัดอยู่. พระกุมารครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว ก็เกิดความปราโมทย์ ดำริว่า " เมื่อไรหนอแล แม้เราจะพึงบวชเหมือนพระมหาเถระนี้, วันนั้นจะพึงมีหรือหนอแล. " พระเถระรู้อัธยาศัยของพระกุมารนั้นแล้ว เมื่อพระกุมารนั้นเห็นอยู่นั่นแล ได้เหาะขึ้นไปในอากาศ แล้วได้ยืนอยู่บนพื้นน้ำที่สระโบกขรณี ในวัดอโศการาม ห้อยจีวรและผ้าอุตราสงค์ไว้ที่อากาศ แล้วเริ่มสรงน้ำ. พระกุมารทอดพระเนตรเห็นอานุภาพของพระเถระนั้นแล้วก็ทรงเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง ดำริว่า " เราจักบวชให้ได้ในวันนี้ทีเดียว " แล้วเสด็จกลับ ได้ทูลลาพระราชาว่า " ขอเดชะ ! หม่อมฉันจักบวช. " พระราชาทรงยับยั้ง (ทรงขอร้อง) เป็นอเนกประการ เมื่อไม่ทรงสามารถเพื่อจะให้พระกุมารนั้นกลับ (พระทัยได้ จึงทรงรับสั่งให้ตกแต่งมรรคาที่จะไปสู่วัดอโศการาม ให้พระกุมารแต่งองค์เป็นเพศมหรสพ ให้แวดล้อมด้วยหมู่เสนา ซึ่งประดับประดาแล้ว ทรงนำไปยังพระวิหาร. ภิกษุเป็นอันมากได้ฟังว่า " ข่าวว่าพระยุพราช จักผนวช " ก็พากันตระเตรียมบาตรและจีวรไว้. พระกุมารเสด็จไปยังเรือนเป็นที่บำเพ็ญเพียร แล้วได้ทรงผนวช พร้อมกับบุรุษแสนหนึ่ง ในสำนักของพระมหาธรรมรักขิตเถระนั่นเอง. ก็กุลบุตรทั้งหลายผู้ผนวชตามพระกุมาร จะกำหนดนับไม่ได้. พระกุมารทรงผนวชในเวลาที่พระราชาทรงอภิเษกครองราชย์ได้ ๔ ปี. ครั้งนั้น ยังมี

พระกุมารองค์อื่น มีพระนามว่าอัคคิพรหม ผู้เป็นพระสวามีของพระนางสังฆมิตตา ซึ่งเป็นพระภาคิไนยของพระราชา. พระนางสังฆมิตตาประสูติพระโอรส ของอัคคิพรหมองค์นั้นเพียงองค์เดียวเท่านั้น. อัคคิ-พรหมแม้องค์นั้น ได้สดับข่าวว่า " พระยุพราช ทรงผนวชแล้ว " จึงเข้าไปเฝ้าพระราชา แล้วทูลขอพระบรมราชานุญาตว่า " ขอเดชะ แม้หม่อมฉัน ก็จักบวช " ดังนี้. และอัคคิพรหมองค์นั้นได้รับพระบรมราชานุญาตว่า " จงบวชเถิด พ่อ ! " ก็ได้บวชในวันนั้นนั่นเอง. พระเถระผู้อันขัตติยชน ซึ่งมีสมบัติอย่างโอฬาร บวชตามอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า " พระติสสเถระ ผู้เป็นพระกนิษฐภาดาของพระราชา. "

[พระติสสเถระนั่งกันไม่ให้อำมาตย์ตัดศีรษะพระ]

ท่านติสสเถระนั้น ครั้นเห็นอำมาตย์นายนั้นผู้ปฏิบัติผิดอย่างนั้นแล้ว จึงดำริว่า " พระราชา คงจะไม่ทรงส่งมาเพื่อให้ฆ่าพระเถระทั้งหลาย เรื่องนี้ จักเป็นเรื่องที่อำมาตย์คนนี้เข้าใจผิดแน่นอนทีเดียว " ดังนี้ จึงได้ไปนั่งบนอาสนะใกล้อำมาตย์นั้นเสียเอง. อำมาตย์นายนั้น จำพระเถระนั้นได้ ก็ไม่อาจฟันศัสตราลงได้ จึงได้กลับไปกราบทูลแด่พระราชาว่า " ขอเดชะ ! ข้าพระพุทธเจ้าได้ตัดศีรษะของพวกภิกษุชื่อมีประมาณเท่านี้ ผู้ไม่ปรารถนาทำอุโบสถให้ตกไป, ขณะนั้น ก็มาถึงลำดับแห่งท่านติสสเถระผู้เป็นเจ้าเข้า ข้าพระพุทธเจ้าจะทำอย่างไร ? " พระราชา พอได้ทรงสดับเท่านั้น ก็ตรัสว่า " เฮ้ย ! ก็ข้า ได้ส่งเธอให้ไปฆ่าภิกษุทั้งหลายหรือ ? " ทันใดนั่นเอง ก็เกิดความเร่าร้อนขึ้น

ในพระวรกาย จึงเสด็จไปยังพระวิหาร ตรัสถามพวกภิกษุผู้เป็นพระเถระว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! อำมาตย์คนนี้โยมไม่ได้สั่งเลย ได้ทำกรรมอย่างนี้แล้ว บาปนี้จะพึงมีแก่ใครหนอแล ? "

[พวกภิกษุถวายความเห็นแด่พระราชาเป็น ๒ นัย]

พระเถระบางพวก ถวายพระพรว่า " อำมาตย์นายนี้ได้ทำตามพระดำรัสสั่ง ของมหาบพิตรแล้ว, บาปนั่น จึงมีแก่มหาบพิตรด้วย. " พระเถระบางพวกถวายพระพรว่า " บาปนั่น ย่อมมีแด่มหาบพิตรและอำมาตย์แม้ทั้ง ๒ ด้วย. " พระเถระบางพวกถวายพระพรอย่างนี้ว่า " ขอถวายพระพร ! ก็มหาบพิตร ทรงมีความคิดหรือว่า " อำมาตย์นายนี้ จงไปฆ่าภิกษุทั้งหลาย ! " พระราชาทรงรับสั่งว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ไม่มี, โยมมีความประสงค์เป็นกุศล จึงได้ส่งเขาไปด้วยสั่งว่า ' ขอภิกษุสงฆ์จงสามัคคีกันทำอุโบสถเถิด. " พระเถระทั้งหลายถวายพระพรว่า " ถ้าว่า มหาบพิตร มีพระราชประสงค์เป็นกุศลไซร้, บาปก็ไม่มีแด่มหาบพิตร, บาปนั่นย่อมมีแก่อำมาตย์เท่านั้น. " พระราชาทรงเกิดมีความสงสัยเป็นสองจิตสองใจจึงรับสั่งถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! จะมีภิกษุบางรูปบ้างไหม ? ผู้สามารถเพื่อจะตัดข้อสงสัยนี้ของโยม แล้วยกย่องพระศาสนา. " ภิกษุทั้งหลายถวายพระพรว่า " มี มหาบพิตร ! ภิกษุนั้นชื่อพระโมคคลีบุตรติสสเถระ, ท่านสามารถที่จะตัดข้อสงสัยนี้ของมหาบพิตรแล้วยกย่องพระศาสนาได้. " ในวันนั้นเอง พระราชาได้ทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๓ รูป แต่ละรูปมีภิกษุพันหนึ่งเป็นบริวาร, และ

อำมาตย์ ๔ นาย แต่ละนายมีบุรุษพันหนึ่งเป็นบริวาร ด้วยทรงรับสั่งว่า " ขอท่านทั้งหลาย จงรับเอาพระเถระมาเถิด. "

[พระโมคคลีบุตรติสสเถระไม่มาเพราะอาราธนาไม่ถูกเรื่อง]

พระธรรมกถึกและอำมาตย์เหล่านั้นไปแล้ว ได้เรียน (พระเถระ) ว่า " พระราชารับสั่งให้หาท่าน " ดังนี้. พระเถระ ไม่ยอมมา. แม้ครั้งที่ ๒ พระราชาก็ได้ทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๘ รูป และอำมาตย์ ๘ นาย ซึ่งมีบริวารคนละพัน ๆ ไป ด้วยรับสั่งว่า " ท่านทั้งหลายจงกราบเรียน (พระเถระนั้น) ว่า ' ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระราชารับสั่งให้หา ' แล้วให้นิมนต์พระเถระมา. " พระธรรมกถึกและอำมาตย์เหล่านั้น ได้กราบเรียน (พระเถระ) เหมือนอย่างที่ทรงรับสั่งนั้นแล. ถึงแม้ครั้งที่ ๒ พระเถระก็มิได้มา. พระราชาตรัสถามพระเถระทั้งหลายว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! โยมได้ส่งทูตไปถึง ๒ ครั้งแล้ว เพราะเหตุไร พระเถระจึงมิได้มา ? " พระเถระทั้งหลาย ถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! ที่ท่านไม่มานั้น เพราะทูตเหล่านั้น กราบเรียนท่านว่า ' พระราชาสั่งให้หา,' แต่เมื่อทูตเหล่านั้นกราบเรียนท่านอย่างนี้ว่า ' ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระศาสนาเสื่อมโทรม, ขอพระคุณเจ้าได้โปรดเป็นสหายพวกข้าพเจ้าเพื่อเชิดชูพระศาสนาเถิด ' ดังนี้, พระเถระ จะพึงมา. คราวนั้นพระราชา ทรงรับสั่งเหมือนอย่างนั้นแล้ว จึงทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๑๖ รูป และอำมาตย์ ๑๖ นาย ซึ่งมีบริวารคนละพัน ๆ ไป. ได้ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายอีกว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระเถระ

เป็นคนแก่ หรือยังหนุ่มแน่น ?"

ภิกษุ. แก่ มหาบพิตร !

ราชา. พระเถระนั้น จักขึ้นคานหามหรือวอ เจ้าข้า !

ภิกษุ. ท่านจักไม่ขึ้น (ทั้ง ๒ อย่าง) มหาบพิตร !

ราชา. พระเถระพักอยู่ ณ ที่ไหน ? เจ้าข้า.

ภิกษุ. ที่แม่น้ำคงคาตอนเหนือ มหาบพิตร.

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " ดูก่อนพนาย ! ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงผูกเรือขนาน แล้วอาราธนาให้พระเถระนั่งบนเรือขนานนั้นนั่นแล จัดการอารักขาที่ฝั่งทั้ง ๒ ด้าน นำพระเถระมาเถิด. " พวกภิกษุและเหล่าอำมาตย์ ไปถึงสำนักของพระเถระแล้ว ได้เรียนให้ทราบตามพระราชสาสน์.

พระเถระได้สดับ (พระราชสาสน์นั้น) แล้วคิดว่า " เพราะเหตุที่เราบวชมาก็ด้วยตั้งใจว่า ' จักเชิดชูพระศาสนา ' ตั้งแต่ต้น ฉะนั้น กาลนี้นั้นก็มาถึงแก่เราแล้ว " จึงได้ถือเอาท่อนหนังลุกขึ้น.

[พระเจ้าอโศกมหาราชทรงพระสุบินเห็นช้างเผือกล้วน]

ครั้งนั้น พระราชาทรงใฝ่พระราชฤทัยอยู่แล้วว่า " พรุ่งนี้ พระเถระจักมาถึงพระนครปาตลีบุตร " ดังนี้ ก็ทรงเห็นพระสุบิน ในส่วนราตรี. ได้มีพระสุบินเห็นปานนี้ คือพญาช้างเผือกปลอดมาลูบคลำพระราชา จำเดิมแต่พระเศียร แล้วได้จับพระราชาที่พระหัตถ์ข้างขวา. ในวันรุ่งขึ้น พระราชาได้ตรัสถามพวกโหรผู้ทำนายสุบินว่า " เราฝันเห็นสุบิน เห็นปานนี้ จักมีอะไรแก่เรา ? " โหรทำนายสุบิน

คนหนึ่ง ทูลถวายความเห็นว่า " ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า พระสมณะผู้ประเสริฐ จักจับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทที่พระหัตถ์ข้างขวา. " คราวนั้น พระราชาก็ได้ทรงทราบข่าวว่า " พระเถระมาแล้วในขณะนั้นนั่นเอง " จึงเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำคงคา แล้วเสด็จลงลุยแม่น้ำท่องขึ้นไป จนถึงพระเถระ ในน้ำมีประมาณเพียงชานุ แล้วได้ถวายพระหัตถ์แก่พระเถระผู้กำลังลงจากเรือ. พระเถระได้จับพระราชาที่พระหัตถ์ข้างขวาแล้ว.

[ราชบุรุษถือดาบจะตัดศีรษะพระโมคคลีบุตรติสสเถระ]

พวกราชบุรุษถือดาบ เห็นกิริยานั้นแล้ว ก็ชักดาบออกจากฝักด้วยคิดว่า " พวกเราจักตัดศีรษะของพระเถระให้ตกไป " ดังนี้. ถามว่า " เพราะเหตุไร ? " แก้ว่า " เพราะได้ยินว่า ในราชตระกูลมีจารีตนี้ว่า ' ผู้ใดจับพระราชาที่พระหัตถ์ ราชบุรุษพึงเอาดาบตัดศีรษะของผู้นั้นให้ตกไป. " พระราชาทอดพระเนตรเห็นเงา (ดาบ) เท่านั้น ก็ทรงรับสั่งว่า " แม้ครั้งก่อน เราไม่ประสบความสบายใจ เพราะเหตุที่ผิดในภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าทำผิดในพระเถระเลย " ถามว่า " ก็เพราะเหตุไร พระเถระจึงได้จับพระราชาที่พระหัตถ์ ? " แก้ว่า " เพราะเหตุที่พระเถระนั้น อันพระราชาให้อาราธนามา เพื่อต้องการจะตรัสถามปัญหา, ฉะนั้น พระเถระใฝ่ใจอยู่ว่า ' พระราชาพระองค์นี้เป็นอันเตวาสิกของเรา ' จึงได้จับ. "

[พระเจ้าอโศกทรงสงสัยท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระ]

พระราชาทรงนำพระเถระไปสู่ราชอุทยานของพระองค์ แล้วทรง

รับสั่งให้ตั้งการอารักขาล้อมไว้ แต่ภายนอกถึง ๓ ชั้น ส่วนพระองค์เองก็ทรงล้างเท้าพระเถระแล้วทาน้ำมันให้ ประทับนั่งอยู่ในสำนักของพระเถระ แล้วทรงพระดำริว่า " พระเถระจะเป็นผู้สามารถไหมหนอ เพื่อตัดความสงสัยของเรา ระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น แล้วยกย่องพระศาสนา ? " ดังนี้ เพื่อต้องการจะทรงทดลองดู จึงเรียนถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! โยมมีความประสงค์ที่จะเห็นปาฏิหาริย์สักอย่างหนึ่ง. "

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! ประสงค์ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ชนิดไหน ?

พระราชา. อยากจะเห็นแผ่นดินไหว เจ้าข้า !

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! ประสงค์จะทอดพระเนตรเห็นแผ่นดินไหวทั้งหมด หรือจะทอดพระเนตรเห็นแผ่นดินไหวบางส่วน ?

พระราชา. ก็บรรดา ๒ อย่างนี้ อย่างไหนทำยาก ? เจ้าข้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ! เมื่อถาดสำริดเต็มด้วยน้ำ จะทำให้น้ำนั้นไหวทั้งหมด หรือให้ไหวเพียงกึ่งหนึ่ง เป็นของทำได้ยาก.

พระราชา. ให้ไหวเพียงกึ่งหนึ่ง เจ้าข้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ! ด้วยประการดังถวายพระพรมาแล้วนั่นแล การให้แผ่นดินไหวบางส่วนทำได้ยาก.

พระราชา. ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ถ้าเช่นนั้น โยมจักดูแผ่นดินไหวบางส่วน (เท่านั้น).

พระเถระ. ขอถวายพระพร ! ถ้าเช่นนั้นในระยะแต่ละโยชน์โดยรอบ รถจงจอดทับแดนด้วยล้อข้างหนึ่งด้านทิศบูรพา, ม้าจงยืนเหยียบแดน ด้วยเท้าทั้งสองด้านทิศทักษิณ, บุรุษจงยืนเหยียบแดนด้วยเท้าข้างหนึ่งด้านทิศปัจฉิม, ถาดน้ำหนึ่งถาด จงวางทาบส่วนกึ่งกลางด้านทิศอุดร. พระราชารับสั่งให้กระทำอย่างนั้นแล้ว.

[พระโมคคลีบุตรติสสเถระอธิษฐานให้แผ่นดินไหว]

พระเถระ เข้าจตุตถฌานซึ่งมีอภิญญาเป็นบาท ออกแล้ว ได้อธิษฐานให้แผ่นดินไหว มีประมาณโยชน์หนึ่ง ด้วยความรำพึงว่า " ขอให้พระราชาจงทอดพระเนตรเห็น " ดังนี้. ทางทิศบูรพา ล้อรถที่หยุดอยู่ภายในเขตแดนนั่นเอง ไหวแล้ว, นอกนี้ไม่ไหว. ทางทิศทักษิณและทิศปัจฉิม เท้าของม้าและบุรุษที่เหยียบอยู่ภายในเขตแดนเท่านั้น ไหวแล้ว, และตัว (ของม้าและบุรุษ) ก็ไหวเพียงกึ่งหนึ่ง ๆ ด้วยประการอย่างนี้. ทางทิศอุดร น้ำที่ขังอยู่ภายในเขตแม้แห่งถาดน้ำ ไหวกึ่งส่วนเท่านั้น, ที่เหลือไม่มีไหวเลยแล.

[พระเจ้าอโศกตรัสถามข้อสงสัยในเรื่องบาป]

พระราชา ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้ว ก็ตกลงพระทัยว่า " บัดนี้ พระเถระจักสามารถเพื่อจะยกย่องพระศาสนาได้ " จึงตรัสถามความสงสัยของพระองค์ว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! โยมได้ส่งอำมาตย์นายหนึ่งไปด้วยสั่งว่า ' เธอไปยังพระวิหารระงับอธิกรณ์แล้วนิมนต์ให้ภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถเถิด ' ดังนี้, เขาไปยังพระวิหารแล้ว ได้

ปลงภิกษุเสียจากชีวิตจำนวนเท่านี้รูป, บาปนั่นจะมีแก่ใคร ? "

พระเถระ ทูลถามว่า " ขอถวายพระพร ! ก็พระองค์มีความคิดหรือว่า " อำมาตย์นี้ จงไปยังพระวิหารแล้ว ฆ่าภิกษุทั้งหลายเสีย. "

พระราชา. ไม่มี เจ้าข้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ! ถ้าพระองค์ไม่มีความคิดเห็นปานนี้ไซร้, บาปไม่มีแด่พระองค์เลย.

[พระโมคคลีบุตรติสสเถระอ้างพระพุทธพจน์เล่าอดีตนิทาน]

ลำดับนั้น พระเถระ (ถวายวิสัชนา) ให้พระราชาทรงเข้าพระทัยเนื้อความนี้ด้วยพระสูตรนี้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม, บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำกรรมด้วยกาย วาจา ใจ[๑] " ดังนี้. เพื่อแสดงเนื้อความนั้นนั่นแล พระเถระจึงนำติตติรชาดกมา[๒] (เป็นอุทาหรณ์) ดังต่อไปนี้.

" ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! ในอดีตกาล นกกระทาชื่อทีปกะ เรียนถามพระดาบสว่า

" ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! นกเป็นอันมากเข้าใจ
ว่า ' ญาติของพวกเราจับอยู่แล้ว จึงพากันมา '
นายพรานอาศัยข้าพเจ้าย่อมถูกต้องกรรม, เมื่อ
นายพรานอาศัย ข้าพเจ้าทำบาปนั้น ใจของ
ข้าพเจ้า ย่อมสงสัย ว่า (บาปนั้น จะมีแก่
ข้าพเจ้า หรือหนอ ?).

๑. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๖๓. ๒. ขุ. ชา. ๒๗/๑๔๐-๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๓๐๕.

พระดาบส ตอบว่า " ก็ท่านมีความคิด (อย่างนี้) หรือว่า ' ขอนกทั้งหลายเหล่านั้นมา เพราะเสียง และเพราะเป็นรูปของเรา แล้วจงถูกแล้ว หรือจงถูกฆ่า. "

นกกระทา เรียนว่า " ไม่มี ท่านผู้เจริญ. "

ลำดับนั้น ดาบสจึงให้นกกระทานั้นเข้าใจยินยอมว่า " ถ้าท่านไม่มีความคิดไซร้, บาปก็ไม่มี, แท้จริง กรรมย่อมถูกต้องบุคคลผู้คิดอยู่เท่านั้น, หาถูกต้องบุคคลผู้ไม่คิดไม่.

ถ้าใจของท่าน ไม่ประทุษร้าย (ในการทำ
ความชั่ว " ไซร้, กรรมที่นายพรานอาศัยท่าน
กระทำ ก็ไม่ถูกต้องท่าน, บาปก็ไม่ติดเปื้อน
ท่าน ผู้มีความขวนขวายน้อย ผู้เจริญ (คือ
บริสุทธิ์) " .

[พระเจ้าอโศกทรงชำระเสี้ยนหนามแห่งพระพุทธศาสนา]

พระเถระ ครั้น (ถวายวิสัชนา) ให้พระราชาทรงเข้าพระทัยอย่างนั้นแล้ว พักอยู่ในพระราชอุทยานในพระนครนั้นนั่นแล ตลอด ๗ วัน แล้วให้พระราชาทรงเรียนเอาลัทธิสมัย (แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า). ในวันที่ ๗ พระราชาทรงรับสั่งให้ภิกษุสงฆ์ประชุมพร้อมกันที่วัดอโศการาม ให้ขึงม่านผ้ากั้นไว้ แล้วประทับนั่งอยู่ภายในม่านผ้า ทรงรับสั่งให้จัดพวกภิกษุ ผู้มีลัทธิเดียวกันให้รวมกันอยู่เป็นพวก ๆ แล้วรับสั่งให้นิมนต์หมู่ภิกษุมาทีละหมู่แล้วตรัสถามว่า

" กึวาที สมฺมาสมฺพุทฺโธ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่า

อย่างไร ? "

ลำดับนั้น พวกภิกษุสัสสตวาที ทูลว่า " **สัสสตวาที** มีปกติตรัสว่าเที่ยง. "

พวกภิกษุเอกัจจสัสสติกา ทูลว่า " **เอกัจจสัสสติกวาที** มีปกติตรัสว่า บางอย่างเที่ยง. "

พวกภิกษุอันตานันติกา ทูลว่า " **อันตานันติกวาที** มีปกติตรัสว่า โลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด. "

พวกภิกษุอมราวิกเขปิกา ทูลว่า " **อมราวิกเขปิกวาที** มีปกติตรัสถ้อยคำซัดส่ายไม่ตายตัว. "

พวกภิกษุอธิจจสมุปปันนิกา ทูลว่า " **อธิจจสมุปปันนิกวาที** มีปกติตรัสว่า ตน และโลกเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่มีเหตุ. "

พวกภิกษุสัญญิวาทะ ทูลว่า " **สัญญิวาที** มีปกติตรัสว่า ตนมีสัญญา. "

พวกภิกษุอสัญญีวาทะ ทูลว่า " **อสัญญิวาที** มีปกติตรัสว่า ตนไม่มีสัญญา. "

พวกภิกษุเนวสัญญินาสัญญิวาทะ ทูลว่า " **เนวสัญญินาสัญญิวาที** มีปกติตรัสว่า ตนมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่. "

พวกภิกษุอุจเฉทวาทะ ทูลว่า " **อุจเฉทวาที** มีปกติตรัสว่า ขาดสูญ. "

พวกภิกษุทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ทูลว่า " **ทิฏฐธัมมนิพพานวาที**

มีปกติตรัสว่า พระนิพพานมีอยู่ในปัจจุบัน (ถพปัจจุบัน°). "

[พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้สึกพวกที่มิใช่ภิกษุหกหมื่นรูป]

พระราชาทรงทราบว่า " เหล่านี้ไม่ใช่ภิกษุ, เหล่านี้เป็นอัญญเดียรถีย์ " ก็เพราะพระองค์ได้ทรงเรียนเอาลัทธิมาก่อนนั่นเอง จึงพระราชทานผ้าขาวแก่เธอเหล่านั้น แล้วให้สึกเสีย. เดียรถีย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดมีจำนวนถึงหกหมื่นคน.

ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งให้อาราธนาภิกษุเหล่าอื่นมา แล้วตรัสถามว่า

" **กึวาที ภนฺเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระสัมมาสัทพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร ? "

ภิกษุทั้งหลายทูลว่า " **วิภชฺชวาที** มีปกติตรัสจำแนก มหาบพิตร ! "

เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลอย่างนั้นแล้ว พระราชาจึงตรัสถามพระเถระว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิภัชชวาที (มีปกติตรัสจำแนกหรือ ?) พระเถระทูลว่า " ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! " ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! บัดนี้ พระศาสนาบริสุทธิ์แล้ว, ขอภิกษุสงฆ์จงทำอุโบสถเถิด " ดังนี้ พระราชทานอารักขาไว้แล้ว เสด็จเข้าไปยัง

๑. พวกภิกษุที่แสดงทิฏฐิความเห็นทั้ง ๑๐ อย่างนี้ พึงดูพิสดารในพรหมชาลสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธกถา เล่ม ๙ ตั้งแต่หน้า ๑๘ ถึงหน้า ๖๘ เมื่อจำแนกออกโดยละเอียดก็ได้แก่ทิฏฐิ ๖๒ นั่นเอง.

พระนคร. สงฆ์พร้อมเพรียงได้ประชุมกันทำอุโบสถแล้ว. ในสันนิบาตนั้นมีภิกษุจำนวนถึงหกสิบแสนรูป.

[พระโมคคลีบุตรติสสเถระเลือกภิกษุพันรูปทำตติยสังคายนา]

พระโมคคลีบุตรติสสเถระ เมื่อจะย่ำยีคำกล่าวติเตียนของชนเหล่าอื่น จึงได้แสดง๑กถาวัตถุปกรณ์ในสมาคมนั้น. ลำดับนั้น พระเถระ ได้คัดเลือกบรรดาภิกษุซึ่งนับได้มีจำนวนหกสิบแสนรูป เอาเฉพาะภิกษุหนึ่งพันรูป ผู้ทรงปริยัติ คือพระไตรปิฎก แตกฉานในปฏิสัมภิทา ชำนาญในไตรวิชชาเป็นต้น เมื่อจะสังคายนาธรรมและวินัยได้ชำระมลทินในพระศาสนาทั้งหมด จึงได้ทำตติยสังคีติเหมือนอย่างพระมหากัสสปเถระ และพระยสเถระ สังคายนาธรรมและวินัยฉะนั้น. ในที่สุดแห่งสังคีติ ปฐพีก็ได้หวั่นไหว เป็นอเนกประการ. สังคีติซึ่งทำอยู่ ๙ เดือน จึงสำเร็จลงนี้

ที่ท่านเรียกในโลกว่า " สหัสสิกสังคีติ " เพราะ
ภิกษุพันรูปกระทำ และเรียกว่า " ตติยสังคีติ "
เพราะเทียบกับสังคีติ ๒ คราว ที่มีมาก่อน
ด้วยประการฉะนี้.

จบตติยสังคีติ.

๑. สารัตถทีปนี ๑/๒๒๘ เป็น อภาสิ.

เรื่องนำพระวินัยปิฎกสืบต่อกันมา

ก็เพื่อจะวิสัชนาปัญหานี้ " พระวินัยปิฎก ผู้ใดนำสืบมา " ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวคำใดไว้ว่า " พระวินัยปิฎกนี้ นำสืบกันมาตามลำดับอาจารย์ ตั้งต้นแต่ท่านพระอุบาลีเถระ ในครั้งชมพูทวีปก่อน จนถึงตติยสังคีติ, ในครั้งชมพูทวีปนั้น มีการนำสืบกันมาตามลำดับอาจารย์ดังนี้ :-

พระเถระ ๕ รูปเหล่านี้คือ พระอุบาลี ๑ พระ
ทาสกะ ๑ พระโสณกะ ๑ พระสิคควะ ๑
พระโมคคลีบุตรติสสะ ๑ ผู้มีชัยชนะพิเศษ
ได้นำพระวินัยมา ในทวีปชื่อชมพูอันมีสิริ
ไม่ให้ขาดสาย โดยสืบลำดับแห่งอาจารย์จน
ถึงสังคายนาครั้งที่ ๓.

เนื้อความแห่งคำนั้น เป็นอันข้าพเจ้าประกาศแล้ว ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้.

[รายนามพระเถระผู้นำพระวินัยปิฎกสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้]

อนึ่ง ต่อจากตติยสังคายนา พระเถระทั้งหลายมีพระมหินท์เป็นต้น ได้นำพระวินัยปิฎกมาสู่เกาะนี้ (คือเกาะลังกา), พระเถระทั้งหลายมีพระอริฏฐเถาะเป็นต้น เรียนเอาจากพระมหินท์แล้ว ได้นำสืบกันมาชั่วระยะหนึ่ง, ตั้งแต่เวลาที่พระอิริฏฐเถระเป็นต้นนั้น

นำมา บัณฑิตพึงทราบว่า " พระวินัยปิฎกนี้ ได้นำกันสืบมาตามลำดับอาจารย์ ซึ่งจัดว่าเป็นลำดับอันเตวาสิกของท่านพระอริฏฐเถระเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง จนถึงทุกวันนี้ " สมดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

" ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐ มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ ๑ พระอิฏฏิยะ ๑ พระอุตติยะ ๑ พระสัมพละ ๑ พระเถระผู้เป็นบัณฑิตชื่อภัททะ ๑ มาในเกาะสิงหลนี้ จากชมพูทวีป, พวกท่านได้สอนพระวินัยปิฎกในเกาะตัมพปัณณิ สอนนิกายทั้ง ๕ และปกรณ์ทั้ง ๗. ภายหลังแต่นั้นมา พระอริฏฐะผู้มีปัญญา ๑ พระติสสทัตตะผู้ฉลาด ๑ พระกาฬสุมนะผู้องอาจ ๑ พระเถระผู้มีชื่อว่าทีฆะ ๑ พระทีฆสุมนะ ผู้เป็นบัณฑิต ๑, ต่อมาอีกพระกาฬสุมนะ ๑ พระนาคเถระ ๑ พระพุทธรักขิต ๑ พระติสสเถระผู้มีปัญญา ๑ พระเทวเถระผู้ฉลาด ๑, ต่อมาอีก พระสุมนะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย ๑ พระจูฬนาคะผู้พหูสูตดุจช้างซับมันที่ปราบยาก ๑ พระเถระชื่อธรรมปาลิตะ อันสาธุชนบูชาแล้วในโรหณชนบท ๑ ศิษย์ของพระธรรมปาลิตะนั้น ชื่อ

เขมะ มีปัญญามาก ทรงจำพระไตรปิฎก รุ่งเรือง
อยู่ในเกาะด้วยปัญญา ดุจพระจันทร์เป็นราชา
แห่งหมู่ดาวฉะนั้น ๑ พระอุปติสสะผู้มีปัญญา ๑
พระปุสสเทวะผู้เป็นมหากวี ๑, ต่อมาอีก
พระสุมนะผู้มีปัญญา ๑ พระเถระชื่อปุปผะ
(คือพระมหาปทุมเถระ[๑]) ผู้พหูสูต ๑ พระ
มหาสีวะ ผู้เป็นมหากวี ฉลาดในพระปิฎกทั้ง
ปวง ๑, ต่อมาอีก พระอุบาลี ผู้มีปัญญา
เชี่ยวชาญในพระวินัย ๑ พระมหานาค ผู้มี
ปัญญามาก ฉลาดในวงศ์พระสัทธรรม ๑,
ต่อมามี พระอภัยผู้มีปัญญา ฉลาดในปิฎก
ทั้งปวง ๑ พระติสสเถระผู้มีปัญญา เชี่ยวชาญใน
พระวินัย ๑ ศิษย์ของพระติสสเถระนั้น ชื่อ
ปุปผะ (คือพระสุมนเถระ[๒]) มีปัญญามาก
เป็นพหูสูต ตามรักษาพระศาสนาอยู่ ในชมพู-
ทวีป ๑ พระจูฬาภยะ ผู้มีปัญญา และเชี่ยว
ชาญในพระวินัย ๑ พระติสสเถระ ผู้มีปัญญา
ฉลาดในวงศ์พระสัทธรรม ๑ พระจูฬเทวะ
ผู้มีปัญญา และเชี่ยวชาญในพระวินัย ๑ พระ
สีวเถระ ผู้มีปัญญาฉลาดในพระวินัยทั้งมวล ๑,

๑. สารัตถทีปนี ๑/๒๒๘ ปุปฺผนาโมติ มหาปทุมตฺเถโร. ๒. ปุปฺผนาโมติ สุมนตฺเถโร.

พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ รู้พระ
วินัย ฉลาดในมรรคา (คือฉลาดในทางสวรรค์
และทางพระนิพพาน) ได้ประกาศพระวินัย-
ปิฎกไว้ ในเกาะตัมพปัณณิแล้ว.[๑] "

๑. วิ. ปริวาร. ๘/๓-๕.

เรื่องส่งพระเถระไปประกาศพระศาสนา ในต่างประเทศ

ในการนำพระศาสนาสืบมาตามลำดับอาจารย์นั้น มีอนุบุพพีกถาดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินว่า พระโมคคลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติยสังคีตินี้แล้ว ได้ดำริอย่างนี้ว่า " ในอนาคต พระศาสนา จะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในประเทศไหนหนอแล ? " ลำดับนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ จึงได้มีความคิดดังนี้ว่า " พระศาสนา จักตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ในปัจจันติมชนบททั้งหลาย. " ท่านจึงมอบศาสนกิจนั้น ให้เป็นภาระของภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้น ๆ ไปในรัฐนั้น ๆ คือ ส่งพระมัชฌิติกเถระไปยังรัฐกัสมีรคันธาระด้วยสั่งว่า " ท่านไปยังรัฐนั่นแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาในรัฐนั่น. " ท่านได้สั่งพระมหาเทวเถระอย่างนั้นเหมือนกัน แล้วส่งไปยังมหิสกมณฑล. ส่งพระรักขิตเถระไปยังวนวาสีชนบท. ส่งพระโยนกธรรมรักขิตเถระไปยังอปรันตกชนบท. ส่งพระมหาธรรมรักขิต-เถระไปยังมหารัฐชนบท. ส่งพระมหารักขิตเถระไปยังโลกเป็นที่อยู่ของชนชาวโยนก. ส่งพระมัชฌิมเถระไปยังชนบทอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งหิม-วันตประเทศ. ส่งพระโสณกเถระ ๑ พระอุตตรเถระ ๑ ไปยังสุวรรณ-ภูมิชนบท. ส่งพระมหินทเถระ ผู้เป็นสัทธิวิหาริกของตน กับพระ

อิฏฐิยเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาลเถระ ไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีป ด้วยสั่งว่า " พวกท่านไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีปแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาในเกาะนั่น. " พระเถระแม้ทั้งหมด เมื่อจะไปยังทิสาภาคนั้น ๆ ก็เข้าใจอยู่ว่า " ในปัจจันติมชนบททั้งหลายต้องมีคณะปัญจวรรค จึงสมควรทำอุปสมบทกรรมได้ " ดังนี้ จึงไปกันพวกละ ๕ รวมกับตน.

[พระมัชฌันติกเถระไปประกาศพระศาสนาที่กัสมีรคันธารรัฐ]

ก็โดยสมัยนั้นแล ในแคว้นกัสมีรคันธาระ ในฤดูข้าวกล้าสุก มีพญานาคชื่ออารวาฬ ได้บันดาลฝน ชื่อว่าฝนลูกเห็บให้ตกลงมา ทำข้าวกล้าให้ลอยไปยังมหาสมุทร. พระมัชฌันติกเถระเหาะขึ้นไปสู่เวหาสจากนครปาตลีบุตร แล้วไปลงเบื้องบนสระอารวาฬที่ป่าหิมพานต์ จงกรมอยู่บ้าง ยืนอยู่บ้าง นั่งอยู่บ้าง สำเร็จการนอนอยู่บ้าง บนหลังสระอารวาฬ. นางนาคมาณวิกาทั้งหลายเห็นพระเถระนั้นแล้ว จึงบอกแก่พญานาคอารวาฬว่า " ข้าแต่มหาราช ! มีสมณะโล้นรูปหนึ่ง ทรงแผ่นผ้าที่ตัดขาดด้วยศัสตรา นุ่งห่มผ้าย้อมฝาด ประทุษร้ายน้ำของพวกเรา. "

[พญานาคอารวาฬแผลงฤทธิ์ไล่พระเถระ]

พญานาคฟังคำนั้นแล้ว ก็ถูกความโกรธครอบงำ ได้ออกไปพบพระเถระในทันใดนั้นเอง เมื่ออดกลั้นความลบหลู่ไม่ได้ จึงได้นิรมิตรูปที่น่าสะพึงกลัวเป็นอันมาก บนอากาศกลางหาว. (คือบันดาลให้) พายุที่กล้าแข็ง พัดฟุ้งไปในที่นั้น ๆ. รุกขชาติทั้งหลาย ก็หักโค่นลง.

เหล่ายอดบรรพตก็พังทลาย, เมฆทั้งหลายก็คำรามลั่น, สายฟ้าทั้งหลายก็แลบแปลบ ๆ, อสนีบาตก็ผ่าลงมา. อุทกวารีก็ไหลนอง เหมือนท้องฟ้าแตกฉะนั้น. เหล่าลูกนาคซึ่งมีรูปอันน่าสะพึงกลัว ก็ประชุมกัน. ฝ่ายพญานาคเอง ก็บังหวนควัน ลุกโพลง ปล่อยฝนเครื่องประหาร คุกคามพระเถระด้วยคำหยาบคายเป็นต้นว่า " สมณะโล้นผู้นี้ ทรงผ้าที่ตัดขาด (ด้วยศัสตรา) คือใคร ? " ได้บังคับหมู่พลนาคไปว่า " พวกท่านจงมาจับฆ่า, ขับไสสมณะรูปนี้ออกไป. "

[พระเถระทรมานพวกนาคให้คลายพยศแล้ว]

พระเถระป้องกันกำลังพลนาคที่น่าสะพึงกลัวทั้งหมด ด้วยกำลังฤทธิ์ของตน พูดกะพญานาคว่า :-

" ดูก่อนพญานาค ! ถ้าโลกแม้ทั้งเทวโลก จะพึงมายังเราให้ครั่นคร้ามได้ไซร้, ก็ไม่พึงมีผู้สามารถเพื่อจะบันดาลภัยที่น่ากลัวให้เกิดแก่เราได้, ดูก่อนพญานาค ! แม้หากท่านจะยกแผ่นดินขึ้นทั้งหมด พร้อมทั้งสมุทร ทั้งบรรพตแล้วพึงเหวี่ยวไปเบื้องบนของเราได้ไซร้, ท่านก็ไม่พึงสามารถเพื่อจะบันดาลภัยที่น่ากลัวให้เกิดแก่เราได้เลย. ดูก่อนพญาอรุคาธิบดี ! ท่านเท่านั้น จะพึงมีความแค้นใจอย่างแน่แท้. "

ครั้นเมื่อพระเถระกล่าวอย่างนั้นแล้ว พญานาค ถูกพระเถระกำจัดอานุภาพแล้ว เป็นผู้มีความพยายามไร้ผล มีความทุกข์เศร้าใจ

ซบเซาอยู่. พระเถระชี้แจงให้พญานาคนั้นเข้าใจ สมาทาน อาจหาญ ร่าเริงด้วยธรรมีกถา อันสมควรแก่ขณะนั้นแล้ว ให้ตั้งอยู่ในไตร-สรณคมน์และเบญจศีล พร้อมด้วยนาคจำนวนแปดหมื่นสี่พัน. ยักษ์ คนธรรพ์ และกุมภัณฑ์ แม้เหล่าอื่นเป็นอันมาก ที่อยู่ป่าหิมพานต์ ได้ฟังธรรมกถาของพระเถระแล้ว ก็ได้ตั้งอยู่ในสรณะและศีล. แม้ปัญจกยักษ์ พร้อมด้วยนางหาริดียักษิณี และบุตร ๕๐๐ ก็ได้ตั้งอยู่ในปฐมมรรค.

[พระเถระให้โอวาทพวกยักษ์และรากษสเป็นต้น]

ลำดับนั้น ท่านพระมัชฌันติกเถระ เรียกพวกนาคและรากษส แม้ทั้งหมดมาแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า :-

" จำเดิมแต่บัดนี้เป็นต้นไป พวกท่านอย่าให้ความโกรธเกิดขึ้นเหมือนในกาลก่อนเลย และอย่าทำลายข้าวกล้า (ให้เสียหาย) เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย ใคร่ต่อความสุข จงแผ่เมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายว่า ' ขอมวลมนุษย์ จงอยู่เป็นสุขเถิด. "

นาคและยักษ์เป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด รับโอวาทของพระเถระว่า " ดีละ ท่านผู้เจริญ ! " ได้ปฏิบัติตามที่ท่านพร่ำสอนแล้ว. ก็ในวันนั้นแล เป็นสมัยทำการบูชาพญานาค. เวลานั้น พญานาค สั่งให้นำรัตนบัลลังก์ของตน มาแต่งตั้งถวายพระเถระ. พระเถระ ก็นั่งบนบัลลังก์. ฝ่ายพญานาค ได้ยืนพัดพระเถระอยู่ในที่ใกล้. ในขณะนั้น

มนุษย์ทั้งหลายผู้อยู่ในแคว้นกัสมีรคันธาระมาเห็นพระเถระแล้ว ก็พูดกันว่า " พระเถระมีฤทธิ์มากแม้กว่าพญานาคของพวกเรา " แล้วได้นั่งลงไหว้พระเถระนั่นแล. พระเถระ ก็แสดงอาสิวิโสปมสูตร[๑] แก่มนุษย์เหล่านั้น. ในเวลาจบพระสูตร สัตว์ประมาณแปดหมื่น ได้บรรลุธรรมาภิสมัย. แสนตระกูลออกบวชแล้ว, ก็แลจำเดิมแต่กาลนั้นมา แคว้นกัสมีรคันธาระ ก็รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ อบอวลไปด้วยลมพวกฤษีจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ในกาลนั้น พระมัชฌันติกะ ผู้ฤษี ไปยังแคว้น
กัสมีรคันธาระแล้ว ให้พญานาคผู้ดุร้าย เลื่อม-
ใสแล้ว ได้ปลดเปลื้องสัตว์เป็นอันมาก ให้
พ้นจากเครื่องผูกแล้ว แล.

[พระมหาเทวเถระไปประกาศพระศาสนาที่มหิสสกมณฑล]

ฝ่ายพระมหาเทวเถระ ไปยังมหิสสกมณฑลแล้ว ก็แสดงเทวทูตสูตร[๒]. ในเวลาจบพระสูตร สัตว์ประมาณสี่หมื่น ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว. สัตว์ประมาณสี่หมื่นนั่นแล ออกบวชแล้ว.

พระมหาเทวเถระ ผู้มีฤทธิ์มาก ไปยังมหิสสก-
รัฐแล้ว โอวาทตักเตือน ด้วยเทวทูตทั้งหลาย
ได้ปลดเปลื้องสัตว์ เป็นอันมาก ให้พ้นจาก
เครื่องผูกแล้ว แล.

๑. น่าจะเป็นอลคัททูปมสูตร ม. ม. ๑๒/๒๖๑. ๒. ม. อุป. ๑๔/๓๓๔.

[พระรักขิตเถระไปประกาศพระศาสนาที่แคว้นวนวาสี]

ส่วนพระรักขิตเถระ ไปยังแคว้นวนวาสีชนบทแล้ว ยืนอยู่บนอากาศ ให้ชนชาววนวาสีชนบทเลื่อมใส ด้วยอนมตัคคปริยายกถา[๑]. ก็ในเวลาจบกถาของพระเถระนั้น สัตว์ประมาณหกหมื่น ได้บรรลุธรรมแล้ว. ประชาชนประมาณสามหมื่นเจ็ดพันบวชแล้ว. วิหาร ๕๐๐ หลังก็ประดิษฐานขึ้นแล้ว. พระเถระนั้น ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในแคว้นวนวาสีชนบทนั้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระรักขิตเถระ ผู้มีฤทธิ์มาก ไปยังวนวาสี
ชนบทแล้ว ได้ยืนอยู่บนอากาศกลางหาว แล้ว
แสดงอนมตัคคิยกถา (แก่มหาชน) ในวนวาสี
ชนบทนั้น แล.

[พระโยนกธรรมรักขิตเถระไปประกาศพระศาสนาที่อปรันตกชนบท]

ฝ่ายพระโยนกธรรมรักขิตเถระ ไปยังอปรันตกชนบทแล้ว ให้ชนชาวอปรันตกชนบทเลื่อมใส ด้วยอัคคิขันธูปมสุตตันตกถา[๓]แล้ว ก็ให้สัตว์ประมาณสามหมื่นเจ็ดพันดื่มอมตธรรม. บุรุษออกบรรพชาแต่ขัตติยตระกูลหนึ่งพันคน. และสตรีออกบรรพชาหกพันถ้วน. พระเถระนั้น ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในอปรันตกชนบทนั้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระโยนกธรรมรักขิตเถระ ย่างเข้าสู่อปรันตก-
ชนบทแล้ว ก็ให้ชนเป็นอันมาก ในอปรันตก-

๑. สํ. นิทาน. ๑๖/๒๑๒-๒๒๘. ๓. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๒๙-๑๓๗.

ชนบทนั่นเลื่อมใสแล้ว ด้วยอัคคิขันธูปมสูตร[๑] แล.

[พระมหาธรรมรักขิตเถระไปประกาศพระศาสนาที่มหารัฐ]

ส่วนพระมหาธรรมรักขิตเถระ ไปยังมหารัฐชนบทแล้ว ให้ชนชาวมหารัฐชนบทเลื่อมใส ด้วยมหานารทกัสสปชาดกกถา[๒]แล้ว ก็ให้สัตว์ประมาณแปดหมื่นสี่พันตั้งอยู่ในมรรคและผล. ประชาชนจำนวนหนึ่งหมื่นสามพันคนบวชแล้ว. พระเถระนั้น ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในมหารัฐชนบทนั้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระมหาธรรมรักขิตเถระ ผู้ฤษีนั้น ไปยัง
มหารัฐชนบทแล้ว ก็แสดงชาดก[๒] ให้มหาชน
เลื่อมใสแล้ว แล.

[พระมหารักขิตเถระไปประกาศพระศาสนาที่รัฐโยนก]

ฝ่ายพระมหารักขิตเถระ ไปยังรัฐโยนกแล้ว ให้ชนชาวโลกโยนกเลื่อมใส ด้วยกาฬการามสุตตันตกถาแล้ว ได้ให้เครื่องอลังการคือมรรคและผล แก่สัตว์ประมาณหนึ่งแสนสามหมื่นเจ็ดพัน ก็ประชาชนประมาณหนึ่งหมื่น บวชแล้วในสำนักของพระเถระนั้น. แม้พระเถระนั้น ก็ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในรัฐโยนกนั้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ในกาลนั้น พระมหารักขิตเถระ ผู้ฤษีนั้น ไป
ยังรัฐโยนกแล้ว ก็ให้ชนชาวโยนกเหล่านั้น

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๒๙-๑๓๗. ๒. ขุ. ชา. ๒๘/๒๘๒. ตฺทฏฺฐกถา. ๑๐/๑๓๙.

เลื่อมใส ด้วยกาฬการามสูตร แล.

[พระมัชฌิมเถระไปประกาศพระศาสนาที่หิมวันตประเทศ]

ส่วนพระมัชฌิมเถระ กับพระกัสสปโคตตรเถระ ๑ พระอฬกเทวเถระ ๑ พระทุนทุภิสสรเถระ ๑ พระสหัสสเทวเถระ ๑ ไปยังชนบทเป็นส่วนหิมวันตประเทศแล้ว ให้ชาวประเทศนั้นเลื่อมใส ด้วยธัมมจักกัปปวัตตนสุตตันตกถา[๑]แล้ว ให้สัตว์ประมาณแปดสิบโกฏิได้รัตนะคือมรรคและผลแล้ว. ก็พระเถระแม้ทั้ง ๕ รูปนั้น ได้ยังรัฐทั้ง ๕ ให้เลื่อมใสแล้ว. ประชาชนที่บวชในสำนักของพระเถระแต่ละรูป มีประมาณแสนหนึ่ง. พระเถระทั้ง ๕ รูป เหล่านั้น ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในหิมวันตประเทศนั้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระมัชฌิมเถระ ไปยังหิมวันตประเทศแล้ว
ประกาศอยู่ ซึ่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตร[๑] ให้
ยักษ์และเสนายักษ์เลื่อมใสแล้ว แล.

[พระโสณกะกับกพระอุตตระไปประกาศพระศาสนาที่สุวรรณภูมิ]

ฝ่ายพระโสณกเถระ กับพระอุตตรเถระได้ไปยังแคว้นสุวรรณภูมิ. ก็โดยสมัยนั้น ที่แคว้นสุวรรณภูมินั้น มีนางรากษสตน[๒]หนึ่ง ขึ้นมาจากสมุทรเคี้ยวกินพวกทารกที่เกิดในราชตระกูล. ในวันนั้นเอง มีเด็ก

๑. วิ. มหา. ๔/๑๗.

๒. รากษส ยักษ์, ผีเสื้อน้ำ, ปิศาจ, เวตาลหรือค้างคาว เป็นชื่อของพวกอสูรอย่างเลว มีนิสัยดุร้าย ขอบเที่ยวตามป่าทำลายพิธีและกินคน สูบโลหิตของสัตว์เป็นอาหาร, สถานที่อยู่ของพวกนี้อยู่ในทะเลหรือสระใหญ่.

คนหนึ่ง เกิดในราชตระกูล. มนุษย์ทั้งหลายเห็นพระเถระแล้ว สำคัญอยู่ว่า " ผู้นี้จักเป็นสหายของพวกรากษส " จึงพากันถือเอาอาวุธไปประสงค์จะประหารพระเถระ.

พระเถระ พูดว่า " พวกท่านถืออาวุธมาทำไปกัน ? "

มนุษย์เหล่านั้น พูดว่า " พวกรากษส ย่อมเคี้ยวกินพวกเด็กที่เกิดแล้ว ๆ ในราชตระกูล, พวกท่านเป็นสหายของรากษสเหล่านั้น. "

พระเถระ พูดว่า " พวกข้าพเจ้า หาได้เป็นสหายของรากษสไม่, พวกข้าพเจ้าชื่อว่า เป็นสมณะ งดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ จากความประพฤติผิดในกาม จากการพูดเท็จ จากการดื่มน้ำเมา เป็นผู้ฉันหนเดียว มีศีล ประพฤติพรหมจรรย์ มีกัลยาณธรรม. "

[พระเถระทรมานพวกรากษสให้หนีไปแล้วป้องกันเกาะไว้]

ก็ในขณะนั้นเอง นางรากษสตนหนึ่ง พร้อมด้วยบริวาร ขึ้นมาจากสมุทรด้วยคิดว่า " เด็กเกิดในราชตระกูล, พวกเราจักเคี้ยวกันเด็กนั้น. " พวกมนุษย์เห็นนางรากษสตนนั้นแล้ว ก็กลัวร้องเสียงดังว่า " นางรากษสนี้กำลังมา เจ้าข้า ! " พระเถระนิรมิตอัตภาพมากหลายกว่าพวกรากษสเป็นสองเท่า ปิดล้อมข้างทั้งสองด้วยอัตภาพเหล่านั้น กั้นนางรากษสนั้น พร้อมทั้งบริวารไว้ตรงกลาง. นางรากษสตนนั้น พร้อมทั้งบริษัท ได้คิดดังนี้ว่า " สถานที่นี้ จักเป็นของอันรากษสเหล่านี้ได้แล้วแน่นอน, ส่วนพวกเราก็จักเป็นภักษาของรากษสเหล่านี้. " พวกรากษสทั้งหมดได้รีบหนีไปแล้ว.

ฝ่ายพระเถระ ขับไล่รากษสเหล่านั้นให้หนีไปแล้ว จนมองไม่เห็น จึงได้ตั้งอารักขาไว้โดยรอบเกาะ[๑]. อนึ่ง ท่านให้หมู่มหาชน ซึ่งประชุมพร้อมกันอยู่ในสมัยนั้นเลื่อมใส ด้วยพรหมชาลสุตตันตกถา[๒] ทั้งให้ตั้งอยู่ในสรณคมน์และศีลแล้ว. ก็ในสันนิบาตนี้ ประชาชนประมาณหกหมื่น ได้บรรลุธรรมแล้ว. พวกเด็กในตระกูลประมาณสามพันห้าร้อย บวชแล้ว. กุลธิดาประมาณหนึ่งพันห้าร้อยนาง ก็บวชแล้ว. พระเถระนั้น ได้ประดิษฐานพระศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในแคว้นสุวรรณภูมิ ก็ได้ตั้งชื่อพวกเด็กที่เกิดในราชตระกูลว่า โสณุตตระ (โสณุดร) สืบมา.

พระโสณะและพระอุตตระ ผู้มีฤทธิ์มาก ไป
ยังแคว้นสุวรรณภูมิ แล้วขับไล่ปิศาจทั้งหลาย
ให้หนีไป ได้แสดงพรหมชาลสูตร[๓]แล้ว แล.

[พระมหินทเถระไปประกาศพระศาสนาที่เกาะลังกา]

ส่วนพระมหินทเถระ ผู้อันพระอุปัชฌายะ และภิกษุสงฆ์

๑. นักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์สันนิษฐานกันว่า ประเทศไทยของเรานี้อยู่ในแหลมทอง คือแคว้นสุวรรณภูมิ ได้รับพระพุทธศาสนาในคราวที่พระโสณกเถระและพระอุตตรเถระถูกส่งให้มาประกาศพระศาสนาในภาคนี้ แต่ถ้าจะสันนิษฐานอีกแง่หนึ่งแล้ว ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะใจความในเรื่องนี้บ่งชัดแล้วว่า สถานที่ท่านทั้งสองไปประกาศนั้นเป็นเกาะ ไม่ใช่แผ่นดินเชื่อมติดต่อกัน และท่านก็ได้ทำการป้องกันเกาะไว้โดยรอบ มิให้พวกผีเสื้อน้ำมารบกวนประชาชนได้, อนึ่ง ถ้าแหลมทองนี้รวมทั้งประเทศพม่า ญวน ลาว เขมร และไทย อย่างที่พวกนักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์เข้าใจแล้ว ก็ยิ่งกว้างใหญ่ไพศาล เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ท่านจะป้องกันได้อย่างไร ? ขอได้โปรดพิจารณาดูเถิด.

๒-๓. ที. สี. ๙/๑.

เชื้อเชิญว่า " ขอท่านจงไปประดิษฐานพระศาสนายังเกาะตัมพปัณณิ-ทวีปเถิด " ดังนี้ จึงดำริว่า " เป็นกาลที่เราจะไปยังเกาะตัมพปัณณิ-ทวีปหรือยังหนอ ? " ครั้งนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ ก็ได้มีความเห็นว่า " ยังไม่ใช่กาลที่ควรจะไปก่อน. "

ถามว่า " ก็พระเถระนั้น ได้มีความเห็นดังนี้ เพราะเห็นเหตุการณ์อะไร ? "

แก้ว่า " เพราะเห็นว่าพระเจ้ามุฏสีวะ ทรงพระชราภาพมาก. "

[พระมหินทเถระเที่ยวเยี่ยมญาติจนกว่าจะถึงเวลาไปเกาะลังกา]

ลำดับนั้น พระเถระดำริว่า " พระราชาพระองค์นี้ ทรงพระชราภาพมาก เราไม่อาจสมคบพระราชานี้ยกย่องเชิดชูพระศาสนาได้. ก็บัดนี้ พระราชโอรสของพระองค์ ทรงพระนามว่า เทวานัมปิยติส จักเสวยราชย์ (ต่อไป), เราจักอาจ๑สมคบพระราชานั้นจะยกย่องเชิดชูพระศาสนาได้. เอาเถิด เราจักเยี่ยมพวกญาติเสียก่อน จนกว่าเวลานั้นจะมาถึง, บัดนี้ เราจะพึงได้กลับมายังชนบทนี้อีกหรือไม่. " พระเถระนั้น ครั้นดำริอย่างนั้นแล้ว จึงไหว้พระอุปัชฌายะและภิกษุสงฆ์ ออกไปจากวัดอโศการาม เที่ยวจาริกไปทางทักขิณาคิรีชนบท ซึ่งเวียนรอบนครราชคฤห์ไปพร้อมกับพระเถระ ๔ รูป มีพระอิฏฏิยะเป็นต้นนั้น สุมนสามเณร ผู้เป็นโอรสของพระนางสังฆมิตตา และภัณฑกอุบาสก เยี่ยมพวกญาติอยู่จนเวลาล่วงไปถึง ๖ เดือน. ครั้งนั้น พระเถระได้ไปถึงเมืองชื่อเวทิสนคร อันเป็นสถานที่ประทับของพระมารดาโดยลำดับ.

๑. ประโยคนี้ " สกฺกา " เป็นตัวประธาน.

[ประวัติย่อของพระมหินทเถระ]

ได้ยินว่า พระเจ้าอโศกทรงได้ชนบท (ได้กินเมือง) ในเวลายังทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จไปกรุงอุชเชนี ผ่านเวทิสนคร ได้ทรงรับธิดาของเวทิสเศรษฐี (เป็นอัครมเหษี). ในวันนั้นนั่นเอง พระนางก็ทรงครรภ์ แล้วได้ประสูติมหินทกุมาร ที่กรุงอุชเชนี. ในเวลาที่พระกุมารมีพระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา พระราชาทรงได้รับการอภิเษกขึ้นครองราชย์. สมัยนั้น พระนางที่เป็นมารดาของมหินทกุมารนั้น ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักของพระประยูรญาติ. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า " พระเถระได้ไปถึงเมืองชื่อเวทิสนคร อันเป็นสถานที่ประทับของพระมารดาโดยลำดับ. "

ก็แล พระเทวีผู้เป็นพระมารดาของพระเถระ ทอดพระเนตรเห็นพระเถระผู้มาถึงแล้ว ก็ทรงไว้เท้าทั้งสองด้วยเศียรเกล้า แล้วถวายภิกษา ทรงมอบถวายวัดชื่อ เวทิสคิรีมหาวิหาร ที่ตนสร้างถวายพระเถระ. พระเถระนั่งคิดอยู่ที่วิหารนั้นว่า " กิจที่เราควรกระทำในที่นี้สำเร็จแล้ว, บัดนี้ เป็นเวลาที่ควรจะไปยังเกาะลังกาหรือยังหนอแล. " ลำดับนั้น ท่านดำริว่า " ขอให้พระราชกุมารพระนามว่า เทวานัมปิยดิสเสวยอภิเษก ที่พระชนกของเราทรงส่งไปถวายเสียก่อน, ขอให้ได้สดับคุณพระรัตนตรัย และเสด็จออกไปจากพระนคร เสด็จขึ้นสู่มิสสกบรรพตมีมหรสพเป็นเครื่องหมาย, เวลานั้น เราจักพบพระองค์ท่านในที่นั้น. " พระเถระ ก็สำเร็จการพักอยู่ที่เวทิสคิรีมหาวิหารนั้นแล สิ้นเดือนหนึ่งต่อไปอีก.

ก็โดยล่วงไปเดือนหนึ่ง คณะสงฆ์และอุบาสกแม้ทั้งหมด ซึ่งประชุมกันอยู่ในวันอุโบสถ ในดิถีเพ็ญแห่งเดือนแปดต้น (คือวันเพ็ญเดือน ๗) ได้ปรึกษากันว่า " เป็นกาลสมควรที่พวกเราจะไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีปหรือยังหนอ ? " เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า

" ในกาลนั้น ได้มีพระสงฆเถระ ชื่อมหินท์
โดยนาม ๑ พระอิฏฐิยเถระ ๑ พระอุตติย-
เถระ ๑ พระภัททสาลเถระ ๑ พระสัมพลเถระ ๑
สุมนสามเณร ผู้ได้ฉฬภิญญา มีฤทธิ์มาก ๑
ภัณฑกอุบาสก ผู้ได้เห็นสัจจะ เป็นที่ ๗
แห่งพระเถระเหล่านั้น ๑, ท่านมหานาคเหล่า
นั้นนั่นแล พักอยู่ในที่เงียบสงัด ได้ปรึกษา
กันแล้ว ด้วยประการฉะนี้แล. "

[พระอินทร์ทรงเล่าเรื่องพระพุทธพยากรณ์ถวายให้พระมหินท์ทราบ]

เวลานั้น ท้าวสักกะ ผู้เป็นจอมแห่งทวยเทพ เสด็จเข้าไปหาพระมหินทเถระ แล้วได้ตรัสคำนี้ว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระเจ้ามุฏสีวะ สวรรคตแล้ว, บัดนี้ พระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราชเสวยราชย์แล้ว, และสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงพยากรณ์องค์ท่านไว้แล้วว่า ' ในอนาคต ภิกษุชื่อมหินท์ จักยังชาวเกาะตัมพปัณณิทวีปให้เลื่อมใส ' ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! เพราะเหตุดังนั้นแล เป็นกาลสมควรที่ท่านจะไปยังเกาะอันประเสริฐแล้ว

แม้กระผม ก็จักร่วมเป็นเพื่อนท่านด้วย."

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร ท้าวสักกะจึงได้ตรัสอย่างนั้น ?"

แก้ว่า "เพราะได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ที่ควรแห่งโพธิพฤกษ์นั่นเอง ได้ทอดพระเนตรเห็นสมบัติแห่งเกาะนี้ในอนาคต จึงได้ตรัสบอกความนั่นแก่ท้าวสักกะนั้น และทรงสั่งบังคับไว้ด้วยว่า 'ในเวลานั้น ถึงบพิตรก็ควรร่วมเป็นสหายด้วย' ดังนี้. ฉะนั้น ท้าวสักกะจึงได้ตรัสอย่างนั้น."

[พระมหินทเถระพร้อมกับคณะไปเกาะลังกา]

พระเถระ รับคำของท้าวสักกะนั้นแล้ว เป็น ๗ คนทั้งตน เหาะขึ้นไปสู่เวหาสจากเวทิสบรรพต แล้วดำรงอยู่บนมิสสกบรรพต ซึ่งชนทั้งหลายในบัดนี้จำกันได้ว่า "เจติยบรรพต" บ้าง ทางทิศบูรพาแห่งอนุราธบุรี. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า

" พระเถระทั้งหลายพักอยู่ที่เวทิสคิรีบรรพต
ใกล้กรุงราชคฤห์ สิ้น ๓๐ ราตรี ได้ดำริว่า
' เป็นกาลสมควร ที่จะไปยังเกาะอันประเสริฐ,
พวกเราจะพากันไปสู่เกาะอันอุดม ' ดังนี้ แล้ว
ได้เหาะขึ้นจากชมพูทวีป ลอยไปในอากาศ
ดุจพญาหงส์บินไปเหนือท้องฟ้าฉะนั้น, พระ
เถระทั้งหลายเหาะขึ้นไปแล้วอย่างนั้น ก็ลงที่
ยอดเขาแล้ว ยืนอยู่บนยอดบรรพต ซึ่งงามไป
ด้วยเมฆ อันตั้งอยู่ข้างหน้าแห่งบุรีอันประเสริฐ

ราวกะว่า หมู่หงส์จับอยู่บนยอดเขาฉะนั้น."

ก็ท่านพระมหินทเถระ ผู้มาร่วมกับพระเถระทั้งหลาย มีพระอิฏฐิยะเป็นต้น ยืนอยู่อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ได้ยืนอยู่แล้วในเกาะนี้ ในปีที่ ๒๓๖ แห่ง (รัชกาล) นับมาแต่ปีที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพาน."

[ลำดับราชวงศ์ที่เสวยราชย์ในเกาะลังกาและชมพูทวีป]

ความพิสดารว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จปรินิพพานแล้ว ในปีที่ ๘ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าอชาตศัตรุราช (เสวยราชย์). ในปีนั้นนั่นเอง พระราชโอรสของพระเจ้าสีหกุมาร ผู้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินต้นวงศ์แห่งเกาะตัมพปัณณิทวีป ทรงพระนามว่า วิชัยกุมาร เสด็จมาสู่เกาะนี้แล้ว ได้ทรงทำเกาะนี้ ให้เป็นที่อยู่ของมนุษย์. พระเจ้าวิชัยกุมาร (เสวยราชย์อยู่ในเกาะนี้ ๓๘ ปี)[๑] แล้ว สวรรคตที่เกาะนี้ ในปีที่ ๑๔ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าอุทัยภัทท์ ในชมพูทวีป. พระราชาทรงพระนามว่า บัณฑุวาสุเทพ ขึ้นครองราชย์ในเกาะนี้ ในปีที่ ๑๕ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าอุทัยภัทท์ (ซึ่งเสวยราชย์อยู่ในชมพูทวีป). พระเจ้าบัณฑุวาสุเทพ ได้สวรรคตที่เกาะนี้ ในปีที่ ๒๑ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้านาคทัสสกะ (ซึ่งเสวยราชย์อยู่) ในชมพูทวีปนั้น. พระราชกุมารทรงพระนามว่า อภัย ขึ้นครองราชย์ในเกาะนี้ ในปีนั้นนั่นเอง. พระเจ้าอภัย (เสวยราชย์อยู่) ในเกาะนี้ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ในปีที่ ๑๗ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าสุสูนาคะ (ซึ่งเสวยราชย์อยู่) ในชมพูทวีปนั้น

๑. สารตฺถทีปนี. ๑/๒๔๐.

คราวนั้น ทามริกา พระนามว่า ปกุณฑกาภัย ได้ยึดเอาราชสมบัติ ในปีที่ ๒๐ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าอภัย (ผู้ครองราชย์อยู่ในคราวนั้น). พระเจ้าปกุณฑกาภัย (ครองราชย์อยู่) ในเกาะนี้ ครบ ๑๗ ปีบริบูรณ์ ในปีที่ ๑๖ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้ากาฬาโศก (ซึ่งเสวยราชย์อยู่) ในชมพูทวีปนั้น. ๑๗ ปีเหล่านั้น รวมกันอีก ๑ ปี ถัดมา จึงเป็น ๑๘ ปี พระเจ้าปกุณฑกาภัย ได้สวรรคตในเกาะนี้ ในปีที่ ๑๔ แห่ง (รัชกาล). พระเจ้าจันทรคุต (ซึ่งเสวยราชย์อยู่) ในชมพูทวีปนั้น. (ต่อจากนั้น) พระเจ้ามุฏสีวะก็ขึ้นครองราชย์ (ในเกาะนี้). พระเจ้ามุฏสีวะได้สวรรคต ในเกาะนี้ ในปีที่ ๑๗ แห่ง (รัชกาล) พระเจ้าอโศกธรรมราช (ซึ่ง เสวยราชย์อยู่) ในชมพูทวีปนั้น. (ต่อจากนั้น) พระเจ้าเทวานัมปิยดิส ก็ขึ้นครองราชย์ (ในเกาะนี้).

อนึ่ง เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัทพุทธเจ้า เสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรู เสวยราชย์ได้ ๒๔ ปี. ส่วนพระเจ้าอุทัยภัทท์ เสวย ราชย์ได้ ๑๖ ปี. (ต่อจากนั้น) พระเจ้าอนุรุทธะและพระเจ้ามุณฑะ เสวยราชย์ได้ ๘ ปี. พระเจ้านาคทัสสกะ เสวยราชย์ได้ ๒๔ ปี. พระ เจ้าสุสูนาคะ เสวยราชย์ได้ ๑๘ ปี. พระเจ้าอโศก[๑] พระราชโอรส ของพระเจ้าสุสูนาคะนั้นนั่นแล เสวยราชย์ได้ ๒๘ ปี. พระราชา ผู้เป็นพระเจ้าพี่น้องกัน ๑๐ พระองค์[๒] ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้า

๑. พระนามว่า พระเจ้าอโศก ทั้ง ๒ แห่งนี้ ฎีกาสารัตถทีปนี และอรรถโยชนา แก้ไว้ว่า ได้แก่พระเจ้ากาฬาโศก หรือกาลาโศกนั่นเอง. ๒. พระราชาผู้เป็นพระเจ้าพี่น้องกัน ๑๐ องค์ นั้นคือ ภัททเสน ๑ โกรัณฑวรรณะ ๑ มังคุระ ๑ สัพพัญชนะ ๑ ชาลิกะ ๑ อุภกะ ๑ สญชัย ๑ โกรัพพะ ๑ นันวัฒนะ ๑ และปัญจมกะ ๑.

อโศก[๑]เสวยราชย์ได้ ๒๒ ปี. ภายหลังแต่กาลแห่งพระราชา ผู้เป็นพระเจ้าพี่น้องกัน ๑๐ องค์นั้น มีพระราชา ๙ พระองค์[๒] ทรงมีพระนามว่า นันทะ (ต่อสร้อยพระนามทุก ๆ พระองค์) เสวยราชย์ได้ ๒๒ ปี เท่านั้น พระเจ้าจันทรคุต เสวยราชย์ได้ ๒๔ ปี. พระเจ้าวินทุสาร เสวยราชย์ได้ ๒๘ ปี. ในที่สุด (รัชกาล) แห่งพระเจ้าวินทุสารนั้น พระเจ้าอโศกก็ขึ้นครองราชย์. ในกาลก่อนแต่ทรงอภิเษกพระเจ้าอโศกนั้น ครองราชย์อยู่ ๔ ปี. ในปีที่ ๑๘ จากเวลาที่พระเจ้าอโศกทรงอภิเษกแล้ว พระมหินทเถระก็มายืนอยู่ที่เกาะนี้. คำนี้ว่า "พระมหินทเถระมายืนอยู่ที่เกาะนี้ ในปีที่ ๒๓๖ พรรษา นับมาแต่ปีที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพาน" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบ ตามสายราชวงศ์ (ของพระราชาในชมพูทวีป) นั่น ดังพรรณนามา ฉะนี้.

[พระเจ้าเทวานัมปิยดิสทรงพบพระมหินทเถระ]

ก็ในวันนั้น ที่เกาะตัมพปัณณิทวีป มีงานนักษัตรฤกษ์ในเชฏฐมาสต้น (คือเดือน ๗). พระราชาทรงรับสั่งให้โฆษณานักษัตรฤกษ์ แล้วทรงบังคับพวกอำมาตย์ว่า "พวกท่าน จงเล่นมหรสพเถิด" ดังนี้ มีราชบุรุษจำนวนถึงสี่หมื่นเป็นบริวาร เสด็จออกไปจากพระนคร มีพระประสงค์จะทรงกีฬาล่าเนื้อ จึงเสด็จไปโดยทางที่มิสสกบรรพตตั้งอยู่. เวลานั้น มีเทวดาตนหนึ่ง ซึ่งสิงอยู่ที่บรรพตนั้น คิดว่า "เราจักแสดง

๑. พระราชา ๙ พระองค์ที่มีสร้อยพระนามว่านันทะ นั้นคือ อุคคเสนนันทะ ๑ ปัณฑุกนันทะ ๑ ปัณฑุคตินันทะ ๑ ภูตปาลนันทะ ๑ รัฏฐปาลกนันทะ ๑ โควิสาณกนันทะ ๑ ทสสิฏฐิกนันทะ ๑ เกวัฏฏกนันทะ ๑ และธนนันทะ ๑. นัยสารัตถทีปนี ๑/๒๔๔.
๒. พระนามว่าพระเจ้าอโศกองค์นี้ คือ พระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าวินทุสารหรือพินทุสารนั่นเอง. พึงดูบาลีในสมันต์ ฯ นี้ หน้า ๔๑ และ ๔๔.

พระเถระทั้งหลาย แก่พระราชา " จึงแปลงเป็นตัวเนื้อละมั่งเที่ยวทำที กินหญ้าและใบไม้อยู่ในที่ไม่ไกล (แต่พระเถระนั้น). พระราชาทรง ทอดพระเนตรเห็นเนื้อละมั่งตัวนั้นแล้ว จึงทรงดำริว่า " บัดนี้ ยังไม่ สมควรจะยิงเนื้อ ตัวที่ยิงเลินเล่ออยู่ " จึงทรงดีดสายธนู. เนื้อเริ่มจะหา ทางหนี ๆ ไปทางที่กำหนดหมายด้วยต้นมะม่วง. พระราชาเสด็จติดตาม ไปข้างหลัง ๆ แล้วเสด็จขึ้นสู่ทางที่กำหนดด้วยต้นมะม่วงนั่นเอง. ฝ่าย มฤค ก็หายตัวไปในที่ไม่ไกลพระเถระทั้งหลาย. พระมหินทเถระ เห็นพระราชากำลังเสด็จมาในที่ไม่ไกล จึงอธิษฐานใจว่า " ขอให้พระ ราชาทอดพระเนตรเห็นเฉพาะเราเท่านั้น อย่าทอดพระเนตรเห็น พวกนอกนี้เลย " จึงทูลทักว่า " ติสสะ ติสสะ ขอจงเสด็จมาทางนี้. " พระราชาทรงสดับแล้ว เฉลียวพระหฤทัยว่า " ขึ้นชื่อว่า ชนผู้ที่เกิดใน เกาะนี้ซึ่งสามารถจะเรียกเราระบุชื่อว่า " ติสสะ " ไม่มี, ก็สมณะโล้นรูปนี้ ทรงแผ่นผ้าขาดที่ตัด (ด้วยศัสตรา) นุ่งห่มผ้ากาสาวะ เรียกเราโดยเจาะ ชื่อ. ผู้นี้คือใครหนอแล จักเป็นมนุษย์หรืออมนุษย์ ? " พระเถระ จึงถวายพระพรว่า

" ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! อาตมภาพ
ทั้งหลายชื่อว่าสมณะ เป็นสาวกของพระ
ธรรมราชาที่เกาะนี้ จากชมพูทวีป ก็เพื่อ
อนุเคราะห์มหาบพิตรเท่านั้น. "

[ไม้ไผ่ ๓ ลำประมาณค่าไม่ได้เกิดแก่พระเจ้าเทวานัมปิยดิส]

โดยสมัยนั้น พระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราช และพระเจ้าอโศก-

ธรรมราชา ทรงเป็นอทิฏฐสหายกัน (สหายที่ยังไม่เคยพบเห็นกัน). ก็ด้วยพระบุญญานุภาพ ของพระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราช มีไม้ไผ่ ๓ ลำ มีประมาณเท่าคันธงรถ เกิดขึ้นที่กอไม้ไผ่แห่งหนึ่ง ที่เชิงฉาตกบรรพต. ลำหนึ่งชื่อ **ลดายัฏฐิ**, ลำหนึ่งชื่อ **บุปผยัฏฐิ** ลำหนึ่งชื่อ **สกุณยัฏฐิ.**

บรรดาไม้ไผ่ ๓ นั้น ลำที่ชื่อว่า **ลดายัฏฐิ** (คือลำไม้เถา) มีสีเหมือนเงินแท้. ลดาวัลย์ที่เกิดพันต้นไม้ไผ่นั้นก็ปรากฏมีสีเหมือนทอง. ส่วนในลำที่ชื่อว่า **บุปผยัฏฐิ** (คือลำดอกไม้) ก็มีดอกซึ่งมีสีเขียว เหลือง แดง ขาว และดำ ปรากฏมีขั้ว ใบ และเกสรที่จำแนกไว้ดี. ส่วนในลำที่ชื่อว่า **สกุณยัฏฐิ** (คือลำสกุณชาติ) ก็มีหมู่สกุณาหลายหลากมีหงส์ ไก่ และนกโพระดก (นกระดก) เป็นต้น และมีสัตว์ ๔ เท้านานาชนิด ปรากฏเป็นเหมือนมีชีวิตอยู่. แม้สมจริงดังที่พระอาจารย์ชาวสิงหล กล่าวไว้ในคัมภีร์ทีปวงศ์ว่า

> **" ไม้ไผ่ ๓ ลำ ได้มีแล้วที่เชิงเขาชื่อฉาตกะ**
> **ลำที่เป็นเถา มีสีขาวและงามเหมือนสีทอง**
> **ปรากฏอยู่ที่ลำต้นสีเงิน, ดอกสีเขียวเป็นต้น**
> **มีอยู่เช่นใด, ดอกเช่นนั้น ก็ปรากฏอยู่ใน**
> **ลำดอกไม้, สกุณชาติหลายหลาก ก็จับกัน**
> **อยู่ที่ลำสกุณชาติ โดยรูปของตนนั่นเอง. "**

๑. ราชตยฏฺฐี เป็นปฐมวิภัตติ. ลงในอรรถสัตตวิภัตติ. นัยอรรถโยชนา ๑/๘๐.

[รัตนะคือแก้ววิเศษ ๘ ชนิดเกิดแก่พระเจ้าเทวานัมปิยดิส]

รัตนะ (คือแก้ว) มีหลายชนิด มีแก้วมุกดา แก้วมณี และแก้วไพฑูรย์เป็นต้น เกิดขึ้นแม้จากสมุทร แก่พระเจ้าเทวานัมปิยดิสพระองค์นั้น. ส่วนในเกาะตัมพปัณณิทวีป มีแก้วมุกดาเกิดขึ้น ๘ ชนิด คือ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนรูปม้า ๑ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนรูปช้าง ๑ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนรูปรถ ๑ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนผลมะขามป้อม ๑ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนกำไลมือ ๑ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนวงแหวน ๑ แก้วมุกดาที่สัณฐานเหมือนผลไม้กุ่ม ๑ แก้วมุกดาปกติ ๑. ท้าวเธอได้ส่งลำไม้ไผ่ แก้วมุกดานั้น ๆ กับรัตนะมากมาย อย่างอื่นไปถวาย เพื่อเป็นเครื่องบรรณาการ แด่พระเจ้าอโศกธรรมราช.

[พระเจ้าอโศกส่งเบญจราชกกุธภัณฑ์ไปถวายพระเจ้าเทวานัมปิยดิส]

พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใส แล้วทรงส่งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ อย่างไปถวายแด่ท้าวเธอ คือ เศวตฉัตร ๑ แส้จามร (วาลวีชนี) ๑ พระขรรค์ ๑ รัตนะประดับพระเมาลี (คือ พระอุณหิส ติดพระมหาพิชัยมงกุฎ) ๑ ฉลองพระบาท ๑ และเครื่องบรรณาการอย่างอื่นหลายชนิด เพื่อประโยชน์แก่การอภิเษก. คืออย่างไร. คือ สังข์ ๑ คังโคทกวารี (น้ำที่แม่น้ำคงคา หรือน้ำที่เกิดจากสระอโนดาต) ๑ วัฒนมานะ จุณสำหรับสรงสนาน ๑ วฏังสกะ (พระมาลากรองสำหรับประดับพระกรรณ หรือกรรเจียก เครื่องประดับหู) ๑ ภิงคาร พระเต้าทอง ๑ นันทิยาวฏะ ภาชนะทอง (ทำไว้เพื่อการ

มงคล มีสัณฐานเหมือนรูปกากบาท) ๑ สิวิกะ (วอหรือเสลี่ยง) ๑ กัญญา ขัตติยกุมารี ๑ อโธวิมทุสสยุคะ (คู่พระภูษาที่ไม่ต้องซัก) ๑ หัตถปุญฉยะ ผ้าสำหรับเช็ดพระหัตถ์ ๑ หริจันทนะ แก่นจันทน์แดง ๑ อรุณวัณณมัตติกะ ดินสีอรุณ ๑ อัญชนะ ยาหยอดพระเนตร ๑ หรีตกะ พระโอสถสมอ ๑ อามลกะ พระโอสถมะขามป้อม ๑ ฉะนี้แล.

แม้คำนี้ก็สมจริงดังคำที่พระอาจารย์ชาวสิงหล กล่าวไว้ในคัมภีร์ทีปวงศ์ว่า

" พระราชาทรงพระนามว่าอโศก ทรงส่งเครื่อง
บรรณาการ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะบุญกรรม (ของ
พระองค์) ไป (ถวายแด่พระเจ้าเทวานัม-
ปิยดิส) คือ พัดวาลวีชนี ๑ พระอุณหิส
(พระมหาพิชัยมงกุฎ) ๑ เศวตฉัตร ๑
พระขรรค์ ๑ ฉลองพระบาท ๑ เวฐนะ
ผ้าโพกพระเศียร ๑ สารปามังคะ สร้อย
สังวาล ๑ ภิงคาร พระเต้าทอง ๑
นันทิวัฏฏกะ ภาชนะทอง ๑ สิวิกะ (วอ หรือ
เสลี่ยง) ๑ สังขะ (สังข์สำหรับรดน้ำใน
เวลาอภิเษก) ๑ วฏังสกะ (พระมาลากรอง

๑. อัญชนะ แปลว่า แร่พลวง ก็ได้, ดอกอัญชันก็ได้, ดอกอังกาบก็ได้, หรือยาหยอดตาก็ได้ ในที่นี้ได้แปลว่า ยาหยอดตา.

สำหรับประดับพระกรรณ หรือกรรณเจียก
เครื่องประดับหู) ๑ อโธวิมวัตถโกฏิกะ พระ
ภูษาคู่หนึ่งที่ไม่ต้องซักฟอก ๑ โสวัณณปาตี
ถาดทอง ๑ กฎัจฉุ ทัพพี ๑ มหัคฆหัตหถ-
ปุญฉนะ ผ้าสำหรับเช็ดพระหัตถ์ที่มีค่ามาก ๑
อโนตัตโตทกกาชะ หาบน้ำสระอโนดาต ๑
อุตตมหริจันทนะ แก่นจันทน์แดงที่ดีเลิศ ๑
อรุณวัณณมัตติกะ ดินสีอรุณ ๑ อัญชนะ
ยาหยอดพระเนตรที่นาคนำมาถวาย ๑ หรีตกะ
พระโอสถสมอ ๑ อามลกะ พระโอสถ
มะขามป้อม ๑ มหัคฆอมโตสถะ พระโอสถแก้
โรคที่มีค่ามาก ๑ ข้าวสาลีมีกลิ่นหอม ๖,๐๐๐
เกวียนที่นกแขกเต้านำมาถวาย ๑. "

ก็พระเจ้าอโศก ทรงส่งเครื่องบรรณาการ ที่เป็นอามิสนั้นไปถวายอย่างเดียวหามิได้, ได้ยินว่า ยังได้ส่งแม้ธรรมบรรณาการนี้ไปถวายอีก ดังนี้คือ :-

" หม่อมฉัน ได้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม
และพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะที่พึ่งแล้ว, ได้แสดง
ตนเป็นอุบาสก ในพระศาสนาแห่งศากยบุตร,
ข้าแต่พระองค์ผู้ดูสูงสุดกว่านรชน ! ถึงพระองค์

ท่าน ก็จงยังจิตให้เลื่อมใสในอุดมวัตถุทั้ง ๓
เหล่านี้เถิด ขอให้ทรงเข้าถึงรัตนะทั้ง ๓ นั้น
ว่าเป็นสรณะที่พึ่ง ด้วยพระศรัทธาเถิด. "

ในวันนั้น พระราชาพระองค์นั้น ทรงรับมุรธาภิเษก ๑ เดือนด้วยเครื่องอุปกรณ์การอภิเษก ที่พระเจ้าอโศกทรงส่งไปถวาย. จริงอยู่ เหล่าเสนามาตย์ได้ทำการอภิเษกถวายแด่ท้าวเธอ ในดิถีวันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขะ (คือวันเพ็ญเดือน ๖).

ท้าวเธอพระองค์นั้น เมื่อทรงอนุสรณ์ถึงศาสนประวัตินั้น ที่พระองค์ได้ทรงสดับมาไม่นาน ครั้นได้ทรงสดับคำนั้น ของพระเถระว่า " ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! อาตมภาพทั้งหลาย ชื่อว่าสมณะเป็นสาวก ของพระธรรมราชา ดังนี้ เป็นต้นแล้วทรงดำริว่า " พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย มาแล้วหนอแล " จึงทรงทิ้งอาวุธในทันใดนั้นเอง แล้วประทับนั่งสนทนาสัมโมทนียกถาอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. เหมือนดังที่พระโบราณาจารย์ กล่าวไว้ว่า

" พระราชาทรงทิ้งอาวุธแล้ว เสด็จประทับนั่ง
ณ ส่วนข้างหนึ่ง ครั้นประทับนั่งแล้ว ได้ตรัส
พระดำรัสประกอบด้วยประโยชน์ เป็นอันมาก
ร่าเริงอยู่. "

ก็เมื่อท้าวเธอพระองค์นั้น ทรงสนทนาสัมโมทนียกถาอยู่นั่นแล ข้าราชบริพารจำนวนสี่หมื่นเหล่านั้น ก็พากันแวดล้อมพระองค์แล้ว.

[พระเถระแสดงให้พระราชาทอดพระเนตรเห็นจริงอีก ๖ คน]

คราวนั้น พระเถระ ก็แสดงชน ๖ คนแม้นอกนี้. พระราชาทอดพระเนตรเห็น (ชนทั้ง ๖ นั้น) แล้ว จึงทรงรับสั่ง (ถาม) ว่า " คนเหล่านี้ มาเมื่อไร ? "

พระเถระ. มาพร้อมกับอาตมภาพนั่นแล มหาบพิตร !

พระราชา. ก็บัดนี้ สมณะแม้เหล่าอื่น ผู้เห็นปานนี้ มีอยู่ในชมพูทวีปบ้างหรือ ?

พระเถระ. มีอยู่ มหาบพิตร ! บัดนี้ ชมพูทวีป รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ สะบัดอบอวลไปด้วยลมฤษี, ในชมพูทวีปนั้น

มีพระอรหันต์พุทธสาวกเป็นอันมาก ซึ่งเป็นผู้
มีวิชชา ๓ และได้บรรลุฤทธิ์ เชี่ยวชาญทาง
เจโตปริยญาณ สิ้นอาสวะแล้ว.

พระราชา. ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระคุณเจ้าทั้งหลาย พากันมาโดยทางไหน ?

พระเถระ. มหาบพิตร ! อาตมภาพทั้งหลายไม่ได้มาทางน้ำและทางบกเลย.

พระราชา. ก็ทรงเข้าพระทัยได้ดีว่า " พระคุณเจ้าเหล่านี้มาทางอากาศ. "

[พระเถระถามปัญหาเพื่อหยั่งทราบพระปัญญาของพระราชา]

พระเถระ. เพื่อจะทดลองดูว่า " พระราชา จะทรงมีความ

เฉียบแหลมด้วยพระปรีชาหรือหนอแล ? " จึงทูลถามปัญหาปรารภต้นมะม่วง ซึ่งอยู่ใกล้ว่า " มหาบพิตร ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ? "

พระราชา. ชื่อต้นมะม่วง ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! ก็นอกจากต้นมะม่วงนี้แล้ว มะม่วงต้นอื่น มีอยู่หรือไม่ ?

พระราชา. มีอยู่ ท่านผู้เจริญ ! ต้นมะม่วงแม้เหล่าอื่นมีอยู่มากหลาย.

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! ยกเว้นมะม่วงต้นนี้และมะม่วงเหล่าอื่นเสียแล้ว ต้นไม้ชนิดอื่น มีอยู่หรือหนอแล ?

พระราชา. มีอยู่ ท่านผู้เจริญ ! แต่ต้นไม้เหล่านั้น มิใช่ต้นมะม่วง.

พระเถระ. ยกเว้นต้นมะม่วง และมิใช่ต้นมะม่วงเหล่าอื่นเสีย ก็ต้นไม้ชนิดอื่น มีอยู่หรือ ?

พระราชา. มี คือ มะม่วงต้นนี้แหละ ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ดีละ มหาบพิตร ! พระองค์ทรงเป็นบัณฑิต, ก็พระประยูรญาติของพระองค์ มีอยู่หรือ ? มหาบพิตร !

พระราชา. ชนผู้เป็นญาติของข้าพเจ้า มีอยู่มากหลาย ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ยกเว้นชนผู้เป็นพระประยูรญาติ ของพระองค์เหล่านี้เสียแล้ว ชนบางพวกเหล่าอื่น แม้ผู้ที่มิใช่พระประยูรญาติมีอยู่หรือ ? มหาบพิตร !

พระราชา. ชนผู้ที่มิใช่ญาติ มีมากกว่าผู้ที่เป็นญาติ ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ยกเว้นผู้ที่เป็นพระประยูรญาติของพระองค์ และผู้ที่มิใช่พระประยูรญาติเสียแล้ว ใคร ๆ คนอื่น มีอยู่หรือ ? ขอถวายพระพร !

พระราชา. มี คือ ข้าพเจ้าเอง ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ดีละ มหาบพิตร ! ขึ้นชื่อว่าตน ไม่จัดว่าเป็นญาติของตน ทั้งจะไม่ใช่ญาติ (ของตน) ก็หามิได้.

[พระราชาพร้อมด้วยข้าราชบริพารดำรงอยู่ในไตรสรณคมน์]

ลำดับนั้น พระเถระคิดว่า " พระราชาเป็นบัณฑิต จักทรงสามารถรู้ธรรมได้ " ดังนี้แล้วจึงแสดงจูฬหัตถิปโทปมสูตร[๑]. ในเวลาจบกถา พระราชา พร้อมด้วยข้าราชบริพารประมาณสี่หมื่น ดำรงอยู่ในไตรสรณคมน์แล้ว.

ก็ในขณะนั้นนั่นเอง พนักงานห้องเครื่อง ก็นำพระกระยาหารมาทูลถวายแด่พระราชา. ส่วนพระราชากำลังทรงสดับพระสูตรอยู่ ได้ทรงเข้าพระหฤทัยดีแล้วอย่างนี้ว่า " สมณะศากบุตรเหล่านี้ ไม่ควรจะฉันในเวลานี้ ." แต่ท้าวเธอ ทรงดำริว่า " ก็การที่เราไม่ถามแล้วบริโภคไม่ควร " ดังนี้แล้ว จึงตรัสถามว่า " ท่านผู้เจริญ พวกท่านจักฉันหรือ ? "

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! พวกอาตมภาพ ไม่ควรฉันในเวลานี้.

๑. ม. มู. ๑๒/๓๓๖.

พระราชา. ควรฉันในเวลาไหนเล่า ? ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. ควรฉันตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นไป จนถึงเวลาเที่ยงวัน ขอถวายพระพร !

พระราชา. พวกเราไปสู่พระนครกันเถิด ท่านผู้เจริญ !

พระเถระ. อย่าเลย มหาบพิตร ! พวกอาตมภาพจักพักอยู่ในที่นี้แหละ.

พระราชา. ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ถ้าพวกพระคุณเจ้า จะพักอยู่ (ในที่นี้) ไซร้, ขอเด็กคนนี้ จงมาไปกับข้าพเจ้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! เด็กคนนี้บรรลุผลแล้ว รู้แจ้งพระศาสนาแล้ว เป็นปัพพัชชาเปกขะ (คือผู้มุ่งจะบรรพชา) จักบรรพชาในบัดนี้.

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ถ้าเช่นนั้น พรุ่งนี้ ข้าพเจ้าจักส่งรถมา (รับพวกพระคุณเจ้า), ขอพระคุณเจ้าทั้งหลาย พึงขึ้นรถนั้นมาเถิด " ดังนี้ ถวายบังคมแล้ว ก็เสด็จหลีกไป.

[สุมนสามเณรประกาศโฆษณาเวลาฟังธรรมทั่วเกาะลังกา]

พระเถระ เมื่อพระราชาเสด็จหลีกไปไม่นานนัก จึงเรียกสุมนสามเณรมาสั่งว่า " สุมนะ เธอจงไปโฆษณาเวลาฟังธรรมเถิด. "

สุมนสามเณรเรียนถามว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! กระผมจะโฆษณาให้ได้ยินตลอดที่มีประมาณเท่าไร ? "

พระเถระสั่งว่า " จงโฆษณาให้ได้ยินทั่วเกาะตัมพปัณณิทวีปเถิด.

สารเณรรับเถรบัญชาว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! ดีละ " แล้วก็เข้า

จตุตถฌาน มีอภิญญาเป็นบาท ออก (จากฌาน) แล้วอธิษฐานมี
จิตตั้งมั่น โฆษณาเวลาฟังธรรมให้ได้ยินทั่วเกาะตัมพปัณณิทวีปตลอด
๓ ครั้งแล้ว.

พระราชา ทรงสดับเสียงนั้นแล้ว จึงทรงส่งข่าวไปยังสำนักของ
พระเถระทั้งหลายว่า " มีอุปัทวะอะไร ๆ หรือ ? ท่านผู้เจริญ ! "

พระเถระทูลว่า "อาตมภาพทั้งหลาย ไม่มีอุปัทวะอะไร. อาตม-
ภาพทั้งหลาย ได้ให้สามเณรโฆษณาเวลาฟังธรรม, อาตมภาพ
ทั้งหลาย มีความประสงค์จะแสดงพระพุทธพจน์ (เท่านั้น).

[เสียงโฆษณาเวลาฟังธรรมกระฉ่อนไปถึงชั้นพรหมโลก]

ก็แล เหล่าภุมมเทวดา ได้ฟังเสียงของสามเณรนั้นแล้ว ก็ได้
ประกาศเสียงให้บันลือลั่นแล้ว. เสียงได้กระฉ่อนขึ้นไปจนถึงพรหมโลก
ด้วยอุบายนั่น. เพราะเสียงนั้น ได้มีเทวดามาสันนิบาตกันอย่างมากมาย.
พระเถระเห็นเทวดามาสันนิบาตกันอย่างมากมาย จึงแสดงสมจิตตสูตร.
ในเวลาจบกถา เหล่าเทวดาประมาณอสงไขยหนึ่ง ได้บรรลุธรรมแล้ว.
นาคและสุบรรณมากหลาย ก็ได้ตั้งอยู่ในสรณคมน์แล้ว. ก็เมื่อพระ
สารีบุตรเถระ แสดงพระสูตรนี้อยู่ การสันนิบาตของเหล่าทวยเทพ
ได้มีแล้วเช่นใด, เทวดาสันนิบาตเช่นนั้น ก็ได้เกิดแล้วแม้เมื่อพระ
มหินทเถระ (แสดงพระสูตรนี้).

[พระปฐมเจดีย์เมืองอนุราธบุรี]

ครั้งนั้น โดยล่วงไปแห่งราตรีนั้น พระราชา ก็ทรงส่งรถไป
เพื่อ (รับ) พระเถระทั้งหลาย. นายสารถี พักรถไว้ ณ ที่ข้างหนึ่งแล้ว

เรียนบอกแก่พระเถระทั้งหลายว่า " รถมาแล้ว ขอรับ ! โปรดขึ้นรถเถิด, พวกเราจะไปกัน. "

พระเถระทั้งหลายพูดว่า " พวกเราจะไม่ขึ้นรถ, ท่านจงไปเถิด พวกเราจักไปภายหลัง " ดังนี้แล้ว ได้เหาะขึ้นสู่เวหาส แล้วไปลง ณ ปฐมเจดีย์สถาน ในด้านทิศบูรพา แห่งเมืองอนุราธบุรี. จริงอยู่ พระเจดีย์นั้น ชาวโลกเรียกว่า " พระปฐมเจดีย์ " เพราะเป็นเจดีย์ที่ประชาชนสร้างไว้ ในสถานที่พระเถระทั้งหลายลงครั้งแรกนั่นแล.

[พระราชาทรงรับสั่งให้เตรียมการต้อนรับพระเถระ]

ฝ่ายพระราชา ครั้นส่งนายสารถีไปแล้ว จึงทรงบังคับพวกอำมาตย์ว่า " ขอให้พากันตกแต่งมณฑปภายในพระราชนิเวศน์เถิด. " ในทันใดนั้นเอง อำมาตย์ทั้งปวง ก็ยินดีร่าเริง ตกแต่งมณฑปเป็นที่น่าเลื่อมใสยิ่งนัก. พระราชาทรงดำริอีกว่า " วันวานนี้ พระเถระเมื่อแสดงหมวดศีลอยู่ ก็กล่าวว่า " ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ ย่อมไม่ควร (แก่พวกภิกษุ) " ดังนี้, พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักนั่งบนอาสนะทั้งหลาย หรือจักไม่นั่งหนอ ? " เมื่อท้าวเธอ ทรงดำริอยู่อย่างนั้นนั่นแล นายสารถีนั้นก็มาถึงประตูพระนคร (พอดี). เวลานั้นนายสารถีได้เห็นพระเถระทั้งหลาย มารัดประคดเอว ห่มจีวรอยู่ก่อนแล้ว. ครั้นเธอเห็นแล้ว ก็เป็นผู้มีจิตเลื่อมใสยิ่งนัก แล้วกลับมาทูลแด่พระราชาว่า " ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ! พระเถระทั้งหลายมาถึงแล้ว. "

พระราชา ตรัสถามว่า " พระเถระทั้งหลาย ขึ้นรถมาหรือ ? "

*นายสารถีกราบทูลว่า " ไม่ขึ้น พระเจ้าข้า ! อีกอย่างหนึ่ง พระเถระทั้งหลายออกทีหลังข้าพระพุทธเจ้า มาถึงก่อนได้ยืนอยู่ที่ประตูด้านทิศปราจีน. " พระราชาทรงสดับว่าพระเถระทั้งหลายไม่ขึ้นแม้ซึ่งรถ " จึงทรงพระดำริว่า " บัดนี้ พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักไม่ยินดีอาสนะสูง " แล้วตรัสสั่งว่า " แน่ะพนาย ! ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงปูอาสนะ โดยอาการเพียงลาดพื้น เพื่อพระเถระทั้งหลาย " ดังนี้แล้วได้เสด็จสวนทางไป. พวกอำมาตย์ปูเสื่ออ่อนบนพื้นแล้ว ปูเครื่องลาดอันวิจิตรมีผ้าโกเชาว์เป็นต้น (พรม) ข้างบน. พวกโหรผู้ทำนายนิมิตเห็น (เหตุการณ์นั้น) แล้ว พากันพยากรณ์ว่า " แผ่นดินนี้ถูกพระเถระเหล่านี้ ยึดแล้วในบัดนี้, ท่านเหล่านี้ จักเป็นเจ้าของแห่งเกาะตัมพปัณณิทวีป. " ฝ่ายพระราชาได้เสด็จมาถวายบังคมพระเถระทั้งหลายแล้ว ทรงรับเอาบาตรจากหัตถ์ของพระมหินทเถระ แล้วนิมนต์เหล่าพระเถระให้เข้าไปในเมือง ด้วยการบูชาและสักการะใหญ่ ให้เข้าไปสู่ภายในพระราชนิเวศน์. พระเถระเห็นการให้ปูอาสนะแล้ว นั่งพลางคิดไปว่า " ศาสนาของเราจักแผ่ไปทั่วลังกาทวีป และตั้งมั่นไม่หวั่นไหวดุจแผ่นดิน. พระราชาทรงเลี้ยงดูพระเถระทั้งหลายให้อิ่มหนำ ด้วยขาทนียะโภชนียะ อันประณีต ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ได้รับสั่งให้เรียกสตรี ๕๐๐ คน มีพระนางอนุฬาเทวีเป็นประมุขมา ด้วยพระดำรัสว่า " พวกแม่จงกระทำการอภิวาทและบูชาสักการะพระเถระทั้งหลายเถิด " ดังนี้ แล้วได้เสด็จประทับนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

* พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๘) วัดสัมพันธวงศ์ แปล.

[พระเถระแสดงธรรมโปรดพระราชาและชาวเกาะ]

ในเวลาเสร็จภัตกิจ พระเถระ เมื่อจะให้ฝนรัตนะคือพระธรรมตกแก่พระราชาพร้อมทั้งชนบทบริวาร จึงได้แสดงเปตวัตถุ วิมานวัตถุ และสัจจสังยุต. สตรีทั้ง ๕๐๐ เหล่านั้น ฟังธรรมเทศนานั้น ของพระเถระ ได้กระทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล. แม้เหล่ามนุษย์ที่ได้พบเห็นพระเถระบนเขามิสสกบรรพตในวันก่อน ก็พากันกล่าวสรรเสริญคุณของพระเถระในที่นั้น ๆ. พวกมหาชนฟัง (จากสำนัก) ของชนเหล่านั้น ได้ประชุมกันส่งเสียงเอ็ดอึงที่พระลานหลวง. พระราชาตรัสถามว่า " นั่นเสียงอะไรกัน. " ทวยนครกราบทูลว่า " พวกมหาชนร้องว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ! พวกข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้เห็นพระเถระ. " พระราชาทรงดำริว่า " ถ้าพวกมหาชนจักเข้ามาในที่นี้ไซร้, โอกาสจักไม่มี " จึงตรัสว่า " แน่ะพนาย ! พวกเธอจงไปชำระโรงช้าง เกลี่ยทราย โปรยดอกไม้ ๕ สี ผูกเพดานผ้าแล้วปูลาดอาสนะเพื่อพระเถระทั้งหลายบนที่ของช้างมงคล. พวกราชอำมาตย์ได้กระทำอย่างนั้นแล้ว. พระเถระได้ไปนั่งแสดงเทวทูตสูตรในที่นั้น. ในเวลาจบกถา คนประมาณหนึ่งพัน ได้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล. ในเวลานั้น ชนทั้งหลายคิดว่า " โรงช้างแคบเกินไปเสียแล้ว " จึงตกแต่งอาสนะที่อุทยานนันทวันใกล้ประตูทิศทักษิณ. พระเถระ (ไป) นั่งแสดงอาสิวิโสปมสูตร ในอุทยานนันทวันนั้น. เพราะฟังอาสิวิโสปมสูตรแม้นั้นคนประมาณพันหนึ่ง ได้โสดาปัตติผล. ในวันที่สองแต่วันที่พระเถระมาแล้ว ธรรมาภิสมัย (การตรัสรู้ธรรม, การบรรลุธรรม) ได้มีแก่คน

ประมาณ ๒,๕๐๐ คน.

[พระราชาถวายอุทยานสร้างวัด]

เมื่อพระเถระสัมโมทนาอยู่กับพวกกุลสตรี กุลสุณหา กุลกุมารี ผู้มาแล้วและมาแล้ว ในอุทยานนันทวันนั่นแล เวลาก็ตกเย็น. พระเถระสังเกตเวลาแล้วลุกขึ้นพลางพูดว่า " ได้เวลา พวกเราจะไปยังเขามิสสกบรรพต. " พวกอำมาตย์เรียนถามว่า " พวกท่านจะไปไหนกันขอรับ ? " พระเถระกล่าวว่า " จะไปยังที่พักของงพวกเรา. " อำมาตย์เหล่านั้นกราบทูลให้พระราชาทรงทราบ แล้วกราบเรียนตามพระบรมราชานุมัติว่า " ท่านผู้เจริญ ! เวลานี้ ไม่ใช่เวลาที่จะไปในที่นั้น " อุทยานนันทวันนี้แหละ จงเป็นที่พักของพระผู้เป็นเจ้า. " พระเถระกล่าวว่า " อย่าเลย พวกอาตมาจะไป. " พวกอำมาตย์กราบเรียนตามพระราชดำรัสอีกว่า " ท่านขอรับ ! พระราชาตรัสว่า อุทยานชื่อเมฆวันนี้ เป็นของพระชนกเรา อยู่ไม่ไกลไม่ใกล้นัก จากพระนครสมบูรณ์ด้วยทางไปมา, ขอพระเถระเจ้าทั้งหลาย โปรดสำเร็จการอยู่ในอุทยานเมฆวันนี้. " พระเถระทั้งหลาย จึงพักอยู่ที่อุทยานเมฆวัน. ฝ่ายพระราชาแล ได้เสด็จไปยังสำนักของพระเถระ ต่อเมื่อราตรีนั้นล่วงไป ได้ตรัสถามถึงการจำวัดสบายแล้ว ตรัสถามต่อไปว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารามนี้ สมควรแก่พระภิกษุสงฆ์หรือ ? " พระเถระถวายพระพรว่า " สมควร มหาบพิตร ! " แล้วจึงนำพระสูตรนี้มาว่า **" อนุชานามิ ภิกฺขเว อารามํ "** ภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตอาราม " ดังนี้เป็นต้น. พระราชาทรงพอพระทัย ทรงจับพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ให้

น้ำตกไปที่มือของพระเถระ ได้ถวายอุทยานมหาเมฆวัน. พร้อมกับน้ำตก แผ่นดินก็หวั่นไหว. นี่ เป็นการไหวแห่งแผ่นดินคราวแรกในมหาวิหาร. พระราชาทรงตกพระทัยกลัว จึงตรัสถามพระเถระว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! เพราะเหตุไร แผ่นดินจึงไหว. " พระเถระทูลถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! อย่าตกพระทัยเลย ศาสนาของพระทศพลจักตั้งมั่นในเกาะนี้, และที่นี้จักเป็นที่ตั้งมหาวิหารแห่งแรก. แผ่นดินไหวนั่นเป็นบุรพนิมิตแห่งการประดิษฐานพระศาสนา และที่จะสร้างวิหารนั้น. พระราชาทรงเลื่อมใสเหลือประมาณยิ่ง.

[พระเถระแสดงธรรมโปรดชาวเกาะติดต่อกันไป]

แม้ในวันรุ่งขึ้น พระเถระฉันที่พระราชมณเฑียรตามเคยแล้ว แสดงอนมตัคคิยสูตร ในอุทยานนันทวัน. วันรุ่งขึ้นแสดงอัคคิขันโธปมสูตร ท่านแสดงโดยอุบายนี้นั่นแล ตลอด ๗ วัน. ธรรมาภิสมัย ได้มีแก่สัตว์ประมาณ ๘,๕๐๐. ตั้งแต่นั้นมา อุทยานนันทวัน ก็ได้ชื่อว่า " โชติวัน " เพราะอธิบายว่า " เป็นสถานที่พระศาสนาปรากฏความรุ่งเรืองขึ้น. " ส่วนในวันที่ ๗ พระเถระแสดงอัปปมาทสูตร โปรดพระราชาในภายในพระราชวังแล้ว ก็เลยไปยังเจติยคิรีบรรพตทีเดียว. ครั้งนั้นแล พระราชาตรัสถามพวกอำมาตย์ว่า " พระเถระสั่งสอนพวกเราด้วยโอวาทหนักแล้ว พึงไปเสียหรือหนอ ? " พวกอำมาตย์กราบทูลว่า " ข้าแต่สมมติเทพ ! พระเถระพระองค์มิได้นิมนต์มา มาเองแท้ ๆ เพราะฉะนั้น แม้การไม่ทูลลาพระองค์เลยไปเสีย ก็พึงเป็นได้. "

[พระราชาทรงรถติดตามพระเถระไป]

ลำดับนั้น พระราชาเสด็จขึ้นทรงรถและทรงประคองพระเทวีทั้งสองให้ขึ้นแล้วได้เสด็จไปยังเจติยคีรีบรรพต ด้วยราชานุภาพใหญ่. ท้าวเธอครั้นเสด็จไปแล้ว ให้พระเทวีทั้งสองพักอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง พระองค์เองเสด็จเข้าไปยังสำนักของพระเถระทั้งหลาย มีพระวรกายบอบช้ำเหลือเกินเสด็จเข้าไป. ในเวลานั้นพระเถระทูลท้าวเธอว่า " มหาบพิตร เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงลำบากพระวรกายเสด็จมาอย่างนี้. " พระราชาตรัสว่า " ท่านผู้เจริญ ! ข้าพเจ้ามาเพื่อทราบว่า ' พวกท่านให้โอวาทอย่างหนักแก่ข้าพเจ้าแล้ว ประสงค์จะไปในบัดนี้หรือหนอ ? " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! พวกอาตมภาพ มิใช่ต้องการจะไป, แต่เวลานี้ ชื่อว่าวัสสูปนายิกกาล (กาลเข้าจำพรรษา), มหาบพิตร ! ในวัสสูปนายิกกาลนั้น สมณะได้ที่จำพรรษา จึงจะสมควร. "

[อริฏฐอำมาตย์ขอพระบรมราชานุญาตบวช]

ในวันนั้นนั่นเอง อำมาตย์ชื่ออริฏฐะกับพี่ชายและน้องชายรวม ๕๕ คน ยืนอยู่ในที่ใกล้พระราชากราบทูลว่า " ขอเดชะ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ! ข้าพระพุทธเจ้าอยากบวชในสำนักของพระเถระ. " พระราชาตรัสว่า " ดีละ พนาย ! จงบวชเถิด. " พระราชาครั้งทรงอนุญาตแล้วได้มอบถวายให้พระเถระ. พระเถระ ก็ให้เขาบวชในวันนั้นนั่นเอง. ทั้งหมดได้บรรลุพระอรหัต ในเวลาปลงผมเสร็จเหมือนกัน. ฝ่ายพระราชาแล ทรงเอาหนามสะล้อมลานพระเจดีย์ในขณะนั้นนั่นเอง แล้วทรงเริ่มตั้งการงานไว้ที่ถ้ำ ๖๘ ถ้ำ ได้เสด็จกลับสู่พระนครตามเดิม. พระ

เถระแม้เหล่านั้น ยังราชตระกูลประกอบด้วยเจ้าพี่และเจ้าน้อง ๑๐ องค์ ให้เลื่อมใสแล้ว อยู่จำพรรษาที่เจติยคิรีบรรพตสั่งสอนมหาชน. แม้ในเวลานั้นได้มีพระอรหันต์ ๖๒ รูป เข้าจำพรรษาแรกในเจติยคิรีบรรพต.

[พระเถระแนะให้หาสิ่งที่ควรกราบไหว้บูชา]

ครั้นนั้น ท่านพระมหามหินท์ อยู่จำพรรษาปวารณาแล้ว ได้ทูลคำนี้กับพระราชา ในวันอุโบสถ เดือนกัตติกาเพ็ญว่า " มหาบพิตร ! พวกอาตมภาพได้เฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามานานแล้ว, อยู่อย่างไม่มีที่พึ่ง, อยากจะไปยังชมพูทวีป. " พระราชาตรัสว่า " ท่านผู้เจริญ ! ข้าพเจ้าบำรุงพวกท่านด้วยปัจจัย ๔, และมหาชนนี้ อาศัยพระคุณท่านตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลาย, เพราะเหตุไรพวกท่านจึงเบื่อหน่าย. " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! พวกอาตมภาพได้เฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเป็นเวลานานแล้ว, สถานที่ควรทำการอภิวาท การลุกรับ อัญชลีกรรม และสามีจิกรรม ไม่มี, เพราะเหตุนั้น พวกอาตมาภาพจึงเบื่อหน่าย. " พระราชาตรัสว่า " ท่านผู้เจริญ ! พระคุณเจ้า ได้พูดแล้วมิใช่หรือว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว. ' พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! ปรินิพพานแล้ว แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น พระสรีรธาตุของพระองค์ยังอยู่. " พระราชาตรัสว่า " ข้าพเจ้ารู้ ท่านผู้เจริญ ! พระคุณท่านจำนงหวังการสร้างพระสถูป " แล้วตรัสต่อไปว่า " ท่านผู้เจริญ ! ข้าพเจ้าจะสร้างพระสถูป, นิมนต์พระคุณท่านเลือกพื้นที่ ในบัดนี้เถิด, อนึ่ง ข้าพเจ้า จักได้พระธาตุแต่ที่ไหน ท่านผู้เจริญ ! " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! ทรงปรึกษากับสุมนสามเณรดูเถิด. "

[สุมนสามเณรรับจัดหาพระธาตุ]

พระราชาทรงรับว่า " ดีละ ท่านผู้เจริญ ! แล้วเข้าไปหาสุมนสามเณรตรัสถามว่า " ท่านขอรับ ! เดี๋ยวนี้ พวกเราจักได้พระธาตุจากไหน ? " สุมนสามเณรทูลว่า " ทรงขวนขวายน้อยเถิดมหาบพิตร ! ขอพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชำระถนนหนทาง ให้ประดับตกแต่งด้วยเครื่องประดับมีธงชัยธงประฏาก และหม้อน้ำเต็มเป็นต้น แล้วพร้อมด้วยชนบริวารสมาทานองค์อุโบสถ ให้พวกพนักงานตาลาวจรดนตรี* ทั้งปวงประชุมกัน รับสั่งให้ตกแต่งช้างมงคลประดับประดาด้วยเครื่องอลังการทุกอย่าง และให้ยกเศวตฉัตรขึ้นเบื้องบนช้างมงคลนั้นเสร็จแล้ว เวลาเย็น ขอให้ทรงพระกรุณาเสด็จบ่ายพระพักตร์มุ่งตรงไปยังอุทยานมหานาควัน, พระองค์จักทรงได้พระธาตุในที่นั้นแน่นอน. " พระราชาทรงรับว่า " สาธุ. " พระเถระทั้งหลาย ก็ได้ไปยังเจติยคิรีบรรพตนั่นแล.

[พระเถระสั่งการให้สุมนสามเณรไปเชิญพระธาตุ]

ณ เจติยคิรีบรรพตนั้น ท่านพระมหินทเถระ กล่าวกะสุมนสามเณรว่า " ไปเถิด สามเณร ! เธอจงเข้าเฝ้าพระเจ้าอโศกธรรมราช ผู้เป็นพระเจ้าตาของเธอ ในชมพูทวีป ทูลตามคำของเราอย่างนี้ว่า " มหาบพิตร ! พระเจ้าเทวานัมปิยดิส พระสหายของพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระศาสนาปรารถนาจะให้สร้างพระสถูป, ได้ยินว่า พระองค์

๑. พนักงานประโคมดนตรี หรือละครรำเท้า.

มีพระธาตุอยู่ในพระหัตถ์ (ในครอบครอง), ขอพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระธาตุนั้นแก่อาตมภาพเถิด " ดังนี้แล้ว รับเอาพระธาตุนั้น จงเข้าไปเฝ้าท้าวสักกเทวราชทูลอย่างนี้ว่า " ข้าแต่มหาราช ! ได้ยินว่า พระองค์มีพระธาตุอยู่ในพระหัตถ์ (ในครอบครอง) ๒ องค์ คือ พระทันตธาตุเบื้องขวา ๑ พระธาตุรากขวัญเบื้องขวา ๑, เพราะฉะนั้น ขอพระองค์โปรดบูชาพระทันตธาตุเบื้องขวา, แต่พระราชทานพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาแก่อาตมภาพ " และจงทูลท้าวสักกะนั้นอย่างนี้ว่า ข้าแต่มหาราช ! เพราะเหตุไร พระองค์ทรงส่งพวกอาตมภาพไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีปแล้ว ทรงปล่อยปละละเลยเสีย " ดังนี้.

[สุมนสามเณรไปเชิญพระธาตุมาเกาะลังกาตามเถรบัญชา]

สุมนสามเณรรับคำของพระเถระว่า " ดีละ ขอรับ ! " ดังนี้แล้ว ถือเอาบาตรและจีวรเหาะขึ้นสู่เวหาส ในขณะนั้นนั่นเอง ลงที่ประตูนครปาตลีบุตร ไปสู่ราชสำนักทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ. พระมหาราชา ทรงยินดีรับบาตรจากมือสามเณร อบด้วยของหอมแล้วได้บรรจุพระธาตุเช่นกับแก้วมุกดาอันประเสริฐถวาย. สามเณรนั้นรับเอาพระธาตุนั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าท้าวสักกเทวราช. ท้าวสักกเทวราชเห็นสามเณรแล้วตรัสว่า " พ่อสุมนะผู้เจริญ ! เธอเที่ยวมา เพราะเหตุไร ? "

สามเณร. " ข้าแต่มหาราช ! พระองค์ทรงส่งพวกอาตมภาพไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีปแล้ว ทรงปล่อยปละละเลยเสีย เพราะเหตุไร. "

ท้าวสักกะ. " ไม่ได้ละเลย ท่านผู้เจริญ ! พูดไปเถิด, จะให้ข้าพเจ้าทำอะไร ? "

สามเณร. " ได้ยินว่า พระองค์มีพระธาตุอยู่ในพระหัตถ์ ๒ องค์ คือ พระทันตธาตุเบื้องขวา ๑ พระธาตุรากขวัญเบื้องขวา ๑, ฉะนั้น ขอให้มหาบพิตรทรงบูชาพระทันตธาตุเบื้องขวา, แต่ทรงพระราชทานพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาแก่อาตมภาพ. " ท้าวสักกะจอมเหล่าเทพตรัสว่า " ดีละ ท่านผู้เจริญ ! " แล้วทรงเปิดพระสถูปแก้วมณีประมาณ ๑ โยชน์ ได้นำพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาออกมาแล้ว ถวายแก่สุมนสามเณร. สุมนสามเณรนั้น รับเอาพระธาตุนั้นแล้วประดิษฐานไว้ ในเจติยบรรพตนั่นแล.

[พระเถระและราชาตลอดถึงชาวเกาะต้อนรับพระธาตุ]

ครั้งนั้นแล พระมหานาคเหล่านั้นทั้งหมด มีพระมหินท์เป็นประมุข ประดิษฐานพระธาตุที่พระเจ้าอโศกธรรมราช ทรงพระราชทานมาไว้ที่เจติยบรรพตนั่นแล แล้วเชิญพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาไปยังมหานาควันอุทยานในเวลาบ่าย. ฝ่ายพระราชาแล ทรงทำการบูชาสักการะมีประการดังที่สุมนสามเณรกล่าวแล้ว ประทับบนคอช้างตัวประเสริฐ ทรงกั้นเศวตฉัตรด้วยพระองค์เอง บนเศียรของช้างมงคล เสด็จไปถึงมหานาควันอุทยานพอดี. ครั้งนั้น ท้าวเธอได้ทรงมีพระรำพึงดังนี้ว่า " ถ้าว่า นี้เป็นพระธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไซร้, เศวตฉัตรจงเบนออกไป, ช้างมงคลจงคุกเข่าลงบนพื้น, ขอให้ผอบบรรจุพระธาตุจงมาประดิษฐานอยู่บนกระหม่อมของเรา. "

พร้อมด้วยจิตตุปบาทของพระราชา ฉัตรได้เบนออกไป, ช้างคุกเข่าลงบนพื้น, ผอบบรรจุพระธาตุได้มาประดิษฐานอยู่บนกระหม่อมของพระราชา. พระราชา ทรงประกอบด้วยพระปีติปราโมทย์อย่างยิ่ง ดุจมีพระองค์อันน้ำอมฤตนั่นแลโสรจสรงแล้ว จึงตรัสถามว่า " ท่านผู้เจริญ ! ข้าพเจ้า จะปฏิบัติพระธาตุอย่างไร. " พระเถระทูลว่า " ขอพระองค์ได้ทรงพระกรุณาวางไว้ บนกระพองช้างนั่นแหละก่อน มหาบพิตร ! " พระราชา ได้ทรงยกผอบบรรจุพระธาตุลงวางไว้บนพระพองช้าง. ช้างมีความดีใจ ได้บันลือเสียงดุจเสียงนกกระเรียน. มหาเมฆ ตั้งเค้าขึ้นแล้ว ได้ยังฝนโบกขรพรรษให้ตกลงมา. ได้มีแผ่นดินใหญ่ไหวจนถึงที่สุดน้ำ มีอันให้รู้ว่า " พระธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จักประดิษฐานอยู่ ชื่อแม้ในปัจจัตชนบท " ดังนี้เป็นเหตุ. พวกเทวดาและมนุษย์ได้ร่าเริงบันเทิงใจทั่วกัน.

พระมหาวีระ (ผู้มีความเพียรใหญ่) เสด็จมา
ในเกาะลังกานี้ จากเทวโลก ได้ประดิษฐาน
อยู่บนกระพองช้าง ในดิถีเพ็ญ เป็นที่เต็ม
ครบ ๔ เดือน (กลางเดือน ๑๒)

ก่อให้เกิดปีติแก่ทวยเทพและหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ด้วยสิริคืออานุภาพแห่งฤทธิ์ ด้วยประการฉะนี้แล.

[ช้างนำพระธาตุไปยังที่จะสร้างพระเจดีย์]

ครั้งนั้น พญาช้างนั้น อันพวกตาลาวจรดนตรีมิใช่น้อยแวดล้อมแล้ว มีทวยนครสักการะอยู่ ด้วยการบูชาสักการะอย่างโอฬารยิ่ง

เดินมุ่งหน้าไปทางทิศปัจฉิม ไม่ถอยหลังจนกระทั่งถึงประตูนครด้านทิศบูรพาแล้วเข้าสู่นครทางประตูด้านทิศบูรพา มีทวยนครทั่วทั้งเมืองทำการบูชาอย่างโอฬาร ออก (จากเมือง) ทางประตูด้านทิศทักษิณ เดินไปที่เทวาลัย (เทวสถาน) ของเมหชยักษ์ นัยว่ามีอยู่ในด้านทิศปัจฉิมแห่งถูปาราม แล้วย้อนกลับมุ่งหน้าตรงไปยังถูปารามนั่นแลอีก. ก็สมัยนั้น ถูปารามเป็นที่ตั้งบริโภคเจดีย์ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ๓ พระองค์.

[ประวัติเกาะลังกาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า]

ดังได้สดับมา ในอดีตกาล ทวีปนี้ (เกาะลังกา) ได้มีชื่อว่าโอชทวีป. พระราชามีพระนามว่าอภัย. เมืองหลวงชื่อว่า อภัยปุระ. เจติยบรรพตมีชื่อว่า เทวกูฏบรรพต. ถูปารามมีนามว่า ปฏิยาราม. ก็สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า กกุสันธะ ทรงอุบัติแล้วในโลก. สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่ามหาเทวะได้ยืนอยู่บนเทวกูฏบรรพตกับภิกษุพันรูป เหมือนพระมหินทเถระยืนอยู่บนเจติยบรรพตฉะนั้น. สมัยนั้น พวกสัตว์บนเกาะโอชทวีปถึงความวิบัติฉิบหายเพราะโรคชื่อปัชชรก (โรคไข้เซื่องซึม) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า กกุสันธะ ทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้ว ซึ่งสัตว์เหล่านั้นผู้ถึงความวิบัติฉิบหาย. ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว มีภิกษุ ๔ หมื่นแวดล้อมได้เสด็จไป (ที่เกาะนั้น). ด้วยอานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น โรคปัชชรกได้สงบลงในขณะนั้นนั่นแล. เมื่อโรคสงบลงแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

แสดงธรรมโปรด. ธรรมาภิสมัย ได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐. พระผู้มีพระ-ภาคได้ประทานธมกรกไว้แล้วเสด็จหลีกไป. ชาวเมืองสร้างพระเจดีย์ที่ปฏิยาราม บรรจุธมกรกนั้นไว้ข้างใน. พระมหาเทวะได้อยู่สั่งสอนชาวเกาะ.

ส่วนในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า โกนาคมน์ ทวีปนี้มีชื่อว่า วรทวีป. พระราชาทีพระนามว่า สมิทธิ. เมืองหลวงชื่อว่า วัฑฒมาน. บรรพตชื่อว่า สุวรรณกูฏ. ก็แลสมัยนั้น เกิดมีฝนแล้ง ภิกษาหายาก ข้าวกล้าเสียหายในวรทวีป. พวกสัตว์ถึงความวิบัติฉิบหาย ด้วยโรคคือความอดอยาก พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโกนาคมน์ ทรงทอดพระเนตรดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทรงเห็นสัตว์เหล่านั้นผู้ถึงความวิบัติฉิบหาย. ครั้นทรงทอดพระเนตรเห็นแล้ว มีภิกษุสามหมื่นรูปแวดล้อมได้เสด็จไป (ยังเกาะนั้น). ด้วยพุทธานุภาพฝนได้ตกถูกต้องตามฤดูกาล. ภิกษาหาได้ง่าย. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมโปรด (ชาวทวีปนั้น). ธรรมาภิมมัย ได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐ง พระผู้มีพระภาคเจ้า พักพระเถระนามว่า มหาสุมน ซึ่งมีภิกษุพันรูปเป็นบริวารไว้ที่เกาะ ได้ประทานประคดเอวนั้นไว้แล้วเสด็จหลีกไป. ชนทั้งหลายได้สร้างพระเจดีย์บรรจุประคดเอวนั้นไว้ภายใน.

อนึ่ง ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า กัสสป เกาะนี้มีชื่อว่า มัณฑทวีป. มีพระราชาทรงพระนามว่า ชยันต์. เมืองหลวงนามว่าไพศาล. บรรพตมีชื่อว่า สุภกูฏ. ก็สมัยนั้นแล ได้มีการทะเลาะวิวาทใหญ่ในมัณฑทวีป. สัตว์เป็นอันมากเกิดทะเลาะวิวาทแก่ง

แย่งกัน ย่อมถึงความวิบัติฉิบหาย. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์เหล่านั้นผู้ถึงความวิบัติฉิบหาย. ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว มีภิกษุสองหมื่นรูปแวดล้อมเสด็จมาระงับการวิวาท แล้วแสดงธรรมโปรด. ธรรมาภิสมัย ได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐. พระผู้มีพระภาคเจ้าให้พระเถระนามว่า สัพพนันที ซึ่งมีภิกษุพันรูปเป็นบริวารพักอยู่ที่เกาะ ได้ประทานอุทกสาฏิก (ผ้าสรงน้ำ) ไว้แล้ว เสด็จหลีกไป. ชาวเกาะได้สร้างพระเจดีย์ บรรจุอุทกสาฏิกนั้นไว้ภายใน. บริโภคเจดีย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ๓ พระองค์ ได้ประดิษฐานอยู่แล้วในถูปาราม ด้วยประการอย่างนี้. เจดีย์เหล่านั้น ย่อมสาบสูญไป เพราะความอันตรธานไปแห่งพระศาสนา, เหลืออยู่แต่เพียงฐานเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้ว่า " ก็สมัยนั้นถูปารามเป็นที่ตั้งแห่งบริโภคเจดีย์ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ๓ พระองค์. "

ที่นี่นั้น เมื่อพระเจดีย์สาบสูญไปแล้ว ถูกห้อมล้อมอยู่ด้วยพุ่มไม้ต่าง ๆ ที่มีเรียวกิ่งสะพรั่งไปด้วยหนาม ด้วยอานุภาพของเทวดา โดยตั้งใจว่า " ใคร ๆ อย่าได้ประทุษร้ายที่นั้น ด้วยของเป็นเดนของไม่สะอาด มลทินและหยากเยื่อ. "

[ช้างไม่ยอมให้ยกพระธาตุลงจากกระพอง]

ครั้งนั้น พวกราชบุรุษล่วงหน้าไปก่อนช้างนั้น ถางพุ่มไม้ทั้งหมดปราบพื้นที่ทำที่นั้นให้ราบเหมือนฝ่ามือ. พญาช้างเดินบ่ายหน้าไปยังที่นั้น ได้ยืนอยู่ที่ฐานต้นโพธิ์ทางทิศปัจฉิมแห่งที่นั้น. ครั้งนั้น พวกราชบุรุษ

ปรารภจะยกพระธาตุลงจากกระพองช้างนั้น. พญาช้างไม่ยอมให้ยกลง. พระราชา ตรัสถามพระเถระว่า " ท่านผู้เจริญ ! เพราะเหตุไร ช้างจึงไม่ยอมให้ยกพระธาตุลง. " พระเถระถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! พระธาตุที่ยกขึ้นแล้วจะยกลงไม่สมควร. " ก็ในกาลนั้น น้ำในบึงอภัยวาปีแห้งขาดไป. พื้นดินโดยรอบแตกระแหง ก้อนดินเหนียว ยกขึ้นได้ง่าย มหาชนเร่งรีบช่วยกันนำดินจากบึงอภัยวาปีนั้นมาทำพื้นที่ (ฐาน) ประมาณเท่ากระพองช้าง. ในขณะนั้นนั่นเอง ชนทั้งหลายเริ่มปั้นอิฐ เพื่อสร้างพระสถูป. พญาช้างยืนในโรงช้างใกล้ฐานของต้นโพธิ์ในเวลากลางวัน กลางคืนรักษาพื้นที่ที่จะสร้างพระสถูป ๒-๓ วัน จนกว่าอิฐจะสำเร็จ. ครั้งนั้น พระราชารับสั่งให้ก่อพื้นที่ (ฐาน, ที่ตั้ง) แล้วตรัสถามพระเถระว่า " ข้าพเจ้าพึงสร้างพระสถูปมีรูปลักษณะเช่นไร ท่านผู้เจริญ ? " พระเถระถวายพระพรว่า " เช่นกับกองข้าวเปลือก มหาบพิตร ! " พระราชาทรงรับสั่งว่า " ดีละ ท่านผู้เจริญ ! " รับสั่งให้ก่อพระสถูปขนาดฐานชุกชีแล้ว ให้กระทำสักการะใหญ่ เพื่อต้องการยกพระธาตุขึ้น.

[พระธาตุแสดงปาฏิหาริย์แก่มหาชน]

ทวยนครทั้งสิ้นและชาวชนบทกันแล้ว เพื่อชมการฉลองพระธาตุ. ก็เมื่อหมู่มหาชนนั้นประชุมกันแล้ว พระธาตุของพระทศพลได้เหาะขึ้นสู่เวหาสประมาณชั่วตาล ๗ ต้น จากกระพองช้าง แสดงยมกปาฏิหาริย์. ธารน้ำและเปลวไฟมีรัศมี ๖ สี ย่อมพวยพุ่งออกจากองค์พระธาตุทั้งหลายนั้น ๆ. ได้มีปาฏิหาริย์คล้ายกับปาฏิหาริย์ที่

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง ณ โคนต้นคัณฑามพฤกษ์ ใกล้กรุงสาวัตถี. ก็แลปฏิหาริย์นั้น ไม่ใช่ด้วยอานุภาพของพระเถระ ไม่ใช่ด้วยอานุภาพของเทวดาเลย. แท้ที่จริง เป็นด้วยพุทธานุภาพเท่านั้น.

ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อยังทรงพระชนม์อยู่นั่นแล ได้ทรงอธิษฐานว่า " เมื่อเราปรินิพพานแล้ว ยมกปาฏิหาริย์จงมีในวันประดิษฐานพระธาตุรากขวัญเบื้องขวาของเรา เหนือที่ตั้งบริโภคเจดีย์ของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ๓ องค์ ด้านทิศทักษิณแห่งอนุราธบุรี ในเกาะตัมพปัณณิทวีป " ดังนี้.

พระพุทธเจ้าเป็นอจินไตย พระธรรมของพระ-
พุทธเจ้า ก็เป็นอจินไตย วิบากของเหล่าชนผู้
เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และพระคุณของ
พระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นอจินไตย ก็เป็นอจินไตย
โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล.

[พระพุทธเจ้าเคยเสด็จไปเกาะลังกาเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่]

ได้ทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้เสด็จไปสู่เกาะนี้ (เกาะลังกา) ถึง ๓ ครั้ง แม้ในคราวยังทรงพระชนม์อยู่. คือ คราวแรกเสด็จมาพระองค์เดียวเท่านั้น เพื่อทรมานยักษ์ ครั้นทรมานยักษ์แล้ว ทรงตั้งอารักขาที่เกาะตัมพปัณณิทวีป เสด็จรอบเกาะ ๓ รอบ ตั้งพระทัยว่า " เมื่อเราปรินิพพานแล้ว ศาสนาของเรา จักประดิษฐานอยู่บนเกาะนี้. "

ครั้งที่สอง เสด็จมาพระองค์เดียวเหมือนกัน เพื่อต้องการทรมานพญานาคผู้เป็นลุงและหลานกัน ครั้นทรมานนาคเหล่านั้นแล้ว ได้

เสด็จไป. ครั้งที่สาม เสด็จมามีภิกษุ ๕๐๐ รูปเป็นบริวาร ประทับนั่งเข้านิโรธสมาบัติ ณ ที่ตั้งมหาเจดีย์ ที่ตั้งถูปารามเจดีย์ ที่ประดิษฐานต้นมหาโพธิ์ ที่ตั้งมุติงคณเจดีย์ ที่ตั้งทีฆวาปีเจดีย์ และที่ตั้งกัลยาณิยเจดีย์. การมาโดยพระสรีรธาตุคราวนี้ เป็นครั้งที่ ๔ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

ก็แลขึ้นชื่อว่า โอกาสน้อยหนึ่งบนพื้นเกาะตัมพปัณณิทวีป ที่เมล็ดน้ำอันพุ่งออกจากพระสรีรธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่ถูกต้องหาได้มีไม่. พระสรีรธาตุนั้น ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ยังความเร่าร้อนของภาคพื้นเกาะตัมพปัณณิทวีปให้สงบลงด้วยเมล็ดฝนแสดงปาฏิหาริย์แก่มหาชนแล้วลงประดิษฐานอยู่บนกระหม่อมของพระราชา ด้วยประการอย่างนี้. พระราชาทรงสำคัญการได้อัตภาพเป็นมนุษย์ซึ่งมีผลทรงทำสักการะใหญ่ ให้บรรจุพระธาตุแล้ว. พร้อมด้วยการบรรจุพระธาตุ ได้เกิดมีแผ่นดินหวั่นไหวใหญ่.

[กุลบุตรชาวเกาะออกบวชในพระศาสนา]

ก็แลราชกุมารพระนามว่าอภัยเป็นพระกนิฏฐภาดาของพระราชายังพระหฤทัยให้เลื่อมใสในปาฏิหาริย์แห่งพระธาตุนั้นแล้ว ทรงผนวชพร้อมกับบุรุษประมาณพันหนึ่ง. พวกทารก ๕๐๐ คน ออกบวชจากหมู่บ้านเวตาลิ. จากหมู่บ้าน เช่นหมู่บ้านทวารมมณฑลเป็นต้น พวกทารกออกบวชหมู่บ้านละ ๕๐๐ คน เช่นเดียวกัน. พวกทารกหลายร้อยคนออกบวชจากภายในเมืองและภายนอกเมือง รวมทั้งหมดเป็นภิกษุ ๓ หมื่นรูป. ก็เมื่อพระสถูปสำเร็จแล้ว พระราชา ราชอำมาตย์และ

พระเทวี ได้กระทำการบูชา อย่างน่าพิศวงคนละแผนก ๆ แม้แก่พวกเทวดานาคและยักษ์. อนึ่ง เมื่อการบูชาพระธาตุ (และ) พระธาตุเจดีย์สำเร็จแล้ว พระมหินทเถระไปสำเร็จการอยู่ยังอุทยานเมฆวันนั่นแล.

[พระนางอนุฬาเทวีทรงมีพระประสงค์จะบวช]

ก็สมัยนั้นแล พระนางอนุฬาเทวี มีพระประสงค์จะบวช กราบทูลแด่พระราชา. พระราชาทรงสดับคำของพระนางแล้ว ได้ตรัสพระดำรัสนี้กะพระเถระว่า " ท่านผู้เจริญ ! พระนางอนุฬาเทวีมีพระประสงค์จะบวช, ขอพระคุณท่านให้พระนางบวชเถิด. " พระเถระถวายพระพรว่า " มหาบพิตร ! การให้มาตุคามบวช ไม่สมควรแก่พวกอาตมภาพ, แต่ในนครปาตลีบุตร มีพระเถรี นามว่าสังฆมิตตา เป็นน้องสาวของอาตมภาพ, ขอพระองค์ได้ทรงโปรดให้นิมนต์พระเถรีนั้นมา มหาบพิตร ! ก็แล โพธิพฤกษ์ (ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้) ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ทั้ง ๓ พระองค์ ได้ประดิษฐานอยู่ที่เกาะนี้, โพธิพฤกษ์อันเปล่งข่ายคือรัศมีใหม่ ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ของเรา ก็ควรประดิษฐานอยู่บนเกาะนี้, เพราะฉะนั้น พระองค์พึงส่งพระราชสาสน์ไปโดยวิธีที่พระเถรีสังฆมิตตาจะพึงเชิญไม้โพธิ์มาด้วย.

[พระราชาส่งทูตไปยังชมพูทวีป]

พระราชาทรงคำของพระเถระว่า " ดีละ เจ้าข้า ! " ดังนี้ ทรงปรึกษากับพวกอำมาตย์แล้ว ตรัสกะอำมาตย์ผู้เป็นหลานของพระองค์ นามว่าอริฏฐะว่า " เธอจักอาจไปยังนครปาตลีบุตรนิมนต์

พระแม่เจ้าสังฆมิตตาเถรีพร้อมกับไม้มหาโพธิ์หรือ ?. " อริฏฐ-อำมาตย์กราบทูลว่า " อาจ สมมติเทพ ! ถ้าพระองค์จักทรงอนุญาตให้หม่อมฉันบวช. " พระราชาตรัสว่า " ไปเถิดพ่อ ! เจ้านำพระเถรีมาแล้ว จงบวชเถิด. " อำมาตย์นั้นถือเอาพระราชสาสน์และเถรสาสน์แล้วไป ยังท่าเรือชื่อชัมพุโกลปัฏฏนะ โดยวันเดียวเท่านั้น ด้วยกำลังการอธิษฐานของพระเถระ ลงเรือข้ามสมุทรไปยังเมืองปาตลีบุตรที่เดียว. ฝ่ายพระนางอนุฬาเทวีแล พร้อมด้วยหญิงสาว ๕๐๐ คน และหญิงชาววังอีก ๕๐๐ คน สมาทานศีล ๑๐ ครองผ้ากาสาวพัสตร์ ให้สร้างสำนักอาศัย ในส่วนหนึ่งพระนคร แล้วสำเร็จการอยู่อาศัย.

[ทูตถวายพระราชสาสน์และเถรสาสน์]

ฝ่ายอริฏฐอำมาตย์ก็ไปถึงในวันนั้นนั่นแล ได้ทูลเกล้าถวายพระราชสาสน์และกราบทูลอย่างนี้ว่า " ข้าแต่สมมติเทพ ! พระมหินท-เถระพระโอรสของพระองค์ ทูลอย่างนี้ว่า ' ได้ยินว่า พระเทวีพระนามว่า อนุฬา พระชายาของพระกนิฏฐภาดาแห่งพระเจ้าเทวานัมปิยดิส พระ-สหายของพระองค์ มีพระประสงค์จะบวช, เพื่อให้พระนางได้บวช ขอพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดส่งพระแม่เจ้าสังฆมิตตาเถรี และต้นมหาโพธิ์ไปกับพระแม่เจ้าด้วย. " อริฏฐอำมาตย์ ครั้นทูลถวายเถรสาสน์แล้วเข้าเฝ้าพระเถรีสังฆมิตตา กราบเรียนอย่างนี้ว่า " ข้าแต่พระแม่เจ้า ! พระมหินทเถระ หลวงพี่ของพระแม่เจ้า ส่งข้าพเจ้ามาในสำนักของพระแม่เจ้า โดยสั่งว่า ' พระนางอนุฬาเทวี พระชายา

ของพระกนิฏฐภาดาแห่งพระเจ้าเทวานัมปิยดิส พร้อมกับหญิงสาว ๕๐๐ คน และหญิงชาววัง ๕๐๐ คน มีความประสงค์จะบวช, นัยว่าพระแม่เจ้าจงมาให้พระนางอนุเฬเทวีนั้นบวช." ในทันใดนั้นนั่นเอง พระเถรีนั้นรีบด่วนไปยังราชสำนัก แล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า "ข้าแต่มหาบพิตร ! พระมหินทเถระ หลวงพี่ของหม่อมฉันส่งข่าวมาอย่างนี้ว่า 'ได้ยินว่า พระนางอนุฬาเทวี พระชายาของพระกนิฏฐภาดาแห่งพระราชา พร้อมด้วยหญิงสาว ๕๐๐ คน และหญิงชาววัง ๕๐๐ คน มีความประสงค์จะบวช, คอยท่าการมาของหม่อมฉันอยู่, ข้าแต่มหาราช ! หม่อมฉันปรารถนาจะไปยังเกาะตัมพปัณณิทวีป." พระราชาตรัสว่า "แน่ะแม่ ! พระมหินทเถระแม้ผู้เป็นลูกของเราและสุมนสามเณรหลานของเรา ก็ไปสู่เกาะตัมพปัณณิทวีป ทำให้เราเป็นเหมือนคนแขนขาด, เรานั้นเมื่อไม่เห็นลูกและหลานแม้เหล่านั้น ก็เกิดความเศร้าโศก เมื่อเห็นหน้าเจ้าก็หายโศก, อย่าเลยแม่ ! แม่อย่าไป." พระเถรีทูลว่า "ข้าแต่มหาราช ! คำของหลวงพี่แห่งหม่อมฉันหนักแน่น, แม้พระนางอนุฬาขัตติยานี อันสตรีพันคนแวดล้อมแล้วมุ่งหน้าต่อบรรพชา รอคอยหม่อมฉันอยู่, หม่อมฉันจะต้องไปมหาบพิตร !" พระราชาตรัสว่า "แม่ ! ถ้าเช่นนั้น เจ้าเชิญต้นมหาโพธิ์ไปด้วยเถิด."

[พระเจ้าอโศกตั้งพระทัยจะส่งต้นมหาโพธิ์ไปเกาะลังกาอยู่ก่อน]

ถามว่า "พระราชาได้ต้นมหาโพธิ์มาจากไหน ?"

แก้ว่า "ได้ทราบว่า พระราชาทรงมีพระประสงค์จะส่งต้นมหา-

โพธิ์ไปยังเกาะลังกา เมื่อสุมนสามเณรยังไม่มา เพื่อต้องการรับเอาพระธาตุ ก่อนแต่พระสังฆมิตตาเถรีจะไปนั้นนั่นแล ก็ทรงพระดำริว่า 'เราจักส่งต้นมหาโพธิ์ ซึ่งไม่ควรจะตัดด้วยศัสตราไปได้อย่างไรหนอแล' เมื่อไม่เป็นอุบาย จึงตรัสถามอำมาตย์ชื่อมหาเทพ. อำมาตย์นั้นกราบทูลว่า "ข้าแต่สมมติเทพ ! มีภิกษุบัณฑิตเป็นอันมาก." พระราชาทรงสดับคำนั้นแล้ว รับสั่งให้ตระเตรียมภัต เพื่อภิกษุสงฆ์ ในที่สุดภัตกิจได้ตรัสถามพระสงฆ์ว่า "ท่านผู้เจริญ ! ต้นมหาโพธิ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ควรไปยังเกาะลังกาหรือไม่หนอ ?" พระสงฆ์มอบให้เป็นภาระของพระโมคคลีบุตรติสสเถระ. พระเถระถวายพระพรว่า "ต้นมหาโพธิ์ ควรไปยังเกาะลังกาแท้ มหาบพิตร !" ดังนี้แล้ว ได้ทูลบอกมหาอธิษฐาน ๕ ข้อ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[มหาอธิษฐาน ๕ ข้อ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า]

มหาอธิษฐาน ๕ ข้อเป็นไฉน ? คือได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบรรทมบนพระแท่นปรินิพพาน ได้ทรงอธิษฐานว่า "เพื่อต้องการให้ต้นมหาโพธิ์ประดิษฐานอยู่ในลังกาทวีป พระเจ้าอโศกมหาราชจักเสด็จมารับเอาต้นมหาโพธิ์, ในเวลานั้น กิ่งมหาโพธิ์ด้านทิศทักษิณ จงขาดเองทีเดียว แล้วประดิษฐานอยู่ในกระถางทอง." นี้เป็นอธิษฐานข้อที่หนึ่ง. ทรงอธิษฐานว่า "ก็ในเวลาประดิษฐานอยู่ในกระถางทองนั้น มหาโพธิ์จงลอยเข้าไปสู่ห้องหิมวลาหกตั้งอยู่." นี้เป็นอธิษฐานข้อที่สอง. ทรงอธิษฐานว่า "ในวันคำรบ ๗ ต้นมหา-

โพธิ์จงลอยลงมาจากกลีบหิมวลาหก ตั้งอยู่ในกระถางทอง เปล่งฉัพพรรณรังสีจากใบและผลทั้งหลาย." นี้เป็นอธิษฐานข้อที่สาม. ทรงอธิษฐานว่า "พระธาตุรากขวัญเบื้องขวา จงทำยมกปาฏิหาริย์ในวันประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์ในถูปาราม." นี้เป็นอธิษฐานข้อที่สี่. ทรงอธิษฐานว่า " พระธาตุของเราประมาณโทณะหนึ่ง ในเกาะลังกานี้แล ในเวลาประดิษฐานอยู่ในมหาเจดีย์ จงแปลงเพศเป็นพระพุทธเจ้าแล้วเหาะขึ้นสู่เวหาส ทำยมกปาฏิหาริย์." นี้เป็นอธิษฐานข้อที่ห้า.

[วิสสุกรรมเทพบุตรปลอมตัวเป็นช่างเนรมิตกระถางทอง]

พระราชาทรงสดับมหาอธิษฐาน ๕ ข้อนี้แล้ว มีพระหฤทัยเลื่อมใสรับสั่งให้จัดการชำระหนทาง ตั้งแต่เมืองปาตลีบุตรจนถึงต้นมหาโพธิ์แล้ว ให้นำทองคำเป็นอันมากออกมา เพื่อต้องการให้สร้างกระถางทองคำ. ในขณะนั้นนั่นแล วิสสุกรรมเทพบุตร ทราบพระราชหฤทัยได้นิรมิตเป็นช่างทอง ยืนอยู่ตรงพระพักตร์ (ของพระราชา). พระราชาทอดพระเนตรเห็นเขาแล้ว จึงตรัสว่า " พ่อ เจ้าจงเอาทองนี้ไปทำกระถาง." เขาทูลว่า " ข้าแต่สมมติเทพ ! ขอพระองค์ทรงบอกขนาดให้ทราบ." พระราชาตรัสว่า " พ่อ เจ้านั่นแหละ ทราบและจงทำให้ได้ขนาด." เขารับว่า " ดีละ สมมติเทพ ! ข้าพระองค์จักกระทำ " จึงถือทองเอามือลูบคลำ ด้วยอานุภาพของตน นิรมิตกระถางทอง วัดโดยรอบประมาณ ๙ ศอก สูง ๕ ศอก กว้าง ๓ ศอก หนา ๘ นิ้ว ขอบปากมีขนาดเท่าโคนงวงช้าง.

[พระราชาพร้อมด้วยเสนาเสด็จไปยังต้นมหาโพธิ์]

ครั้งนั้น พระราชา เสด็จออกจากนครปาตลีบุตรด้วยเสนาใหญ่ ยาวประมาณ ๗ โยชน์ กว้างประมาณ ๓ โยชน์ พาเอาพระอริยสงฆ์ ได้เสด็จไปยังที่ใกล้ต้นมหาโพธิ์. เสนาล้อมต้นมหาโพธิ์ ซึ่งมีธงชัย และธงแผ่นผ้ายกขึ้นไว้แล้ว วิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ ประดับด้วยเครื่อง อลังการมากมาย เกลื่อนกล่นไปด้วยดอกไม้นานาชนิด ประโคมด้วย เครื่องดุริยางค์หลายหลาก. พระราชานิมนต์เอาพระมหาเถระผู้เป็น คณะปาโมกข์ ประมาณพันรูป แล้วให้พระราชา ผู้ได้รับการอภิเษก ทั่วชมพูทวีปจำนวนพันองค์แวดล้อมพระองค์ และต้นมหาโพธิ์ ได้ ประทับยืนที่โคนต้นมหาโพธิ์ทอดพระเนตรดูต้นมหาโพธิ์. ส่วนที่เหลือ เว้นลำต้นของมหาโพธิ์ และส่วนแห่งกิ่งใหญ่ด้านทิศทักษิณประมาณ ๔ ศอก ไม่ปรากฏให้เห็น พระราชาทรงเห็นปาฏิหาริย์นั้น เกิดพระ ปีติปราโมทย์ ตรัสแก่ภิกษุสงฆ์ว่า " ท่านผู้เจริญ ! ข้าพเจ้าเห็น ปาฏิหาริย์นี้แล้ว ยินดี จะบูชาต้นมหาโพธิ์ ด้วยราชสมบัติในทวีป " จึงได้ถวายการอภิเษก.

[พระราชาทรงทำสัตยาธิษฐาน]

ครั้งนั้น พระราชาทรงบูชา (ต้นมหาโพธิ์) ด้วยดอกไม้และ ของหอมเป็นต้น กระทำประทักษิณ ๓ ครั้ง ถวายบังคมในที่ทั้ง ๘ เสด็จลุกขึ้นแล้วประทับยืนประคองอัญชลี มีพระประสงค์จะเชิญเอาต้น มหาโพธิ์ด้วยการทำคำสัตย์ รับสั่งให้ตั้งกระถางทองข้างบนตั่งที่สำเร็จ

ด้วยรัตนะทุกอย่าง ซึ่งตั้งหนุนให้สูงขึ้น ตั้งแต่พื้นดินจนถึงกิ่งด้านขวาของมหาโพธิ์แล้ว เสด็จขึ้นบนรัตนบิฐทรงถือพระสุวรรณตุลิกา (พู่กันทองคำ) ทำรอยขีดด้วยมโนสิลา แล้วได้ทรงทำสัจพจน์กิริยาว่า " ถ้าต้นมหาโพธิ์ควรประดิษฐานอยู่ในเกาะลังกา และหากว่า ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้หมดความสงสัยในพระพุทธศาสนาไซร้, ขอให้ต้นมหาโพธิ์จงประดิษฐานอยู่ในกระถางทองเสียเองทีเดียว. " พร้อมกับการทรงทำสัจพจน์ กิ่งโพธิ์ขาดตรงที่ทรงเอามโนสิลากำหนดหมายไว้ แล้วตั้งอยู่ในเบื้องบนกระถางทอง อันเต็มด้วยโคลนผสมด้วยของหอม. ต้นโพธิ์นั้นมีลำต้นสูงได้ ๑๐ ศอก กิ่งใหญ่ ๕ กิ่ง ประมาณ ๔ ศอก ประดับด้วยผล ๕ ผลเท่า ๆ กัน. ส่วนกิ่งเล็ก ๆ มีจำนวนพันกิ่ง. ครั้งนั้นพระราชาทรงกำหนดตัดรอยขีดในประเทศ (ส่วน, ที่,) ประมาณ ๓ องคุลี ข้างบนรอยขีดเดิม. ขณะนั่นนั้นเอง รากใหญ่ ๑๐ รากงอกเป็นต่อมคล้ายต่อมน้ำออกจากรอยขีดนั้น. พระราชาทรงกำหนดตัดรอยขีดอื่น ๆ อีก ๔ แห่งในระยะต่อ ๆ ไป แต่ละ ๓ องคุลี. ราก ๔๐ ราก งอกเป็นปุ่มคล้ายต่อมน้ำออกจากรอยขีดแม้เหล่านั้น รอยละ ๑๐ ราก. รากใหญ่ ๑๐ รากแรก งอกออกมาประมาณ ๔ นิ้ว. ราก ๔๐ ราก แม้นอกนี้ ก็งอกเกี่ยวประสานกัน คล้ายตาข่ายขวัญโค. พระราชา ประทับยืนอยู่เหนือสุดตั่งรัตนบิฐนั่นแล ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ประมาณเท่านี้ ได้ทรงประคองอัญชลีบันลือลั่น. ภิกษุจำนวนหลายพันรูป ก็ได้สร้องสาธุการ. ราชเสนาทั้งสิ้นก็ได้บันลือกันอึงมี่. ธงผ้าที่ยกขึ้นไว้ตั้งแสนธง ได้โบกสะบัดพริ้ว. พวกทวยเทพ

ตั้งต้นภุมมัฏฐกเทวดา ได้ให้สาธุการเป็นไป จนกระทั่งถึงเหล่าเทพพรหมกายิกา.

เมื่อพระราชา ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นี้ มีพระวรกายอันปีติถูกต้องหาระหว่างมิได้ ประทับยืนประคองอัญชลีอยู่นั่นแล, ต้นมหาโพธิ์ก็ได้ประดิษฐานอยู่ในกระถางทอง ด้วยจำนวนรากตั้งร้อย. รากใหญ่ ๑๐ ราก ได้หยั่งลงจดพื้นกระถางทอง. รากที่เหลือ ๙๐ ราก ก็เจริญงอกงามขึ้นโดยลำดับ หยั่งลงแช่อยู่ในเปือกตมที่ผสมด้วยของหอม. เมื่อต้นมหาโพธิ์ สักว่าประดิษฐานอยู่ในกระถางทองอย่างนั้นแล้ว มหาปฐพีก็หวั่นไหว. เหล่าเภรีของทวยเทพ บันลือลั่นไปในอากาศ. ความโกลาหลเป็นอันเดียวกัน ตั้งแต่พื้นปฐพีจถึงพรหมโลกได้กึกก้องเป็นอันเดียวกัน เพราะความโน้มเอนไปมาแห่งเหล่าบรรพตเพราะเสียงสาธุการแห่งทวยเทพ เพราะการทำเสียงหิง ๆ แห่งเหล่ายักษ์ เพราะการกล่าวชมเชยแห่งพวกอสูร เพราะการปรบมือแห่งพวกพรหม เพราะความคำรามแห่งหมู่เมฆ เพราะความร้องแห่งหมู่สัตว์สี่เท้า เพราะความขันกู่แห่งเหล่าปักษี (และ) เพราะความว่องไวเฉพาะตน ๆ แห่งพนักงานตาลาวจรดนตรีทั้งปวง. ฉัพพรรณรังสีพวยพุ่งออกจากแต่ละผลในกิ่งทั้ง ๕ แล้วก็พุ่งขึ้นไปจนถึงพรหมโลกเหมือนทำจักรวาลทั้งสิ้น ให้ต่อเนื่องกันดุจกลอนเรือนแก้ว ฉะนั้น.

[กิ่งต้นมหาโพธิ์ลอยขึ้นไปอยู่บนท้องฟ้า ๗ วัน]

ก็แล จำเดิมแต่ขณะนั้นไป ต้นมหาโพธิ์ก็เข้าไปสู่กลีบเมฆซึ่งเต็มไปด้วยหิมะ แล้วดำรงอยู่สิ้น ๗ วัน. ใคร ๆ ก็ไม่เห็นต้นมหา-

โพธิ์. พระราชาเสด็จลงจากรัตนบิฐแล้ว ทรงรับสั่งให้ทำการบูชามหาโพธิ์สิ้น ๗ วัน. ในวันที่ ๗ หิมะและรัศมีทั้งหลายก็หมุนกลับจากทิศทั้งปวงเข้าไปสู่ต้นมหาโพธิ์นั่นแล. เมื่อห้องจักรวาลปราศจากหิมวลาหกแจ่มใสแล้ว ต้นมหาโพธิ์ที่มีลำต้น กิ่งใหญ่ และกิ่งน้อยบริบูรณ์ ซึ่งประดับไปด้วยผลทั้ง ๕ ได้ปรากฏตั้งอยู่ในกระถางทองนั่นแล.

พระราชา ทอดพระเนตรเห็นต้นมหาโพธิ์แล้ว มีพระปรีดาปราโมทย์อันปาฏิหาริย์เหล่านั้นให้เกิดแล้ว จึงทรงดำริว่า " เราจักบูชาต้นมหาโพธิ์หนุ่ม ด้วยราชสมบัติในสากลชมพูทวีป " ดังนี้แล้วได้ทรงประทานการอภิเษก (แก่ต้นมหาโพธิ์นั้น) แล้วได้ประทับยืนอยู่ที่ฐานต้นมหาโพธิ์นั่นแล สิ้น ๗ วัน. ในวันปวารณาเดือนกัตติกาต้น เวลาเย็น ต้นมหาโพธิ์ก็ประดิษฐานอยู่ในกระถางทองก่อน. หลังจากนั้นมา พระราชา ทรงยับยั้งอยู่ตลอดสัปดาห์ที่มหาโพธิ์อยู่ในกลีบเมฆ และสัปดาห์ที่พระราชทานอภิเษก จึงเสด็จเข้าไปสู่พระนครปาตลีบุตร ในวันอุโบสถ แห่งกาฬปักษ์โดยวันเดียวเท่านั้น, ในวันปาฏิบท (แรมค่ำหนึ่ง) แห่งชุณหปักษ์ของเดือนกัตติกา ทรงพักต้นมหาโพธิ์ไว้ที่โคนต้นสาละใหญ่ด้านปราจีนทิศ.

[ต้นมหาโพธิ์แตกหน่อออกใหม่]

ในวันที่ ๑๗ ตั้งแต่วันที่ต้นมหาโพธิ์ประดิษฐานอยู่ในกระถางทอง หน่อใหม่ ๆ แห่งต้นมหาโพธิ์ก็ได้ปรากฏขึ้น. พระราชาแม้ทอดพระเนตรเห็นหน่อเหล่านั้นแล้ว ก็ทรงเลื่อมใส เมื่อจะทรง

บูชาต้นมหาโพธิ์ด้วยราชสมบัติอีก ได้ทรงถวายการอภิเษกในสากลชมพูทวีป. สุมนสามเณรไปเพื่อรับเอาพระธาตุ ในวันเพ็ญเดือนกัตติกมาส (คือ วันเพ็ญเดือน ๑๒) ได้เห็นการบูชาแก่ต้นมหาโพธิ์เป็นมหรสพเดือนกัตติกมาส.

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงหมายถึงต้นโพธิ์ที่นำมาจากมหาโพธิมณฑลแล้วชำไว้ที่นครปาตลีบุตร โดยนัยดังกล่าวมานี้ จึงตรัส (กะพระนางสังฆมิตตาเถรี) ว่า " แม่ ! ถ้าเช่นนั้นขอให้ลูกรับเอาต้นมหาโพธิ์ไปด้วยเถิด. " พระนางสังฆมิตตาเถรีนั้น ทูลรับว่า " สาธุ. "

[พระเจ้าอโศกทรงตั้งตระกูลต่าง ๆ ไว้เพื่อรักษาต้นมหาโพธิ์]

พระราชา พระราชทานตระกูลเทวดา ๑๘ ตระกูลอำมาตย์ ๘ ตระกูลพราหมณ์ ๘ ตระกูลกุฎุมพี ๘ ตระกูลเลี้ยงโค ๘ ตระกูลเสือดาว ๘ และตระกูลชาวกาลิงคะ ๘ ไว้เพื่อรักษาต้นมหาโพธิ์, และพระราชทานหม้อทอง ๘ หม้อเงิน ๘ ใบ ไว้เพื่อรดน้ำ (ต้นมหาโพธิ์) แล้วทรงให้ยกต้นมหาโพธิ์ขึ้นสู่เรือ พร้อมด้วยบริวารนี้ที่แม่น้ำคงคา, ฝ่ายพระองค์เองเสด็จออกจากพระนคร ข้ามดงชื่อวิชฌาฏวี แล้วเสด็จไปถึงท่าชื่อตามพลิตตี ตลอด ๗ วัน โดยลำดับ. ในระหว่างทาง พวกทวยเทพ นาค และมนุษย์ ได้พากันบูชาต้นมหาโพธิ์อย่างมโหฬาร. ฝ่ายพระราชา ทรงพักต้นมหาโพธิ์ไว้ที่ริมฝั่งสมุทร ๗ วัน แล้วได้ทรงถวายราชสมบัติอย่างใหญ่ในสากลทวีป. คราวนี้ เป็นการทรงถวายราชสมบัติในชมพูทวีปครั้งที่ ๓ แก่ต้นมหาโพธิ์นั้น.

[พระเจ้าอโศกทรงลุยน้ำส่งต้นมหาโพธิ์ไปเกาะลังกา]

พระเจ้าอโศกธรรมราชา ครั้นทรงบูชา (ต้นมหาโพธิ์) ด้วยราชสมบัติอย่างใหญ่อย่างนั้นแล้ว ในวันปาฏิบทแรก (คือแรม ๑ ค่ำ) แห่งเดือนมิคสิรมาส (คือ เดือนอ้าย) จึงทรงยกต้นมหาโพธิ์ขึ้น เสด็จลุยน้ำไปประมาณเพียงพระศอ ทรงวางไว้บนเรือ แล้วทรงรับสั่งให้แม้พระนางสังฆมิตตาเถรี พร้อมด้วยบริวารขึ้นเรือ จึงได้ตรัสคำนี้กะอริฏฐอำมาตย์ว่า " พ่อ ! ข้าพเจ้าบูชาต้นมหาโพธิ์ ด้วยราชสมบัติในสากลชมพูทวีปถึง ๓ ครั้ง ต้องลุยน้ำไปประมาณเพียงคอ ส่ง (ต้นมหาโพธิ์) ไปให้พระสหายของข้าพเจ้า, แม้พระสหายของข้าพเจ้านั้นก็จงทรงบูชาต้นมหาโพธิ์เหมือนอย่างนี้แหละ. "

ท้าวเธอ ครั้นพระราชทานข่าวสาสน์แก่พระสหายอย่างนั้นแล้ว ทรงคร่ำครวญประคองอัญชลี ประทับยืนหลั่งพระอัสสุชลอยู่ว่า " ต้นมหาโพธิ์ของพระทศพล ซึ่งฉายช่อพระรัศมีดุจมีชีวิตอยู่ ไปละหนอ " ดังนี้. นาวาที่ต้นมหาโพธิ์ขึ้นประดิษฐานอยู่แม้นั้นแล เมื่อมหาชนจ้องมองแลดูอยู่ ก็ออกวิ่งไปสู่ท้องทะเลหลวง. เหล่าระลอกคลื่นในมหาสมุทรสงบเงียบประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบ. เหล่าปทุมชาติเบญจพรรรณก็แย้มบาน. ทิพยดุริยางค์ดนตรีทั้งหลายก็บันลือลั่นอยู่บนอากาศกลางหาว. ได้มีการบูชาอันโอฬารยิ่งนัก ซึ่งพวกทวยเทพผู้อาศัยอยู่ในอากาศ ทางน้ำ บนบกและที่ต้นไม้เป็นต้น บันดาลให้เป็นไปแล้ว. พระนางสังฆมิตตาเถรี ทำให้ตระกูลนาคทั้งหลายในมหาสมุทรสะดุ้งกลัวแล้ว ด้วย (จำแลงเป็น) รูปสุบรรณ (คือนิรมิตเป็นรูปครุฑ).

ก็นาคเหล่านั้นสะดุ้งกลัว มาเห็นสมบัตินั้นเข้า จึงทูลขอกะพระเถรี แล้วนำต้นมหาโพธิ์ไปสู่นาคพิภพ บูชาด้วยราชสมบัติแห่งนาคตลอด ๗ วัน แล้ว (นำกลับมา) ให้ประดิษฐานอยู่บนเรืออีก. นาวาได้แล่นไปถึงท่าชมพูโกลปัฏฏนะในวันนั้นนั่นเอง. ฝ่ายพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงระทมทุกข์เพราะวิโยคจากต้นมหาโพธิ์ ทรงคร่ำครวญกันแสง จ้องพระเนตรดูจนสุดทัศนวิสัย แล้วก็เสด็จกลับ.

[พระเจ้าเทวานัมปิยดิสกรุงลังกาเตรียมต้อนรับต้นมหาโพธิ์]

ฝ่ายพระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราชแล จำเดิมแต่วันปาฏิบทแรกแห่งเดือนมิคสิรมาส (คือเดือนอ้าย) ทรงรับสั่งให้ชำระตกแต่งมรรคาตั้งแต่ประตูด้านทิศอุดร (แห่งอนุราธบุรี) จนถึงท่าชมพูโกลปัฏฏนะตามคำของสุมนสามเณร, ในวันที่เสด็จออกจากพระนคร ได้ประทับยืนอยู่ ณ ที่ตั้งศาลา อันมีอยู่ที่ฝั่งสมุทรใกล้กับประตูด้านทิศอุดรนั่นเองได้ทอดพระเนตรเห็นต้นมหาโพธิ์ ที่กำลังมาอยู่ในมหาสมุทรนั่นแลโดยสมบัตินั้น เพราะอานุภาพของพระเถระ ทรงปลื้มพระหฤทัยเสด็จออกไป รับสั่งให้เอาดอกไม้เบญจพรรณโปรยลงตลอดทางทั้งหมด ทรงตั้งเครื่องบูชาดอก[๑]ไม้อันมีค่าไว้ในระหว่างทางเป็นระยะแล้ว เสด็จไปท่าชมพูโกลปัฏฏนะโดยวันเดียวเท่านั้น อันพวกพนักงานตาลาวจรดนตรีทั้งปวงแวดล้อมแล้ว ทรงบูชา (ต้นมหาโพธิ์) อยู่ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายมีดอกไม้ ธูปและของหอมเป็นต้น เสด็จลุยน้ำไปประมาณเพียงพระศอ

๑. ฎีกาสารัตถทีปนี. แก้ว่า ให้ทำเจดีย์ดอกไม้ไว้ในระหว่างทางทั้ง ๒ ข้าง น่าจะได้แก่พุ่มดอกไม้นั้นเอง.

แล้วทรงรับสั่งว่า " ต้นมหาโพธิ์ของพระทศพล ซึ่งฉายช่อพระรัศมีดุจมีชีวิตอยู่มาแล้วหนอ " มีพระหฤทัยเลื่อมใสแล้ว จึงทรงยกต้นมหาโพธิ์ขึ้นแล้ว วางลงบนพระเศียร อันเป็นอวัยวะสูงสุด พร้อมด้วยเหล่าตระกูลที่สมบูรณ์ด้วยชาติ ๑๖ ตระกูล ผู้แวดล้อมต้นมหาโพธิ์ เสด็จขึ้นจากสมุทร แล้วทรงพักต้นมหาโพธิ์ไว้ที่ริมฝั่งมหาสมุทร ทรงบูชาด้วยราชสมบัติในเกาะตัมพปัณณิทวีปทั้งหมดสิ้น ๗ วัน. ท้าวเธอทรงให้ตระกูลที่สมบูรณ์ด้วยชาติ ๑๖ ตระกูลสำเร็จราชการแทน. ภายหลังต่อมาในวันที่ ๔ ท้าวเธอทรงรับเอาต้นมหาโพธิ์แล้ว ทรงทำการบูชาอยู่อย่างโอฬาร เสด็จถึงกรุงอนุราธบุรีโดยลำดับ.

[พระเจ้าเทวานัมปิยดิสพักต้นมหาโพธิ์ไว้ในปูชนียสถาน ๔ แห่ง]

พระราชา ครั้นทรงทำสักการะอย่างใหญ่ แม้ในกรุงอนุราธบุรีในวันจาตุททสี (คือวันขึ้น ๑๔ ค่ำ) นั่นเอง รับสั่งให้ส่งต้นมหาโพธิ์เข้าไปทางประตูด้านทิศอุดรในเวลาตะวันบ่าย แห่ไปโดยท่ามกลางพระนคร ออกทางประตูด้านทิศทักษิณ แล้วทรงให้ตั้งต้นมหาโพธิ์ไว้บนฐานซุ้มพระทวารแห่งราชอุทยาน ที่ทำบริกรรมพื้นไว้แต่แรกทีเดียวตามคำของสุมนสามเณร ซึ่งเป็นใจกลาง (จุดเด่น) แห่งราชอุทยานมหาเมฆวัน อันเป็นสถานที่ที่สมเด็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลายประทับนั่งเข้านิโรธสมบัติ และสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ๓ พระองค์ เคยประทับนั่งเข้าสมาบัติ, ทั้งเป็นสถานที่มีต้นซึกใหญ่ ซึ่งเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่ากกุสันธะ, ต้นอุทุมพร (ต้นมะเดื่อ) ซึ่งเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มี

พระภาคเจ้า ทรงพระนามว่าโกนาคมน์ และต้นนิโครธ (ต้นไทร) ซึ่งเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของสมเด็จพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ประดิษฐาน อยู่ในที่ประมาณ ๕๐๐ ชั่วธนู วัดจากประตูด้านทิศทักษิณ.

ถามว่า " พระราชาทรงรับสั่งให้ตั้งต้นมหาโพธิ์นั้นไว้อย่างไร ? "

แก้ว่า " ทรงรับสั่งให้พักไว้อยางนี้ คือ :- ได้ยินว่า ตระกูลที่สมบูรณ์ด้วยชาติทั้ง ๑๖ ตระกูล ที่แวดล้อมต้นโพธิ์มาเหล่านั้น ถือเอาเพศเป็นพระราชา. พระราชาก็ทรงถือเอาเพศเป็นนายทวารบาล. ตระกูลทั้ง ๑๖ ตระกูลเอาต้นมหาโพธิ์ลงปลูกแล้ว (ที่ปูชนียสถาน ๔ แห่งดังกล่าวแล้วนั้น).

[ต้นมหาโพธิ์แสดงอิทธิปาฏิหาริย์]

ในขณะที่พอพ้นจากมือของตระกูลทั้ง ๑๖ เหล่านั้นนั่นแล ต้นมหาโพธิ์ก็ลอยขึ้นไปสู่เวหาสสูงประมาณ ๘๐ ศอก แล้วเปล่งรัศมีซึ่งมีพรรณะ ๖ ประการออก. รัศมีทั้งหลายก็แผ่ปกคลุมไปทั่วเกาะ ได้ตั้งอยู่จดถึงพรหมโลกเบื้องบน. บุรุษประมาณหมื่นคน เห็นปาฏิหาริย์ต้นมหาโพธิ์แล้วเกิดความเลื่อมใส เริ่มเจริญอนุบุพพวิปัสสนา ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วบวช. ต้นมหาโพธิ์ได้ประดิษฐานอยู่บนอากาศ จนพระอาทิตย์อัสดงคต. ก็เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว จึงกลับ (ลงมา) ประดิษฐานอยู่บนปฐพี โดยโรหิณีนักขัตตฤกษ์. พร้อมกับด้วยต้นมหาโพธิ์ประดิษฐานอยู่ (นั่นแล) มหาปฐพีได้ไหวจนถึงที่สุดน้ำ (รองแผ่นดิน). ก็แล ต้นมหาโพธิ์ ครั้นประดิษฐานอยู่แล้ว ก็นิ่งเงียบอยู่ใน

กลีบเมฆ (กลุ่มหมอก) ตลอด ๗ วัน. ต้นมหาโพธิ์ได้ถึงความมอง ไม่เห็นของชาวโลก (คือชาวโลกมองไม่เห็นต้นมหาโพธิ์). ในวันที่ ๗ นภากาศได้ปราศจากเมฆหมอกแล้ว. รัศมีซึ่งมีพรรณะ ๖ ประการ ก็พวยพุ่งกระจายออก. ลำต้น กิ่ง ใบ และผลทั้ง ๕ แห่งต้นมหา-โพธิ์ก็ปรากฏให้เห็น. พระมหินทเถระ พระนางสังฆมิตตาเถรี และพระราชา พร้อมด้วยข้าราชบริพาร ได้เสด็จไปถึงสถานที่ตั้งแห่งต้นมหาโพธิ์นั่นแล. และประชาชนชาวเกาะทั้งหมด ก็ประชุมกันแล้วโดยส่วนมาก. เมื่อชนเหล่านั้นมองดูอยู่นั่นเอง ผลหนึ่งจากกิ่งด้านทิศอุดรสุกแล้วก็หล่นจากกิ่ง. พระเถระน้อมหัตถ์เข้ารับไว้. ผลก็ได้ตั้งอยู่บนหัตถ์ของพระเถระ. พระเถระได้ถวายผลนั้นแด่พระราชา โดยถวายพระพรว่า " ขอพระองค์ทรงปลูกเถิด มหาบพิตร ! "

[ต้นมหาโพธิ์แตกสาขาออกถึง ๘ ต้นและ ๓๒ ต้น]

พระราชาทรงรับแล้ว ก็ทรงโปรยปุ๋ยที่มีรสดีลงที่กระถางทอง ใส่โคลนที่ผสมด้วยของหอมให้เต็ม แล้วเพาะปลูกไว้ในที่ใกล้ต้นมหา-โพธิ์. เมื่อชนทั้งหมดดูอยู่นั่นเอง ต้นโพธิ์อ่อน ๆ ๘ ต้น ซึ่งมีประมาณ ๔ ศอก ได้งอกขึ้นแล้ว. พระราชาทอดพระเนตรเห็นอัศจรรย์นั้นแล้ว ก็ทรงบูชาต้นโพธิ์อ่อน ๆ ๘ ต้นด้วยเศวตฉัตร แล้วถวายการอภิเษก (แก่ต้นโพธิ์อ่อน ๆ ทั้ง ๘ ต้นนั้น). ประชาชนปลูกต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง (ซึ่งแยกออก) จากต้นโพธิ์อ่อน ๆ ทั้ง ๘ ต้นนั้น ไว้ที่ท่าชื่อชมพูโกลปัฏฏนะ ในโอกาสที่ต้นมหาโพธิ์ประดิษฐานอยู่ครั้งแรกใน ในคราวมาถึง. ปลูกต้นหนึ่งไว้ที่หน้าประตูบ้านของควักกพราหมณ์[๑], อีกต้น

๑. ฎีกาสารัตถทีปนีเป็นตวักกพราหมณ์.

หนึ่งที่ถูปาราม, อีกต้นหนึ่งที่อิสสรนิมมนิหาร[๑] , อีกต้นหนึ่งใกล้ที่ตั้งพระปฐมเจดีย์, อีกต้นหนึ่งที่เจติยบรรพต, อีกต้นหนึ่งที่บ้านกาชรคามในโรหณชนบท, อีกต้นหนึ่งที่บ้านจัทนคาม ในโรหณชนบทนั่นเอง. ประชาชนทั้งหลายได้ปลูกต้นโพธิ์อ่อน ๓๒ ต้น ซึ่งเกิดจากพืชแห่งผลทั้ง ๔ นอกนี้ไว้ในอารามที่ตั้งอยู่ในระยะโยชน์หนึ่ง.

[พระนางอนุฬเทวีและอริฏฐอำมาตย์ผนวชแล้วสำเร็จพระอรหัต]

เมื่อต้นมหาโพธิ์ อันเป็นธงชัยแห่งพระสัทธรรมของพระทศพลประดิษฐานอยู่แล้ว เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนชาวเกาะโดยรอบ ด้วยการสืบต่อลำดับแห่งลูกหลานอย่างนี้แล้ว พระนางอนุฬาเทวี พร้อมกับมาตุคามพันหนึ่ง คือ หญิงสาว (ผู้เป็นบาทบริจาริกาของตน) ๕๐๐ คน และหญิงชาววังอีก ๕๐๐ คน ผนวชในสำนักของพระนางสังฆมิตตาเถรี ไม่นานนักพร้อมด้วยบริวารก็ดำรงอยู่ในความเป็นพระอรหันต์. ฝ่ายพระราชภาคิไนยชื่ออริกฐะแล พร้อมกับบุรุษ ๕๐๐ คน บวชในสำนักของพระเถระ พร้อมด้วยบริวาร ได้ดำรงอยู่ในความเป็นพระอรหันต์ ต่อกาลไม่นานเช่นเดียวกัน.

[พระศาสนาจักตั้งมั่นเพราะกุลบุตรชาวเกาะลังกาบวชเรียน]

ต่อมาวันหนึ่ง พระราชาถวายบังคมต้นมหาโพธิ์แล้ว เสด็จไปยังถูปารามพร้อมกับพระเถระ. เมื่อท้าวเธอเสด็จไปถึงสถานที่จะสร้างโลหปราสาท พวกราชบุรุษก็ได้นำดอกไม้ทั้งหลายมาทูลถวาย. พระ

๑. คำว่า อิสสรนิมมานวิหาร ได้แก่กัสสปคิรีวิหาร คือวิหารที่อิสรชนสร้างไว้ สารัตถ. ๑/๒๘๖/๗.

ราชาได้ถวายดอกไม้ทั้งหลายแก่พระเถระ. พระเถระก็เอาดอกไม้บูชาที่จะสร้างโลหปราสาท. พอเมื่อดอกไม้ทั้งหลาย สักว่าตกลงที่พื้น ได้เกิดมีแผ่นดินหวั่นไหวใหญ่. พระราชาตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! เพราะเหตุไร แผ่นดินจึงไหว ? " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! ในอนาคต โรงพระอุโบสถจักมีแก่สงฆ์ในโอกาสนี้, นี้จักเป็นบุรพนิมิตแห่งโรงพระอุโบสถนั้น. "

พระราชาเสด็จต่อไปพร้อมกับพระเถระ ได้เสด็จไปถึงอัมพังคณสถาน. ที่สัมพังคณสถานนั้น ราชบุรุษได้นำผลมะม่วงสุกผลหนึ่ง ซึ่งสมบูรณ์ด้วยสีและกลิ่น มีรสอร่อยยิ่ง มาทูลถวายแด่พระราชาพระองค์นั้น. พระราชาได้ถวายผลมะม่วงนั้นแก่พระเถระเพื่อขบฉัน. พระเถระก็ฉันในที่นั้นนั่นเอง แล้วทูลว่า " ขอพระองค์ทรงปลูกเมล็ดมะม่วงนี้ไว้ ในที่นี้นั่นแล. "

พระราชา ทรงรับเอาเมล็ดมะม่วงนั้นแล้ว ทรงเพาะปลูกไว้ในที่นั้นนั่นเอง แล้วทรงรดน้ำ. พร้อมกับการทรงเพาะปลูกเมล็ดมะม่วง ปฐพีหวั่นไหวแล้ว. พระราชาตรัสถามว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! เพราะเหตุไร ปฐพีจึงไหว ? " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! ในอนาคต ที่ประชุมสงฆ์ ชื่ออัมพังคณะ จักมีในโอกาสนี้, นี้จักเป็นบุรพนิมิตแห่งสันนิบาตสถานนั้น. "

พระราชา ทรงโปรยดอกไม้ ๘ กำลงในที่นั้น ทรงไหว้แล้ว ก็เสด็จต่อไปอีกพร้อมกับพระเถระ ได้เสด็จไปถึงสถานที่จะสร้างมหาเจดีย์. ในสถานที่นั้น พวกราชบุรุษ ได้นำดอกจำปาทั้งหลายมาทูล

ถวายแด่พระราชาองค์นั้น. พระราชา ได้ถวายดอกจำปาเหล่านั้นแก่พระเถระ. พระเถระก็เอาดอกไม้บูชาที่จะสร้างมหาเจดีย์แล้วไหว้. ในทันใดนั้นเอง มหาปฐพีก็หวั่นไหว. พระราชาตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! เพราะเหตุไป ปฐพีจึงได้ไหว. " พระเถระทูลว่า " มหาบพิตร ! ในอนาคต พระมหาสถูป ซึ่งไม่มีที่ไหนเหมือนของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าจักมีในโอกาสนี้. นี้จักเป็นบุรพนิมิต แห่งมหาสถูปนั้น. "

พระราชา ทรงรับสั่งว่า " ข้าพเจ้าเอง จะสร้าง ท่านผู้เจริญ ! "

พระเถระ ทูลว่า " อย่าเลย มหาบพิตร ! พระองค์ ยังมีการงานอื่นอยู่มาก, แต่พระนัดดาของพระองค์ พระนามว่า ทุฏฐคามณีอภัย จักทรงให้สร้าง. "

คราวนั้น พระราชา ทรงรับสั่งว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ถ้าพระนัดดาของข้าพเจ้าจักสร้างไซร้, ก็จักสร้างสิ่งที่ข้าพเจ้าสร้างไว้แล้วนั่นเอง " ดังนี้แล้ว จึงรับสั่งให้นำเสาหินมีประมาณ ๑๒ ศอกมา แล้วให้จารึกอักษรไว้ " พระนัดดาของพระเจ้าเทวานัมปิยดิส พระนามว่า ทุฏฐคามมณีอภัย จงสร้างพระสถูปไว้ในประเทศนี้เถิด " ดังนี้ รับสั่งให้ประดิษฐานไว้แล้ว จึงตรัสถามพระเถระว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! พระศาสนา ตั้งมั่นแล้วในเกาะลังกาทวีปหรือยัง ? "

พระเถระทูลว่า " ขอถวายพระพร มหาบพิตร ! พระศาสนาตั้งมั่นแล้ว, แต่ว่า รากเหง้าแห่งพระศาสนานั้น ยังไม่หยั่งลงก่อน. "

พระราชา ตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ก็เมื่อไร รากเหง้า (แห่งพระศาสนานั้น) จักชื่อว่าเป็นอันหยั่งลงแล้ว ? "

พระเถระ ทูลว่า " มหาบพิตร ! ในกาลใด เด็กผู้เกิด ในเกาะตัมพปัณณิทวีป มีมารดาบิดาเป็นชาวเกาะตัมพปัณณิทวีป จักออกบวชในเกาะตัมพปัณณิทวีป แล้วเรียนพระวินัยในเกาะตัมพ-ปัณณิทวีปนั่นเอง ออกสอน (พระวินัย) ในเกาะตัมพปัณณิทวีปได้, ในกาลนั้นรากเหง้าแห่งพระศาสนา จักชื่อว่าเป็นอันหยั่งลงแล้ว. "

พระราชา ตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ก็ภิกษุ เช่นนี้ มีอยู่หรือ ? "

พระเถระ ทูลว่า " มีอยู่ มหาบพิตร ! พระมหาอริฏฐภิกษุ เป็นผู้สามารถในกรรมนั่น. "

พระราชา ตรัสถามว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ! ข้าพเจ้า ควรทำอะไรบ้าง ในกรรมนี้. "

พระเถระ ทูลว่า " ควรสร้างมณฑป มหาบพิตร ! "

[พระเจ้าเทวานัมปิยดิสสร้างมณฑปเพื่อทำจตุตถสังคายนา]

พระราชา ทรงรับว่า " ดีละ เจ้าข้า ! " แล้วรับสั่งให้สร้าง มณฑปด้วยราชานุภาพ ซึ่งเป็นเช่นกับมณฑปที่พระเจ้าอชาตศัตรู-มหาราช ทรงสร้างในคราวทำมหาสังคีติ (คือสังคายนาครั้งแรก) ไว้ ในเนื้อที่ของอำมาตย์ ชื่อเฆมวรรณาภัย (ของพระเจ้าเมฆวรรณาภัย) แล้วทรงรับสั่งให้พวกพนักงานตาลาวจรดนตรี[๑]ทั้งปวง ฝึกซ้อมในศิลปะ

๑. พนักงานประโคมดนตรี, หรือละครรำเท้า.

ของตน ๆ ไว้ (สั่งให้เตรียมซ้อมดนตรีไว้ให้ชำนาญ) แล้วทรงรับสั่งว่า " ข้าพเจ้า จักดูรากเหง้าแห่งพระศาสนา ที่หยั่งลงแล้ว " ดังนี้ มีบุรุษจำนวนหลายพันแวดล้อมแล้ว ได้เสด็จไปถึงถูปาราม.

เริ่มเรื่องจตุตถสังคายนา

โดยสมัยนั้นแล ภิกษุ ๖๘,๐๐๐ รูป ประชุมกันที่ถูปาราม. อาสนะของพระมหามหินถเถระ เขาปูหันหน้าไปทางด้านทิศทักษิณ. ธรรมาสน์ของพระมหาอริฏฐเถระ เข้าจัดตั้งหันหน้าไปทางด้านทิศอุดร. ครั้งนั้นแล พระมหาอริฏฐเถระ อันพระมหินทเถระ เชื้อเชิญแล้ว ก็นั่งบนธรรมาสน์ โดยลำดับอันถึงแก่ตน ตามสมควร. พระมหาเถระ ๖๘ รูป ซึ่งมีพระมหินทเถระเป็นประมุข ก็นั่งล้อมธรรมาสน์. พระกนิฏฐภาดา แม้ของพระราชา พระนามว่ามัตตาภยเถระ เป็นผู้เอาธุระการงาน (คือตั้งใจศึกษาเล่าเรียน) ร่วมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป นั่งล้อมธรรมาสน์ของพระมหาอริฏฐเถระนั้นแล ด้วยตั้งใจว่า " จักเรียนเอาพระวินัย. " พวกภิกษุแม้ที่เหลือ และบริษัทพร้อมด้วยพระราชา ก็ได้นั่งบนที่นั่งอันถึงแก่ตน ๆ แล้ว.

ครั้งนั้น ท่านพระมหาอริฏฐเถระ ได้แสดงนิทานแห่งพระวินัยว่า " โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดาอันนเฬรุยักษ์สิง ใกล้เมืองเวรัญชา " ดังนี้เป็นต้น. ก็แล เมื่อท่านพระอริฏฐเถระ แสดงนิทานแห่งพระวินัยแล้ว อากาศก็ร้องคำรามดังสนั่น. สายฟ้าอันมิใช่ฤดูกาลก็แลบแปลบปลาบ. พวกเทวดาได้ถวายสาธุการแล้ว. มหาปฐมพีไหวหวั่น จนถึงที่สุดน้ำรองแผ่นดิน.

เมื่อปาฏิหาริย์หลายอย่างเป็นไปอยู่อย่างนั้น ท่านพระอริฏฐเถระ ซึ่งมีพระมหาเถระขีณาสพ เจ้าคณะแต่ละคณะ ๖๘ รูป อันมีพระ

มหามหินท์เป็นประมุข และภิกษุหกหมื่นรูปนอกจากนั้นห้อมล้อมแล้ว ได้ประกาศพระวินัยปิฎก อันแสดงซึ่งคุณมีพระกรุณาของพระศาสดาเป็นต้น ซึ่งกำจัดความดิ้นรนทางกายกรรมวจีกรรม ของเหล่าชนผู้ทำตามคำพร่ำสอน ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ในท่ามกลางแห่งมหาวิหารถูปาราม ในวันปวารณาเดือนกัตติการแรก. ก็ท่านพระอริฏฐเถระครั้นประกาศแล้ว บอกสอนแก่ภิกษุเป็นอันมาก คือ ให้ตั้งอยู่ในหทัยของภิกษุมากหลาย ดำรงอยู่ตราบเท่าอายุ แล้วก็ปรินิพพาน ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

พระมหาเถระ ๖๘ รูป แม้เหล่านั้นแล อันมี
พระมหามหินท์เป็นประมุข ผู้เอาธุระการงาน
มาประชุมพร้อมกันแล้วในสมาคมนั้น, ทั้งหมด
เป็นเจ้าคณะแต่ละคณะ เป็นสาวกของพระ
ธรรมราชา มีอาสวะสิ้นแล้ว ได้บรรลุวสี มี
วิชชา ๓ ฉลาดในอิทธิฤทธิ์ รู้แจ้งอุดมอรรถ
อนุสาสน์พระราชา. พระเถระผู้แสวงหาคุณ
ใหญ่แสดงแสงสว่าง (คือความสว่างแห่งญาณ)
ให้เห็นชัด ยังแผ่นดิน (คือเกาะลังกา) นี้
ให้รุ่งเรืองแล้ว ก็ปรินิพพาน เหมือนกองไฟ
ลุกโพลงแล้วดับไปฉะนั้น.

จำเนียรกาลต่อมาแต่กาลปรินิพพานแห่งพระมหาเถระเหล่านั้น

ลำดับสืบต่อกันมาแห่งอาจารย์ ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในตอนต้น อย่างนี้ คือ " พระมหาเถระแม้เหล่าอื่น ผู้เป็นอันเตวาสิกแห่งอันเตวาสิกพระเถระเหล่านั้น และพระเถระทั้งหลาย มีพระติสสทัตตะ พระกาฬสุมนะ และพระทีฆสุมนะเป็นต้น ผู้เป็นอันเตวาสิกแห่งอันเตวาสิกทั้งหลาย ของพระมหาอริฏฐเถระ " ได้นำพระวินัยปิฎกนี้มา จนถึงทุกวันนี้.

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า " ก็ถัดจากตติยสังคายนามา พระเถระทั้งหลาย มีพระมหินท์เป็นต้น ได้นำพระวินัยปิฎกมาสู่เกาะนี้, พระเถระทั้งหลาย มีพระอริฏฐเถระเป็นต้น เรียนจาก (สำนัก) พระมหินท์แล้ว ได้นำมาตลอดเวลาระยะหนึ่ง ตั้งแต่เวลาพระอริฏฐเถระเป็นต้นนั้นนำมา พระวินัยปิฎกนั่น พึงทราบว่า " ได้นำสืบมาโดยลำดับอาจารย์ ซึ่งเป็นการสืบลำดับอันเตวาสิกของพระอริฏฐเถระเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง จนถึงทุกวันนี้. "

[แก้บทมาติกาว่า พระวินัยปิฎกตั้งอยู่แล้วในบุคคลใด]

บทมาติกาว่า " พระวินัยปิฎกตั้งอยู่แล้วในบุคคลใด. " ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป :- พระวินัยปิฎกของบุคคลเหล่าใด ย่อมเป็นไปไม่พร่อง ทั้งโดยบาลี ทั้งโดยอรรถ ถือไม่เลอะเลือนแม้น้อยหนึ่งเหมือนน้ำมันงาที่ใส่ไว้ในหม้อแก้วมณี ย่อมไม่ซึมออกฉะนั้นพึงทราบว่า " พระวินัยปิฎกตั้งอยู่แล้วในบุคคลเห็นปานนั้น ซึ่งเป็นผู้มีสติ คติ และธิติมีประมาณยิ่ง ผู้เป็นลัชชี มักมีความรังเกียจใคร่ต่อการศึกษา. "

[อานิสงส์แห่งการเรียนพระวินัย ๕ ข้อ]

เพราะฉะนั้น เพื่อให้พระวินัยตั้งมั่น อันภิกษุผู้กำหนดรู้อานิสงส์แห่งวินัยปริยัติ (การเรียนพระวินัย) ใคร่ต่อการศึกษา ก็ควรเรียนพระวินัย. ในอธิการว่าด้วยพรรณนานิทานนั้น มีอานิสงส์แห่งวินัยปริยัติ (การเรียนพระวินัย) ดังต่อไปนี้ :-

จริงอยู่ บุคคลผู้ฉลาดในวินัยปริยัติ ย่อมเป็นผู้ตั้งอยู่ในฐานเป็นมารดาบิดาของเหล่ากุลบุตร ผู้ได้ศรัทธาในพระศาสนา. เพราะว่าบรรพชา อุปสมบท ข้อปฏิบัติวัตรใหญ่น้อย ความเป็นผู้ฉลาดในอาจาระและโคจร ของกุลบุตรเหล่านั้น เนื่องด้วยความฉลาดในวินัยปริยัตินั้น.

อีกประการหนึ่ง เพราะอาศัยวินัยปริยัติ กองศีลของตน ย่อมเป็นของอันบุคคลนั้น คุ้มครองรักษาดีแล้ว ย่อมเป็นที่พึ่งพิงของเหล่ากุลบุตร ผู้ถูกความสงสัยครอบงำ ย่อมกล้าพูดในท่ามกลางสงฆ์ ย่อมข่มขี่พวกข้าศึกได้ด้วยดี โดยสหธรรม ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความตั่งมั่นแห่งพระสัทธรรม. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ เหล่านี้ (มีอยู่) ในบุคคลผู้ทรงพระวินัย คือ :-

(๑) กองศีลของตน ย่อมเป็นของอันบุคคลนั้น คุ้มครองรักษาไว้ดีแล้ว

(๒) ย่อมเป็นที่พึ่งพิงของเหล่ากุลบุตร ผู้ถูกความสงสัยครอบงำ

(๓) ย่อมเป็นผู้กล้าพูดในท่ามกลางสงฆ์

(๔) ย่อมข่มขี่พวกข้าศึกได้ด้วยดี โดยสหธรรม

(๕) ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม.[๑] "

[วินัยเป็นข้อปฏิบัติให้บรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสเป็นที่สุด]

ก็อีกประการหนึ่ง กุศลธรรมเหล่าใด ซึ่งมีสังวรเป็นมูล อัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว, บุคคลผู้ทรงวินัยนั่นแล ชื่อว่าเป็น ทายาทแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น เพราะธรรมเหล่านั้น มีวินัยเป็นมูล. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

" วินัย ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่สังวร (ความสำรวม), สังวร ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่อวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อน), อวิปปฏิสาร ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความแก่ความปราโมทย์, ความปราโมทย์ ย่อม มีเพื่อประโยชน์แก่ปีติ (ความอิ่มใจ), ปีติ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ ปัสสัทธิ (ความสงบ), ปัสสัทธิ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความสุข, ความสุข ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ (ความตั้งใจมั่น), สมาธิ ย่อม มีเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้เห็นตามเป็นจริง), ยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา (ความเบื่อ หน่าย), นิพพิทา ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ (ความสำรอกกิเลส), วิราคะ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่วิมุติ (ความหลุดพ้น) วิมุติ ย่อม มีเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้เห็นความหลุดพ้น), วิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน (ความดับสนิทหาเชื้อมิได้), การกล่าว การปรึกษา กิริยานั่งใกล้

๑. นย. วิ. ปริวาร. ๘/๔๕๓.

ความเงี่ยโสตลงสดับ แต่ละอย่าง ๆ มีอนุปาทาปรินิพพาน คือ ความพ้นพิเศษแห่งจิต ไม่ถือมั่น นั่นเป็นผล.[๑] " เพราะฉะนั้น ควรทำความพยายามโดยเอื้อเฟื้อในการเล่าเรียนพระวินัย ดังนี้แล.

[คาถาสรูปเรื่อง]

ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าประกาศใจความแห่งคาถานี้ว่า

" พระวินัยปิฎกนี้ ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวไว้เมื่อใด
กล่าวไว้ทำไม ผู้ใดทรงไว้ ผู้ใดนำสืบมา และ
ประดิษฐานอยู่แล้วในผู้ใด ข้าพเจ้ากล่าววิธี
ดังนี้แล้ว ภายหลัง (จักพรรณนาอรรถแห่ง
พระวินัย) " ดังนี้

ในมาติกา ที่ข้าพเจ้าตั้งไว้ เพื่อสังวรรณนาพระนัยนั้นก่อน. และการสังวรรณนาพาหิรนิทานแห่งพระวินัย ก็เป็นอันข้าพเจ้าวรรณนาแล้ว ตามที่ได้อธิบายมา ดังนี้แล.

จบ พาหิรนิทานวรรณนา.

๑. วิ. ปริวาร. ๘/๔๐๖.

เวรัญชกัณฑวรรณนา

* บัดนี้ ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาเนื้อความแห่งบททั้งหลาย มีบทว่า **" เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา "** เป็นอาทิ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า

" จักทำการพรรณนาอรรถแห่งวินัย แสดง
เนื้อความแห่งปาฐะว่า " เตน " เป็นอาทิ โดย
ประการต่าง ๆ. "

ข้าพเจ้าจักทำอรรถวรรณนาอย่างไรเล่า.

[อธิบายบทว่า " เตน " เป็นต้น]

บทว่า **" เตน "** เป็นคำแสดงออกโดยไม่เจาะจง. บัณฑิตพึงทราบปฏินิเทศแห่งบทว่า **" เตน "** นั้น ด้วยคำว่า **" เยน "** นี้ ซึ่งเป็นคำสรูปแม้ไม่กล่าวไว้ แต่สำเร็จได้โดยใจความในกาลภายหลัง. จริงอยู่ ความรำพึงของท่านพระสารีบุตร ซึ่งเป็นเหตุแห่งการทูลวิงวอนให้บัญญัติพระวินัย สำเร็จได้ในกาลภายหลัง. เพราะเหตุนั้น พึงทราบสัมพันธ์ในคำว่า **" เตน สมเยน "** เป็นต้นนี้ อย่างนี้ว่า " ความรำพึงนั้นเกิดขึ้น โดยสมัยใด โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเสด็จประทับที่เมืองเวรัญชา. "

จริงอยู่ วิธีนี้เป็นวิธีที่เหมาะแม้ในวินัยทั้งหมด คือคำว่า " เตน " ท่านกล่าวไว้ในที่ใด ๆ ในที่นั้น ๆ บัณฑิตพึงทำปฏินิเทศด้วยคำว่า

* เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี ป. ธ. ๙) วัดมกุฏกษัตริยาราม แปล.

" เยน " นี้ ซึ่งสำเร็จโดยใจความในกาลก่อนหรือภายหลัง. อุทาหรณ์พอเป็นทางในวิธีที่เหมาะตามที่กล่าวนั้นดังนี้ ภิกษุสุทินเสพเมถุนธรรม เพราะเหตุใด ภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุนั้นแล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย มีคำอธิบายว่า " ภิกษุสุทินเสพเมถุนธรรม เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น เราจักบัญญัติ. " ปฏินิเทศ ย่อมเหมาะด้วยคำว่า **" เยน "** นี้ ซึ่งสำเร็จโดยใจความในกาลก่อน อย่างนี้ก่อน. ปฏินิเทศ ย่อมเหมาะด้วยคำว่า **" เยน "** นี้ ซึ่งสำเร็จโดยความในภายหลัง อย่างนี้ว่า " พระธนิยะ บุตรนายช่างหม้อ ได้ถือเอาของที่เจ้าของเขาไม่ให้ คือไม้ทั้งหลายของพระราชา โดยสมัยใด โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเสด็จอยู่ที่กรุงราชคฤห์. " เนื้อความแห่งคำว่า **" เตน "** เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[อธิบายบทว่า " สมเยน " เป็นต้น]

ส่วน สมยศัพท์ ซึ่งมีในบทว่า **" สมเยน "** นี้

ย่อมปรากฏในอรรถ ๙ อย่างคือ สมวายะ ๑
ขณะ ๑ กาละ ๑ สมุหะ ๑ เหตุ ๑ ทิฐิ ๑
ปฏิลาภะ ๑ ปหานะ ๑ ปฏิเวธะ ๑

ก่อน.

จริงอย่างนั้น สมยศัพท์มีสมวายะเป็นอรรถ ในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " ชื่อแม้ไฉน แม้พรุ่งนี้ เราทั้งหลายพึงเข้าไปให้เหมาะกาลและความพร้อมกัน.[1] " มีขณะเป็นอรรถในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้

๑. ที. สี. ๙/๒๕๑.

ว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! ก็ขณะและสมัยเพื่ออยู่พรหมจรรย์มีหนึ่งแล[๑]. " มีกาละเป็นอรรถในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " คราวร้อน คราวกระวนกระวาย[๒]. " มีสมุหะเป็นอรรถในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " ประชุมใหญ่ในป่ามหาวัน.[๓] " มีเหตุเป็นอรรถ ในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " ดูก่อนภัททาลิ ! แม้เหตุแล ได้เป็นของอันท่านไม่ได้แทงตลอดแล้วว่า ' แม้พระผู้มีพระภาคแล เสด็จอยู่ในกรุงสาวัตถี, แม้พระองค์จักทรงทราบเราว่า ' ภิกษุชื่อว่าภัททาละ มิใช่ผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ด้วยสิกขาในศาสนาของพระศาสดา ' ดูก่อนภัททาละ ! เหตุแม้นี้แล ได้เป็นของอันท่านไม่ได้แทงตลอดแล้ว.[๔] " มีทิฐิเป็นอรรถในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " ก็โดยสมัยนั้นแล ปริพาชกชื่ออุคคหมานะบุตรของสมณมุณฑิกา อาศัยอยู่ในอารามของนางมัลลิกา ศาลาหลังเดียวใกล้แถวต้นมะพลับเป็นที่สอนทิฐิเป็นที่เรียน.[๕] " มีปฏิลาภะเป็นอรรถ ในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า

" ประโยชน์ใด ในทิฏฐธรรมนั่นแลด้วย
ประโยชน์ใด เป็นไปในสัมปรายภพด้วย
นักปราชญ์ ท่านเรียกว่า " บัณฑิต " เพราะได้
เฉพาะซึ่งประโยชน์นั้น.[๖] "

มีปหานะเป็นอรรถ ในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " ภิกษุนี้ได้กระทำที่สุดทุกข์ เพราะละมานะโดยชอบ.[๗] " มีปฏิเวธะเป็นอรรถ ในคำ

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๓๐. ๒. วิ. มหา. ๒/๓๙๙. ๓. ที. มหา. ๑๐/๒๘๗.
๔. ม.ม. ๑๓/๑๖๕. ๕. ม.ม. ๑๒/๓๔๒. ๖. สํ. ส. ๑๕/๑๒๖. ๗. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๒๓.

ทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า " อรรถคือความบีบคั้นแห่งทุกข์ อรรถคือข้อที่ทุกข์เป็นสังขตธรรม อรรถคือความแผดเผาแห่งทุกข์ อรรถคือความแปรปรวนแห่งทุกข์ เป็นอรรถที่ควรแทงตลอด.[๑] " แต่ในที่นี้ สมยศัพท์นั้นมีกาละเป็นอรรถ. เพราะเหตุนั้น พึงเห็นเนื้อความในบทว่า **" เตน สมเยน "** นี้ อย่างนี้ว่า " ความรำพึง เป็นเหตุทูลวิงวอนให้ทรงบัญญัติวินัยเกิดขึ้นแก่ท่านพระสารีบุตร โดยกาลใด โดยกาลนั้น. "

ในบทว่า **" เตน สมเยน "** นี้ โจทก์ท้วงว่า " เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไร ในวินัยนี้ จึงทำนิเทศด้วยตติยาวิภัตติว่า **" เตน สมเยน "** ไม่ทำด้วยทุติยาวิภัตติว่า **" เอกํ สมยํ "** เหมือนในสุตตันตะ และด้วยสัตตมีวิภัตติว่า **" ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ "** เหมือนในอภิธรรมเล่า ? " เฉลยว่า " เพราะความสมกับใจความโดยประการอย่างนั้น ในสุตตันตะและอภิธรรมนั้น และเพราะสมกับใจความโดยประการอื่นในวินัยนี้. " สมกับใจความอย่างไร ? สมยศัพท์มีอัจจันตสังโยคเป็นอรรถ เหมาะในสุตตันตะก่อน. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอยู่ด้วยกรุณาวิหารตลอดที่สุดสมัยที่ทรงแสดงพระสุตตันตะทั้งหลาย มีพรหมชาลสูตรเป็นต้นทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ในสุตตันตะนั้นท่านจึงทำอุปโยคนิเทศ เพื่อส่องเนื้อความนั้น. ก็แล สมยศัพท์มีอธิกรณะเป็นอรรถ และความกำหนดภาวะด้วยภาวะเป็นอรรถ ย่อมเหมาะ ในอภิธรรม. จริงอยู่ สมยศัพท์มีกาละเป็นอรรถและมีสมุหะเป็นอรรถ เป็นอธิกรณ์แห่งธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสใน

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๕๔.

อภิธรรมนั้น ภาวะแห่งธรรมเหล่านั้น อันท่านย่อมกำหนดด้วยความมีแห่งสมัย กล่าวคือ ขณะ สมวายะ และเหตุ. เพราะเหตุนั้น ในอภิธรรมนั้น ท่านจึงทำนิเทศด้วยสัตตมีวิภัตติ เพื่อส่องเนื้อความนั้น. ส่วนในวินัยนี้ สมัยศัพท์มีเหตุเป็นอรรถและมีกรณะเป็นอรรถจึงสมกัน.*

* ก็สมัยบัญญัติสิกขาบทนั้นใด เป็นสมัยที่พระสารีบุตรเป็นต้นรู้ได้ยาก, โดยสมัยนั้น อันเป็นเหตุและกรณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบททั้งหลาย และทรงพิจารณาดูเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบทได้เสด็จประทับอยู่ในที่นั้น ๆ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า " ท่านทำนิเทศด้วยตติยาวิภัตติในวินัยนี้ เพื่อส่องเนื้อความนั้น. " ก็ในที่นี้มีคาถา (ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์เนื้อความตามที่กล่าวแล้ว) ดังต่อไปนี้ว่า

" เพราะพิจารณาเนื้อความนั้น ๆ ท่านพระเถระ
ทั้งหลาย จึงกล่าวสมยศัพท์ในพระสูตรและ
พระอภิธรรมแห่งใดแห่งหนึ่ง ด้วยตติยาวิภัตติ
และสัตตมีวิภัตติ, สมยศัพย์นั้นท่านกล่าวใน
พระวินัยนี้ ด้วยตติยาวิภัตติเท่านั้น. "

ส่วนพระโบราณาจารย์พรรณนาไว้ว่า " ความต่างกันนี้ว่า **" ตํ สมยํ "** ตลอดสมัยนั้นก็ดี ว่า **" ตสฺมึ สมเย "** ในสมัยนั้นก็ดี ว่า **" เตน สมเยน "** โดยสมัยนั้นก็ดี แปลกกันแต่เพียงถ้อยคำ, ในทุก ๆ บทมีสัตตมีวิภัตติเท่านั้นเป็นอรรถ. เพราะฉะนั้น ตามลัทธิของพระโบราณาจารย์นั้น แม้เมื่อท่านกล่าวคำว่า " เตน สมเยน " แปลว่า

โดยสมัยนั้น ก็พึงเห็นควาว่า **" ตสฺมึ สมเย "** แปลว่า ในสมัยนั้น.

ข้าพเจ้าจักพรรณนาอรรถแห่งบทเหล่านี้ว่า **" พุทฺโธ ภควา "** ดังนี้ เป็นต้นข้างหน้า.

[อรรถาธิบายคำว่า เวรญฺชายํ วิหรติ]

ก็พึงทราบวินัจฉัยในคำว่า **" เวรญฺชายํ วิหรติ "** นี้ ดังต่อไปนี้ :- คำว่า **" เวรญฺชายํ "** นี้ เป็นชื่อเมืองใดเมืองหนึ่ง. ในเมืองเวรัญชานั้น. คำว่า **" เวรญฺชายํ "** นี้ เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถว่าใกล้. คำว่า **" วิหรติ "** เป็นการแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมเครื่องอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาธรรมเครื่องอยู่คืออิริยาบถวิหาร ทิพพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร โดยไม่แปลกกัน. แต่ในที่นี้แสดงถึงการประกอบด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอิริยาบถมีประเภท คือ การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนอยู่ก็ดี เสด็จดำเนินไปก็ดี ประทับนั่งอยู่ก็ดี บรรทมอยู่ก็ดี บัณฑิตพึงทราบว่า " เสด็จประทับอยู่ทั้งนั้น. " จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบำบัดความลำบากแห่งอิริยาบถอย่างหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอีกอย่างหนึ่ง ทรงนำ คือทรงยังอัตภาพให้เป็นไปมิให้ทรุดโทรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า " เสด็จประทับอยู่. "

[อรรถาธิบายคำว่า นเฬรุปุจิมนฺทมูเล เป็นต้น]

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **" นเฬรุปุจิมนฺทมูเล "** นี้ ดังต่อไปนี้ :-

ยักษ์ชื่อ นเฬรุ. ต้นสะเดาชื่อว่า ปุจิมันทะ. บทว่า **" มูลํ "** แปลว่า ที่ใกล้. จริงอยู่ มูลศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในรากเหง้า ในคำ

ทั้งหลายมีอาทิเช่นว่า " พึงขุดรากเหง้าทั้งหลาย โดยที่สุดแม้เพียวแฝก และอ้อ. " ในเหตุอันไม่ทั่วไปในคำมีอาทิว่า " ความโลภ เป็น อกุศลมูล. " ในที่ใกล้ ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า " เงาย่อมแผ่ไปในเวลา เที่ยง, ใบไม้ทั้งหลายย่อมตกไปในเวลาปราศจากลม ได้เพียงใด ด้วย ที่เพียงเท่านี้ ชื่อว่ารุกขมูล (โคนต้นไม้). แต่ในบทว่า **" มูเล "** นี้ ท่านประสงค์เอาที่ใกล้. เพราะฉะนั้น พึงเห็นใจความในคำนี้ อย่างนี้ว่า " ที่ใกล้ต้นไม้สะเดาอันนเฬรุยักษ์สิงแล้ว. " ได้ยินว่า ต้น สะเดานั้นน่ารื่นรมย์ น่าเลื่อมใส ทำท่าเหมือนเป็นเจ้าใหญ่แห่งต้นไม้ มากมาย มีอยู่ในที่ ซึ่งถึงพร้อมด้วยทางไปมาไม่ไกลเมืองนั้น.

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปเมืองเวรัญชา เมื่อจะ ประทับอยู่ในสถานอันสมควร จึงประทับอยู่ ณ ที่ใกล้ คือ ส่วนภาย ใต้แห่งต้นไม้นั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า " เสด็จ ประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงอยู่ ใกล้เมืองเวรัญชา. " หาก จะมีคำทักทวงในข้อนั้นว่า " ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เมือง เวรัญชาก่อน, คำว่า " ที่โคนต้นสะเดาซึ่งนเฬรุยักษ์สิงอยู่ " อันพระอุบาลี เถระไม่ควรกล่าว, ถ้าเสด็จประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดา ซึ่งนเฬรุยักษ์ สิงอยู่นั้น, คำว่า " ที่เมืองเวรัญชา " ท่านก็ไม่ควรกล่าว, เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่อาจเสด็จประทับอยู่ในสองตำบลพร้อม ๆ กัน โดยสมัยเดียวกันนั้นได้. แต่คำว่า **" เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล "** นั้น บัณฑิตไม่พึงเห็นอย่างนั้นเลย, ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วมิใช่หรือว่า บทว่า **" เวรญฺชายํ "** เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถว่าใกล้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มี-

พระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดา ซึ่งนเฬรุยักษ์สิง ในที่ใกล้แห่งเมืองเวรัญชา พระอุบาลีเถระจึงกล่าวว่า " เสด็จประทับอยู่ที่โคนต้นสะเดา ซึ่งนเฬรุยักษ์สิงใกล้เมืองเวรัญชา " แม้ในพระบาลีประเทศนี้ เหมือนอย่างฝูงโคทั้งหลาย เมื่อเที่ยวไปในที่ใกล้แห่งแม่น้ำคงคาและยมุนาเป็นต้น ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ' เที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา เที่ยวไปใกล้แม่น้ำยมุนา ' ฉะนั้น.

[อธิบายคำว่า เวรญฺชายํ และ นเฬรูปุจิมนฺทมูเล]

ในคำว่า **" เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรูปุจิมนฺทมูเล "** นี้ บัณฑิตพึงทราบอรรถโยชนา โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า " จริงอยู่ คำว่า **เวรัญชา** มีอันแสดงโคจรคามของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นประโยชน์. คำว่า **นเฬรูปุจิมันทมูล** มีอันแสดงสถานเป็นที่อยู่อันสมควรแก่บรรพชิตเป็นประโยชน์. ท่านพระอุบาลีเถระแสดงการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำการอนุเคราะห์พวกคฤหัสถ์ ในบรรดาคำระบุทั้งสองนั้น ด้วยคำระบุว่า **เวรัญชา.** แสดงการที่ทรงอนุเคราะห์บรรพชิต ด้วยคำระบุว่า **นเฬรูปุจิมันทมูล.**

อนึ่ง แสดงความเว้นอัตตกิลมถานุโยค เพราะการรับปัจจัย ด้วยคำระบุต้น, แสดงอุทาหรณ์[๑]แห่งอุบาย ในการเว้นกามสุขัลลิกานุโยค เพราะละวัตถุกามเสีย ด้วยคำระบุหลัง. อนึ่ง แสดงการที่พระผู้มีพระภาคทรงประกอบยิ่งด้วยธรรมเทศนา ด้วยคำระบุต้น, แสดงการที่พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยพระกรุณา ด้วยคำระบุต้น, แสดงการที่ทรง

๑. ฎีกาและโยชนาปาฐะ ๑/๓๒๐-๑๐๓ เป็น ... ทสฺสนํ, แสดงการชี้อุบายในการเว้น ...

ประกอบด้วยพระปัญญา ด้วยคำระบุหลัง. แสดงข้อที่พระผู้มีพระภาค ทรงน้อมพระทัยไป ในอันยังหิตสุขให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยคำระบุต้น. แสดงข้อที่พระผู้มีพระภาคไม่เข้าไปติดในการทำหิตสุขแก่สัตว์อื่น ด้วยคำระบุหลัง. แสดงการที่พระผู้มีพระภาค ทรงอยู่สำราญ มีการไม่สละสุข ซึ่งประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องหมาย ด้วยคำระบุต้น, แสดงข้อที่พระผู้มีพระภาคทรงอยู่สำราญ มีความตามประกอบในอุตริมนุสธรรมเป็นเครื่องหมาย ด้วยคำระบุหลัง. แสดงข้อที่พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มากด้วยอุปการะแก่มนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำระบุต้น, แสดงข้อมีพระองค์เป็นผู้มากด้วยอุปการะแก่เทวดาทั้งหลาย ด้วยคำระบุ แสดงข้อที่พระองค์เป็นผู้มากด้วยอุปการะแก่เทวดาทั้งหลาย ด้วยคำระบุหลัง. แสดงข้อที่พระผู้มีพระภาค เสด็จอุบัติขึ้นในโลกแล้วเจริญพร้อมในโลก ด้วยคำระบุต้น, แสดงข้อที่พระผู้มีภาคไม่เข้าไปติดอยู่ในโลกด้วยคำระบุหลัง. ด้วยคำระบุต้น แสดงการที่พระองค์ทรงยังประโยชน์เป็นที่เสด็จอุบัติให้สำเร็จเรียบร้อย ตามพระบาลีว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลเอก เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติ เพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก เพื่อความสุขแก่ชนมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุณย์ทั้งหลาย, บุคคลเอก คือบุคคชนิดไหน คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า[๑], ' ด้วยคำระบุหลัง แสดงความอยู่สมควรแก่สถานที่เสด็จอุบัติ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติในป่าเท่านั้น ด้วยความอุบัติทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ คือ ครั้งแรกที่ลุมพินีวัน ครั้งที่สองที่โพธิมณฑล ด้วยเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระจึงแสดงที่อยู่ ของพระองค์ ในป่าทั้งนั้น."

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๘.

[อธิบายคำว่า " มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ "]

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **" มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ "** นี้ต่อไป บทว่า **" มหตา "** มีความว่า ใหญ่ด้วยความเป็นผู้มีคุณใหญ่บ้าง ใหญ่ด้วยความเป็นผู้มีจำนวนมากบ้าง. จริงอยู่ ภิกษุสงฆ์นั้น ได้เป็นใหญ่ด้วยคุณทั้งหลายบ้าง เพราะเหตุว่า ภิกษุผู้มีคุณล้าหลัง ในภิกษุสงฆ์นั้น ได้เป็นพระโสดาบันบุคคล ได้เป็นใหญ่ด้วยจำนวนบ้าง เพราะมีจำนวนห้าร้อย. หมู่แห่งภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าภิกษุสงฆ์. ด้วยภิกษุสงฆ์นั้น. อธิบายว่า " ด้วยหมู่สมณะผู้ทัดเทียมกันด้วยคุณ กล่าวคือความเป็นผู้มีทิฐิและศีลเสมอกัน. " บทว่า **" สทฺธึ "** คือโดยความเป็นพวกเดียวกัน. คำว่า **" ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ "** มีวิเคราะห์ว่า จำนวน ๕ เป็นประมาณของภิกษุเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ปัญจมัตตา.** ประมาณท่านเรียกว่า มัตตา. เพราะฉะนั้นบัณฑิตพึงเห็นเนื้อความแม้ในบาลีประเทศนี้อย่างนี้ว่า " ร้อยแห่งภิกษุเหล่านี้ มีจำนวน ๕ คือมีประมาณ ๕ เหมือนอย่างเมื่อท่านกล่าวว่า **" โภชเน มตฺตญฺญู "** ย่อมมีอรรถว่า รู้จำนวน คือรู้จักประมาณในโภชนะฉะนั้น. ร้อยแห่งภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า **ภิกขุสตานิ.** ด้วยร้อยแห่งภิกษุ ซึ่งมีประมาณห้าเหล่านั้น. ในคำที่พระเถระกล่าวว่า **" มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ "** นี้ เป็นอันท่านแสดงความที่ภิกษุสงฆ์ใหญ่นั้น เป็นผู้ใหญ่ด้วยจำนวน ด้วยคำว่า **" ปญฺจาตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ "** นี้. ส่วนความที่ภิกษุสงฆ์นั้น เป็นผู้ใหญ่ด้วยคุณจักมีแจ้งข้างหน้าด้วยคำว่า " ดูก่อนสารีบุตร ! ก็ภิกษุสงฆ์ไม่มีเสี้ยน

หนามหมดโทษปราศจากความด่างดำ หมดจดดี ตั้งอยู่แล้วในธรรมอันเป็นสาระ, เพราะว่าบรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ ภิกษุผู้ที่มีคุณล้าหลัง ก็ได้เป็นพระโสดาบันบุคคล " ดังนี้.*

[อธิบายคำว่า " อสฺโสสิ โข " เป็นต้น]

พึงทราบวินัจฉัยในคำว่า **" อสฺโสสิ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ "** ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **" อสฺโสสิ "** ความว่า ฟัง คือ ได้ฟัง ได้แก่ ได้ทราบตามทำนองแห่งเสียงของคำพูดที่ถึงโสตทวาร. ศัพท์ว่า โข เป็นนิบาตลงในอรรถเพียงทำบทให้เต็ม หรือลงในอรรถแห่งอวธารณะ. บรรดาอรรถทั้งสองนั้น ด้วยอรรถแห่งอวธารณะ พึงทราบใจความดังนี้ว่า " ได้ฟังจริง ๆ อันตรายแห่งการฟังอะไร ๆ มิได้มีแก่พราหมณ์นั้น. " ด้วยอรรถว่าทำบทให้เต็ม พึงทราบว่า เป็นเพียงความสละสลวยแห่งบทและพยัญชนะเท่านั้น. พราหมณ์ผู้เกิดในเมืองเวรัญชา ชื่อว่าเวรัญชะ. พราหมณ์มีในเมืองเวรัญชา ชื่อว่าเวรัญชะ. อีกอย่างหนึ่ง เมืองเวรัญชาเป็นที่อยู่ของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้น พราหมณ์นั้น จึงชื่อว่าเวรัญชะ. แต่ว่าพราหมณ์นี้ ชาวเมืองเรียกว่า " อุทัย " ด้วยอำนาจชื่อที่มารดาบิดาตั้งให้. ผู้ใดย่อมสาธยายพระเวท อธิบายว่า สาธยายมนต์ทั้งหลาย เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่าพราหมณ์. จริงอยู่ คำว่า พราหมณ์นี้แล เป็นคำเรียกพวกพราหมณ์โดยชาติ. แต่พระอริยเจ้าทั้งหลายท่านเรียกว่า " พราหมณ์ " เพราะความเป็นผู้มีบาปอันลอยเสียแล้ว.

[อธิบายเรื่องที่พราหมณ์ได้ฟัง]

บัดนี้ พระอุบาลีเถระเมื่อจะประกาศเรื่องที่เวรัญชพราหมณ์ได้ฟัง จึงได้กล่าวคำมีว่า **" สมโณ ขลุ โภ โคตโม "** เป็นต้น. ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่าสมณะ เพราะเป็นผู้มีบาปสงบแล้ว. ข้อนี้ สมจริงดังคำที่พระองค์ตรัสไว้ว่า " เราเรียกบุคคลว่าเป็นพราหมณ์ เพราะมีบาปอันลอยเสียแล้ว ว่าสมณะ เพราะความเป็นผู้มีบาปอันสงบแล้ว. " ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า จัดว่า เป็นผู้มีบาปอันอริยมรรคอย่างยอดเยี่ยมให้สงบแล้ว. เพราะฉะนั้น พระนาม คือ สมณะนี้ พระองค์ทรงบรรลุแล้ว ด้วยคุณตามเป็นจริง.

บทว่า **" ขลุ "** เป็นนิบาต ลงในอรรถว่า ได้ฟังมา.

คำว่า **" โภ "** เป็นเพียงคำร้องเรียกที่มาแล้วโดยชาติ แห่งเหล่าชนผู้มีชาติเป็นพราหมณ์. แม้ข้อนี้ ก็สมจริงดังคำที่พระองค์ตรัสไว้ว่า " ผู้นั้นย่อมเป็นผู้ชื่อว่า โภวาที (ผู้มีวาทะว่าเจริญ) ผู้นั้นแล ยังมีกิเลสเครื่องกังวล. " ด้วยคำวา **" โคตโม "** นี้ เวรัญชพราหมณ์ ทูลเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจแห่งพระโคตร. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นใจความ ในคำว่า **" สมโณ ขลุ โภ โคตโม "** นี้ อย่างนี้ว่า " ได้ยินว่าพระสมณโคตมโคตร ผู้เจริญ. " ส่วนคำว่า **" สกฺยปุตฺโต "** นี้ แสดงถึงตระกูลอันสูงส่งของพระผู้มีพระภาคเจ้า. คำว่า **" สกฺยกุลา ปพฺพชิโต "** แสดงความที่พระผู้มีพระภาคทรงผนวชด้วยศรัทธา. มีคำอธิบายว่า "พระองค์มิได้ถูกความเสื่อมอะไร ๆ ครอบงำ ทรงละตระกูลนั้น อันยังไม่สิ้นเนื้อประดาตัวเลยแล้ว

ทรงผนวชด้วยศรัทธา." คำอื่นจากนั้นมี อรรถอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วแล.

ทุติยาวิภัตติอันมีอยู่ในบทว่า **" ตํ โข ปน "** นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถที่กล่าวถึงอิตถัมภูต. ความว่า " ก็ (กิตติศัพท์อันงาม) ของพระโคดม ผู้เจริญนั้นแล (ฟุ้งไปแล้วอย่างนี้ว่า...)

บทว่า **" กลฺยาโณ "** คือประกอบด้วยคุณอันงาม. อธิบายว่า ประเสริฐ. เกียรตินั้นเอง หรือเสียงกล่าวชมเชย ชื่อว่า " กิตติศัพท์. "

พุทธคุณกถา

ก็ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **" อิติปิ โส ภควา "** เป็นต้น มีโยชนาดังต่อไปนี้ก่อนว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์เพราะเหตุแม้นี้, เป็นสัมมาสัมพุทธะ เพราะเหตุแม้นี้. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เพราะเหตุแม้นี้, เป็นผู้เสด็จไปดีแล้วเพราะเหตุแม้นี้, เป็นผู้รู้แจ้งโลก เพราะเหตุแม้นี้, เป็นผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึกอย่างยอดเยี่ยม เพราะเหตุแม้นี้, เป็นครูสอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุแม้นี้, เป็นผู้เบิกบานแล้ว เพราะเหตุแม้นี้, เป็นผู้จำแนกแจกธรรม เพราะเหตุแม้นี้. " มีอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า " เพราะเหตุนี้และเหตุนี้. "

* บัดนี้ จักกระทำการพรรณนาโดยนัยพิสดารแห่งบทเหล่านั้นเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสุตตันตนัย และเพื่อรื่นเริงแห่งจิตด้วยธรรมีกถาอันประกอบด้วยพุทธคุณ ในวาระเริ่มต้นแห่งการสังวรรณนาพระวินัยแห่งพระวินัยธรทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น พึงทราบวินัจฉัย ในคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์แม้เพราะเหตุนี้ " ดังนี้เป็นต้น.

[อธิบายพุทธคุณบทว่า อรหํ]

พระผู้มีพระภาคนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นพระอรหันต์เพราะเหตุเหล่านี้ก่อน คือเพราะเป็นผู้ไกล และทรงทำลายข้าศึกทั้งหลาย และทรงหักกำจักรทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

* องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๐ *

เพราะไม่มีความลับในการทำบาป.

ความจริง พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นผู้ไกล คือทรงดำรงอยู่ในพระคุณอันไกลแสนไกล จากสรรพกิเลส เพราะทรงกำจัดเสียซึ่งกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนา ด้วยมรรค เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **" อรหํ "** เพราะเป็นผู้ไกล. อนึ่ง ข้าศึกคือกิเลสทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคนั้นทรงทำลายเสียแล้วด้วยมรรค เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **" อรหํ "** แม้เพราะทรงทำลายข้าศึกทั้งหลายเสีย. อนึ่ง ซี่กำทั้งหมดแห่งสังสารจักร มีดุมอันสำเร็จด้วยอวิชชาและภวตัณหา มีกำกล่าวคืออภิสังขารมีบุญเป็นต้น มีกงคือชรามรณะ อันร้อยไว้ด้วยเพลาที่สำเร็จด้วยอาสวสมุทัย คุมเข้าไว้ในรถกล่าวคือภพสาม อันเป็นไปแล้ว ตลอดกาลหาเบื้องต้นมิได้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงยืนหยัดอยู่แล้วบนปฐพีคือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือพระวิริยะ ทรงถือผรสุคือญาณ อันกระทำซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรม ด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงหักเสียได้แล้วในพระโพธิมัณฑ์ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **" อรหํ "** แม้เพราะทรงหักกำจักรเสีย*

[สังสารวัฏ คือปฏิจจสมุปบาทเป็นปัจจัยกัน]

* อีกอย่างหนึ่ง สังสารวัฏมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกว่า " สังสารจักร. " ก็อวิชชาเป็นดุมของสังสารจักรนั้น เพราะเป็นมูลเหตุ, มีชรามรณะเป็นกง เพราะเป็นที่สุด, ธรรม ๑๐ อย่างที่เหลือเป็นกำ เพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุ และเพราะ

* พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ แปล *

มีชรามรณะเป็นที่สุด. บรรดาธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั้น ความไม่รู้ในอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าอวิชชา. ก็อวิชชาในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในกามภพ. อวิชชาในรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในรูปภพ. อวิชชาในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในอรูปภพ. สังขารในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ. ในรูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้. ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูปในกามภพ. ในรูปภพ ก็อย่างนั้น. ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว ในอรูปภพ. นามรูปในกามภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ ในกามภพ. นามรูป ในรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะทั้ง ๓ ในรูปภพ. นามในอรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตะอย่างเดียว ในอรูปภพ. อายตนะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ อย่าง ในกามภพ. ๓ อายตนะในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ ๓ ผัสสะในรูปภพ. ๑ อายตนะในรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ ๑ ผัสสะในอรูปภพ. ผัสสะ ๖ ในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ในกามภพ. ๓ ผัสสะในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ ๓ ผัสสะในรูปภพนั้นนั่นเอง. ผัสสะ ๑ ในอรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๑ ในอรูปภพนั้นนั่นเอง. เวทนา ๖ ในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๖ ในกามภพ. เวทนา ๓ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๓ ในรูปภพนั้นนั่นเอง. เวทนา ๑ ในอรูปภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ตัณหากาย ๑ ในอรูปภพ. ตัณหานั้น ๆ ในกามภพเป็นต้นนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้น ๆ. อุปาทานเป็นต้น ย่อมเป็น

ปัจจัยแก่ภพเป็นต้น.

คืออย่างไร. คือว่า คนบางคนในโลกนี้คิดว่า " จักบริโภคกาม " ย่อมประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย เพราะความเต็มรอบแห่งทุจริต เขาย่อมเกิดในอุบาย. กรรมเป็นเหตุเกิดในอุบายนั้นของบุคคลนั้น เป็นกรรมภพ, ความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลาย เป็นชาติ, ความแก่หง่อม เป็นชรา, ความแตกทำลาย เป็นมรณะ.

อีกคนหนึ่งคิดว่า " จักเสวยสมบัติในสวรรค์ " ประพฤติสุจริตอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะความบริบูรณ์แห่งสุจริต เขาย่อมเกิดในสวรรค์. " คำว่า " กรรมเป็นเหตุเกิดในสวรรค์นั้นของเขา เป็นกรรมภพเป็นต้น " ก็มีนัยเหมือนกันนั้น. ส่วนอีกคนหนึ่งคิดว่า " จักเสวยสมบัติในพรหมโลก " ย่อมเจริญเมตตา เจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมเกิดในพรหมโลก เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา. คำว่า " กรรมเป็นเหตุเกิดในพรหมโลกนั้นของเขา เป็นกรรมภพเป็นต้น " ก็มีนัยเหมือนกันนั้น. อีกคนหนึ่งคิดว่า " จักเสวยสมบัติในอรูปภพ " จึงเจริญสมาบัติทั้งหลายมีอากาสานัญจายตนะเป็นต้นอย่างนั้นนั่นแล เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา เขาย่อมเกิดในอรูปภพนั้น ๆ. กรรมเป็นเหตุเกิดในอรูปภพนั้นของเขา เป็นกรรมภพ, ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นอุปบัติภพ, ความเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย เป็นชาติ, ความแก่หง่อม เป็นชรา, ความแตกทำลาย เป็นมรณะแล. ในโยชนาทั้งหลาย แม้มีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล ก็นัยนี้.

[ธัมมัฏฐิติญาณ]

ปัญญาในการกำหนดปัจจัย โดยนัยที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า " อวิชชานี้ เป็นตัวเหตุ สังขารทั้งหลายเกิดมาจากเหตุ อวิชชาและสังขารแม้ทั้งสองนี้ ก็เป็นเหตุสมุปปันนธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุและเกิดจากเหตุ) " ชื่อธรรมฐิติญาณ. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย โดยนัยที่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า " อวิชชาทั้งที่เป็นอตีตัทธา (อดีตกาล) ทั้งที่เป็นอนาคตัทธา (อนาคตกาล) เป็นตัวเหตุ สังขารทั้งหลายเกิดมาจากเหตุ อวิชชาและสังขารแม้ทั้งสองนี้ ก็เป็นเหตุสมุปปันนธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุและเกิดจากเหตุ) " ชื่อธรรมฐิติญาณแล. ทุก ๆ บทผู้ศึกษาพึงให้พิสดารโดยนัยนี้.

[สังเขปและอัทธาในปฏิจจสมุปบาท]

บรรดาองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชาและสังขารเป็นสังเขปหนึ่ง. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นสังเขปหนึ่ง. ตัณหาอุปาทานและภพ เป็นสังเขปหนึ่ง. ชาติและชรามรณะเป็นสังเขปหนึ่ง. ก็ในสังเขป ๔ นั้น สังเขปต้น เป็นอตีตัทธา. สองสังเขปกลาง เป็นปัจจุปปันนัทธา ชาติและชรามรณะเป็นอนาคนตัทธา.

[วัฏฏะและสนธิ ๓ ในปฏิจจสมุปบาท]

อนึ่ง ในสังเขปต้นนั้น ตัณหาอุปทานและภพ ย่อมเป็นอันท่านถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์คืออวิชชาและสังขารนั่นแล เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ จัดเป็นกรรมวัฏในอดีต. ธรรม ๕ อย่าง มีวิญญาณ เป็นต้น จัดเป็นวิปากวัฏ ในปัจจุบัน. อวิชชาและสังขาร เป็นอันท่านถือเอาแล้ว

ด้วยศัพท์คือตัณหาอุปาทานและภพนั่นเอง เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ จัดเป็นกรรมวัฏในกาลบัดนี้. ธรรม ๕ เหล่านี้ จัดเป็นวิปากวัฏต่อไป (ในอนาคต) เพราะองค์ปฏิจจสมุปบาท มีวิญญาณ เป็นต้น ท่านแสดงไขโดยอ้างถึงชาติ ชรา มรณะ. ปฏิจจสมุปบาท มีอวิชชาเป็นต้นนั้น ว่าโดยอาการมี ๒๐ อย่าง.

อนึ่ง ในองค์ปฏิจจสมุปบาทมีสังขารเป็นต้นนี้ ระหว่างสังขารกับวิญญาณ เป็นสนธิหนึ่ง. ระหว่างเวทนากับตัณหา เป็นสนธิหนึ่ง. ระหว่างภพกับชาติ เป็นสนธิหนึ่ง ฉะนี้แล. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ ทรงเห็น ทรงทราบ ทรงแทงตลอด ปฏิจจสมุปบาทนี้ ซึ่งมีสังเขป ๔ อัทธา ๓ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ โดยอาการทุกอย่าง ด้วยประการฉะนี้. ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ (โดยสภาพตามเป็นจริง), ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า " ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อธรรมฐิติญาณ. " พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ธรรมเหล่านั้น ตามเป็นจริง ด้วยธรรมฐิติญาณนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายคลายความพอใจจะพ้นไปในธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั้น จึงได้หัก ทำลาย กำจัดเสีย ซึ่งซี่กำลังหลาย แห่งสังสารจักร มีประการดังกล่าวแล้วนี้. พระองค์ทรงพระนามว่า **" อรหํ "** แม้เพราะทรงหักกำจักรเสีย แม้ด้วยประการอย่างนี้.*

* อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมควรซึ่งจีวราทิปัจจัย และบูชาวิเศษทั้งหลาย เพราะพระองค์เป็นผู้ควรซึ่งทักษิณาอันเลิศ. เพราะ

ฉะนั้น ในเมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นแล้ว เทพและมนุษย์ผู้มเหสักข์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จึงไม่ทำการบูชาในที่อื่น. จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ทรงบูชาพระตถาคต ด้วยพวงแก้วเท่าเขาสิเนรุ. อนึ่ง เทพและมนุษย์เหล่าอื่น มีเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ทรงบูชาแล้วตามกำลัง. อนึ่ง พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละพระราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ ทรงสร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลังในสกลชมพูทวีป ทรงพระราชอุทิศพระผู้มีพระภาค แม้เสด็จปรินิพพานแล้ว. ก็จะกล่าวอะไรถึงบูชาวิเศษเหล่าอื่น. เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **" อรหํ "** แม้เพราะเป็นผู้ควรซึ่งปัจจัยเป็นต้น. อนึ่ง เหล่าคนพาลผู้ถือตัวว่าเป็นบัณฑิตพวกไร ๆ ในโลก ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวแต่ความติเตียน ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมทรงกระทำดังนั้น ในบางครั้งก็หาไม่ เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **" อรหํ "** แม้เพราะไม่มีความลับในการกระทำบาป. ก็ในพระนามนี้ มีคาถาประพันธ์มีเนื้อความดังนี้ว่า

" พระมุนีนั้น เพราะความที่พระองค์เป็นผู้ไกล
และทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสทั้งหลาย พระองค์
เป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักร เป็นผู้ควรปัจจัย
เป็นต้น ย่อมไม่ทรงทำบาปในที่ลับ เพราะ
เหตุนั้น บัณฑิต จึงถวายพระนามว่า " อรหํ. "

[อธิบายพุทธคุณบทว่า สมฺสมฺพุทฺโธ]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้

ธรรมทั้งปวงโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ตรัสรู้ชอบเองซึ่งธรรมทั้งปวง คือตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง โดยความเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมที่ควรละ โดยความเป็นธรรมที่ควรละ ตรัสรู้ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรทำให้เจริญ โดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญ. ด้วยเหตุนั้นแหละ พระองค์จึงตรัสว่า

" สิ่งที่ควรรู้ยิ่ง เราได้รู้ยิ่งแล้ว สิ่งที่ควรให้
เจริญ เราก็ให้เจริญแล้ว และสิ่งที่ควรละ
เราก็ละได้แล้ว เพราะเหตุนั้น พราหมณ์ เรา
จึงเป็นพระพุทธ*เจ้า ".*

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง แม้ด้วยการยกขึ้นทีละบทอย่างนี้ว่า " จักษะเป็นทุกขสัจ, ตัณหาในภพก่อน อันยังจักษุนั้นให้เกิด โดยความเป็นมูลเหตุแห่งจักษุนั้น เป็นสมุทัยสัจ, ความไม่เป็นไปแห่งจักษุและเหตุเกิดแห่งจักษุทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ, ข้อปฏิบัติเป็นเหตุให้รู้นิโรธ เป็นมรรคสัจ. " ใน โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมนะ ก็มีนัยเช่นนี้.

บัณฑิตพึงประกอบอายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น วิญญาณกาย ๖ มีจักษุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักษุสัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักษุสัมผัสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มี

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๔.

รูปสัญเจตนาเป็นต้น ตัณหากาย ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ ด้วยอำนาจอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๘ มีกามภพ เป็นต้น ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๓ มีเมตตาภาวนา เป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น และองค์แห่ง ปฏิจจสมุปบาท โดยปฏิโลมมีชรามรณะเป็นต้น โดยอนุโลมมีอวิชชา เป็นต้น โดยนัยนี้นั่นแล. ในชรามรณะเป็นต้นนั้น มีการประกอบ บทเดียวดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาคนั้น ตรัสรู้ คือตรัสรู้ตามสมควร ได้แก่แทงตลอด ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ด้วยการยกขึ้นทีละบท อย่างนี้ว่า " ชรามรณะ เป็นทุกขสัจ, ชาติ เป็นสมุทัยสัจ, การสลัด ออกเสีย ซึ่งชรามรณะและเหตุเกิดแห่งชรามรณะนั้น แม้ทั้งสองเป็น นิโรธสัจ ข้อปฏิบัติเป็นเหตุให้รู้นิโรธ เป็นมรรคสัจ. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า " อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง. "

[อรรถาธิบายพุทธคุณบทว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ก็เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ. ในวิชชาและจรณะนั้น วิชชา ๓ ก็ดี วิชชา ๘ ก็ดี ชื่อว่าวิชชา. วิชชา ๓ พึงทราบตามนัย ที่ตรัสไว้ในภวเภรวสูตรนั่นแล. วิชชา ๘ ในอัมพัฏฐสูตร. ก็ในวิชชา ๓

และวิชชา ๘ นั้น วิชชา ๘ พระองค์ตรัสประมวลอภิญญา ๖ กับ วิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิเข้าด้วยกัน. ธรรม ๑๕ นี้ คือ สีลสังวร ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ ชาคริยานุโยค สัทธรรม ๗ ฌาน ๔ พึงทราบว่า ชื่อว่าจรณะ. จริงอยู่ธรรม ๑๕ นี่แหละ พระองค์ตรัสเรียกว่าจรณะ เพราะเหตุที่เป็นเครื่องดำเนินคือเป็นเครื่องไปสู่ทิศ คืออมตธรรม ของพระอริยสาวก. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูก่อนมหานาม ! พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นผู้มีศีล" ดังนี้เป็นต้น[๑]. ผู้ศึกษาพึงทราบความพิสดาร. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยวิชชาเหล่านี้ และด้วยจรณะนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ" ในความถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะนั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชชา ยังความที่พระผู้มีพระภาคเป็นพระสัพพัญญูให้เต็มอยู่. ความถึงพร้อมด้วยจรณะ ยังความที่พระองค์เป็นผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาให้เต็มอยู่. พระผู้มีพระภาคนั้นทรงรู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์แก่สรรพสัตว์ ด้วยความเป็นสัพพัญญู แล้วทรงเว้นสิ่งที่มิใช่ประโยชน์เสีย ด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงชักนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เหมือนอย่างผู้ที่ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะฉะนั้นแล. เพราะเหตุนั้น เหล่าสาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี หาเป็นผู้ปฏิบัติชั่วไม่. พวกสาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น หาเป็นผู้ปฏิบัติชั่วเหมือนอย่างเหล่าสาวกของพวกบุคคลผู้มีวิชชาและจรณะ

๑. ม. ม. ๑๓/๒๖.

วิบัติ ทำตนให้เดือนร้อนเป็นต้นฉะนั้นไม่.

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า สุคโต]

* สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะภาวะที่ทรงดำเนินไปงาม เพราะภาวะที่เสด็จไปยังสถานที่ดี เพราะภาวะที่เสด็จไปโดยชอบ และเพราะภาวะที่ตรัสไว้โดยชอบ. ก็ แม้ **คมนํ** จะกล่าวว่า **คตํ** ก็ได้. และการทรงดำเนินนั้น ของพระผู้มีพระภาคงดงาม บริสุทธิ์หาโทษมิได้. ก็การทรงดำเนินนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่ทางอันประเสริฐ. ก็พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เสด็จไปได้ยังทิศอันเกษม ไม่ข้องขัดด้วยการเสด็จไปนั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะภาวะที่ทรงดำเนินไปงาน. อนึ่ง พระองค์เสด็จไปยังสถานที่ดี คือ อมตนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปยังสถานที่ดี. อนึ่ง พระองค์เสด็จไปโดยชอบ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะไม่กลับมาหาเหล่ากิเลสที่มรรคนั้น ๆ ละได้แล้ว. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า " พระองค์ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะอรรถว่าไม่กลับมา ไม่คืนมา ไม่หวนกลับมาหาเหล่ากิเลสที่โสดาปัตติมรรคละได้แล้ว ฯ ล ฯ พระองค์ทรงพระนามว่าสุคโต เพราะอรรถว่าไม่กลับมา ไม่คืนมา ไม่หวนกลับมาหาเหล่ากิเลสที่อรหัตตมรรคละได้แล้ว." อีกประการหนึ่ง พระองค์เสด็จไปโดยชอบ คือ เสด็จไปทรงกระทำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่โลกทั้งหมดอย่าง

* องค์การศึกษาแผนกบาลีแปลออกสอบในสนามหลวง ปี พ.ศ. ๒๕๐๖.

เดียว ด้วยการปฏิบัติชอบที่ทรงบำเพ็ญมาด้วยอำนาจพระบารมี ๓๐ ทัศ กำหนดจำเดิมตั้งแต่แทบพระบาทของพระพุทธทีปังกรจนถึงควงไม้โพธิ์ และไม่เสด็จเข้าไปใกล้ส่วนสุดเหล่านี้คือ 'เรื่องเที่ยง เรื่องขาดสูญ ความสุขในกาม ความทำตนให้ลำบาก' เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปโดยชอบ. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบ คือตรัสพระวาจา ที่ควร ในฐานะที่ควรเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะตรัสโดยชอบ.

ในข้อนั้นมีพระสูตรเป็นเครื่องสาธกดังต่อไปนี้ว่า " พระตถาคตทรงรู้วาจาใด ไม่จริง ไม่แท้ ไม่เป็นประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนพวกอื่น พระตถาคตย่อมไม่ตรัสพระวาจานั้น, พระตถาคตทรงรู้วาจาใด จริง แท้ แต่ไม่เป็นประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนพวกอื่น วาจาแม้นั่น พระ-ตถาคตก็ไม่ตรัส. ก็แลพระตถาคตทรงรู้วาจาใด จริง แท้ เป็นประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนพวกอื่น ในวาจานั้น พระตถาคตก็ทรงเป็นกาลัญญู (ผู้รู้กาล) เพื่อพยากรณ์วาจานั้น. พระตถาคตทรงรู้วาจาแม้ใด ไม่จริง ไม่แท้ ไม่เป็นประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนเหล่าอื่น พระตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น, พระตถาคตทรงรู้วาจาแม้ใด จริง แท้ แต่ไม่เป็นประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนเหล่าอื่น วาจาแม้นั้น พระตถาคตก็ไม่ตรัส, ก็แลพระตถาคตทรงรู้วาจาใด จริง แท้ เป็นประโยชน์ และ

วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนเหล่าอื่น ในวาจานั้น พระตถาคต ก็เป็นกาลัญญู (ผู้รู้กาล) เพื่อพยากรณ์วาจานั้น๋. " พระผู้มีพระภาค นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า สุคโต แม้เพราะตรัสพระวาจาชอบด้วยประการ ฉะนี้.

[อรรถาธิบายพุทธคุณบทว่า โลกวิทู]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า **โลกวิทู** เพราะพระองค์ทรงรู้แจ้งโลก โดยประการทุกอย่าง. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้ คือ ทรงรู้ทั่วถึง ทรงแทงตลอดโลก โดยประการทั้งปวง โดยสภาพบ้าง โดยสมุทัยบ้าง โดยนิโรธบ้าง โดยอุบายเป็นเหตุถึงนิโรธบ้าง. เหมือนอย่างที่พระองค์ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนอาวุโส ! ในที่สุดแห่งโลกใดแล ไม่เกิด ได้แก่ ไม่ตาย ไม่เคลื่อน ไม่อุบัติ เราไม่กล่าวที่สุดแห่งโลกนั้นว่า อันบุคคลพึงรู้ พึงเห็น พึงถึง ด้วยการไป (ด้วยกาย), ดูก่อนอาวุโส ! และเราไม่กล่าวว่า การยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกเลยจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้, ดูก่อนอาวุโส ! อีกอย่างหนึ่ง เราย่อมบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ที่กเลวระประมาณวาหนึ่งนี้แล ซึ่งมีสัญญา มีใจ,

" ที่สุดแห่งโลก บุคคลไม่พึงถึงได้ด้วยการไป
(ด้วยกาย) ในกาลไหน ๆ และจะไม่มีการ
พ้นจากทุกข์ได้ เพราะยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลก.
เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี

ถึงที่สุดแห่งโลก อยู่จบพรหมจรรย์ เป็น
ผู้สงบ รู้ที่สุดแห่งโลกแล้ว ย่อมไม่ปรารถนา
โลกนี้และโลกอื่น.[๑] "

[อรรถาธิบายโลก ๓]

อีกอย่างหนึ่ง โลกมี ๓ คือสังขารโลก (โลกคือสังขาร) สัตวโลก (โลกคือหมู่สัตว์) โอกาสโลก (โลกคือแผ่นดิน).

บรรดาโลกทั้ง ๓ นั้น โลกในอาคตสถานว่า " โลก ๑ คือ สรรพสัตว์ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร[๒] " ดังนี้ พึงทราบว่า เป็นสังขารโลก. โลกในอาคตสถานว่า " โลกเที่ยง " หรือว่า " โลกไม่เที่ยง[๓] " ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่า เป็นสัตวโลก. โลกในอาคตสถานว่า

" พระจันทร์และอาทิตย์ รุ่งโรจน์ ย่อมเวียน
ส่องทิศทั้งหลาย ให้สว่างไสว ตลอดที่มี
ประมาณเพียงใด, โลกมีประการตั้งพัน ก็ย่อม
สว่างไสว ตลอดที่มีประมาณเพียงนั้น, อำนาจ
ของท่าน ย่อมเป็นไปในโลกตั้งพันจักรวาล
นี้[๔] " ดังนี้

พึงทราบว่า เป็นโอกาสโลก.

[พระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงรู้แจ้งโลกแม้ทั้ง ๓ นั้น โดยประการทั้งปวง. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงรู้แจ้ง

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๖๒. ๒. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๗๙. ๓. ม. ม. ๑๒/๑๔๓. ๔. ม. ม. ๑๒/๕๙๔.

แม้สังขารโลกนี้ โดยประการทั้งปวง คือ :-

" โลก ๑ คือสรรพสัตว์ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร, โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑, โลก ๓ คือเวทนา ๓, โลก ๔ คืออาหาร ๔, โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕, โลก ๖ คืออายตนะภายใน ๖, โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗, โลก ๘ คือโลกธรรม ๘, โลก ๙ คือสัตตาวาส ๙, โลก ๑๐ คืออายตนะ ๑๐, โลก ๑๒ คืออายตนะ ๑๒, โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘.๑ "

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงทราบอาสยะ (คือฉันทะเป็นที่มานอน) อนุสัย (คือกิเลสที่ตามนอนอยู่ในสันดาน) จริต (คือความประพฤติ) อธิมุตติ (คืออัธยาศัย) ของเหล่าสัตว์แม้ทั้งปวง, (และ) ย่อมทรงทราบสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีธุลีคือกิเลสในปัญญาจักษุน้อย ผู้มีธุลีคือกิเลสในปัญญาจักษุมาก ผู้มีอินทรีย์กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการชั่ว ผู้จะพึงให้รู้ได้ง่าย ผู้จะพึงให้รู้ได้ยาก ผู้ควร (จะตรัสรู้) ผู้ไม่ควร (จะตรัสรู้) เพราะฉะนั้น แม้สัตวโลกอันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงรู้แจ้งแล้วโดยประการทั้งปวง. เหมือนอย่างว่า พระองค์ทรงรู้แจ้งสัตวโลก ฉันใด, แม้โอกาสโลก (โลกคือแผ่นดิน) ก็ทรงรู้แจ้งแล้ว ฉันนั้น. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงรู้แจ้ง คือได้ทรงทราบ ได้แก่ทรงแทงตลอดแล้ว ซึ่งโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด ด้วยพระพุทธญาณอันไม่มีที่สุด ตลอดอนันตจักรวาล อย่างนี้ คือ " จักรวาลหนึ่ง ว่าโดยส่วนยาวและ

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๗๙.

ส่วนกว้าง มีประมาณล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์, ท่านกล่าวประมาณไว้โดยรอบ,

จักรวาลมีปริมณฑลทั้งหมด สามล้านหกแสน
หนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์, แผ่นดินนี้ใน
จักรวาลนั้น บัณฑิตกล่าวไว้โดยความหนามี
ประมาณสองแสนสี่หมื่นโยชน์.

น้ำสำหรับรองแผ่นดิน ซึ่งมีประมาณสี่แสน
แปดหมื่นโยชน์นั้นนั่นแลไว้ โดยความหนา
ก็มีประมาณเท่านั้น ตั้งอยู่บนลม, ลมสำหรับ
ธารน้ำแม้นั้นไว้ พุ่งขึ้นจดท้องฟ้าสูงเก้าแสน
หกหมื่นโยชน์, ความตั้งอยู่แห่งโลกเป็นดังนี้.

ก็ในจักรวาลนี้ ที่ตั้งอยู่แล้วอย่างนี้ มี
ภูเขาสิเนรุ เยี่ยมกว่าบรรดาภูเขาทั้งหลาย หยั่ง
ลงในห้วงมหรรณพ ถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์,
สูงขึ้นไป (เบื้องบน) ก็มีประมาณเท่านั้น
เหมือนกัน.

มหาบรรพตใหญ่ทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ เขา
ยุคันธร ๑ เขาอิสินธร ๑ เขากรวิกะ ๑ เขา
สุทัสสนะ ๑ เขาเนมินธร ๑ เขาวินัตตกะ ๑
เขาอัสสกัณณะ ๑ เป็นของทิพย์ วิจิตรด้วย
รัตนะต่าง ๆ หยั่งลง (ในห้วงมหรรณพ)

และสูงขึ้นไป (เบื้องบน) ตามลำดับโดย ประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ จากประมาณแห่งสิเนรุที่ กล่าวแล้วทั้งเบื้องล่างและเบื้องบนนั้น เป็น สถานที่อยู่ของท้าวมหาราช (ทั้ง ๔) มีเทวดา และยักษ์อาศัยอยู่แล้ว ตั้งเรียงรายอยู่โดยรอบ ภูเขาสิเนรุ ด้วยอำนาจเป็นเครื่องล้อม.

หิมวันตบรรพต สูงห้าร้อยโยชน์ โดย ส่วนยาวและกว้างสามพันโยชน์ ประดับด้วย ยอดแปดหมื่นสี่พันยอด.

ชมพูทวีปท่านประกาศแล้ว ด้วยอานุภาพ แห่งต้นชมพูใด, ต้นชมพูที่ชื่อว่า นคะ นั้น วัดโดยรอบลำต้นประมาณ ๑๕ โยชน์[๑] ความ ยาวของลำต้นและกิ่งประมาณ ๕๐ โยชน์ ความกว้างโดยรอบประมาณ ๑๐๐ โยชน์ และ สูงขึ้นไป (เบื้องบน) ก็มีประมาณเท่านั้น นั่นแล.

จักรวาลบรรพต หยั่งลงในห้วงมหรรณพ สองหมื่นแปดพันโยชน์ สูงขึ้นไป (เบื้องบน ก็มีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน, จักรวาลบรรพต นี้ตั้งล้อมรอบโลกธาตุทั้งหมดนั้นอยู่.

๑. ฎีกาสารัตถทีปนี แก้เป็น ปญฺณรสโยชนปฺปมาณกฺขนฺธปริกฺเขปา ๑/๔๐๑.

[ขนาดพระจันทร์เป็นต้นประมาณ ๔๙ โยชน์]

ในโลกธาตุนั้น ดวงจันทร์ (วัดโดยตรงโดยส่วนยาวส่วนกว้างและส่วนสูง) ๔๙ โยชน์, ดวงอาทิตย์ประมาณ ๕๐ โยชน์, ภพดาวดึงส์ประมาณหมื่นโยชน์, ภพอสูร อวีจิมหานรก และชมพูทวีปก็มีประมาณเท่านั้น, อมรโคยานทวีป ประมาณ ๗ พันโยชน์, ปุพพวิเทหทวีปก็มีประมาณเท่านั้น, อุตรกุรุทวีป ประมาณ ๘ พันโยชน์, ก็แล ทวีปใหญ่ ๆ ในโลกธาตุนี้ แต่ละทวีป ๆ มีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวาร ทวีปละห้าร้อย ๆ , จักรวาลหนึ่งแม้ทั้งหมดนั้น ชื่อว่าโลกธาตุหนึ่ง, ในระหว่างแห่งจักรวาลนั้น เป็นโลกันตริกนรก. " แม้โอกาสโลก, (โลกคือแผ่นดิน) อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงรู้แจ้งแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยประการอย่างนี้. พระผู้มีพระภาคนั้นทรงพระนามว่า **โลกวิทู** เพราะความที่พระองค์ทรงรู้แจ้งโลก โดยประการทั้วปวง แม้ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้.

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า อนุตฺตโร]

บทว่า **อนุตฺตโร** ความว่า บุคคลผู้ยิ่งกว่า ชื่อว่าย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั่น เพราะไม่มีใคร ๆ ที่จะดีวิเศษกว่าพระองค์โดยคุณของตน เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **" อนุตฺตโร "** (ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า). จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั่น ย่อมครอบงำโลกทั้งหมด ด้วยพระคุณคือศีลบ้าง ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะบ้าง. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั่น

ไม่มีผู้เสมอ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ หาผู้เปรียบมิได้ ไม่มีผู้เปรียบเทียบ หาบุคคลผู้ทัดเทียมมิได้ ด้วยพระคุณคือศีลบ้าง ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ มิวุตติญาณทัสสนะบ้าง. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เรายังไม่เล็งเห็นสมณะหรือพราหมณ์คนอื่นเลย ผู้จะสมบูรณ์ด้วยศีลยิ่งกว่าเรา ในโลกกับทั้งเทวดา มาร พรหม และในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์และเทวดามนุษย์[๑]. " ควรทราบความพิสดาร (แห่งพระสูตรนั้น). พระสูตรทั้งหลายมีอัคคัปปสาทสูตรเป็นต้น และคาถามีอาทิว่า " อาจารย์ของเราไม่มี[๒] " ดังนี้ ก็ควรให้พิสดารตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น.

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า ปุริสทมฺมสารถิ]

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังบุรุษผู้พอจะฝึกได้ให้แล่นไป. มีอธิบายไว้ว่า " ย่อมฝึก คือแนะนำ. " สัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ก็ดี มนุษย์ผู้ชายก็ดี อมนุษย์ผู้ชายก็ดี ผู้ที่ยังมิได้ฝึก ควรเพื่อจะฝึกได้ ชื่อว่า **ปุริสทัมมา** ในคำว่า **" ปุริสทมฺมสารถิ "** นั้น. จริงอย่างนั้น แม้สัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ มีอาทิอย่างนี้ คือ อปลาละนาคราช จุโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อาลวาฬนาคราช (และ) ช้างชื่อธนบาลก์ อันพระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว คือทรงทำให้สิ้นพยศแล้ว ให้ตั้งอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลาย. แม้มนุษย์ผู้ชายมีสัจจกนิครณฐบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทัณฑพราหมณ์ และกูฏ-

๑. สํ. ศส. ๑๕/๒๐๔. ๒. ม. มู. ๑๒/๓๒๙.

ทันตพราหมณ์เป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกแล้ว. แม้อมนุษย์ผู้ชาย มีอาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ และท้าวสักกเทวราชเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกแล้ว คือทรงแนะนำแล้ว ด้วยอุบายเครื่องแนะนำอย่างวิจิตร. ก็แลในอรรถนี้ควรยังพระสูตรนี้ให้พิสดารดังนี้ " ดูก่อนนายเกสี ! เราย่อมฝึกบุรุษผู้พอจะฝึกได้ ด้วยอุบายละเอียดบ้าง หยาบบ้าง ทั้งละเอียดทั้งหยาบบ้าง[๑]. "

อีกอย่างหนึ่ง สองบทว่า **" อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ "** นี้รวมเป็นอรรถบทเดียวกันก็ได้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังบุรุษผู้ควรจะฝึกได้ให้แล่นไป เปมือนอย่างพระพุทธเจ้าทั้งหลายประทับนั่งอยู่โดยบัลลังก์เดียวเท่านั้น ทรงแล่นไปได้ไม่ติดขัดตลอดทิศทั้ง ๘ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า บัณฑิตจึงเรียกว่า **" อนุตฺตโร ปริสทมฺมสารถิ "** (เป็นสารถีผู้ฝึกบุรุษที่พอจะฝึกได้ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า). ก็แลในอรรถนี้ ควรยังพระสูตรนี้ให้พิสดารดังนี้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ช้างตัวควรฝึกได้ อันนายควาญช้างไสไปแล้ว ย่อมวิ่งไปสู่ทิศเดียวเท่านั้น[๒]. "

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า สตฺถา]

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า **สัตถา** (เป็นพระศาสดา) เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทรงสั่งสอน (สรรพสัตว์) ด้วยประโยชน์ปัจจุบัน ด้วยประโยชน์ภายหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร. อีกอย่างหนึ่ง ก็ในบทว่า **" สตฺถา "** นี้ พึงทราบใจ

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๕๑. ๒. ม. อุ. ๑๔/๔๐๗.

ความนิเทศนัยมีอาทิดังนี้ว่า คำว่า **" สตฺถา "** ได้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นดุจนายพวก. เหมือนอย่างว่า นายพวก ย่อมพาพวกให้เวียนข้ามทางกันดาร คือให้เวียนข้ามทางกันดารเพราะโจร กันดารเพราะสัตว์ร้าย กันดารเพราะข้าวแพง กันดารเพราะไม่มีน้ำ คือย่อมให้ข้ามพ้น ให้ข้ามไป ให้ข้ามถึง ได้แก่ให้บรรบุถึงถิ่นที่เกษม ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทรงเป็นพระศาสดา คือทรงเป็นดุจนายพวก ทำเหล่าสัตว์ให้เวียนข้ามทางกันดาร ได้แก่ให้เวียนข้ามทางกันดารคือชาติ[๑] เป็นต้น. "

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า เทวมนุสฺสานํ]

บทว่า **" เทวมนุสฺสานํ "** แปลว่า ของเทวดาทั้งหลายด้วย ของมนุษย์ทั้งหลายด้วย. คำว่า **" เทวมนุสฺสานํ "** นั่น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ด้วยอำนาจกำหนดสัตว์ชั้นสูง และด้วยอำนาจการกำหนดภัพพบุคคล (บุคคลผู้ควรตรัสรู้มรรคผล).

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าทรงเป็นพระศาสดา แม้ของพวกสัตว์ดิรัจฉาน เพราะทรงประทานอนุสาสนีให้เหมือนกัน. จริงอยู่ สัตว์ดิรัจฉานแม้เหล่านั้น บรรลุอุปนิสัยสมบัติ ก็เพราะได้ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผล ในภพที่ ๒ หรือที่ ๓ เพราะอุปนิสัยสมบัตินั้นนั่นแล. ก็ในความเป็นพระศาสดาของพวกสัตว์ดิรัจฉานนี้ มีมัณฑูกเทวบุตรเป็นต้น เป็นอุทาหรณ์.

๑. ขุ. จู. ๓๐/๓๑๓.

[เรื่องกบฟังธรรมของพระพุทธเจ้าได้เป็นเทพบุตร]

ได้ยินว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงธรรมแก่ชนชาวนครจำปา อยู่ที่ริมฝั่งสระโบกขรณี ชื่อคัคครา ยังมีกบตัวหนึ่งได้ถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้า (ซึ่งกำลังทรงแสดงธรรมอยู่). (ขระนั้น) มีคนเลี้ยงโคคนหนึ่ง เมื่อจะยืนยันไม้เท้าได้ (ยืน) กดลงที่ศีรษะกบนั้น. กบตัวนั้นก็ตายในทันใดนั้นนั่นเอง แล้วเกิดในวิมานทองประมาณ ๑๒ โยชน์ ในภพดาวดึงส์ เหมือนนอนหลับแล้วตื่นขึ้นฉะนั้น.

ในภพดาวดึงส์นั้น มัณฑูกเทพบุตร เห็นตนเองอันหมู่นางฟ้าแวดล้อมแล้ว ใคร่ครวญอยู่ว่า " เว้ย ชื่อแม้เรา มาเกิดในที่นี้ ได้กระทำกรรมอะไรหนอแล ? " ก็มิได้เห็นกรรมอะไร ๆ อย่างอื่น นอกจากการถือเอานิมิตในพระสุรเสียง ของพระผู้มีพระภาคเจ้า (เท่านั้น). มัณฑูกเทวบุตร จึงมาพร้อมทั้งวิมานในทันใดนั้นนั่นเอง แล้วถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยเศียรเกล้า. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทั้งที่ทรงทราบอยู่แล (แต่) ตรัสถามว่า

" ใครชั่งรุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ (และ) ยศ มี
พรรณงดงามยิ่งนัก ยังทิศทั้งปวงให้สว่างอยู่
กำลังไหว้เท้าของเรา ? "

มัณฑูกเทวบุตร กราบทูลว่า

" ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ในชาติปางก่อน
ข้าพระองค์ได้เป็นกบอยู่ในน้ำ มีน้ำเป็นที่

เที่ยวไป, เมื่อข้าพระองค์กำลังฟังธรรมของ

พระองค์อยู่ คนเลี้ยงโค ได้ฆ่าข้าพระองค์

แล้ว.[๑] "

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่มัณฑูกเทวบุตรนั้นแล้ว. สัตว์จำนวนแปดหมื่นสี่พัน ได้บรรลุธรรม. ฝ่ายเทพบุตรก็ดำรงอยู่ในพระโสดาปัตติผล ได้ทำการแย้มแล้วก็หลีกไปแล.

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า พุทฺโธ]

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** ด้วยอำนาจพระญาณอันเกิดในที่สุดแห่งวิโมกข์ เพราะขึ้นชื่อว่า เญยยธรรมอะไร ๆ ที่มีอยู่ทั้งหมด อันพระองค์ตรัสรู้แล้ว. อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระองค์ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงยังสัตว์เหล่าอื่นให้ตรัสรู้บ้าง, ฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะเหตุมีลอาทิอย่างนี้บ้าง. เพื่อจะให้ทราบเนื้อความแม้นี้แจ่มแจ้ง บัณฑิตควรขยายนิเทศนัย หรือปฏิสัมภิทานัยแม้ทั้งหมดที่เป็นไปแล้ว ให้พิสดารอย่างนี้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงยังประชาสัตว์ให้ตรัสรู้[๒] " ดังนี้.

[อรรถาธิบายพระพุทธคุณบทว่า ภควา]

* ก็คำว่า **ภควา** นี้เป็นคำร้องเรียกพระองค์ ด้วยความเป็นผู้

๑. ขุ. นิทาน. ๒๖/๘๙-๙๐. ๒. ขุ. จู. ๓๐/๒๖๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๖๑. *องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๘๗-๒๔๘๘.

วิเศษด้วยพระคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ และเป็นผู้ควรเคารพโดยฐานครู. ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า

" คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐสุด คำว่า ภควา
เป็นคำสูงสุด เพราะเหตุที่พระองค์ควรแก่ความ
เคารพโดยฐานครู บัณฑิตจึงเรียกว่า ภควา. "

[ชื่อมี ๔ อย่าง]

จริงอยู่นามมี ๔ อย่าง คือ อาวัตถิกนาม ลิงคิกนาม เนมิตตกนาม อธิจจสมุปปันนนาม. มีคำอธิบายว่า " นามที่ตั้งตามความปรารถนาตามโวหารของโลก ชื่อว่า อธิจจสมุปปันนนาม. " ในนาม ๔ อย่างนั้น คำมีอาทิอย่างนี้คือ ลูกโค โคหนุ่ม โคกำลัง เป็นอาวัตถิกนาม (นามที่บัญญัติอาศัยความกำหนด). คำมีอาทิอย่างนี้ คือ มีไม้เท้า มีร่ม มีหงอน มีงวง เป็นลิงคิกนาม (นามที่เรียกตามเหตุหรือลักษณะ). คำมีอาทิอย่างนี้คือ มีวิชชา ๓ มีอภิญญา ๖ เป็นเนมิตตกนาม (นามที่เกิดขึ้นโดยคุณนิมิต). คำมีอาทิอย่างนี้คือ เจริญศรี เจริญทรัพย์ ซึ่งเป็นไปไม่คำนึงถึงเนื้อความของคำ เป็นอธิจจสมุปปันนนาม (นามที่ตั้งตามใจชอบ): ก็แต่ว่า พระนามว่า **ภควา** นี้ เป็นเนมิตตกนาม พระนางมหามายาก็มิได้ทรงขนาน พระเจ้าสุทโธทนมหาราชก็มิได้ทรงขนาน พระญาติแปดหมื่นก็มิได้ทรงขนาน เทวดาวิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็นต้นก็มิได้ทรงขนาน. จริงอยู่ คำนี้ พระธรรมเสนาบดีกล่าวแล้วว่า " พระนามว่า **ภควา** นี้ เกิดในที่สุดแห่งความพ้นพิเศษ เป็นบัญญัติที่แจ่มใสแก่พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า

ทั้งหลาย พร้อมกับได้เฉพาะซึ่งพระสัพพัญญุตญาณที่โคนพระโพธิ-
พฤกษ์[๑]* "

ก็เพื่อจะประกาศพระคุณที่เกิดจากคุณเนมิตตกนามนี้นั้น พระ
สังคีติกาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวคาถานี้ไว้ว่า

" พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ทรงมีพระ
อิสริยยศ ทรงเสพ (อริยคุณ) มีส่วน (แห่ง
จตุปัจจัย) ทรงจำแนก (ธรรมรัตน์) เพราะ
เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น
บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา, พระผู้มี
พระภาคเจ้า พระองค์ใด ได้ทรงทำการหัก
กิเลส, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา,
พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ใด ทรงเป็นครู
เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา, พระผู้มี
พระภาคเจ้าพระองค์ใด เป็นผู้มีโชค เพราะ
เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น
บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา, พระผู้มี
พระภาคเจ้า พระองค์ใด มีพระองค์อบรมดี
แล้ว ด้วยญายธรรมเป็นอันมาก เสด็จถึงที่สุด

๑. ขุ. จู. ๓๐/๑๑.

แห่งภพ, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา. "

อนึ่ง ในพระคาถานี้ บัณฑิตพึงเห็นใจความแห่งบทเหล่านั้น ๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในนิเทศนั้นแล. ส่วนนัยอื่นอีก มีดังนี้คือ :-

" พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด เป็นผู้มีโชค
(คือมีส่วนแห่งบารมีธรรม) ทรงหักกิเลส ทรง
ประกอบด้วยภัคคธรรม ทรงจำแนก ทรงเสพ
และทรงคลายการไปในภพทั้งหลายเสียแล้ว,
เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์
นั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามว่า ภควา. "

พึงทราบวินัจฉัยในพระคาถานั้นต่อไป, ผู้ศึกษาพึงทราบอรรถรูปว่า " เพราะภาคยธรรม (คือกุศล) อันถึงซึ่งฝั่งแห่งพระบารมี มีทานและศีลเป็นต้น อันยังสุขทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระให้บังเกิดมีแด่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ; ฉะนั้น ในเมื่อควรจะเฉลิมพระนามว่า **' ภาคยวา '** แต่ท่านถือเอาลักษณะแห่งนิรุตติว่า ' ลงตัวอักษรใหม่ แปลงตัวอักษร ' เป็นต้น หรือถือเอาลักษณะคือรวมเข้าในชุดศัพท์มี ปิโสทรศัพท์เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพท์ จึงเฉลิมพระนามว่า **" ภควา. "** ดังนี้.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหักกิเลสได้ตั้งแสนอย่าง]

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงหักกิเลสเครื่องเร่าร้อนกระวนกระวายทุกอย่าง ตั้งแสนอย่าง มีประเภทคือ

โลภะ โทสะ โมหะ วิปรีตมนสิการ อหิริกะ อโนตตัปปะ โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ ตัณหา อวิชชา, อกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓ มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจะ ๓, วิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คัณฐะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ฺ ตัณหุปาทาน ๔, เจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นีวรณ์ ๕ อภินันทนะ ๕, วิวาทมูล ๖ ตัณหากาย ๖, อนุสัย ๗, มิจฉัตตะ ๘, ตัณหามูลกะ ๙, อกุศลกรรมบถ ๑๐, ทิฏฐิ ๖๒, และตัณหาวิปริต ๑๐๘, หรือโดยย่อได้ทรงหักมาร ๕ คือ กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวบุตรมาร, ฉะนั้น ในเมื่อควรจะเฉลิมพระนามว่า " **ภัคควา** " แต่ท่านเฉลิมพระนามว่า " **ภควา** " เพราะพระองค์ทรงหักอันตรายเหล่านั้นได้แล้ว.

* อนึ่ง ในตอนนี้ท่านกล่าวไว้ว่า

" พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงหักราคะ
ได้แล้ว ทรงหักโทสะได้แล้ว ทรงหักโมหะ
ได้แล้ว หาอาสวะมิได้, ธรรมอันเป็นบาป
ทั้งหลาย พระองค์ก็ทรงหักเสียแล้ว, เพราะเหตุ
นั้น จึงเฉลิมพระนามว่า " ภควา. "

ก็ความถึงพร้อมด้วยรูปกาย ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงบุญลักษณะนับร้อย ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้ว ด้วยความที่

พระองค์ทรงมีพระกายสมส่วน. ความถึงพร้อมด้วยพระธรรมกาย ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยความที่พระองค์ทรงหักโทสะได้แล้ว. ความที่พระองค์ทรงเป็นผู้อันหมู่นักวิจารณ์ฝ่ายโลกีย์นับถือมาก ความที่พระองค์เป็นผู้อันคฤหัสถ์และบรรพชิตพึงเข้าเฝ้า ความที่พระองค์ทรงเป็นผู้สามารถในการบำบัดทุกข์กายและจิต ของคฤหัสถ์และบรรพชิตเหล่านั้นผู้เข้าเฝ้าแล้ว ความที่พระองค์ทรงมีพระอุปการะด้วยอามิสทานและธรรมทาน และความที่พระองค์ทรงสามารถ ในการชักชวนด้วยความสุขทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระ ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วเช่นเดียวกัน.

อนึ่ง เพราะ **ภคะ** ศัพท์ ย่อมเป็นไปในธรรม ๖ ประการ คือ ความเป็นใหญ่ ธรรม ยศ สิริ กามะ และความเพียร ในโลก. ก็แลความเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น ยอดเยี่ยม หรือความเป็นใหญ่ที่สมมติกันทางโลกียะ มีการทำกายให้เล็กละเอียดและทำกายให้ลอยไปได้ (มีการหายตัวและการล่องหน) เป็นต้น ก็ทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง. พระโลกุตรธรรม ก็เช่นเดียวกัน คือทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง. พระยศอันแผ่คลุมโลกสาม ซึ่งทรงบรรลุด้วยพระคุณตามที่เป็นจริงบริสุทธิ์ยิ่งนัก. พระสิริแห่งพระอังคาพยพน้อยใหญ่ทุกส่วน บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง สามารถยังความเลื่อมใสแห่งดวงตาและดวงใจของชนผู้ขวนขวายในการดูพระรูปกายให้บังเกิด. กามะที่ชนทั้งหลายหมายรู้กันว่า ความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่ปรารถนา (ก็มีอยู่) เพราะ

ความที่แห่งความปรารถนาที่พระองค์ทรงตั้งไว้ เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พระองค์ หรือเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่นนั้น ๆ สำเร็จแล้วอย่างนั้นทีเดียว หรือว่าความเพียร กล่าวคือความพยายามโดยชอบ อันเป็นเหตุแห่งความบังเกิดขึ้นของความเป็นครูแห่งโลกทั้งปวง ก็ทรงมีอยู่ เหตุนั้น แม้เพราะพระองค์ทรงประกอบแล้วด้วยภคธรรมเหล่านี้ ก็เฉลิมพระนามได้ว่า **" ภควา "** ด้วยอรรถนี้ว่า " ภคธรรมทั้งหลายของพระองค์มีอยู่ " ดังนี้. *

อนึ่ง เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้จำแนก มีอธิบายว่า " ทรงแจก คือ เปิดเผย แสดงซึ่งธรรมทั้งปวง โดยประเภทมีกุศลเป็นต้น หรือซึ่งธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยประเภทมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปปบาทเป็นต้น หรือซึ่งอริยสัจ คือ ทุกข์ ด้วยอรรถว่าเป็นสิ่งบีบคั้น เป็นสิ่งถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งแผดเผา และเป็นสิ่งแปรผัน, ซึ่งสมุทัย ด้วยอรรถว่าหอบทุกข์มาให้เป็นต้นเค้า เป็นเครื่องพัวพัน และเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยว, ซึ่งนิโรธ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องสลัดออก เป็นสภาพสงัด ไม่ถูกปรุงแต่ง และเป็นอมตะ ซึ่งมรรค ด้วยอรรถว่าเป็นธรรมนำออกจากทุกข์ เป็นเหตุ เป็นเครื่องชี้ และเป็นความเป็นใหญ่, ฉะนั้น ในเมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **" วิภัตตวา "** ก็เฉลิมพระนามได้ว่า **" ภควา. "**

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงคบ คือทรงเสพ หมายความว่า ได้ทรงทำให้มาก ซึ่งทิพพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร ซึ่งกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์

อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และซึ่งอุตริมนุสธรรมเหล่าอื่น ทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระ, ฉะนั้น ในเมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **" ภัตตวา "** ก็เฉลิมพระนามได้ว่า **" ภควา. "**

อนึ่ง เพราะความไป กล่าวคือตัณหาในภพทั้ง ๓ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงคายเสียแล้ว, ฉะนั้น ในเมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **" ภเวสุ วนฺตคมโน "** (ผู้มีความไปในภพทั้งหลายอันคายแล้ว) แต่ถวายพระนามว่า **" ภควา "** เพราะถือเอา ภ อักษรแต่ ภว ศัพท์ ค อักษรแต่คมนศัพท์ และ ว อักษรแต่ วันต ศัพท์ ทำให้เป็นทีฆะ เปรียบเหมือนถ้อยคำในทางโลก เมื่อควรจะกล่าวว่า **" เมหนสฺส ขสิส มาลา "** (ระเบียบแห่งโอกาสอันลับ) เขากล่าวว่า **" เมขลา "** ฉะนั้น.

[อรรถาธิบาย สเทวกะ ศัพท์ เป็นต้น]

หลายบทว่า **โส อิมํ โลกํ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงทำโลกนี้ ให้แจ้งชัดด้วยปัญญาอันยิ่งเอง. บัดนี้จะชี้แจงคำที่ควรกล่าวต่อไป :-

บทว่า **สเทวกํ** คือพร้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย ชื่อ **สเทวกะ** (พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงทำโลกนี้) พร้อมด้วยมาร ที่ชื่อว่า **สมารกะ** พร้อมด้วยพรหม ที่ชื่อว่า **สพรหมกะ** พร้อมด้วยสมณะและพราหมณ์ ที่ชื่อว่า **สัสสมณพราหมณี** (ให้แจ้งชัด) ด้วยอาการอย่างนี้. ที่ชื่อว่า **ปชา** เพราะความเป็นผู้เกิดจากกรรมกิเลสของตน. ซึ่งหมู่สัตว์นั้น พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่า

สเทวมนุสสะ.

บรรดาคำว่า **สเทวกะ** เป็นต้น พึงทราบการถือเอาเทวดาชั้นกามาวจร ๕ ชั้น ด้วยคำว่า **สเทวกะ** (พร้อมด้วยเทวดา). พึงทราบการถือเอาเทวดาชั้นกามาวจรชั้นที่ ๖ ด้วยคำว่า **สมารกะ.** พึงทราบการถือเอาพรหมมีพรหมชั้นพรหมกายิกาเป็นต้น ด้วยคำว่า สพรหมกะ. พึงทราบการถือเอาสมณะและพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกศัตรูต่อพระศาสนา และการถือเอาสมณะและพราหมณ์ผู้มีบาปอันสงบแล้ว และผู้มีบาปอันลอยแล้ว ด้วยคำว่า **สสัสมณพราหมณี.** พึงทราบการถือเอาสัตว-โลก ด้วยคำว่า **ปชา.** พึงทราบการถือเอาสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือ ด้วยคำว่า **สเทวมนุสสะ.**

บรรดาบททั้ง ๕ นี้ ดังพรรณนามานี้ โอกาสโลก พึงทราบว่าท่านถือเอาแล้วด้วยบททั้ง ๓ (คือ สเทวกะ ๑ สมารกะ ๑ สพรหมกะ ๑) สัตวโลก พึงทราบว่า ท่านถือเอาแล้วด้วยบททั้ง ๒ (คือสัสสมณ-พราหมณี และสเทวมนุสสะ) ด้วยอำนาจแห่งหมู่สัตว์.

อีกนัยหนึ่ง อรูปาวจรโลก ท่านถือเอาแล้วด้วย สเทวกศัพท์. กามาวจรเทวโลก ๖ ชั้น ท่านถือเอาแล้วด้วย สมารกศัพท์. พรหม-โลกที่มีรูป ท่านถือเอาแล้วด้วย สพรหมกศัพท์, มนุษย์โลกกับเหล่าสมมติเทพหรือสัตวโลกที่เหลือ ท่านถือเอาแล้วด้วยศัพท์มีสัสสมณพราหมณี เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งบริษัท ๔.

อีกอย่างหนึ่ง ในคำทั้งหลาย มีคำว่า สเทวกะ เป็นต้นนี้ พระกิตติศัพท์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ประกาศความที่แห่งโลก

แม้ทั้งปวง อันพระองค์ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ ด้วยคำว่า **สเทวกะ** ฟุ้งขจรไปแล้ว. เพราะเหตุนั้นชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า " มารชื่อ วสวัดดี ผู้มีอานุภาพมาก เป็นใหญ่กว่าเทวดาชั้นฉกามาวจร, แม้มารนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงทำให้แจ้งได้อย่างไร ? " พระกิตติศัพท์ฟุ้งขจรไปทำลายความสงสัยของชนเหล่านั้น ด้วยคำว่า **สมารกํ** (พร้อมด้วยมาร).

อนึ่ง ชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า " พรหมผู้มีอานุภาพมากย่อมส่องแสงสว่างไปในหนึ่งพันจักรวาลด้วยองคุลีหนึ่ง ในสองพันจักรวาล ด้วยสององคุลี. ฯ ล ฯ ย่อมสองแสงสว่างไปในหมื่นจักรวาลด้วยสิบองคุลี และได้เสวยสุขอันเกิดจากฌานสมาบัติอย่างเยี่ยมอยู่, แม้พรหมนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำให้แจ้งได้อย่างไร ? " พระกิตติศัพท์ฟุ้งขจรไปทำลายความสงสัยของชนเหล่านั้น ด้วยคำว่า **สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ** (ซึ่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์).

พระกิตติศัพท์ (ของพระผู้มีพระภาคเจ้า) ครั้นประกาศความที่ฐานะอย่างอุกฤษฏ์ทั้งหลาย อันพระองค์ทรงทำให้แจ้งแล้วอย่างนั้นในลำดับนั้น เมื่อจะประกาศความที่สัตวโลกซึ่งยังเหลือ อันพระองค์ทรงกระทำให้แจ้งแล้วด้วยอำนาจการกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ จนกระทั่งถึงสมมติเทพและพวกมนุษย์ที่ยังเหลือ ฟุ้งขจรไปแล้ว ด้วยคำว่า **สเทวมนุสฺสํ** (พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์). ในบททั้งหลายมีบทว่า **สเทวกํ** เป็นต้นนี้ มีลำดับอนุสนธิเท่านี้.

[อรรถาธิบาย สยํ ศัพท์เป็นต้น]

อนึ่ง ในคำว่า **" สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ "** นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :-

บทว่า **สยํ** แปลว่า ด้วยพระองค์เอง, **สยํ** ศัพท์นี้ เป็นศัพท์มีใจความที่คนอื่นจะพึงนำไปหามิได้. บทว่า **อภิญฺญา** ความว่า ทรงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง คือด้วยพระญาณอันยิ่ง. บทว่า **สจฺฉิกตฺวา** คือทรงทำให้ประจักษ์. ด้วยบทว่า **สจฺฉิกตฺวา** นั่น เป็นอันท่านทำการห้ามกิจมีการอนุมานเป็นต้นเสีย. บทว่า **ปเวเทติ** ความว่า คือทรงยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้ คือให้รู้ ได้แก่ ทรงประกาศให้รู้.

[พระธรรมงามในเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด]

ข้อว่า **โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ ฯ เป ฯ ปริโยสานกลฺยาณํ** มีอธิบายว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ต้องสละสุขอันเกิดแต่วิเวกอย่างยอดเยี่ยมแล้ว ทรงแสดงธรรมอยู่ ก็เพราะทรงอาศัยความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย. ก็แลพระองค์เมื่อทรงแสดงธรรมนั้นจะน้อยหรือมากก็ตาม ทรงแสดงครบถ้วนทั้ง ๓ ประการ มีความงามในเบื้องต้นเป็นอาทิเท่านั้น. " คืออย่างไร ? คืออย่างนี้ ความพิสดารว่า แม้พระคาถาเดียว ก็มีความงามในเบื้องต้น ด้วยบาททีแรก มีความงามในท่ามกลาง ด้วยบาทที่สองและที่สาม มีความงามในที่สุด ด้วยบาทที่สุด เพราะพระธรรมมีความงามรอบด้าน. พระสูตรมีอนุสนธิเดียว มีความงามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน, มีความงามในที่สุดด้วยคำนิคม, มีความงามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ. พระสูตรที่มีอนุสนธิ

ต่าง ๆ มีความงามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก, มีความงามในที่สุด ด้วยอนุสนธิในที่สุด, มีความงามในท่ามกลาง ด้วยอนุสนธิที่เหลือ ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องตน ด้วยศีลอันเป็นอรรถ ของตนบ้าง, มีความงามในท่ามกลาง ด้วยสมถะวิปัสสนา มรรคและ ผลบ้าง, มีความงามในที่สุด ด้วยพระนิพพานบ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง มีความงามในเบื้องต้น ด้วยศีลและสมาธิ, มี ความงามในท่ามกลาง ด้วยวิปัสสนาและมรรค, มีความงามในที่สุด ด้วยผลและพระนิพพาน.

* อีกอย่างหนึ่ง มีความงามในเบื้องต้น ด้วยความตรัสรู้ดีของ พระพุทธเจ้า มีความงามในท่ามกลาง ด้วยความเป็นธรรมดีแห่ง พระธรรม มีความงามในที่สุด ด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์

อีกอย่างหนึ่ง มีความงามในเบื้องต้น ด้วยพระอภิสัมโพธิญาณ อันผู้สดับศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติโดยความเป็นเช่นนั้นจะพึงบรรลุ มีความงามในท่ามกลาง ด้วยปัจเจกโพธิญาณ มีความงามในที่สุด ด้วยสาวกโพธิญาณ. อนึ่ง ศาสนธรรมนั้น เมื่อสาธุชนสดับอยู่ ย่อม นำมาแต่ความงามฝ่ายเดียวแม้ด้วยการสดับ เพราะจะข่มนิวรณธรรม ไว้ได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความงามในเบื้องต้น เมื่อสาธุชน ปฏิบัติอยู่ ก็ย่อมนำมาแต่ความงามฝ่ายเดียว แม้ด้วยการปฏิบัติ เพราะจะนำมาแต่ความสุขอันเกิดแต่สมถะและวิปัสสนา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความงามในท่ามกลาง. และเมื่อสาธุชนปฏิบัติแล้ว โดย

* องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๐๑ *

ประการนั้น ก็ย่อมนำมาแต่ความงามเช่นเดียวกัน แม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพราะจะนำความเป็นผู้คงที่มาให้ ในเมื่อได้สำเร็จผลแห่งการปฏิบัติแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความงามในที่สุด.

อนึ่ง มีความงามในเบื้องต้น ด้วยความบริสุทธิ์แห่งแดนเกิด เพราะศาสนธรรมมีที่พึ่งเป็นแดนเกิด มีความงามในท่ามกลางด้วยความบริสุทธิ์แห่งอรรถ มีความงามในที่สุดด้วยความบริสุทธิ์แห่งกิจ. เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เมื่อทรงแสดงธรรมจะน้อยหรือมากก็ตาม พึงทราบ " ทรงแสดงครบถ้วนทั้ง ๓ ประการ มีความงามในเบื้องต้นเป็นอาทิ. "

[อรรถาธิบายศัพท์ว่า สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ]

ก็ในคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **" สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ "** ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :-

เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เมื่อทรงแสดงพระธรรมนี้ ชื่อว่าทรงประกาศ คือทรงแสดงศาสนาพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์ด้วยนัยต่าง ๆ . ก็ศาสนาพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถ, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะตามสมควร. ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะประกอบพร้อมด้วยอรรถบทที่แสดง ประกาศ เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้นและบัญญัติ, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยอักษร บท พยัญชนะ อาการ นิรุตติ และนิเทศ, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะความที่ศาสนพรหมจรรย์เป็นต้นนั้น ลึก

โดยอรรถ และลึกโดยปฏิเวธ, ชื่อว่า พรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะความที่ศาสนพรหมจรรย์นั้น ลึกโดยธรรม และลึกโดยเทศนา, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะความเป็นวิสัย (คืออารมณ์) แห่งอัตถ-ปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะความเป็นวิสัย (คืออารมณ์) แห่งธัมมปฏิสัมภิทาและนิรุตติ-ปฏิสัมภิทา. *

พรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะเหตุว่า เป็นที่เลื่อมใสแห่งชนผู้เป็นนักปราชญ์ เพราะเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงรู้, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเหตุว่า เป็นที่เลื่อมใสแห่งโลกียชน เพราะเป็นสิ่งควรเชื่อ, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะมีความอธิบายลึก, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะมีบทตื้น, ชื่อว่าบริสุทธิ์สิ้นเชิง เพราะมีความบริบูรณ์เต็มที่ เหตุไม่มีสิ่งที่จะต้องเพิ่มเข้า, ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะเป็นของหาโทษมิได้ เหตุไม่มีสิ่งที่จะต้องนำออก, ชื่อว่าพรหมจรรย์ เพราะอันบุคคลผู้เป็นใหญ่ คือผู้ประเสริฐพึงปฏิบัติ เหตุที่พรหมจรรย์นั้นอันท่านกำหนดด้วยไตรสิกขา และเพราะเป็นจริยาของท่านเหล่านั้น, ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมด้วยอรรถ พร้อมด้วยพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง. "

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมมีเหตุและเรื่องที่เกิดขึ้น ชื่อว่าทรงแสดง (ธรรมนั้น) มีความงามในเบื้องต้น และชื่อว่าทรงแสดง (ธรรมนั้น) มีความงามในท่ามกลาง

เพราะเนื้อความไม่วิปริต และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์ โดยสมควรแก่เวไนยสัตว์ และชื่อว่าทรงแสดง (ธรรมนั้น) มีความงามในที่สุด เพราะทำให้พวกนักฟังได้ศรัทธาและความมั่นใจ. ก็เมื่อทรงแสดงธรรมอยู่อย่างนั้น ชื่อว่าทรงประกาศพรหมจรรย์.

ก็พรหมจรรย์ ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยอรรถ เพราะทราบชัดในธรรมที่ควรบรรลุได้ ก็ด้วยการปฏิบัติ, ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเชี่ยวชาญในพระคัมภีร์ ก็ด้วยปริยัติ, ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ มีสีลขันธ์เป็นต้น, ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีเครื่องเศร้าหมอง เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์จะสละทุกข์ในวัฏฏะ และเพราะไม่มีความมุ่งหมายโลกามิส, เรียกว่าพรหมจรรย์ เพราะเป็นจริยาของท่านผู้ใหญ่ โดยอรรถว่าเป็นผู้ประเสริฐ คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธสาวก. แม้เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงกล่าวได้ว่า " ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมด้วยอรรถ พร้อมด้วยพยัญชนะ.

ข้อว่า **" สาธุ โข ปน "** ความว่า อนึ่ง (การเห็นพระอรหันต์ทั้งหลายผู้เห็นปานนั้น) เป็นความดีแล. มีคำอธิบายว่า " นำประโยชน์มาให้ นำความสุขมาให้. "

ข้อว่า **" ตถารูปานํ อรหตํ "** ความว่า (การเห็น) พระอรหันต์ทั้งหลายผู้ซึ่งได้ความเชื่อว่า " เป็นพระอรหันต์ในโลก " เพราะได้

บรรลุคุณตามเป็นจริง เห็นปานพระโคดมผู้เจริญนั้น (เป็นความดี).

ข้อว่า **" ทสฺสนํ โหติ "** ความว่า เวรัญชพราหมณ์ ทำอัธยาศัยไว้ อย่างนี้ว่า " แม้เพียงสักว่าการลืมตาทั้งสอง อันใสแจ๋วด้วยประสาทแล้วมองดู ย่อมเป็นความดี " ดังนี้ (จึงเข้าไปเฝ้าในภายหลัง).

[อรรถาธิบายวิเสสนสัพพนามว่า เยน เตน]

คำว่า **" เยน "** ในข้อว่า **" อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ "** นี้ เป็นตติยาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ. เพราะฉะนั้น ในสองบทว่า **" เยน เตน "** นี้ พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ใด, เวรัญช-พราหมณ์ ได้เข้าไปเฝ้า ณ ที่นั้น. "

อีกอย่างหนึ่ง ในสองบทว่า **" เยน เตน "** นี้ พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพึงเข้าไปเฝ้า ด้วยเหตุใด, เวรัญชพราหมณ์ ก็เข้าไปเฝ้าด้วยเหตุนั้น. "

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพึงเข้าไปเฝ้าเพราะเหตุไร ? "

พึงเข้าไปเฝ้า เพราะมีความประสงค์ ในการบรรลุคุณวิเศษมีประการต่าง ๆ เหมือนต้นไม้ใหญ่ซึ่งผลิตผลเป็นนิตย์ อันหมู่ทิชาชาติทั้งหลาย พึงบินเข้าไปหา เพราะมีความประสงค์ในการจิกกินผลที่ดีฉะนั้น. "

อนึ่ง บทว่า **อุปสงฺกมิ มีอธิบายว่า " คโต " แปลว่า**

" ไปแล้ว. " คำว่า **" อุปสงฺกมิตฺวา "** เป็นคำแสดงปริโยสานกาลกิริยาแห่งการเข้าไปเฝ้า.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า " เวรัญชพราหมณ์ " ไปแล้วอย่างนั้น คือไปยังสถานที่ใกล้ชิดกว่านั้น ได้แก่ที่นับว่าใกล้ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้บ้าง.

หลายบทว่า **" ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ "** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสถามถึงความสุขทุกข์เป็นต้น[๑] ได้ทรงมีความรื่นเริงเป็นไปกับพราหมณ์นั้นแล้ว ฉันใด, ถึงแม้พราหมณ์นั้น ก็ฉันนั้น ได้มีความรื่นเริงเป็นไปกับพระผู้มีพระภาคเจ้า คือได้ถึงความเป็นผู้รื่นเริง ได้แก่ความเป็นพวกเดียวกัน ดุจน้ำเย็นกับน้ำร้อนผสมเป็นอันเดียวกันฉันนั้น.

[อรรถาธิบายศัพท์ว่า สมฺโมทนียํ และ สาราณียํ]

ก็เวรัญชพราหมณ์ ได้รื่นเริง (กับพระผู้ภาคเจ้า) ด้วยถ้อยคำมีอาทิว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! พระองค์พออดทนได้หรือ ? พอยังอัตภาพให้เป็นไปได้หรือ ? และพระสาวกทั้งหลายของพระโคดมผู้เจริญ ไม่มีอาพาธหรือ ? ไม่มีทุกข์หรือ ? ยังยืนคล่องแคล่วอยู่หรือ ? ยังมีกำลังอยู่หรือ ? ยังอยู่ผาสุกหรือ ? " ดังนี้ อันใด. ถ้อยคำอันนั้น ชื่อว่า **สัมโมทนียะ** (คือถ้อยคำเป็นที่ตั้งแห่งความรื่นเริง) เพราะให้เกิดความรื่นเริงกล่าวคือปีติและปราโมทย์ และเพราะเป็นถ้อยคำสมควรเพื่อความรื่นเริง, ชื่อว่า **สาราณียะ** (คือถ้อย

๑. สารัตถทีปนีก็ดี อรรถโยชนาก็ดี เป็น ขมนยาทีนิ. ได้แปลตามนั้น.

คำเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึงกัน) เพราะเป็นถ้อยคำที่สมควร และเพราะเป็นถ้อยคำที่ควรระลึกถึง เพื่อให้ระลึกถึงตลอดกาลแม้นานด้วยดี คือเพื่อให้เป็นไปหาระหว่างมิได้ เหตุเป็นถ้อยคำอ่อนหวานด้วยอรรถและพยัญชนะ.

อนึ่ง ชื่อว่า **สัมโมทนียะ** เพราะฟังอยู่ก็เป็นสุข, ชื่อว่า สาราณียะ เพราะตามระลึกถึงอยู่ก็เป็นสุข. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมโมทนียะ เพราะเป็นถ้อยคำบริสุทธิ์ด้วยพยัญชนะ ชื่อว่า สาราณียะ เพราะเป็นถ้อยคำบริสุทธิ์ด้วยอรรถ ด้วยประการฉะนี้แล.

[อรรถาธิบายสองศัพท์ เอกมนฺตํ นิสีทิ]

เวรัญชพราหมณ์ ยังถ้อยคำอันเป็นที่ตั้งแห่งความรื่นเริง คือถ้อยคำเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึงกัน ให้ผ่านไป คือให้จบลง ได้แก่ให้สำเร็จลง ด้วยบรรยายมิใช่น้อยอย่างนั้นแล้ว มีความประสงค์จะทูลถามถึงประโยชน์ที่เป็นเหตุให้ตนมา จึงนั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง.

ศัพท์ว่า **" เอกมนฺนํ "** นี้ เป็นศัพท์แสดงภาวนุปํสกลิงค์. (ศัพท์ว่า " เอกมนฺตํ " นี้เป็นทุตยาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ) เหมือนในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า " พระจันทร์และพระอาทิตย์ ย่อมเดินเวียนรอบไปในที่อันไม่เสมอ " ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ในคำว่า **" เอกมนฺตํ นิสีทิ "** นี้ พึงเห็นใจความอย่างนี้ว่า " เวรัญชพราหมณ์นั้นนั่งแล้ว จะชื่อว่า เป็นผู้นั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง โดยประการใด, ก็นั่งแล้วโดยประการนั้น. "

อนึ่ง คำว่า **" เอกมนฺตํ "** นั้น เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในอรรถ

แห่งสัตตมีวิภัตติ. บทว่า **นิสีทิ** แปลว่า เข้าไปใกล้แล้ว. จริงอยู่ บุรุษทั้งหลายผู้ฉลาด เข้าไปหาครุฐานียบุคคล (คือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานครู) ชื่อว่าย่อมนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เพราะความเป็นผู้ฉลาดในการนั่ง. ก็บรรดาบุรุษผู้ฉลาดเหล่านั้น เวรัญชพราหมณ์นี้ เป็นคนใดคนหนึ่ง, เพราะฉะนั้น พราหมณ์นั้น จึงนั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง.

[การนั่งเว้นโทษ ๖ อย่าง]

ถามว่า " ก็บุคคลนั่งอยู่อย่างไร จึงชื่อว่าเป็นผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ? "

แก้ว่า " ต้องนั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่าง จึงชื่อว่าเป็นผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. " โทษแห่งการนั่ง ๖ อย่างเป็นไฉน ? โทษแห่งการนั่ง ๖ อย่างนั้นคือ นั่งไกลนัก ๑ นั่งใกล้กันนัก ๑ นั่งเหนือลม ๑ นั่งที่สูง ๑ นั่งตรงหน้าเกินไป ๑ นั่งข้างหลังเกินไป ๑.

จริงอยู่ บุคคลนั่งอยู่ในที่ไกลกันนัก ถ้ามีความประสงค์จะพูด จะต้องพูดเสียงดัง. นั่งในที่ใกล้กันนัก ย่อมทำความเบียดเสียดกัน. นั่งในที่เหนือลม ย่อมรบกวน (คนอื่น) ด้วยกลิ่นตัว. นั่งในที่สูง ย่อมประกาศความไม่เคารพ. นั่งในที่ตรงหน้าเกินไป ถ้ามีความประสงค์จะดู, จะต้องจ้องดูตาต่อตากัน. นั่งข้างหลังเกินไป ถ้ามีความประสงค์จะดู, จะต้องยื่นคอออกไปดู. เพราะฉะนั้น เวรัญชพราหมณ์แม้นี้ จึงนั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่างเหล่านั้นแล. เหตุดังนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงกล่าวไว้ว่า " พราหมณ์นั้น นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วน

ข้างหนึ่ง."

[อรรถาธิบายศัพท์ต่าง ๆ มี เอตํ ศัพท์ เป็นต้น]

เวรัญชพราหมณ์ นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล จึงได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้า. ด้วยบทว่า **เอตํ** เป็นต้น พระอาจารย์แสดงใจความที่ควรจะกล่าวในบัดนี้. ท อักษร ทำการต่อบท. บทว่า **อโวจ** แปลว่า ได้กราลทูลแล้ว. ประชุมบทว่า **สุตมฺเมตํ** ตัดบทเป็น **สุตํ เม ตํ** แปลว่า ข้อนั้น ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว. พระอาจารย์แสดงในความที่ควรกล่าวในบัดนี้ด้วยคำว่า **" เอตํ มยา สุตํ "** เป็นต้น.

เวรัญชพราหมณ์ ย่อมทูลเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยพระโคตรว่า **" โภ โคตม "** แปลว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! " บัดนี้ ท่านพระอุบาลีเถระ เมื่อจะแสดงข้อความที่เวรัญชพราหมณ์นั้นได้ฟังแล้ว จึงได้กล่าวคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **" น สมโณ โคตโม. "** ในคำว่า **" สมโณ โคตโม "** เป็นต้นนั้น มีการพรรณนาบทที่ไม่ง่ายดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **พฺราหฺมเณ** ได้แก่ พราหมณ์โดยชาติ.

บทว่า **ชิณฺเณ** ได้แก่ เป็นคนแก่คร่ำคร่า คือถูกชราส่งให้ไปถึงความเป็นผู้มีอวัยวะหักเป็นท่อนเป็นต้น.

บทว่า **วุฑฺเฒ** ได้แก่ ผู้เข้าเขตแห่งความเจริญแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

บทว่า **มหลฺลเก** คือผู้มาตามพร้อมแล้ว ด้วยความเป็นคนแก่

โดยชาติ. มีคำอธิบายว่า " ผู้เกิดมานานแล้ว. "

บทว่า **อทฺธคเต** ได้แก่ ผู้ผ่านกาลมานานแล้ว. อธิบายว่า " ผู้ล่วงเลยมา ๒-๓ ชั่วรัชกาลแล้ว. "

บทว่า **วโยอนุปตฺเต** ได้แก่ ผู้ย่างเข้าปูนปัจฉิมวัยแล้ว. ส่วนที่ ๓ อันมีในที่สุดแห่งร้อยปี ชื่อว่า ปัจฉิมวัย (คือวัยสุดท้าย).

อีกอย่างหนึ่ง ในบททั้งหลายมีบทว่า **ชิณฺเณ** เป็นต้นนี้ พึงทราบโยชนาอย่างนี้ว่า บทว่า **ชิณฺเณ** ได้แก่ ผู้เกิดก่อน. มีอธิบายว่า " ผู้คล้อยตามตระกูลที่เป็นไปตลอดกาลนาน. "

บทว่า **วุฑฺเฒ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความเจริญแห่งคุณมีศีลและมารยาทเป็นต้น.

บทว่า **มหลฺลเก** คือผู้มาตามพร้อมแล้ว ด้วยความเป็นผู้มีสมบัติมาก คือผู้มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก.

บทว่า **อทฺธคเต** ได้แก่ ผู้ดำเนินไปตลอดทางแล้ว คือผู้ประพฤติไม่ก้าวล่วงเขตแห่งคุณมีวัตรจริยาเป็นต้น ของพวกพราหมณ์.

บทว่า **วโยอนุปฺปตฺเต** ได้แก่ ผู้ย่างเข้าถึงความเป็นคนแก่โดยชาติ คือวัยที่สุดโต่ง.

บัดนี้ บัณฑิตพึงประกอบบททั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า **" อภิวาเทติ "** ด้วย น อักษร ที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า **" น สมโณ โคตโม "** นี้ แล้วทราบตามเนื้อความอย่างนี้ว่า " พระสมณโคดม ไม่กราบไหว้ ไม่ลุกรับ ทั้งไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะอย่างนี้ว่า " ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงนั่งบนอาสนะนี้. " จริงอยู่ วา ศัพท์ซึ่งมีอยู่ในบท

เป็นต้นว่า **" อภิวาเทติ "** นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถชื่อว่า วิภาวนะ (คือคำประกาศตามปกติของชาวโลก) ดุจ วา ศัพท์ในประโยคเป็นต้นว่า " รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง. "

เวรัญชพราหมณ์ ครั้นกราบทูลอย่างนั้นแล้ว ลำดับนั้น เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ไม่ทรงทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นแก่ตน จึงกราบทูลว่า " ข้าแต่พระโคดม ผู้เจริญ ! คำที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วนี้นั้น เป็นเช่นนั้นจริง " อธิบายว่า " คำนั้นใด ที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว, คำนั้น ย่อมเป็นเช่นนั้นจริง คือข้อที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาและได้เห็นมานั้น ย่อมสมกัน คือเสมอกัน ได้แก่ถึงความเป็นอย่างเดียวกันโดยความหมาย. " เวรัญชพราหมณ์ กล่าวย้ำเรื่องที่ตนได้ฟังมาพร้อมทั้งที่ตนได้เห็นมา อย่างนี้ว่า " ท่านพระโคดม ผู้เจริญ ไม่กราบไหว้ ไม่ลุกรับพวกพราหมณ์ ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ หรือไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะเลย " เมื่อจะตำหนิ (พระพุทธองค์) จึงกราบทูลว่า **" ตยิทํ โภ โคตม น สมฺปนฺนเมว "** ดังนี้. มีอธิบายว่า " การที่พระองค์ไม่ทรงทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น ไม่สมควรเลย.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคัดค้าน]

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงเข้าไปอาศัยโทษคือการกล่าวยกตนข่มท่าน แต่มีพระประสงค์จะทรงกำจัดความไม่รู้นั้น ด้วยพระหฤทัยที่เยือกเย็นเพราะกรุณา แล้วแสดงความเหมาะสมแก่พราหมณ์นั้น จึงตรัสว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! ในโลก ทั้งเทวโลก มารโลก

พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทพดาและมนุษย์ เราไม่เล็งเห็นบุคคลผู้ที่เราควรกราบไหว้ ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะ, เพราะว่าตถาคตพึงกราบไหว้ พึงลุกรับ หรือพึงเชื้อเชิญบุคคลใดด้วยอาสนะ, แม้ศีรษะของบุคคลนั้น ก็พึงตกไป."

ในคำว่า **" นาหนฺตํ "** เป็นต้นนั้น มีเนื้อความสังเขปดังนี้คือ :- " ดูก่อนพราหมณ์ ! เราแม้ตรวจดูอยู่ด้วยจักษุคือสัพพัญญุตญาณ ซึ่งไม่มีอะไรขัดขวางได้ ก็ไม่เล็งเห็นบุคคลที่เราควรกราบไหว้ ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะ ในโลกต่างโดยประเภทมีเทวโลกเป็นต้นนี้แล, อีกอย่างหนึ่ง ข้อที่เราได้บรรลุความเป็นสัพพัญญูในวันนี้ ไม่เล็งเห็นบุคคลผู้ที่ควรทำการนอบน้อมเห็นปานนั้น ไม่น่าอัศจรรย์เลย, อีกประการหนึ่งแล แม้ในกาลใด เราเกิดได้ครู่หนึ่งเท่านั้น ก็ผินหน้าไปทางด้านทิศอุดร เดินไปได้ ๗ ก้าว แล้วได้ตรวจดูหมื่นโลกธาตุทั้งสิ้น, แม้ในกาลนั้น เราก็มิได้เล็งเห็นบุคคลที่เราควรกราบไหว้ ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะ ในโลกต่างโดยประเภทมีเทวโลกเป็นต้นนี้เลย, คราวนั้นแล ถึงท้าวมหาพรหมผู้เป็นพระขีณาสพ ซึ่งมีอายุได้หนึ่งหมื่นหกพันกัป ก็ได้ประคองอัญชลี เกิดความโสมนัส ต้อนรับเราว่า ท่านเป็นมหาบุรุษในโลก, ท่านเป็นผู้เลิศ เจริญที่สุด และประเสริฐที่สุดแห่งโลก พร้อมทั้งเทวโลก, บุคคลผู้เยี่ยมกว่าท่าน ย่อมไม่มี, อนึ่ง แม้ในกาลนั้น เราเมื่อไม่เล็งเห็นบุคคลผู้เยี่ยมกว่าตน จึงได้เปล่งอาสภิวาจาว่า " เราเป็นยอดแห่งโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุดแห่งโลก เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดแห่งโลก[๑] " ดังนี้, บุคคลผู้ที่ควรแก่สามีจิกรรม

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๗.

มีการกราบไหว้เป็นต้น ของเราแม้ผู้เกิดได้ครู่เดียว ยังไม่มี ด้วยประการฉะนี้, บัดนี้ เรานั้นได้บรรลุความเป็นสัพพัญญูแล้ว จะพึงกราบไหว้ พึงลุกรับ หรือพึงเชื้อเชิญใครด้วยอาสนะเล่า ? ดูก่อนพราหมณ์ ! เพราะเหตุนั้น ท่านอย่าได้ปรารถนาการทำความนอบน้อมเห็นปานนั้น จากตถาคตเลย, ดูก่อนพราหมณ์ ! เพราะว่า ตถาคตพึงกราบไหว้ พึงลุกรับ หรือพึงเชื้อเชิญบุคคลใดด้วยอาสนะ, แม้ศีรษะของบุคคลนั้น พึงขาดจากคอตกลงไปบนพื้นดิน โดยเร็วพลันทีเดียว ดุจผลตาลที่มีเครื่องผูกหย่อนเพราะแก่หง่อม หล่นจากขั้วในที่สุดแห่งราตรี ฉะนั้น."

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวตู่พระพุทธเจ้าว่าเป็นคนไม่มีรส]

แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์ก็กำหนดไม่ได้ถึงข้อความที่พระตถาคตเจ้าเป็นเชฏฐบุรุษในโลก เพราะทรามปัญญา ไม่ยอมอดกลั้นพระดำรัสนั้นถ่ายเดียว จึงกล่าวว่า " พระโคดมผู้เจริญ ! เป็นคนไม่มีรส. " ได้ยินว่า พราหมณ์นั้นมีความประสงค์ดังนี้ว่า " สามีจิกรรมคือการกราบไหว้ การลุกรับ และประณมมือไหว้อันใด ที่ประชาชนเรียกอยู่ในโลกว่า ' สามัคคีรส ' สามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น ของพระโคดม ผู้เจริญ ย่อมไม่มี, เพราะฉะนั้น พระโคดม ผู้เจริญ จึงเป็นคนไม่มีรส คือมีพระชาติไม่มีรส มีสภาพไม่มีรส. "

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะให้พราหมณ์นั้นเกิดใจอ่อน จึงทรงหลีกหนีความเป็นข้าศึกโดยตรงเสีย ทรงรับสมเนื้อความแห่งคำ

นั้นโดยประการอื่นในพระองค์ จึงตรัสว่า พราหมณ์ ! บรรยายนี้ มีอยู่แล ดังนี้เป็นต้น

[ปริยายศัพท์ลงในอรรถ ๓ อย่าง]

ในคำว่า **" ปริยาโย "** เป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ การณะชื่อว่า ปริยาย. จริงอยู่ ปริยายศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในเทศนา วาระและการณะ.

ความจริง ปริยายศัพท์นั่น ย่อมเป็นไปในเทศนา ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า " ท่านจงทรงจำพระสูตรนั้นไว้ว่า **" มธุปิณฑิกเทศนา "** ดังนี้นั่นเทียว.

เป็นไปในวาระ ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า " ดูก่อนอานนท์ ! วันนี้เป็นวาระของใครหนอแล เพื่อโอวาทนางภิกษุณีทั้งหลาย. "

เป็นไปในการณะ ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดตรัสบอกปริยาย (เหตุ) อื่น โดยอาการที่ภิกษุสงฆ์ จะพึงดำรงอยู่ในความเป็นพระอรหันต์. "

ในที่นี้ ปริยายศัพท์นี้นั้น ย่อมเป็นไปในการณะ (เหตุ). เพราะฉะนั้น ในบทว่า **" ปริยาโย "** นี้ พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! บุคคลกล่าวหาเราอยู่ว่า " พระโคดม ผู้เจริญ เป็นคนไม่มีรส " ดังนี้ พึงพูดถูก คือพึงถึงความนับว่า เป็นผู้พูดไม่ผิด เพราะเหตุใด เหตุนั่น มีอยู่จริงแล. "

๑. ม. ม. ๑๒/๒๓๐.

ถามว่า " ก็ปริยาย (เหตุ) นั้น เป็นไฉน ? "

แก้ว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! รสในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เหล่านั้นใด, รสในรูปเป็นต้นเหล่านั้น ตถาคตละได้แล้ว. "

ถามว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอธิบายไว้อย่างไร ? "

แก้ว่า " ตรัสอธิบายไว้อย่างนี้ คือ รสในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ กล่าวคือความยินดีในกามสุข เหล่านั้นใด ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนทั้งหลาย แม้ผู้ที่ชาวโลกสมมติว่า เป็นผู้ประเสริฐ ด้วยอำนาจชาติ หรือด้วยอำนาจความอุบัติ ผู้ยังยินดี เพลิดเพลิน กำหนัดในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น, รสเหล่าใด ย่อมฉุดรั้งโลกนี้ไว้เหมือนผูกที่คอ และบัณฑิตเรียกว่า ' สามัคคีรส ' เพราะเมื่อมีความพร้อมเพรียงกันแห่งวัตถุและอารมณ์เป็นต้น ก็เกิดขึ้นได้ รสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด พระตถาคตละได้แล้ว. "

แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าควรจะตรัสว่า " อันเราละได้แล้ว " ก็ทรงแสดงธรรม ไม่ยกพระองค์ขึ้นข่มด้วยมมังการ. อีกนัยหนึ่ง นั่นเป็นความวิลาสแห่งเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละรสในรูปเป็นต้นได้เด็ดขาด]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปหีนา** ความว่า " รสในรูปเป็นต้นปราศไปจากจิตตสันดาน (ของพระตถาคต) หรืออันพระตถาคตทรงละได้แล้ว. " แต่ในอรรถนี้ พึงเห็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถตติยาวิภัตติ. รสในรูปเป็นต้น ชื่อว่ามีรากเหง้าอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตัดขาดแล้ว เพราะอรรถว่า รากเหง้าแห่งความเยื่อใยในรูปเป็นต้นเหล่านั้น อันสำเร็จ

มาจากตัณหาและอวิชชา อันพระองค์ทรงตัดขาดแล้ว ด้วยศัสตราคือ อริยมรรค. ชื่อว่าอันพระองค์ทรงทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน เพราะอรรถว่า วัตถุแห่งรูปรสเป็นต้นเหล่านั้น อันพระองค์ทรงทำให้เป็นเหมือนตอตาลฉะนั้น. เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลถอนต้นตาลขึ้นพร้อมทั้งรากแล้ว กระทำประเทศนั้นให้เป็นสักว่าตอแห่งต้นตาลนั้น ความเกิดขึ้นแห่งต้นตาลนั้น ย่อมปรากฏไม่ได้อีกฉันใด, เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถอนรสในรูปเป็นต้นขึ้นพร้อมทั้งราก ด้วยศัสตราคืออริยมรรคแล้ว ทรงทำจิตตสันดานให้เป็นเพียงที่ตั้งแห่งรสในรูปเป็นต้นนั้น โดยความเป็นสถานที่เคยเกิดมาในกาลก่อน รสในรูปเป็นต้นเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ท่านเรียกว่า **" ตาลาวัตถุกตา "** (ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน) ฉันนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง รูปาทิรส เป็นต้นเหล่านั้น มีอันไม่งอกขึ้นเป็นธรรมดา อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำให้เหมือนตาลยอดด้วนฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **" ตาลาวัตถุกตา "** (อันพระองค์ทรงทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วนแล้ว). อนึ่ง เพราะรูปาทิรสเป็นต้น พระองค์ทรงทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน โดยนัยที่กล่าวแล้วอย่างนั้น ชื่อว่าเป็นอันพระองค์ทรงทำไม่ให้มีในภายหลัง คือทรงทำโดยอาการที่รูปาทิรสเป็นต้นเหล่านั้น จะมีในภายหลังไม่ได้, ฉะนัน พระองค์จึงตรัสว่า **" อนภาวํ กตา "** (กระทำไม่ให้มีในภายหลัง).

[อรรถาธิบายศัพท์ อนภาวํ กตา-อนภาวํ คตา]

ในบทว่า **" อนภาวํ กตา "** นี้ ตัดบทดังนี้ คือ **อนุ อภาวํ กตา**

เชื่อมบทเป็น **" อนภาวํ กตา "** แปลว่า ทำไม่ให้มีในภายหลัง. ปาฐะว่า **" อนภาวํ คตา "** ดังนี้ก็มี. ความแห่งปาฐะนั้นว่า " ถึงแล้วซึ่งความไม่มีในภายหลัง. " ในบทว่า **" อนภาวํ คตา "** นั้น ตัดบทดังนี้ คือ **อนุ อภาวํ คตา** เชื่อมบทเป็น **อนภาวํ คตา** แปลว่า ถึงแล้วซึ่งความไมีในภายหลัง เหมือนการตัดบทในประโยคว่า **" อนุ-อจฺฉริยา "** เชื่อมบทเป็น **" อนจฺฉริยา "** แปลว่า " พระคาถาเหล่านี้มีความอัศจรรย์ในภายหลัง แจ่มแจ้งแล้วแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า[๑]. "

สองบทว่า **" อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา "** แปลว่า มีอันไม่เกิดขึ้นในอนาคตเป็นสภาพ. จริงอยู่ รูปรสเป็นต้นเหล่าใด ที่ถึงความไม่มีแล้ว รูปรสเป็นต้นเหล่านั้น จักเกิดขึ้นได้อย่างไรเล่า ? เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า " ถึงแล้วซึ่งความไม่มีในภายหลัง มีอันไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป. "

หลายบทว่า **อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย** ความว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! บุคคลกล่าวหาเราอยู่ว่า ' พระสมณโคดม เป็นคนไม่มีรส ' ดังนี้ ชื่อว่าพึงพูดถูก ด้วยเหตุใด, เหตุนี้ มีอยู่จริง ๆ. "

หลายบทว่า **โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ** ความว่า " ก็แลเหตุที่ท่านกล่าวมุ่งหมายเอากะเราไม่มี. "

ถามว่า เพราะเหตุใด พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสอย่างนั้น ? เมื่อพระองค์ตรัสอย่างนั้น ย่อมเป็นอันทรงรับรองความที่สามัคคีรสซึ่งพราหมณ์กล่าวนั้นมีอยู่ในพระองค์มิใช่หรือ ? "

๑. ที. มหา. ๑๐/๔๑. วิ. มหา. ๔/๘.

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- สามัคคีรสที่พราหมณ์กล่าวหามีไม่. แท้จริง ผู้ใด เป็นผู้ควรเพื่อทำสามัคคีรสนั้น แต่ไม่ทำ, ผู้นั้น พึงเป็นผู้ถูกกล่าวหาว่า "เป็นคนมีรูปไม่มีรส เพราะไม่มีการทำสามัคคีรสนั้น." ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ควรเพื่อทรงทำสามัคคีรสนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกาศข้อความที่พระองค์เป็นผู้ไม่ควร ในการทำสามัคคีรสนั้น จึงได้ตรัสว่า **"โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ"** อธิบายว่า "ท่านมุ่งหมายถึงเหตุอันใด จึงกล่าวกะเราว่า 'เป็นคนไม่มีรส' เหตุอันนั้น ท่านไม่ควรพูดในเราเลย."

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ไร้โภคะ]

พราหมณ์ ไม่สามารถจะยกความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นคนไม่มีรส (ขึ้นค่อนขอด) ตามที่ตนประสงค์อย่างนั้น จึงกล่าวคำอื่นต่อไปอีกว่า า "พระโคดม ผู้เจริญ เป็นผู้ไร้โภคะ."

อนึ่ง บัณฑิตครั้นทราบลำดับโยชนา โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละในปริยายทั้งปวงในพระบาลีนี้ ก็ควรทราบใจความตามที่พราหมณ์มุ่งกล่าวไว้ โดยนัยดังจะกล่าวต่อไปนี้ :-

พราหมณ์ สำคัญสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เหล่าชนผู้เจริญวัยเป็นต้นนั้นนั่นแลว่า "เป็นสามัคคีบริโภคในโลก" จึงได้กล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "เป็นผู้รู้โภคะ" เพราะความไม่มีสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นความไม่มีการบริโภคด้วยอำนาจฉันทราคะ (ดุจ) ของสัตว์ทั้งหลาย ในรูปารมณ์เป็นต้น ใน

พระองค์ จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก.

พราหมณ์ พิจารณาเห็นการไม่กระทำกรรมคือมารยาทสำหรับสกุล มีการกราบไหว้เหล่าชนผู้เจริญวัยเป็นต้น ที่ประชาชนชาวโลกทำกันอยู่ในโลก จึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า " พระโคดมผู้เจริญ เป็นผู้กล่าวการไม่กระทำ. " แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นการกล่าว การไม่กระทำนั้น (มีอยู่) ในพระองค์ เพราะพระองค์ตรัสการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้น จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก

ก็เจตนาในการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป ในการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้และในมิจฉาจาร พึงทราบว่า กายทุจริต ในบรรดาบทเหล่านั้น. เจตนาในการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด พูดคำหยาบและพูดเพ้อเจ้อ พึงทราบว่า วจีทุจริต. ความโลภอยากได้ ความปองร้าย ความเห็นผิด พึงทราบว่า มโนทุจริต. อกุศลธรรมทั้งหลายที่เหลือ เว้นธรรมเหล่านั้นเสีย พึงทราบว่า " อกุศลธรรมอันลามกมีส่วนมิใช่น้อย. "

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้กล่าวการขาดสูญ]

พราหมณ์ไม่เห็นกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้นแล ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เข้าใจว่า " อาศัยพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ แบบแผนประเพณีของโลกนี้ ก็จักขาดสูญ " จึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า " พระโคดมผู้เจริญ เป็นผู้กล่าวการขาดสูญ. " แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นการกล่าวการขาดสูญนั้น (มีอยู่) ในพระองค์ เพราะพระองค์ตรัสการขาดสูญแห่งราคะอันเป็นไปในการคุณ ๕ ในจิตตุปบาทอัน

สหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวง และโทสะอันบังเกิดขึ้นในอกุศลจิต ๒ ดวง ด้ยอนาคามิมรรค อนึ่ง ตรัสการขาดสูญแห่งโมหะอันเกิดแต่อกุศลทั้งหมดไม่มีเหลือ ด้วยอรหัตตมรรค ตรัสการขาดสูญแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่เหลือ นอกจากโลภะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ นั้น ด้วยมรรค ๔ ตามสมควร จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก.

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้รังเกียจ]

พราหมณ์เข้าใจว่า " พระสมณโคดม ชะรอยจะทรงรังเกียจกรรมคือมารยาทสำหรับสกุลมีการกราบไหว้เหล่าชนผู้เจริญวัยเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงไม่ทรงกระทำกรรมนั้น " จึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคอีกว่า " พระโคดม ผู้เจริญ เป็นผู้รังเกียจ. " แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นความรังเกียจนั้น (มีอยู่) ในพระองค์ เพราะพระองค์ทรงรังเกียจแต่กายทุจริตเป็นต้น. พระองค์ตรัสอธิบายไว้อย่างไร. ตรัสอธิบายไว้ว่า " ทรงรังเกียจ ทรงละอาย กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ และความเข้าถึงความถึงพร้อม ความเป็นผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยธรรมทั้งหลายที่เหลือ เว้นทุจริตเหล่านั้นที่ชื่อว่าชั่วช้า เพราะอรรถว่าเลวทราม ที่ชื่อว่าอกุศล เพราะอรรถว่า เป็นความไม่ฉลาด แม้ทั้งหมด เหมือนบุรุษผู้มีชาติคนประดับ รังเกียจคูถฉะนั้น จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก. "

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กายทุจฺจริเตน** เป็นต้น พึงเห็นตติยาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ.

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้กำจัด]

พราหมณ์ เมื่อไม่เล็งเห็นกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นแล ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เข้าใจว่า " พระโคดมนี้ ย่อมทรงกำจัด คือทรงทำกรรมที่ควรทำแก่ผู้ประเสริฐในโลกนี้ ให้พินาศ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะไม่ทรงทำสามีจิกรรมนั่น ฉะนั้น พระโคดมนี้ จึงควรถูกกำจัด คือ ควรถูกข่มขี่ " จึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า " พระโคดมผู้เจริญ เป็นผู้กำจัด. "

ในบทว่า **" เวนยิโก "** นั้น มีใจความเฉพาะบท ดังต่อไปนี้ :- อุบายที่ชื่อว่า **วินัย** เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัด อธิบาย " ย่อมทำให้พินาศ. " วินัยนั่นแลชื่อ **เวนยิกะ.** อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมควรซึ่งการกำจัด เหตุนั้น จึงชื่อว่า **เวนยิกะ** (ผู้ควรกำจัด). มีอธิบายว่า " ย่อมควรซึ่งอันข่มขี่. " แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเป็นผู้ชื่อว่าทรงกำจัด เพราะพระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อกำจัด คือเพื่อความสงบกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น. ในบทว่า **" เวนยิโก "** นี้ มีใจความเฉพาะบทเท่านี้แล. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า **เวนยิกะ** เพราะอรรถว่าย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อกำจัด (กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น). จริงอยู่ วิธีพฤทธิ์แห่งศัพท์ตัทธิต เป็นของวิจิตร. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้นั้น ทรงพิจารณาเห็นความเป็นผู้กำจัดนั้น (มีอยู่) ในพระองค์ จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก.

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้มักเผาผลาญ]

พราหมณ์เข้าใจว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ย่อมเผาผลาญ

เหล่าชนผู้เจริญวัย เพราะชนทั้งหลายเมื่อกระทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น ย่อมทำเหล่าชนผู้เจริญวัยให้ยินดี ให้ร่าเริง แต่เมื่อไม่กระทำ ย่อมทำให้เดือดร้อน ให้ขัดเคือง ให้เกิดโทมนัสแก่พวกเขา และพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมไม่กระทำสามีจิกรรมเหล่านั้น." อีกอย่างหนึ่งเข้าใจว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้านี้เป็นคนกำพร้า เพราะเป็นผู้เว้นจากมารยาทของคนดี" จึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า "พระสมณโคดม ผู้เจริญ เป็นผู้มักเผาผลาญ."

ในอรรถวิกัปแรกนั้น มีใจความเฉพาะบทดังต่อไปนี้ :- ธรรมที่ชื่อว่า **ตบะ** เพราะอรรถว่า เผาผลาญ. มีคำอธิบายว่า "ย่อมรบกวน คือย่อมเบียดเบียน." คำว่า **ตบะ** นี้ เป็นชื่อแห่งการทำสามีจิกรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ตปัสสี** เพราะอรรถว่า ทรงมีตบะ. ในอรรถวิกัปที่สอง บัณฑิต ไม่ต้องพิจารณาถึงพยัญชนะ เรียกคนกำพร้าในโลกว่า **ตปัสสี.** แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นความมักเผาผลาญนั้น (มีอยู่) ในพระองค์ เพราะพระองค์ถึงการนับว่าเป็นผู้เผาผลาญ เพราะทรงละเหล่าอกุศลธรรมที่เรียกว่า เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน เพราะเผาผลาญชาวโลก จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก.

ในบทว่า **"ตปสฺสี"** นั้น มีใจความเฉพาะบท เผาผลาญ. คำว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ตบะ เพราะอรรถว่า เผาผลาญ. คำว่า **"ตบะ"** นั่น เป็นชื่อแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย. แม้ข้อนี้ ก็สมจริง ดังพระดำรัสที่พระองค์ตรัสไว้ในคาถาว่า "บุคคลผู้ทำบาป เดือดร้อนอยู่ในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมเดือดร้อน[๑]" ดังนี้เป็นต้น. พระผู้มี

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๗

พระภาคเจ้า ชื่อว่า **ตปัสสี** เพราะอรรถว่า ทรงเหวี่ยง ทรงสลัด ทรงละ คือทรงกำจัดตบะธรรมเหล่านั้นเสีย.

[เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ปราศจากครรภ์]

พราหมณ์เข้าใจว่า " กรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าถึงพร้อมแห่งครรภ์ในเทวโลก เพื่อได้เฉพาะ ซึ่งปฏิสนธิในเทวโลก " และเห็นกรรมนั้นไม่มีในพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงกล่าวกะพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกว่า " พระโคดมผู้เจริญ เป็นผู้ปราศจากครรภ์. " อีกอย่างหนึ่ง พราหมณ์ แม้เมื่อแสดงโทษ เพราะการถือปฏิสนธิในท้องแห่งมารดาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจความโกรธจึงกล่าวอย่างนั้น. "

ในบทว่า **" อปคพฺโภ "** นั้น มีใจความเฉพาะบท ดังต่อไปนี้ :- พระสมณโคดม ชื่อว่า อปคัพภะ เพราะอรรถว่า ปราศจากครรภ์ อธิบายว่า " พระสมณโคดม ไม่สมควรถึงความบังเกิดยังเทวโลก. " อีกอย่างหนึ่ง ครรภ์ของพระสมณโคดมนั้นเลว เหตุนั้น ท่านจึงชื่อ อปคัพภะ. อธิบายว่า " พระสมณโคดม ชื่อว่าเป็นผู้มีส่วนได้แต่ครรภ์ที่เลวทรามต่อไป เพราะเป็นผู้เหินห่าง จากครรภ์ในเทวโลก, เพราะเหตุนั้น ความอยู่ในครรภ์ ในท้องแห่งมารดาของพระสมณ-โคดมนั้น จึงเป็นการเลวบ้าง. " ก็เพราะความนอนในครรภ์ต่อไปของพระผู้มีพระภาคปราศจากไปแล้ว ฉะนั้น พระองค์เมื่อทรงพิจารณาเห็นควมปราศจากครรภ์นั้น (มีอยู่) ในพระองค์ จึงทรงรับรองบรรยายอื่นอีก.

ก็บรรดาบทเหล่านั้น ใจความแห่งบทเหล่านี้ว่า **" ยสฺส โข พฺราหฺมณ อายตึ คพฺภเสยฺยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ ปหีนา "** พึงทราบอย่างนี้ :- ดูก่อนพราหมณ์ ! ความนอนในครรภ์ในอนาคต และความเกิดในภพใหม่ ของบุคคลใด ชื่อว่า ละได้แล้ว เพราะมีเหตุอันมรรคยอดเยี่ยมกำจัดเสียแล้ว.

ก็ในอธิการนี้ ชลาพุชะกำเนิด พระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาด้วยคัพภเสยยศัพท์. กำเนิดนอกนี้อีก ๓ ทรงถือเอาด้วย ปุนัพภวาภินิพพัตติศัพท์.

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในสองบทว่า **" คพฺภเสยฺยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ "** นี้ อย่างนี้ว่า ความนอนแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ชื่อว่า **คพฺภเสยฺยา** ความบังเกิด คือภพใหม่ ชื่อว่า **ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ.** เหมือนอย่างว่า แม้เมื่อกล่าวว่า **วิญฺญาณฐิติ** ที่ตั้งอื่นจากวิญญาณไป ย่อมไม่มี ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ฉันนั้น ไม่พึงเข้าใจความนอนอื่นจากสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ต่อไป. ก็ขึ้นชื่อว่า ความบังเกิดที่เป็นภพใหม่ก็มี ที่ไม่ใช่ภพใหม่ก็มี แต่ในที่นี้ประสงค์เอาที่เป็นภพใหม่ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า " ความบังเกิด คือภพใหม่ ชื่อ **ปุนัพภวาภินิพพัตติ. "**

* พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ผู้เป็นพระธรรมิศร พระธรรมราชา พระธรรมสวามี พระตถาคต ทรงทอดพระเนตรดูพราหมณ์ แม้ผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ ๘ มีความที่พระองค์ไม่มีรสเป็นรูปเป็นต้น

* องค์การศึกษาแผนกบาลีแปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๖.

จำเดิมแต่กาลที่มาถึง โดยประการฉะนี้ ด้วยพระจักษุอันเยือกเย็น ด้วยพระกรุณาอย่างเดียว ทรงกำจัดความมืด ในหทัยของพราหมณ์ ดุจพระจันทร์เพ็ญและดุจพระอาทิตย์ ในสรทกาล ลอยอยู่ในอากาศอันปราศจากเมฆ ฉะนั้น เพราะพระองค์ทรงแทงตลอดธรรมธาตุอันใดแล้วถึงความงามแห่งเทศนา ธรรมธาตุนั้นพระองค์แทงตลอดดีแล้ว ทรงแสดงอักโกสวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง โดยประการอย่างอื่นจากปริยายนั้น ๆ แล้ว เมื่อจะประกาศความแผ่ไปแห่งพระกรุณาของพระองค์ ลักษณะแห่งตาทิคุณอันพระองค์ทรงได้แล้ว โดยความที่พระองค์มิได้ทรงหวั่นไหว เพราะโลกธรรม ๘ ความที่พระองค์มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน และความที่พระองค์มีอันไม่กำเริบเป็นธรรมซ้ำอีก ทรงพระดำริว่า " พราหมณ์นี้ ย่อมทราบความที่ตนเป็นใหญ่ ด้วยเหตุมีความเป็นผู้มีผมหงอกบนศีรษะ มีฟันหัก มีหนังเหี่ยวเป็นต้นอย่างเดียว แต่หารู้ไม่แล ซึ่งตนอันชาติติดตาม ชรารึงรัด พยาธิครอบงำ มรณะกำจัด เป็นดุจหลักตอในวัฏฏะอันจะพึงตายในวันนี้แล้วถึงความเป็นทารกนอนหงายในพรุ่งนี้อีก ก็พราหมณ์นี้มาสู่สำนักของเราด้วยความอุตสาหะใหญ่แล, ขอให้การมาของพราหมณ์นั้น จงเป็นไปกลับด้วยประโยชน์เถิด " ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความที่พระองค์เป็นผู้เกิดก่อน ซึ่งหาผู้เทียมถึงพระองค์มิได้ ในโลกนี้ จึงยังพระธรรมเทศนาให้เจริญแก่พราหมณ์โดยนัยว่า **" เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ "** เป็นต้น.* บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เสยฺยถา** เป็นนิบาต ลงในอรรถคืออุปมา. ปิศัพท์ เป็นนิบาต ลงในอรรถ คือสัมภาวนะ. พระผู้มี

พระภาคทรงแสดงว่า **" ยถา นาม พฺราหฺมณ "** ด้วยนิบาตทั้งสอง. ก็ในคำว่า " ฟองไข่แห่งแม่ไก่ ๘ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง " นี้ ฟองไข่แห่งแม่ไก่ ถึงจะมีจำนวนหย่อนหรือเกินไปจากประการดังที่กล่าวแล้วแม้ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็ควรทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำอย่างนี้ เพราะเป็นความสละสลวยแห่งถ้อยคำ. จริงอยู่ ถ้อยคำเช่นนั้น จัดว่าเป็นคำสละสลวย ในทางโลก.

บทว่า **ตานิสฺสุ** ตัดบทเป็น **ตานิ อสฺสุ** อธิบายว่า **" ภเวยฺยุํ "** แปลว่า ไข่เหล่านั้นพึงมี.

หลายบทว่า **กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ** ความว่า " ฟองไข่ทั้งหลายอันแม่ไก่ตัวให้กำเนิดนั้น กางปีกออกนอนกกอยู่ข้างบนแห่งฟองไข่เหล่านั้น ชื่อว่านอนกกอยู่โดยถูกต้อง. "

สองบทว่า **สมฺมา ปริเสทิตานิ** ความว่า " เมื่อแม่ไก่ให้ฟองไข่ได้รับอุณหภูมิตามกาลเวลาอันสมควร ชื่อว่าให้อบอุ่นโดยทั่วถึงด้วยดี. " มีคำอธิบายว่า " ทำให้มีไออุ่น. "

สองบทว่า **สมฺมา ปริเสวิตานิ** ความว่า ฟองไข่ทั้งหลายอันแม่ไก่ฟักถูกต้องโดยทั่วถึง ตามกาลเวลาอันสมควร. อธิบายว่า " ให้ได้รับกลิ่นตัวแม่ไก่. "

[ไก่ตัวออกก่อนเรียกว่าไก่ตัวพี่]

บัดนี้ เพราะฟองไข่เหล่านั้น อันแม่ไก่นั้นบริบาลอยู่ ด้วยวิธีทั้ง ๓ อย่างนี้ จึงเป็นไข่ไม่เน่า แม้ยางเมือกแห่งฟองไข่เหล่านั้นที่มีอยู่ ก็จะถึงความสิ้นไป, กระเปาะฟองไข่จะบาง, ปลายเล็บเท้า

และจะงอยปากจะแข็ง. ลูกไก่ทั้งหลาย (ที่อยู่ข้างในกระเปาะฟอง) ย่อมถึงความแก่ตัว, แสงสว่างข้างนอก ย่อมปรากฏถึงข้างใน เพราะกะเปาะไข่บาง, เวลาแสงสวางปรากฏอยู่นั้น ลูกไก่เหล่านั้นใฝ่ฝันอยู่ว่า " นานแท้หนอ พวกเรานอนงอปีกและเท้าอยู่ในที่คับแคบ และแสงสว่างข้างนอก ก็กำลังปรากฏ, บัดนี้ ความอยู่อย่างสบาย จักมีแก่พวกเราในแสงสว่างนี้ " ดังนี้ มีความประสงค์จะออกมา จึงเอาเท้ากะเทาะกระเปาะฟองไข่ยื่นคอออกมา. ต่อจากนั้นกระเปาะฟองไข่นั้นก็แตกออกเป็นสองเสี่ยง. ลูกไก่ทั้งหลาย ก็ออกมาสดับปีกพลางร้องพลาง ตามสมควรแก่ขณะนั้น. ก็บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ที่ออกมาอยู่อย่างนั้น ตัวใดออกมาก่อนกว่าเขา ตัวนั้นเขาเรียกกันว่า " ตัวพี่ " เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระประสงค์จะยังความที่พระองค์เป็นผู้ใหญ่กว่าเขาให้สำเร็จด้วยอุปมานั้น จึงตรัสถามพราหมณ์ว่า " บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ลูกไก่ตัวใด พึงเอาปลายเล็บเท้าหรือจะงอยปากกะเทาะกระเปาะฟองไข่ออกมาได้ โดยความสวัสดีก่อนกว่าเขา, ลูกไก่ตัวนั้นควรเรียกว่ากระไร ? "

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กุกฺกุฏจฺฉาปกานํ** คือบรรดาลูกไก่ทั้งหลาย.

หลายบทว่า **กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย** ความว่า ลูกไก่ตัวนั้นควรเรียกว่ากระไร ? คือ ควรเรียกว่า " พี่ หรือ น้อง " เล่า ? คำที่เหลือมีใจความง่ายทั้งนั้น.

ลำดับนั้น พราหมณ์ กราบทูลว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ !

ควรเรียกว่า พี่ " มีอธิบายว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ลูกไก่ตัวนั้น ควรเรียกว่า พี่. "

หากจะมีคำถามว่า " เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า พี่ ? "

แก้ว่า " เพราะลูกไก่ตัวนั้น มันแก่กว่าเขา " อธิบายว่า " เพราะลูกไก่ตัวนั้น เติบโตกว่าบรรดาลูกไก่ที่ออกมาภายหลังเหล่านั้น. "

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงเทียบเคียงข้ออุปมาแก่พราหมณ์นั้น จึงตรัสว่า " ฉันนั้นนั่นแล พราหมณ์ แม้เราก็เหมือนลูกไก่ตัวนั้น ในบรรดาหมู่สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชา ...

ความไม่รู้ ท่านเรียกว่า **อวิชชา** ในบทว่า **" อวิชฺชาคตาย "** นี้ บรรดาหมู่สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชานั้น. คำว่า **" ปชาย "** นั่น เป็นชื่อของสัตว์. เพราะฉะนั้น ในคำว่า **"อวิชฺชาคตาย ปชาย "** นี้ พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " บรรดาสัตว์ทั้งหลาย ผู้ตกเข้าไปในภายในแห่งกระเปาะฟองคืออวิชชา. "

บทว่า **อณฺฑภูตาย** ความว่า ผู้เป็นแล้ว ผู้เกิดแล้ว คือผู้เกิดพร้อมแล้วในฟองไข่, เหมือนอย่างว่า สัตว์บางพวกผู้เกิดในฟองไข่เขาเรียกว่า **" อัณฑภูตาย "** ฉันใด, หมู่สัตว์แม้ทั้งหมดนี้ ก็ฉันนั้น ท่านเรียกว่า **" อัณฑภูตา "** เพราะความที่ตนเกิดในกระเปาะฟองไข่คืออวิชชา.

บทว่า **ปริโยนทฺธาย** ความว่า ผู้อันกระเปาะฟองคืออวิชชานั้นรึงรัด คือ ผูกมัด พันไว้โดยรอบ.

บทว่า **อวิชฺชณฺฑโกสมฺปทาเลตฺวา** ความว่า เราได้ทำลายกระเปาะฟองที่สำเร็จมาจากอวิชชานั้นแล้ว.

สองบทว่า **เอโกว โลเก** ความว่า ในโลกสันนิวาสแม้ทั้งสิ้น เราผู้เดียวเท่านั้น คือไม่มีคนที่สอง.

บทว่า **อนุตฺตรํ** ในคำว่า **อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ** นี้ ความว่า " เว้นจากอริยมรรคอันเยี่ยมเสียแล้ว ประเสริฐกว่าธรรมทุกอย่าง. "

บทว่า **สมฺมาสมฺโพธึ** แปลว่า ซึ่งความตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง. อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ซึ่งความตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง. อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ซึ่งความตรัสรู้ ที่ปราชญ์สรรเสริญด้วย ดีด้วย.

[โพธิศัพท์หมายความถึง ๔ นัย]

ต้นไม้ก็ดี มรรคก็ดี สัพพัญญุตญาณก็ดี นิพพานก็ดี ท่านเรียกว่า **" โพธิ. "**

จริงอยู่ ท่านเรียกต้นไม้ว่า **โพธิ** ในอาคตสถานทั้งหลายว่า " ตรัสรู้ครั้งแรก ที่โคนโพธิพฤกษ์ " และว่า " ในระหว่างแห่งต้นโพธิ์ ในระหว่างแห่งแม่น้ำคยา.

มรรค ท่านเรียกว่า **โพธิ** ในอาคตสถานว่า " ความรู้โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในมรรคทั้ง ๔. "

สัพพัญญุตญาณ ท่านเรียกว่า **โพธิ** ในอาคตสถานว่า " พระสิทธัตถโพธิสัตว์ มีพระปัญญาประเสริฐดุจแผ่นปฐพี ทรงบรรลุพระโพธิญาณ. "

พระนิพพาน ท่านเรียกว่า **โพธิ** ในอาคตสถานว่า " พระ

สิทธัตถโพธิสัตว์ ทรงบรรลุโพธิ อันเป็นอมตะเป็นอสังขตะ."

แต่ในบทว่า **" สมฺมาสมฺโพธึ "** นี้ ท่านประสงค์เอาอรหัต-มรรคญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า " ประสงค์เอาสัพพัญญุตญาณ " บ้าง.

ถามว่า " พระอรหัตมรรค ของคนเหล่าอื่น จัดเป็นโพธิ (ความตรัสรู้) อย่างยอดเยี่ยมหรือไม่ ? "

แก้ว่า " ไม่เป็น. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร จึงไม่เป็น ? "

แก้ว่า " เพราะพระอรหัตมรรคของคนเหล่าอื่นนั้น อำนวยคุณให้ไม่ได้ทุกอย่าง. "

จริงอยู่ พระอรหัตมรรคของบรรดาคนเหล่านั้น บางคนให้เฉพาะพระอรหัตผลเท่านั้น. ของบางคน ให้เฉพาะวิชชา ๓. ของบางคน ให้เฉพาะอภิญญา ๖. ของบางคน ให้เฉพาะปฏิสัมภิทา ๔. ของบางคน ให้เฉพาะสาวกบารมีญาณ. ถึงของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ให้เฉพาะปัจเจกโพธิญาณเท่านั้น. ส่วนพระอรหัตมรรคของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมให้คุณสมบัติทุกอย่าง ดุจการอภิเษกของพระราชาให้ความเป็นใหญ่ในโลกทั้งหมด. ฉะนั้น. เพราะฉะนั้นพระอรหัตมรรค แม้ของคนอื่นบางคน จึงไม่จัดเป็นโพธิ (ความตรัสรู้) อย่างยอดเยี่ยม ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อภิสมฺพุทฺโธ** ความว่า เราได้รู้ยิ่งแล้ว คือได้แทงตลอดแล้ว, อธิบายว่า " เราได้บรรลุแล้ว คือได้ถึงทับแล้ว. "

[ข้อเปรียบเทียบการทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาเหมือนการฟักไข่]

บัดนี้ บัณฑิตควรเทียบเคียงคำอุปมาอุปไมย ที่พระผู้พระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **" เอวเมว โข อหํ พฺราหฺมณ "** แล้วพึงทราบโดยใจความ โดยนัยดังที่จะกล่าวต่อไปนี้ :-

เหมือนอย่างว่า ข้อที่แม่ไก่นั้น ทำกิริยาทั้ง ๓ มีนอนกกอยู่บนฟองไข่ทั้งหลายเป็นต้นของตน ฉันใด, ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ประทับนั่งบนโพธิบัลลังก์ แล้วทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ คือ " ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา " ในจิตสันดานของพระองค์ ก็ฉันนั้น.

ความไม่เสื่อมไปแห่งวิปัสสนาญาณ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนฟองไข่ทั้งหลายไม่เน่า ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อมฉะนั้น.

ความสิ้นไปแห่งความสิเนหา คือความติดใจไปตามไตรภพ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนความสิ้นไปแห่งยางเมือกแห่งฟองไข่ทั้งหลาย ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ฉะนั้น.

ความที่กระเปาะฟองคืออวิชชา เป็นธรรมชาติบาง ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนภาวะที่กระเปาะฟองไข่เป็นของบาง ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ฉะนั้น.

ความที่วิปัสสนาญาณเป็นคุณชาติกล้าแข็ง ผ่องใสและองอาจ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนภาวะที่เล็บเท้า และจะงอยปากของลูกไก่เป็นของหยาบและแข็ง ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ฉะนั้น.

ควรทราบเวลาที่วิปัสสนาญาณแก่เต็มที่ เวลาเจริญ (และ) เวลาถือเอาห้อง ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนเวลาที่ลูกไก่แก่เต็มที่ ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ฉะนั้น.

เพราะเหตุนั้น ควรทราบเวลาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงให้วิปัสสนาญาณถือเอาห้อง แล้วทำลายกระเปาะฟองคือวิชชาด้วยพระอรหัตมรรค ที่พระองค์ได้ทรงบรรลุโดยลำดับ แล้วทรงปรบปีกคืออภิญญา จึงทรงทำให้แจ้งซึ่งพระพุทธคุณทั้งหมด โดยความสวัสดี ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนเวลาที่ลูกไก่เอาปลายเล็บเท้า และจะงอยปากกะเทาะกระเปาะฟองไข่ แล้วปรบปีกออกมาได้ โดยความสวัสดี ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ฉะนั้น.

หลายบทว่า **สฺวาหํ พฺราหฺมณ เชฏฺโจ เสฏฺโจ โลกสฺส** ความว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! บรรดาหมู่สัตว์ ผู้ตกอยู่ในอวิชชา เรานั้นได้ทำลายกระเปาะฟอง คือ อวิชชานั้น แล้วถึงความนับว่า ' เป็นผู้ที่เจริญที่สุด คือเจริญอย่างสูงสุด ' เพราะเป็นผู้เกิดแล้วโดยอริยชาติก่อนกว่าเขา เปรียบเหมือนบรรดาลูกไก่เหล่านั้น ลูกไก่ตัว

ที่กะเทาะกระเปาะฟองไข่ ออกมาได้ก่อนกว่าเขา ย่อมเป็นไก่ตัวพี่ ฉะนั้น, ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าถึงความนับว่า " เป็นผู้ประเสริฐที่สุด " เพราะไม่มีใครทัดเทียมได้ด้วยพระคุณทั้งปวง. "

[พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ประเสริฐเพราะบำเพ็ญเพียร]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศความที่พระองค์ เป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด อย่างยอดเยี่ยมแก่พราหมณ์อย่างนั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฏิปทา ที่เป็นเหตุให้พระองค์ทรงบรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดเป็นต้น จำเดิมแต่ส่วนเบื้องต้น จึงตรัสว่า **" อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ "** เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะได้สดับข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด อย่างยอดเยี่ยมนี้แล้ว พราหมณ์จึงเกิดความคิดอย่างนี้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงบรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดด้วยปฏิปทา อะไรหนอแล ? " ดังนี้; พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบความคิดของพราหมณ์นั้นแล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่า " เราได้บรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด อย่างยอดเยี่ยมนี้ ด้วยปฏิปทานี้ " จึงได้ตรัสอย่างนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น หลายบทว่า **อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วิริยํ อโหสิ** ความว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! ข้อที่เราเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุด อย่างยอดเยี่ยมนี้ เราหาได้บรรลุด้วยความเกียจคร้าน ด้วยความหลงลืมสติ ด้วยความมีกายกระสับกระส่าย (และ) ด้วยความเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านไม่. อีกอย่างหนึ่งแล เพราะเราได้

ปรารภความเพียรแล้วแล เพื่อบรรลุความเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดนั้น คือเรานั่งอยู่แล้ว ณ โพธมัณฑ์ ได้ปรารภความเพียรประกอบด้วยองค์ ๔." มีคำอธิบายว่า "ได้ประคอง คือให้เป็นไปไม่ย่อหย่อน." ก็แลความเพียรนั้น ได้ชื่อว่าเป็นคุณชาติไม่ย่อหย่อนเพราะเราได้ปรารภแล้วอย่างแท้จริง. ทั้งมิใช่แต่ความเพียรอย่างเดียวเท่านั้น แม้สติเราก็ได้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะแล้ว โดยความเป็นคุณธรรมบ่ายหน้าตรงต่ออารมณ์ และชื่อว่าเป็นความไม่หลงลืม เพราะปรากฏอยู่เฉพาะหน้าทีเดียว.

สองบทว่า **ปสฺสทฺโธ กาโย** ความว่า "แม้กายของเราก็เป็นของสงบแล้ว ด้วยอำนาจแห่งความสงบกายและจิต. เพราะเมื่อนามกาย สงบแล้ว แม้รูปกาย ก็เป็นอันสงบแล้วเหมือนกัน, ฉะนั้นในพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสให้พิเศษเลยว่า 'นามกาย รูปกาย' ตรัสเพียงว่า 'กายสงบ' เท่านั้น."

บทว่า **อสารทฺโธ** ความว่า "ก็กายนั้น ชื่อว่าหาความกระสับกระส่ายมิได้ เพราะเป็นกายอันสงบแล้วนั่นแล," มีคำอธิบายว่า "เป็นกายที่ปราศจากความกระวนกระวายแล้ว."

หลายบทว่า **สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ** ความว่า "ถึงจิตของเราก็ตั้งอยู่แล้วโดยชอบ คือดำรงมั่นดีแล้ว ได้เป็นราวกะว่าแน่นแฟ้นแล้ว, และจิตของเรานั้น ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นหนึ่ง, คือไม่หวั่นไหว ได้แก่ไม่มีความดิ้นรน เพราะเป็นจิตตั้งมั่นดีนั่นแล." ข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งฌาน เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยลำดับเพียงเท่านี้.

กถาว่าด้วยปฐมฌาน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงคุณวิเศษ ตั้งต้นแต่ปฐมฌาน มีวิชชา ๓ เป็นที่สุด ที่พระองค์ได้บรรลุแล้วด้วยปฏิปทานี้ จึงตรัสว่า **" โส โข อหํ "** ดังนี้เป็นต้น.

ในบรรดาบทเหล่านั้น ใจความแห่งบทเป็นต้นว่า **" วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ "** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วในวิภังค์นั่นแล โดยนัยเป็นต้นว่า " บรรดากามและอกุศลธรรมเหล่านั้น กามเป็นไฉน ? คือ ความพอใจ ชื่อว่า กาม, ความกำหนัดด้วยชื่อว่า กาม, ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ชื่อว่า กาม, ความดำริ ชื่อว่า กาม, ความกำหนัด ชื่อว่า กาม, ความกำหนัดด้วยอำนาจความดำริ ชื่อว่า กาม, เหล่านี้ เราเรียกว่า กาม, บรรดากามและอกุศลธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเป็นไฉน ? คือ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งความใคร่ ความพยาบาท ความหดหู่และเคลิบเคลิ้ม ความฟุ้งซ่านและรำคาญ ความลังเลสงสัย, เหล่านี้เราเรียกว่า อกุศลธรรม, พระโยคาวจร เป็นผู้สงัดแล้ว คือเงียบแล้วจากกามเหล่านี้ และจากอกุศลธรรมเหล่านี้ ดังกล่าวมาฉะนี้, เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรนั้นเราเรียกว่า สงัดแล้วเทียวจากกามทั้งหลาย สงบแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย[๑] " ดังนี้ แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น ใจความ (แห่งบทเหล่านั้น) เว้นอรรถกถานัยเสีย จะปรากฏด้วยดีไม่ได้

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖. บาลีเดิมไม่มี ปวิวิตฺโต.

ข้าพเจ้าจักประกาศใจความนั้น ตามอรรถกถานัยนั่นแล ต่อไป :-

ข้อนี้อย่างไรเล่า ? อย่างนี้คือ สองบทว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** แปลว่า สงัดแล้ว คือหลีกเว้นออกจากกามทั้งหลาย.

[อธิบาย เอว อักษร]

ก็ เอว อักษรนี้ ในบทว่า **" วิวิจฺเจว "** นี้ พึงทราบว่า " มีความกำหนดเป็นอรรถ. " ก็เพราะ เอว อักษร มีความกำหนดเป็นอรรถนั้น, ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงความที่กามทั้งหลาย แม้ไม่มีอยู่ในเวลาเข้าปฐาฌานนั้น ก็เป็นข้าศึกแก่ปฐมฌานนั้น และการและบรรลุปฐมฌานนั้นได้ ก็ด้วยการสละกามนั่นแล.

ถามว่า " ข้อนั้น คืออย่างไร ? "

แก้ว่า " คือ สงัดแล้วเทียว จากกามทั้งหลาย " อธิบายว่า " จริงอยู่ เมื่อทำความนิยมไว้อย่างนั้น คำนี้ ย่อมปรากฏชัดว่า กามทั้งหลาย ย่อมเป็นข้าศึกต่อฌานนี้ อย่างแน่นอน, เมื่อกามเหล่าใดยังมีอยู่ ปฐมฌานนี้ ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดุจเมื่อมีมืด แสงประทีปก็ไม่มีฉะนั้น และการบรรลุปฐมฌานนั้น จะมีได้ก็ด้วยการสละกามเหล่านั้นเสียได้ เปรียบเหมือนการไปถึงฝั่งโน้นได้ ก็ด้วยการละฝั่งนี้ฉะนั้น, เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำความกำหนดไว้. "

ในคำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** นั้น พึงมีคำถามว่า " ก็เพราะเหตุไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส เอว อักษรนั่น ไว้เฉพาะบทต้นเท่านั้น ไม่ตรัสไว้ในบทหลังเล่า, พระโยคาวจรแม้ไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ก็พึงได้บรรลุฌานอยู่หรือ ? "

แก้ว่า " ก็แล เอว อักษร ที่เป็นอวธารณะนั้น บัณฑิตไม่ควรเห็นอย่างนั้น. เพราะว่า เอว อักษรนั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบทต้น ก็เพราะฌานเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งกามนั้น. แท้จริงฌานนี้ชื่อว่าสลัดเสียซึ่งกามทั้งหลายทีเดียว เพราะก้าวล่วงกามธาตุเสียได้ และเพราะเป็นข้าศึกต่อกามราคะ. เหมือนดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า " ฌาน คือนกขัมมะนี้นั่น สลัดเสียซึ่งกามทั้งหลาย[๑] " ดังนี้.

อัน เอว อักษรนั่น บัณฑิตควรกล่าวไว้แม้ในบทหลัง เหมือนอย่าง เอว อักษร ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำมาตรัสไว้ในคำนี้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในศาสนานี้ทีเดียว, สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนา[๒]นี้ " ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น. จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือนิวรณ์ แม้อื่นจากกามฉันท์นี้ ไม่อาจจะบรรลุฌานอยู่ได้เลย, เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นความนิยมนี้ แม้ในบททั้งสองอย่างนี้ว่า " พระโยคาวจร สงัดแล้วเทียวจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วเทียวจากอกุศลธรรมทั้งหลาย " ดังนี้.

อนึ่ง วิเวกแม้ทั้งหมด มีตทังควิเวก และกายวิเวกเป็นต้น ย่อมถึงความสงเคราะห์เข้าแม้ในบททั้งสอง ด้วยคำที่เป็นสาธารณะนี้ว่า **" วิวิจฺจ "** แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น ในอธิการนี้ ก็ควรเห็นวิเวกเพียง ๓ เท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิมขัมภนวิเวก.

ก็พวกวัตถุกาม ที่พระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ในนิเทศ โดยนัยเป็นต้นว่า " วัตถุกามเป็นไฉน ? คือรูปอันเป็นที่ชอบใจ[๓] " และพวก

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๖๓๙. ๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓. ๓. ขุ. มหา. ๕๑/๑.

กิเลสกาม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในวิภังค์ในนิเทศนั้นนั่นแล โดยนัยเป็นต้นว่า "ความพอใจ ชื่อว่า กาม[๑]" แม้ทั้งหมดเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยบทว่า **"กาเมหิ"** นี้แล. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น สองบทว่า **"วิจฺเจว กาเมหิ"** ความหมายว่า "สงัดแล้วเทียว แม้จากวัตถุกามทั้งหลาย" ดังนี้ ก็ใช้ได้. กายวิเวก ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้ว ด้วยความสงัดจากวัตถุกามนั้น.

หลายบทว่า **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** ความหมายว่า "สงัดแล้วจากกิเลสกามทั้งหลาย หรือจากอกุศลธรรมทั้งปวง" ดังนี้ ก็ใช้ได้. จิตตวิเวก ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้ว ด้วยความสงัดจากกิเลสกาม หรือจากอกุศลธรรมทั้งปวงนั้น.

ก็บรรดากายวิเวกและจิตตวิเวก ๒ อย่างนี้ ความสละกามสุข เป็นอันท่านประกาศแล้ว ด้วยกายวิเวกข้อต้น เพราะกล่าวถึงความสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นเอง, ความประคองเนกขัมมสุข เป็นอันท่านประกาศแล้ว ด้วยจิตตวิเวกข้อที่ ๒ เพราะกล่าวถึงความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย.

อนึ่ง บรรดาบททั้ง ๒ ตามที่กล่าวแล้วนั้น การละสังกิเลสวัตถุ พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทแรก, การละสังกิเลส พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทที่ ๒. การละเหตุแห่งความอยาก พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทแรก, การละเหตุแห่งความโง่เขลา พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทที่ ๒, ความบริสุทธิ์แห่งการประกอบ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖.

ความเพียร พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทแรก, และความกล่อมเกลาอัธยาศัย พึงรู้ว่า ท่านประกาศแล้ว ด้วยบทที่ ๒ เพราะกล่าวถึงความสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามนั่นแล ดังพรรณนามาฉะนี้.

บรรดากามตามที่กล่าวในบทว่า **กาเมหิ** นี้ ในฝ่ายวัตถุกามมีนัยเท่านี้ก่อน. ส่วนในฝ่ายกิเลส กามฉันท์นั่นเอง ซึ่งมีประเภทมากมาย ท่านประสงค์ว่า **" กาม "** โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า " ฉันทะ ชื่อว่า กาม " และว่า " ราคะ ชื่อว่า กาม. " ก็กามฉันท์นั้นถึงเป็นของนับเนื่องในอกุศลก็ตาม พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์แผนกหนึ่ง เพราะเป็นข้าศึกต่อฌาน โดยนัยเป็นต้นว่า " บรรดากามและอกุศลธรรมเหล่านั้น ความพอใจด้วยอำนาจแห่งความใคร่ เป็นไฉน ? คือ กาม[๑] " ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง กามฉันท์นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในบทต้น เพราะเป็นกิเลสกาม. ตรัสไว้ในบทที่ ๒ เพราะเป็นกามนับเนื่องในอกุศล. อนึ่ง ไม่ได้ตรัสว่า **" กามโต "** แต่ตรัสว่า **" กาเมหิ "** เพราะกามฉันท์นั้นมีประเภทมากมาย. ก็เมื่อความที่ธรรมทั้งหลายแม้เหล่าอื่นซึ่งเป็นอกุศล ยังมีอยู่. นิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้น พระผู้มี-พระภาคเจ้า ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ เพราะทรงแสดงความที่นิวรณ์เป็นข้าศึกโดยตรงต่อองค์ฌานชั้นสูงขึ้นไป โดยนัยเป็นต้นว่า " บรรดากามและอกุศลธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรม เป็นไฉน ? คือความพอใจด้วย

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖.

อำนาจแห่งความใคร่[๑] " ดังนี้. จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมเป็นข้าศึกโดยตรงต่อองค์ฌาน. มีคำอธิบายว่า " องค์ฌานทั้งหลายเท่านั้นเป็นปฏิปักษ์ คือเป็นเครื่องกำจัดนิวรณ์เหล่านั้น. " จริงอย่างนั้น พระมหากัจจายนเถระ ก็ได้กล่าวไว้ในเปฏกปกรณ์ว่า " สมาธิ เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันท์ ปีติ เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุข เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ วิจาร เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา. "

บรรดาบททั้ง ๒ นี้ ความสงัดด้วยอำนาจการข่มกามฉันท์ไว้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยบทนี้ว่า **" วิวิจฺเจว กาเมหิ. "** ความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์แม้ทั้ง ๕ ไว้ เป็นอันพระองค์ตรัสด้วยบทนี้ว่า **" วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ "** โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้.

อนึ่ง ความสงัดด้วยอำนาจการข่มกามฉันท์ไว้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยบทแรก ด้วยศัพท์ที่ท่านมิได้ถือเอา, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์ที่เหลือไว้ เป็นอันตรัสด้วยบทที่ ๒. อนึ่ง บรรดาอกุศลมูลทั้ง ๓ ความสงัดด้วยอำนาจการข่มโลภะอันมีความต่างแห่งปัญจามคุณเป็นอารมณ์ เป็นอันตรัสไว้ด้วยบทแรก, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มโทสะและโมหะ อันมีชนิดแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์ เป็นอันตรัสไว้ด้วยบทที่ ๒.

อีกอย่างหนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลาย มีโอฆะเป็นต้น ความสงัดด้วยอำนาจการข่มสังโยชน์ คือกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌากายคัณฐะ และกามราคะไว้ เป็นอันพระผู้มี-

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖.

พระภาคเจ้าตรัสด้วยบทแรก, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มสังโยชน์ คือ โอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน และคัณฐะที่เหลือไว้ ย่อมเป็นอันพระองค์ตรัส ด้วยบทที่ ๒. อนึ่ง ความสงัดด้วยอำนาจการข่มตัณหา และกิเลสที่สัมปยุตด้ยตัณหานั้นไว้ เป็นอันพระองค์ตรัสด้วยบทแรก, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มอวิชชา และกิเลสที่สัมปยุตด้วยอวิชชานั้นไว้ เป็นอันพระองค์ตรัส ด้วยบทที่ ๒.

อีกอย่างหนึ่ง ความสงัดด้วยอำนาจการข่มจิตตุปบาท ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะไว้ พึงทราบว่า เป็นอันพระองค์ตรัสด้วยบทแรก, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือไว้ พึงทราบว่า เป็นอันพระองค์ตรัสด้วยบทที่ ๒. การประกาศเนื้อความในคำว่า **" วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ "** นี้ มีเพียงเท่านี้ก่อน.

[อรรถาธิบายองค์ ๕ แห่งปฐมฌาน]

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงองค์สำหรับละแห่งปฐมฌานด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้แล้ว คราวนี้ เมื่อจะทรงแสดงองค์ประกอบจึงตรัสคำมีอาทิว่า " เป็นไปกับด้วยวิตก เป็นไปกับด้วยวิจาร. "

ในพากย์ว่า " เป็นไปกับด้วยวิตก " เป็นต้นนั้น มีวินัจฉัยดังนี้ :- ความตรึก ชื่อว่า วิตก, ท่านอธิบายว่า " ความดำริ. " วิตกนี้นั้นมีความกดเฉพาะซึ่งจิตในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการจดและจดโดยรอบเป็นรส. จริงอย่างนั้น พระโยคาวจร ท่านเรียกว่า " ทำอารมณ์ให้เป็นธรรมชาติอันวิตกจดแล้วและจดโดยรอบแล้วด้วยวิตกนั้น. " วิตกนั้น

มีอันนำมาซึ่งจิตในอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน. ความตรอง ชื่อว่า วิจาร, ท่านอธิบายว่า " การที่จิตท่องเที่ยวเรื่อยไป. " วิจารนี้นั้น มีการเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบเนือง ๆ ซึ่งสหชาตธรรมในอารมณ์นั้นเป็นรส มีการตามผูกพันแห่งจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ก็เมื่อความไม่พรากจากกันแห่งวิตกวิจารเหล่านั้นในจิตตุปบาทลางขณะ แม้มีอยู่ วิตก ก็คือการตกไปเฉพาะอารมณ์ครั้งแรกของใจ ดุจเสียงเคาะระฆัง เพราะหมายความว่าเป็นสภาพที่หยาบ และเพราะความหมายว่าเป็นสภาพเริ่มก่อน. วิจาร ก็คือการที่จิตตามผูกพันติดต่อ ดุจเสียงครวญของระฆัง เพราะหมายความว่าเป็นสภาพที่ละเอียด. ก็ในวิตกวิจารเหล่านี้ วิตก มีการแผ่ไป (หรือสั่นสะเทือน) เป็นความไหวตัวของจิต (ในเวลาที่เกิดความคิดขึ้นครั้งแรก) ดุจการกระพือปีกของนก ซึ่งต้องการจะบินขึ้นไปในอากาศ และดุจการโผลงตรงดอกบัวหลวงของแมลงผึ้ง ซึ่งมีใจจดจ่ออยู่ที่กลิ่น, วิจาร มีความเป็นไปสงบ มิใช่ความไหวตัวอย่างแรงของจิต ดุจการกางปีกของนกซึ่งบินไปแล้วในอากาศ และดุจการบินร่อนอยู่ในส่วนเบื้องบนดอกบัวหลวงของแมลงผึ้ง ซึ่งโผลงบ่ายหน้าสู่ดอกบัวหลวงฉะนั้น. ส่วนความแปลกกันแห่งวิตกวิจารเหล่านั้น จะปรากฏในปฐมฌานและทุติยฌาน.

ฌานนี้ ย่อมเป็นไปกับด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้ ดุจต้นไม้ ย่อมเป็นไปด้วยดอกและผลฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า " เป็นไปกับด้วยวิตก

เป็นไปกับด้วยวิจาร." แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระองค์ทรงทำเทศนาเป็นบุคคลาธิษฐาน โดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้.[๑]" ถึงเนื้อความแม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น ก็พึงเห็นเหมือนอย่างนี้แหละ.

ในบทว่า **"วิเวกชํ"** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :- ความสงัด ชื่อว่าวิเวก. อธิบายว่า "ความปราศจากนิวรณ์." อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่สงัดจากนิวรณ์ ชื่อว่า วิเวก เพราะอรรถว่า สงัดแล้ว, อธิบายว่า "กองแห่งธรรมอันสัมปยุตด้วยฌาน." ปีติ และสุข เกิดจากวิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **วิเวกชัง.**

[อรรถาธิบายองค์ฌาน คือ ปีติ และสุข]

ในบทว่า **"ปีติสุขํ"** มีวินิจฉัยดังนี้ :- ธรรมชาติที่ชื่อว่าปีติ เพราะอรรถว่า ทำให้เอิบอิ่ม. ปีตินั้น มีความปลาบปลื้มเป็นลักษณะ มีความอิ่มกายและจิตเป็นรส, อีกอย่างหนึ่ง มีความแผ่ไปเป็นรส มีความเบิกบานใจเป็นปัจจุปัฏฐาน. ความสบาย ชื่อว่าความสุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่า ความสุข เพราะอรรถว่า ย่อมเคี้ยวกิน และขุดเสียด้วยดี ซึ่งอาพาธทางกายและจิต. ความสุขนั้น มีความสำราญเป็นลักษณะ มีอันเข้าไปพอกพูนซึ่งธรรมที่สัมปยุตด้วยความสุขนั้นเป็นรส มีความอนุเคราะห์เป็นเครื่องปรากฏ.

ก็เมื่อความไม่พรากจากกันแห่งปีติและสุขเหล่านั้นในจิตตุปบาทลางขณะ แม้มีอยู่ ปีติ คือ ความยินดีด้วยการได้อิฏฐารมณ์, สุข

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗.

คือความเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ตนได้แล้ว. ปีติ มีอยู่ในจิตตุปบาทใด สุข ก็มีอยู่ในจิตตุปบาทนั้น. สุข มีอยู่ในจิตตุปบาทใด, ในจิตตุปบาทนั้น โดยความนิยม ไม่มีปีติ. ปีติ ท่านสงเคราะห์เข้าเป็นสังขารขันธ์, สุข ท่านสงเคราะห์เข้าเป็นเวทนาขันธ์, ปีติ เปรียบเหมือนความอิ่มใจ ของบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อยในทางกันดาร เพราะได้เห็นและได้ฟังว่ามีป่าไม้และมีน้ำ, สุข เปรียบเหมือนความสบายใจของบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อยในทางกันดาร เพราะได้เข้าไปสู่ร่มเงาแห่งป่าไม้ และได้บริโภคน้ำ ฉะนั้น. บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า " ก็คำที่พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ปีติ คือ ความยินดีด้วยการได้อิฏฐารมณ์เป็นต้นนั้น ก็เพราะมีปีติปรากฏอยู่ ในสมัยนั้น ๆ. " ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **" ปีติสุขํ. "**

อีกอย่างหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปีติและสุข เหมือนธรรมและวินัยเป็นต้นฉะนั้น. ปีติและสุข เกิดแต่วิเวก มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปีติและสุข เกิดแต่วิเวก แม้ดังพรรณนามาฉะนี้. เหมือนอย่างว่า ฌานเกิดแต่วิเวกฉันใด, ก็ในฌานนี้ ปีติและสุข ย่อมเป็นของเกิดแต่วิเวกเหมือนกันฉันนั้น. อนึ่ง ปีติและสุขนั้น มีอยู่แก่ฌานนั้น เพราะเหตุดังนี้นั้น จะกล่าวรวมด้วยบทเดียวกันเลยว่า **" วิเวกชปีติสุขํ "** ดังนี้บ้าง ก็ใช้ได้. แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสปีติสุขนั่นไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า " สุขนี้ สหรคตด้วยปีตินี้[๒] " ดังนี้. ก็เนื้อความแม้ใน

๑. วิสุทธิมรรค. ๑/๑๘๕. ไม่มี อิติ. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๙.

คัมภีร์วิภังค์นั้น พึงเห็นเหมือนอย่างนี้แล.

[ฌานย่อมเผาผลาญธรรมที่เป็นข้าศึก]

บทว่า **ปฐมํ** คือเป็นทีแรก เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ. ฌานนี้ ขื่อว่า ทีแรก เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรบรรลุเป็นครั้งแรก. คุณธรรม ชื่อว่า ฌานเพราะอรรถว่า เผาธรรมที่เป็นข้าศึก (มีนิวรณ์เป็นต้น). พระโยคีทั้งหลาย ย่อมเผา (ธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้นนั้น) ด้วยฌานนี้ แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ฌาน. อธิบายว่า " พระโยคีทั้งหลาย ย่อมเผาธรรมที่เป็นข้าศึก หรือย่อมคิดถึงโคจร (คืออารมณ์สำหรับหน่วงมีกสิณเป็นต้น). " อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ฌาน เพราะอรรถว่า เพ่ง คือเข้าไปเพ่งอารมณ์นั้นเสียเอง. เพราะเหตุนั้นนั่นแล ฌานนั้น ท่านจึงเรียกว่า " มีอันเข้าไปเพ่งเป็นลักษณะ. "

[ฌานมี ๒ นัย]

ฌานนี้นั้น มีอยู่ ๒ อย่างคือ **อารัมมณูปนิชฌาน** (เข้าไปเพ่งอารมณ์) **ลักขณูปนิชฌาน** (เข้าไปเพ่งลักษณะ). บรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น สมาบัติ ๘ พร้อมด้วยอุปจาร ท่านเรียกว่า " อารัมมณูปนิชฌาน. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์คือกสิณ. "

วิปัสสนามรรคและผล ท่านเรียกว่า " ลักขณูปนิชฌาน. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะ. "

จริงอยู่ บรรดาวิปัสสนามรรคและผลเหล่านี้ วิปัสสนา ย่อมเข้าไปเพ่งไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น. ก็กิจคือการเข้าไปเพ่ง ด้วยวิปัสสนา ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น มรรคท่านเรียกว่า " ลักขณูปนิชฌาน. " ส่วนผล ท่านก็เรียกว่า " ลักขณูปนิชฌาน " เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งลักษณะที่แท้จริงแห่งนิโรธ. แต่ในอรรถนี้ ท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌานเท่านั้นว่า **" ฌาน. "**

ในอธิการว่าด้วยฌานนี้ พระอาจารย์ผู้โจทก์ท้วงว่า " ชื่อว่าฌานที่ควรจะพึงอ้างถึงอย่างนี้ว่า เป็นไปกับด้วยวิตก เป็นไปกับด้วยวิจาร ฯ ล ฯ มีปีติและสุข ดังนี้ นั้นเป็นไฉนเล่า ?

ข้าพเจ้า จะกล่าวเฉลยต่อไป :- " เปรียบเหมือนบุรุษคนอื่นเว้นทรัพย์และปริชนเสีย ย่อมเป็นผู้ไม่สมควรภาวะที่พึงอ้างถึงในประโยคมีอาทิว่า " ผู้มีทรัพย์ ผู้มีปริชน " ฉันใด, ฌานอื่น เว้นธรรมมีวิตกเป็นต้นเสีย ควรจะพึงอ้างถึง ย่อมไม่มี ฉันนั้น. เหมือนอย่างว่า การสมมติว่าเสนา ในองค์เสนาทั้งหลาย ที่ชาวโลกกล่าวว่า " เสนา มีพลรถ มีพลเดินเท้า " ดังนี้นั่นแล บัณฑิตควรทราบฉันใด, ในอธิการนี้ ก็ควรทราบ การสมมติว่าฌาน ในองค์ ๕ นั้นแล ฉันนั้น. ควรทราบในองค์ ๕ เหล่าไหน ? ในองค์ ๕ เหล่านี้ คือ วิตก ความตรึก วิจาร ความตรอง ปีติ ความอิ่มใจ สุข ความสบายใจ จิตเตกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียว. จริงอยู่ องค์ ๕ เหล่านี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยความเป็นองค์แห่งฌานนั้น

โดยนัยมีอาทิว่า " เป็นไปกับด้วยวิตก เป็นไปกับด้วยวิจาร. "

ถ้าหากพระอาจารย์ผู้โจทก์พึงท้วงว่า " เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) จัดเป็นองค์ (แห่งฌาน) ไม่ได้ เพราะพระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ (ในบาลีแห่งฌาน) มิใช่หรือ ?

แก้ว่า " ก็คำที่ท่านกล่าวนั้น ย่อมไม่ถูก. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะจิตเตกัคคตาแม้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบาลีแห่งฌานนั่นเอง. "

จริงอยู่ จิตเตกัคคตาแม้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แน่นอนในคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า " วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ชื่อว่าฌาน[๑]. " เพราะฉะนั้น คำที่ท่านกล่าวไว้ว่า " เป็นไปกับด้วยวิตก เป็นไปกับด้วยวิจาร " ดังนี้ ฉันใด, แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ในอธิการนี้ว่า **" สจิตเตกัคคตา "** แม้จิตเตกัคคตา ก็ควรทราบว่า " เป็นองค์ (แห่งฌาน) ทีเดียว " ตามพระบาลีในคัมภีร์วิภังค์นี้ ฉันนั้น. จริงอยู่ อุเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำไว้แล้วด้วยพระประสงค์ใด, อุเทศนั้นนั่นเอง ก็เป็นอันพระองค์ทรงประกาศไว้แล้ว แม้ในคัมภีร์วิภังค์ ด้วยพระประสงค์นั้นแล.

[ความหมายแห่ง อุปสัมปัชชศัพท์]

บทว่า **อุปสมฺปชฺช** แปลว่า เข้าไปใกล้แล้ว. ท่านอธิบายว่า " บรรลุแล้ว. " อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า " ให้เข้าถึงพร้อมแล้ว

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗.

คือให้สำเร็จแล้ว." แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "บทว่า **อุปสมฺปชฺช** คือ ความได้ ความกลับได้ ความถึง ความถึงพร้อม ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความบรรลุ ซึ่งปฐมฌาน[๑]." เนื้อความแห่งคำแม้นั้น ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้นแล.

บทว่า **วิหาสึ** ความว่า เรา เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานมีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ จึงยังการสืบเนื่องกัน การประพฤติเป็นไป การรักษา การเป็นไป การให้เป็นไป การเที่ยวไป การพักอยู่แห่งอัตภาพให้สำเร็จ ด้วยอิริยาบถวิหาร กล่าวคือการนั่งอยู่ ณ โพธิมัณฑ์. ข้อนี้ สมจริงดังที่พระองค์ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า "บทว่า **วิหรติ** ความว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เที่ยวไปอยู่ พักอยู่. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า พักอยู่.[๒]"

ถามว่า "ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำอะไร จึงทรงเข้าฌานนี้อยู่ ?

แก้ว่า "ทรงเจริญกัมมัฏฐาน."

ถามว่า "ทรงเจริญกัมมัฏฐานอะไร ?"

แก้ว่า "ทรงเจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐาน."

ถามว่า "คนอื่น ผู้มีความต้องการอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนั้น ควรทำอย่างไร ?"

แก้ว่า "แม้คนอื่น ก็ควรเจริญกัมมัฏฐานนั้น หรือบรรดา

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๐.

กรรมฐานทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง."

นัยแห่งการเจริญอานาปานัสสติกรรมฐานเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคนั่นแล. ก็เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวนัยแห่งการเจริญไว้ในอธิการนี้ นิทานแห่งพระวินัยก็จะเป็นภาระหนักยิ่ง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จะทำเพียงการประกาศเนื้อความแห่งพระบาลีเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

กถาว่าด้วยปฐมฌาน จบ.

กถาว่าด้วยทุติยฌาน

สองบทว่า **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา** ความว่า เพราะเข้าไปสงบ คือเพราะก้าวล่วงองค์ทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและวิจาร. มีอธิบายว่า " เพราะวิตกวิจารไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน. "

พึงทราบสันนิษฐานว่า " ในบรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น ธรรมในปฐมฌานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติยฌาน, ด้วยว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีอยู่ในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะเข้าไปสงบวิตกวิจาร เพื่อจะทรงแสดงว่า การบรรลุฌานอื่นจากปฐมฌานมีทุติยาฌานเป็นต้น จะมีได้ เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบ ๆ ได้.

[อรรถาธิบายอัชฌัตตศัพท์]

ในอธิการนี้ บัณฑิตประสงค์เอา นิยกัชฌัตตัง ชื่อว่า **อัชฌัตตัง.** แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า **" อัชฌัตตัง-ปัจจัตตัง[๑] "** เท่านั้น. ก็เพราะบัณฑิตประสงค์เอา**นิยกัชฌัตตัง** ชื่อว่า **อัชฌัตตัง** ฉะนั้น ในบทว่า **" อชฺฌตฺตํ "** นี้ บัณฑิตพึงเห็นเนื้อความดังนี้ว่า " เกิดแล้วในตน คือเกิดแล้วในสันดานของตน. "

[อรรถาธิบาย สัมปสาทนศัพท์]

ศรัทธา (ความเชื่อ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **สัมป-**

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๕-๓๔๘.

สาทนะ ในบทว่า **" สมฺปสาทนํ "** นี้ แม้ฌาน ก็ตรัสเรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าสีเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียวฉะนั้น, อีกอย่างหนึ่ง เพราะฌานนั้น ย่อมยังใจให้เลื่อมใสด้วยดี เพราะประกอบด้วยศรัทธาที่เป็นเครื่องยังใจให้ผ่องใส (และ) เพราะสงบระงับความกำเริบแห่งวิตกและวิจารเสียได้ เพราะเหตุแม้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **" สมฺปสาทนํ. "** ก็ในอรรถวิกัปนี้ พึงทราบสัมพันธ์เฉพาะบทอย่างนี้ว่า **" สมฺปสาทนํ เจตโส "** (เป็นความผ่องใสแห่งใจ). แต่ในอรรถวิกัปต้น พึงประกอบบทว่า **" เจตโส "** นั่น เข้ากับ **เอโกทิภาวะ.**

[อรรถาธิบาย เอโกทิภาวศัพท์]

ในบทว่า **" เอโกทิภาวํ "** นั้น มีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ :- สมาธิ ชื่อว่า **เอโกทิ** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมเอกผุดขึ้น. อธิบายว่า " ชื่อว่าเป็นธรรมที่เลิศ คือธรรมประเสริฐที่สุด ผุดขึ้นเพราะวิตกวิจารไม่ผุดขึ้น. จริงอยู่ แม้คนที่ประเสริฐที่สุด เขาก็เรียกว่า " เป็นเอก ในโลก. " อีกอย่างหนึ่ง จะกล่าวว่าสมาธิที่เว้นจากวิตกและวิจาร ชื่อว่าเป็นธรรมเอก คือไม่มีสหาย ดังนี้บ้าง ก็ควร. อีกบรรยายหนึ่ง สมาธิ ชื่อว่า **อุทิ** เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัมปยุตธรรมให้ผุดขึ้น, อธิบายว่า " ให้ตั้งขึ้น. " สมาธินั้น เป็นเอก เพราะอรรถว่า ประเสริฐและผุดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **เอโกทิ.** คำว่า **" เอโกทิ "** นั่น เป็นชื่อของสมาธิ. ทุติยฌาน ย่อมยังสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ นี้ ดังกล่าวนี้ให้เกิด คือให้เจริญ. เหตุนั้น ทุตย-

ฌานนี้ จึงชื่อว่า **เอโกทิภาพ.** ก็เพราะสมาธิที่ชื่อว่า เอโกทิ นี้นั้น ย่อมมีแก่ใจ หามีแก่สัตว์ แก่ชีวะไม่ ฉะนั้น ทุติยฌานนั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **" เจตโส เอโกทิภาวํ "** (เป็นเอโกทิภาพแห่งใจ).

มีคำถามว่า " ก็ศรัทธานี้ และสมาธิที่มีชื่อว่าเอโกทินี้มีอยู่ในปฐมฌาน มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ทุติยฌานนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เป็นเครื่องยังใจให้ผ่องใส และว่า เป็นเอโกทิภาพเล่า ? "

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- ด้วยว่า ปฐมฌานโน้น ชื่อว่า ยังไม่ผ่องใสดี เพราะวิตกและวิจารยังกำเริบได้ ดุจน้ำที่ขุ่นเพราะคลื่นและระลอกฉะนั้น, เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อศรัทธามีอยู่ ก็พึงทราบว่า ปฐมฌานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสว่า เป็นเครื่องยังใจให้ผ่องใส. อนึ่ง เพราะความที่ปฐมฌานยังไม่ผ่องใสด้วยดีนั่นแล แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ ก็ยังหาเป็นธรรมปรากฏด้วยดีไม่, เพราะ-ฉะนั้น พึงทราบว่า ปฐมฌานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสว่า เป็นเอโกทิภาพบ้าง. ส่วนศรัทธามีกำลังได้โอกาสแล้ว เพราะในฌานนี้ไม่มีเหตุเครื่องกังวลคือวิตกวิจาร, แม้สมาธิก็ปรากฏ เพราะ-กลับได้สหายคือศรัทธามีกำลัง, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ทุติยฌานนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้อย่างนี้. แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้เพียงเท่านี้นั่นแลว่า ที่ชื่อว่า **สัมปสาทนะ** นั้น ได้แก่ศรัทธา ความเชื่อถือ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง,

ที่ชื่อว่า **เจตโส เอโกทิภาวะ** นั้น ได้แก่ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯ ล ฯ ความตั้งในมั่นชอบ[๑] ดังนี้. ก็อรรถวรรณนานี้รวมกับปาฐะในคัมภีร์-วิภังค์นั่น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนั้น ย่อมไม่ผิด ย่อมเทียบเคียง และเสมอกันได้โดยแท้ ฉันใด, บัณฑิต พึงทราบอรรถ-วรรณนานี้ ฉันนั้น.

[อรรถาธิบายทุตยฌานไม่มีวิตกและวิจารเพราะสงบไปแล้ว]

ในคำว่า **" อวิตกฺกํ อวิจารํ "** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :- ทุติยฌาน ชื่อว่าไม่มีวิตก เพราะอรรถว่า วิตกไม่มีในทุติยฌานนี้ หรือแก่ทุติยฌานนี้ เพราะละวิตกได้ด้วยภาวนา. ทุติยฌาน ชื่อว่าไม่มีวิจาร ก็โดยนัยนี้แล. แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้แล้ว ว่า " วิตกนี้และวิจารนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ด้วยประการฉะนี้[๒]. "

ในอธิการนี้ พระอาจารย์ผู้โจทก์ท้วงว่า " ก็เนื้อความนี้ สำเร็จแล้วแม้ด้วยบทว่า " เพราะสงบระงับวิตกและวิจาร " ดังนี้มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้อีกว่า ไม่มีตก ไม่วิจาร ดังนี้เล่า ? "

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- เนื้อความนี้สำเร็จแล้วอย่างนั้น จริงทีเดียว แต่คำว่า เพราะสงบระงับวิตกและวิจารนี้ แสดงอรรถ

๑-๒. อภิ. วิ. ๓๔/๓๔๘.

กล่าวคือความไม่มีวิตกวิจารนั้น. ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วมิใช่หรือว่า " ถึงกระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ' เพราะสงบระงับวิตกและวิจาร ' เพื่อจะทรงแสดงว่า การบรรลุฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีได้ เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบ ๆ ได้, " อีกอย่างหนึ่ง ทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **สัมปสาทนะ** เพราะสงบวิตกและวิจารเสียได้ หาใช่เพราะเข้าไปสงบความฟุ้งขึ้นแห่งโทษกล่าวคือกิเลสไม่, และทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาพ** เพราะสงบวิตกและวิจาร และทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาพ** เพราะละนิวรณ์เสียได้ ไม่เหมือนอุปจารฌาน, และทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาพ** เพราะมีองค์ปรากฏไม่เหมือนปฐมฌาน.

เพราะเหตุนั้น คำว่า เพราะสงบวิตกวิจาร นี้ ย่อมเป็นคำแสดงถึงเหตุแห่งความที่ทุติยฌานเป็นเครื่องยังใจให้ผ่องใส และเป็นธรรมเอกยังสมาธิให้ผุดขึ้น ดังกล่าวมาแล้วนี้. อนึ่ง ทุติยฌานนี้ ชื่อว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เพราะสงบวิตกและวิจารเสียได้, ทุติยฌานนี้ชื่ออวิตักกาวิจาร เพราะไม่มีทั้งวิตกและวิจาร หาเหมือนตติยฌานจตุตถฌาน และเหมือนวิญญาณมีจักษุวิญญาณเป็นต้นฉะนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น คำว่า เพราะสงบวิตกวิจารนี้ ย่อมเป็นคำแสดงถึงเหตุแห่งความที่ทุติยฌานไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจาร และหาใช่เป็นคำแสดงเพียงสักว่า ความไม่มีแห่งวิตกและวิจารไม่ ดังกล่าวมาฉะนี้. แต่คำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร นี้ ก็เป็นคำแสดงเพียงสักว่า ความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ตรัสคำต้นแล้ว ก็ควรตรัสคำหลังอีก.

บทว่า **สมาธิชํ** วามว่า เกิดจากปฐมฌานสมาธิ หรือจาก

สมาธิที่สัมปยุตกัน. ในพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า " เกิดจากสมาธิ " เพื่อสรรเสริญทุติยฌานนี้ เพราะถึงแม้ปฐมฌาน จะเกิดจากสมาธิที่สัมปยุต แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น สมาธินี้เท่านั้น ควรเรียกได้ว่า " สมาธิ " เพราะเป็นสมาธิที่ไม่หวั่นไหวและผ่องใสอย่างยิ่ง เหตุเว้นจากความกระเพื่อมแห่งวิตกวิจาร.

คำว่า **" ปีติสุขํ "** นี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง.

บทว่า **" ทุติยํ "** คือเป็นที่ ๒ โดยลำดับแห่งการคำนวณ. ฌานนี้ชื่อว่า ที่ ๒ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรบรรลุเป็นครั้งที่ ๒ ดังนี้บ้าง.

[ปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุติยฌานมีองค์ ๓]

ก็ในคำว่า **" ฌานํ "** นี้ พึงทราบว่า " ปฐมฌานมีองค์ ๕ เพราะองค์ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ฉันใด, ทุติยฌานนี้ ก็มีองค์ ๔ เพราะองค์ทั้งหลายมีสัมปสาทะเป็นต้น ฉันนั้น. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " สัมปสาทะ (ความผ่องใน) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสบายใจ) เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อวาา ฌาน[๑] " อันนั่นเป็นนัยทางอ้อมเท่านั้น. แต่โดยนัยทางตรง ทุติยฌานนั่น เว้นองค์คือสัมปสาทะเสียแล้ว มีเพียงองค์ ๓ เท่านั้น. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ฌาน มีองค์ ๓ คือปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิตมีอยู่ในสมัยนั้น เป็นไฉน[๒] ? " คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

กถาว่าด้วยทุติยฌาน จบ.

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๙. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖.

กถาว่าด้วยตติยฌาน

ปีติในคำว่า **" ปีติยา จ วิราคา "** นี้ มีเนื้อความดังกล่าวแล้วนั่นแล. ความเกลียดชัง หรือความก้าวล่วงปีตินั้น ชื่อว่า วิราคะ (ความสำรอก). จ ศัพท์ ในระหว่างบททั้ง ๒ มีการประมวลมาเป็นอรรถ. จ ศัพท์ ประมวลมาซึ่งความสงบ หรือความเข้าไปสงบวิตกวิจาร. พึงทราบโยชนาอย่างนี้ว่า ในการประมวลทั้งสองอย่างนั้น ในกาลใด ประมวลความสงบมาอย่างเดียว ในเวลานั้น เพราะสำรอกปีติ และเพราะสงบได้เพิ่มเติมอีกเล็กน้อย. ก็ในโยชนานี้ วิราคะ ศัพท์ มีความเกลียดชังเป็นอรรถ เพราะฉะนั้น พึงเห็นใจความดังนี้ว่า " เพราะเกลียดชัง และเพราะระงับปีติ. "

พึงทราบโยชนาอย่างนี้ว่า ก็ในเวลาใด ประมวลความสงบระงับวิตกวิจารมา ในเวลานั้น เพราะสำรอกปีติ และเพราะเข้าไปสงบวิตกวิจารเพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อย. และในโยชนานี้ วิราคะ ศัพท์ มีความก้าวล่วงเป็นอรรถ เพราะฉะนั้น พึงเห็นใจความดังนี้ว่า " เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะสงบระงับวิตกวิจาร. "

อนึ่ง วิตกและวิจารเหล่านี้ สงบแล้วในทุติยฌานที่เดียว ก็จริง ถึงกระนั้น, คำว่า " เพราะเข้าไปสงบวิตกวิจาร " นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ก็เพื่อจะทรงแสดงอุบายเครื่องบรรลุฌานนี้ และเพื่อกล่าวสรรเสริญ (ฌานนี้).

ถามว่า " จริงอยู่ เมื่อพระองค์ตรัสว่า และเพราะความสงบระงับวิตกวิจาร คำนี้ ย่อมปรากฏว่า ' ความสงบระงับวิตกวิจารก็เป็นอุบายเครื่องบรรลุฌานนี้ ' มิใช่หรือ ? "

แก้ว่า " เหมือนอย่างว่าในอริยมรรคที่ ๓ ท่านกล่าวการละไว้อย่างนี้ว่า ' เพราะละโอรัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๒ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ยังละไม่ได้ ' ย่อมเป็นการกล่าวสรรเสริญ (อริยมรรคที่ ๓) เพื่อจะให้เกิดความอุตสาหะ แก่เหล่าชนผู้มีความขวนขวาย เพื่อบรรลุอริยมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด, ในตติยฌานนี้ ท่านกล่าวความสงบระงับวิตกวิจาร แม้ที่ยังไม่สงบราบคาบไว้ เป็นการกล่าวสรรเสริญ (ฌานนี้) ฉันนั้นเหมือนกัน. " เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวใจความนี้ไว้ว่า "เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะความสงบระงับวิตกวิจาร " ดังนี้.

ในคำว่า **" อุเปกฺขโก จ วิหาสึ "** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :- ธรรมชาติที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า เพ่งโดยอุปบัติ. อธิบายว่า " ย่อมเห็นเสมอ คือย่อมเห็นไม่ตกไปเป็นฝักเป็นฝ่าย. " บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน ท่านเรียกว่า " ผู้มีอุเบกขา. " เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขานั้น อันสละสลวย ไพบูล มีกำลัง.

[อุเบกขา ๑๐ อย่าง]

ก็อุเบกขา มีอยู่ ๑๐ อย่าง คือ

๑. **ฉฬังคุเปกขา** อุเบกขาในองค์ (คืออารมณ์) ๖.

๒. **พรหมวิหารุเปกขา** อุเบกขาในพรหมวิหาร.

๓. **โพชฌังคุเปกขา** อุเบกขาในโพชฌงค์.

๔. **วิริยุเปกขา** อุเบกขาในวิริยะ.

๕. **สังขารุเปกขา** อุเบกขาในสังขาร.

๖. **เวทนุเปกขา** อุเบกขาในเวทนา.

๗. **วิปัสสนุเปกขา** อเบกขาในวิปัสสนา.

๘. **ตัตรมัชฌัตตุเปกขา** อุเบกขาในความวางตนเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ.

๙. **ฌานุเปกขา** อุเบกขาในฌาน.

๑๐. **ปาริสุทธุเปกขา** อุเบกขาในความบริสุทธิ์.

อุเบกขาแม้ทั้ง ๑๐ อย่าง ดังกล่าวมานี้ พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ในวรรณนาแห่งภยเภรสูตร ในอรรถกถามัชฌิม-นิกาย ชื่อปปัญจสูทนี หรือในอรรถกถาธรรมสังคะ ชื่ออัตถ-สาลินี โดยนียอันมาแล้วในที่นั้น ๆ และด้วยสามารถแห่งเขปคือภูมิ บุคคล จิต อารมณ์ ขันธสังคหะ เอกขณจิน และกุสลติกะ. ก็อุเบกขา เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวไว้ในอธิการนี้ ย่อมทำนิทานแห่งพระวินัยให้เป็นภาระหนักยิ่ง, เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว.

[อรรถาธิบายลักษณะแห่งอุเบกขา]

ส่วนอุเบกขาที่ประสงค์เอาในอธิการนี้ โดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า " มีความมัธยัสถ์ (ความเป็นกลาง) เป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความสำรอกปีติเป็นปทัฏฐาน. "

ในอธิการว่าด้วยตติยฌานนี้ พระอาจารย์ผู้โจทก์ท้วงว่า " ก็

ฌานุเบกขานี้ โดยอรรถก็คือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง และฌานุ-เบกขานั้น ก็มีอยู่แม้ในปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะฉะนั้น ฌานนุเบกขานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ควรจะตรัสไว้แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น อย่างนี้ว่า **" อุเปกฺขโก จ วิหาสึ "** ดังนี้ มิใช่หรือ ? เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสฌานุเบกขานั้นไว้เล่า ? "

เฉลยว่า " เพราะมีกิจยังไม่ปรากฏชัด. " จริงอยู่ กิจแห่งฌานุเบกขานั้น ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ชื่อว่ายังไม่ปรากฏชัด เพราะถูกปฏิปักขธรรม มีวิตกเป็นต้นครอบงำ. ส่วนในตติยฌานนี้ ฌานุเบกขานี้ เกิดมีกิจปรากฏชัดเป็นดุจยกศีรษะขึ้นได้แล้ว เพราะวิตกวิจารและปีติครอบงำไม่ได้, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสฌานุเบกขานั้นไว้แล.

การพรรณนาอรรถ โดยประการทั้งปวงแห่งบทว่า **" อุเปกฺขโก จ วิหารสึ "** นี้ จบแล้ว.

[อธิบายลักษณะแห่งสติและสัมปชัญญะ]

บัดนี้จะวินิจฉัยในบาลีนี้ว่า **สโต จ สมฺปชาโน.** ชื่อว่าสโต เพราะอรรถว่า ระลึกได้. ชื่อว่าสัมปชาโน เพราะอรรถว่า รู้ชัดโดยชอบ สติและสัมปชัญญะตรัสโดยบุคคล. ในสติและสัมปชัญญะนั้น สติ มีความระลึกได้เป็นเครื่องกำหนด มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ มีการควบคุมเป็นเหตุเครื่องปรากฏ. สัมปชัญญะ มีความไม่หลงเป็นเครื่องกำหนด มีความพิจารณาเป็นกิจ มีความสอดส่องเป็นเครื่องปรากฏ. ก็สติและสัมปชัญญะนี้ พึงทราบโดยพิสดาร ตามนัยที่

ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในวรรณนาแห่งสติปัฏฐานสูตร ในอรรถกถา-มัชฌิมนิกายนั่นแล.

บรรดาธรรมในตติยฌานนั้น สติและสัมปชัญญะนี้มีอยู่แม้ในฌานก่อน ๆ โดยแท้ เพราะว่า แม้คุณชาติเพียงอุปจาร ย่อมไม่สำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีสติหลง ไม่มีสัมปชัญญะ, จะกล่าวไปไยถึงอัปปนา. ถึงกระนั้น เพราะความที่ฌานเหล่านั้นหยาบ การดำเนินไปของจิตจึงมีความสะดวก เหมือนการดำเนินไปบนภาคพื้นของบุรุษฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฌานเหล่านั้น จึงยังไม่ปรากฏชัด. ก็เพราะความที่ฌานนี้ละเอียด เพราะละองค์ที่หยาบได้ การดำเนินไปของจิต อันกิจแห่งสติและสัมปชัญญะกำกับแล้วทีเดียว จำปรารถนา เหมือนการเดินใกล้คมมีดโกนของบุรุษฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสไว้ในตติยฌานนี้ทีเดียว. ยังมีข้อที่จะพึงกล่าวเพิ่มเติมอีกสักเล็กน้อย. นักปราชญ์พึงทราบสันนิษฐานว่า คำนี้ว่า **สโต จ สมฺปชาโน** ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น ก็เพื่อแสดงเนื้อความพิเศษแม้นี้ว่า " ลูกโคที่ยังติดแม่โค ถูกพรากจากแม่โค เมื่อไม่คอยควบคุมไว้ ย่อมเข้าหาแม่โคอีกนั่นเองฉันใด ความสุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น ถูกพรากจากปีติแล้ว ความสุขนั้นเมื่อไม่คอยควบคุมด้วยเครื่องควบคุมคือสติและสัมปชัญญะ พึงเข้าหาปีติอีกทีเดียว พึงเป็นสุขที่สัมปยุตด้วยปีตินั้นเอง. ถึงแม้ว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมกำหนัดนักในความสุข และความสุขนี้ก็เป็นสุขหวานยิ่งนัก เพราะไม่มีสุขยิ่งไปกว่านั้น แต่ความไม่กำหนัดนักในความสุข ย่อมมีในตติยฌาน

นี้ ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะ มิใช่มีด้วยประการอื่นดังนี้."

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **" สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทสึ "** นี้ต่อไป :-

พระโยคีผู้พรั่งพร้อมด้วยตติยฌาน ไม่มีความรำพึงในการเสวยความสุข แม้ก็จริง ถึงเมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคีนั้น แม้ออกจากฌานแล้ว ก็พึงเสวยสุขได้ เพราเหตุที่รูปกายของท่าน อันรูปที่ประณีตยิ่ง ซึ่งมีความสุขที่สัมปยุตด้วยนามกายของท่าน หรือความสุขที่ประกอบนามกายนั้นเป็นสมุฏฐาน ถูกต้อง ซึมซาบแล้ว.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทสึ** ดังนี้.

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า **" ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี "** นี้ต่อไป :-

พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก คือย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ตื้น, อธิบายว่า ย่อมประกาศ คือย่อมสรรเสริญ ซึ่งบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น เพราะเหตุแห่งฌานใด คือเพราะฌานใดเป็นเหตุ. ย่อมสรรเสริญว่า " อย่างไร ? " ย่อมสรรเสริญว่า " เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข " ดังนี้. เราเข้าถึงตติยฌานนั้นอยู่แล้ว, โยชนาในคำว่า **" ยนฺตํ อริยา "** เป็นต้นนี้ พึงทราบดังพรรณนามาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า " ก็เพราะเหตุใด พระอริยเจ้าเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้นไว้อย่างนั้น ? "

แก้ว่า " เพราะเป็นผู้ที่ควรสรรเสริญ. "

จริงอยู่ เพราะพระโยคีนี้ เป็นผู้มีความวางเฉยในตติยฌาน ซึ่งมีความสุขอันหวานใจยิ่งนัก ที่ถึงฝั่งแห่งความสุขแล้วก็ตาม หาถูกความใคร่ในสุขคร่าไปในตติยฌานนั้นได้ไม่ และชื่อว่าเป็นผู้สติเพราะเป็นผู้มีสติตั้งมั่น โดยอาการที่ปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้, และเพราะท่านได้เสวยความสุขอันไม่เศร้าหมอง ที่เป็นอริยกันต์ และอันอริยชนส้องเสพแล้วนั่นเอง ด้วยนามกาย. ฉะนั้น จึงเป็นผู้ที่ควรสรรเสริญ.

พึงทราบสันนิษฐานว่า " เพราะเป็นผู้ที่ควรสรรเสริญ พระอริยเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะประกาศคุณที่เป็นเหตุอันสมควรสรรเสริญเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น อย่างนี้ว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ." ดังพรรณนามาฉะนี้.

บทว่า **ตติยํ** คือเป็นที่ ๓ ตามลำดับแห่งการคำนวณ. ฌานนี้ชื่อว่าที่ ๓ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรบรรลุครั้งที่ ๓ ดังนี้บ้าง.

[ทุติยฌานมีองค์ ๔ ตติยฌานมีองค์ ๕]

ในคำว่า **" ฌานํ "** นี้ พึงทราบวินิจฉัยว่า ทุติยฌานมีองค์ ๔ ด้วยองค์ทั้งหลายมีสัมปสาทะเป็นต้น ฉันใด, ตติยฌานนี้ก็มีองค์ ๕ ด้วยองค์ทั้งหลายมีอุเบกขาเป็นต้น ฉันนั้น. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " อุเบกขา (ความวางเฉย) สติ (ความระลึกได้) สัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) สุข (ความสบายใจ) เอกัคคตาแห่งจิต

(ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ชื่อว่า ฌาน[๑] " ดังนี้. อันนั่น เป็นนัยทางอ้อมเท่านั้น. แต่โดยนัยทางตรง ตติยฌานนั้น เว้นองค์ คือ อุเบกขา สติ และสัมปชัญญะเสีย ย่อมประกอบด้วยองค์ ๒ เท่านั้น. เหมือนอย่างพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ฌานมีองค์ ๒ คือสุข และเอกัคคตาแห่งจิต มีอยู่ในสมัยนั้น เป็นไฉน ? " คำที่เหลือ มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล.

กถาว่าด้วยตติยฌาน จบ.

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๑.

กถาว่าด้วยจตุตถฌาน

* คำว่า " เพราะละสุขและเพราะละทุกข์เสียได้ " ดังนั้น คือ เพราะละสุขทางกายและทุกข์ทางกาย. คำว่า " ในก่อนเทียว " ความว่า ก็การละสุขและทุกข์นั้นแล ได้มีแล้วในก่อนแท้ มิใช่มีในขณะจตุตถฌาน. คำว่า " เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโสมนัสและโทมนัส " ดังนี้นั้น ความว่า เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ มีคำอธิบายว่า เพราะละได้นั่นแล ซึ่งธรรม ๒ ประการเหล่านี้ คือสุขทางใจและทุกข์ทางใจ ในก่อนเทียว.

ถามว่า ก็จะละสุขและทุกข์โสมนัสและโทมนัสเหล่านั้นได้เมื่อไร ?

แก้ว่า ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานทั้ง ๔.

จริงอยู่ โสมนัสอันพระโยคาวจรละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานที่ ๔ นั้นแล. ทุกข์โทมนัสและสุขละได้ในขณะแห่งอุปจารแห่งฌานที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓. ด้วยประการดังกล่าวมานี้ พึงทราบการละสุขทุกข์โสมนัสและโทมนัสเหล่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละทีเดียว, แต่ก็ได้ตรัสไว้แม้ในที่นี้โดยลำดับอุเทศแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในอินทรีย์วิภังค์นั่นแล.

มีคำถามว่า ก็ถ้าสุขทุกข์เป็นต้นเหล่านี้ พระโยคาวจรละได้ใน

* องค์การศึกษาแผนกบาลีแปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๐๔. *

ขณะแห่งอุปจารแห่งฌานนั้น ๆ ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสการดับ (สุขทุกข์เป็นต้น) ไว้ในฌานทั้งหลายนั่นแลอย่างนี้ว่า " ก็ทุกขินทรีย์ เกิดขึ้นแล้ว ดับหาเศษมิได้ในฌานไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย ฯ ล ฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่, ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ดับหาเศษมิได้ในฌานนี้, ก็โทมนัสสินทรีย์---สุขินทรีย์---โสมนัสสินทรีย์---เกิดขึ้นแล้ว ดับหาเศษมิได้ในฌานไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขเสียได้ ฯ ล ฯ เข้าถึงจตุตถฌานอยู่ โสมนัสสินทรีย์ เกิดขึ้นแล้ว ดับหาเศษมิได้ในฌาน๑นี้ ดังนี้เล่า. "

มีคำแก้ว่า เพราะเป็นความดับอย่างประเสริฐ. จริงอยู่ ความดับทุกข์เป็นต้นเหล่านั้น ในฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างประเสริฐ. แต่ความดับในขณะแห่งอุปจารเท่านั้น หาเป็นความดับอย่างประเสริฐไม่. จริงอย่างนั้น ทุกอินทรีย์ แม้ดับแล้วในอุปจารแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน แต่พึงเกิดขึ้นได้อีก เพราะสัมผัสมีเหลือบและยุงเป็นต้น หรือเพราะความเดือดร้อนอันเกิดจากการนั่งไม่สม่ำเสมอ, แต่จะเกิดในภายในอัปปนาไม่ได้เลย. อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทรีย์นั่น แม้ดับแล้วในอุปจาร ยังดับไม่สนิทดี เพราะธรรมที่เป็นข้าศึกยังกำจัดไม่ได้. ส่วนภายในอัปปนา กายทั้งสิ้นหยั่งลงสู่ความสุข เพราะมีปีติซาบซ่าน. และทุกขินทรีย์ของพระโยคาวจรผู้มีกายหยั่งลงสู่ความสุข จัดว่าดับไปแล้วด้วยดี เพราะธรรมที่เป็นข้าศึก

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๗.

ถูกกำจัดเสียได้.

ก็โทมนัสสินทรีย์ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ในอุปจารแห่งทุติยฌานซึ่งมีอาวัชชนะต่าง ๆ กันนั่นแล แต่พึงเกิดขึ้นได้อีก เพราะโทมนัสสินทรีย์นั่น เมื่อมีความลำบากกายและความคับแค้นใจแม้ที่มีวิตกวิจารเป็นปัจจัยอยู่ ย่อมบังเกิดขึ้นได้ แต่จะเกิดไม่ได้เลยในเพราะไม่มีวิตกวิจาร, แต่โทมนัสสินทรีย์จะเกิดในจิตตุปบาทใด เพราะมีวิตกวิจารจึงเกิดขึ้นในจิตตุปบาทนั้น, วิตกวิจารในอุปจารแห่งทุติยฌานท่านยังละไม่ได้เลย เพราะฉะนั้น โทมนัสสินทรีย์นั้น พึงเกิดได้ในอุปจารแห่งทุติยฌานนั้น เพราะมีปัจจัยที่ยังละไม่ได้. แต่ในทุติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะมีปัจจัยอันละได้แล้ว.

อนึ่ง สุขินทรีย์ แม้ที่ละได้แล้วในอุปจารแห่งตติยฌาน ก็พึงบังเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้มีกายอันรูปที่ประณีต ซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว แต่ในตติยฌานเกิดขึ้นไม่ได้เลย จริงอยู่ ปีติอันเป็นปัจจัยแห่งความสุขในตติยฌาน ดับไปแล้วโดยประการทั้งปวงแล. อนึ่ง โสมนัสสินทรีย์ แม้ที่ละได้แล้วในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ก็พึงเกิดขึ้นอีกได้ เพราะใกล้ต่อปีติ และเพราะยังไม่ผ่านไปด้วยดี เพราะยังไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา, แต่ในจตุตถฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย. เพราะเหตุดังที่กล่าวมานี้นั้นแล พระผู้มีพระภาคจึงทรงทำอปริเสสศัพท์ไว้ในที่นั้น ๆ ว่า " ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ดับหาเศษมิได้ในฌานนี้ " ดังนี้แล.

ในอธิการแห่งจตุตถฌานนี้ พระอาจารย์ผู้โจทก์ท้วงว่า " ถ้า

เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาเหล่านั้น แม้ที่ละได้แล้วในอุปจารแห่งฌาน นั้น ๆ เพราะเหตุไร ในจตุตถฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงประมวลมาไว้อีกเล่า ? "

แก้ว่า " เพื่อให้ถือเอาสะดวก " (เพื่อเข้าใจง่าย).

จริงอยู่ อทุกขมสุขเวทนา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในองค์ฌานนี้ว่า **" อทุกฺขมสุขํ "** (ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) นี้ เป็นของละเอียด รู้ได้โดยยาก ไม่สามารถจะถือเอาได้โดยสะดวก, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงประมวลเวทนาเหล่านั้นมาไว้ทั้งหมด เพื่อให้ถือเอาสะดวก เปรียบเหมือนเพื่อจะจับโคดุ ซึ่งใคร ๆ ไม่สามารถจะเข้าไปจับใกล้ ๆ ได้ โดยประการใดประการหนึ่ง คนเลี้ยงโคจึงต้อนโคทุกตัวมาไว้ในคอกเดียวกัน ภายหลังจึงปล่อยออกมาทีละตัว ๆ ให้จับเอาโคแม้ตัวนั้น ซึ่งผ่านออกมาตามลำดับ โดยสั่งว่า " นี่ คือโคตัวนั้น พวกท่านจงจับมัน " ฉะนั้น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น ที่พระองค์ประมวลมาแล้วอย่างนั้น ย่อมทรงสามารถ เพื่ออันให้ถือเอาเวทนานี้ว่า " ธรรมชาติที่มิใช่สุข มิใช่ทุกข์ มิใช่โสมนัส มิใช่โทมนัส นี้ คือ อทุกขมสุขเวทนา, " อนึ่ง เวทนาเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระองค์ตรัสไว้ ก็เพื่อจะทรงแสดงปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเจโตวิมุติ. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีการละสุขเป็นต้น[๑] เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตินั้น. เหมือนดังที่พระธรรม-

๑. วิสุทธิมรรค. ๑/๒๑๓ เป็นต้น ทุกขปฺปหานาทโย. ฎีกาสารัตถทีปนี ๑/๕๙๐ ก็เหมือนกัน.

ทินนาเถรี กล่าวไว้ว่า " ดูก่อนผู้มีอายุ ! ปัจจัยแห่งสมาบัติที่เป็นอทุกขมสุขเจโตวิมุติมี ๔ อย่างแล, ดูก่อนผู้มีอายุ ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าถึงจตุตถฌาน อันเป็นอทุกขมสุข มีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์อันอุเบกขาให้เกิดแล้ว เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อนเทียว, ดูก่อนผู้มีอายุ ! ปัจจัยแห่งสมาบัติที่เป็นเจโตวิมุติ อันเป็นอทุกขมสุข มี ๔ อย่างเหล่านี้แล.[๑] "

อีกอย่างหนึ่ง สังโยชน์ทั้งหลายมีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ละได้แล้ว ในมรรคอื่นมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น พระองค์ตรัสว่า ละได้แล้วในมรรคที่ ๓ นั้น เพื่อตรัสสรรเสริญมรรคที่ ๓ ฉันใด เวทนามีสุขเป็นต้นเหล่านั้น ควรทราบว่า พระองค์ตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้ แม้เพื่อตรัสสรรเสริญฌานนั่น ฉันนั้น.

อีกนัยหนึ่ง เวทนามีสุขเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบว่า พระองค์ตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้ แม้เพื่อจะทรงแสดงข้อที่ราคะและโทสะ เป็นธรรมชาติที่อยู่ไกลยิ่ง เพราะสังหารปัจจัยเสียได้. จริงอยู่ บรรดาเวทนามีสุขเป็นต้นเหล่านั่น สุข เป็นปัจจัยแห่งโสมนัส, โสมนัส เป็นปัจจัยแห่งราคะ, ทุกข์ เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส, โทมนัส เป็นปัจจัยแห่งโทสะ, และราคะโทสะพร้อมทั้งปัจจัย เป็นอันจตุตถฌานนั้นกำจัดแล้ว เพราะสังหารความสุขเป็นต้นเสียได้. เพราะเหตุนั้น ราคะและโทสะ จึงมีอยู่ในที่ไกลยิ่ง ฉะนี้แล.

๑. ม. มู. ๑๒/๕๕๓.

[อรรถาธิบายอุเบกขาในจตุตถฌาน]

บทว่า **อทุกฺขมสุขํ** ความว่า ขื่อว่า อทุกข์ เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อสุข เพราะไม่มีสุข. ในคำว่า **" อทุกฺขมสุขํ "** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุข ด้วยพระดำรัสนี้ หาทรงแสดงเพียงสักว่าความไม่มีแห่งทุกข์และสุขไม่. อทุกข์และอสุข ชื่อว่าเวทนาที่ ๓ ท่านเรียกว่า **" อุเบกขา "** บ้าง. อุเบกขานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า " มีการเสวยอารมณ์ที่ผิดแปลกจากอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีอารมณ์ไม่แจ่มแจ้งเป็นเครื่องปรากฏ มีความดับสุขเป็นปทัฏฐาน. "

บทว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** ความว่า มีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์อันอุเบกขาให้เกิดแล้ว. จริงอยู่ ในฌานนี้ สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ด้วยดี และความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อันอุเบกขาทำแล้ว หาใช่ธรรมอย่างอื่นทำไม่, เพราะเหตุนั้น ฌานนั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า " มีสติบริสุทธิ์อันอุเบกขาให้เกิดแล้ว " ดังนี้. แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระองค์ก็ได้ตรัสไว้ว่า " สตินี้ ย่อมเป็นธรรมชาติเปิดเผย บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว เพราะอุเบกขานี้ ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่ามีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา.[๑] ก็ความบริสุทธิ์แห่งสติในจตุตถฌานนี้ ย่อมมีเพราะอุเบกขาใด, อุเบกขานั้น โดยอรรถพึงทราบว่า " มีความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ " อนึ่ง ในจตุตถฌานนี้ สติเท่านั้น เป็น

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๒.

ธรรมชาติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขานั้นอย่างเดียวก็หามิได้, อีกอย่างหนึ่งแล แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหมด ก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น (เหมือนกัน). แต่เทศนา พระองค์ตรัสไว้โดยยกสติขึ้นเป็นประธาน.

บรรดาธรรมในจตุตถฌานนั้น อุเบกขานี้ มีอยู่ในฌานทั้ง ๓ แม้ในหนหลัง ก็จริง, ถึงกระนั้น จันทเลขา กล่าวคือ ตัตรมัชฌัตตุเปกขาแม้นี้ ถึงแม้มีอยู่ในความต่างแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ย่อมชื่อว่าเป็นธรรมชาติไม่บริสุทธิ์ เพราะถูกเดชแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีกล่าวคืออุเบกขาเวทนา ที่เป็นสภาคกัน เปรียบเหมือนจันทเลขา (ดวงจันทร์) ถึงแม้มีอยู่ในกลางวัน ก็ชื่อว่าเป็นของไม่บริสุทธิ์ ไมผ่องใส เพราะถูกรัศมีพระอาทิตย์ครอบงำในกลางวัน หรือเพราะไม่ได้กลางคืนที่เป็นสภาคกัน โดยความเป็นของที่มีอุปการะแก่ตน โดยความเป็นของสวยงามฉะนั้น. ก็เมื่อตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นไม่บริสุทธิ์ ธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้น แม้ที่เกิดร่วมกัน ก็เป็นธรรมชาติไม่บริสุทธิ์แท้ เหมือนรัศมีแห่งดวงจันทร์ที่ไม่บริสุทธิ์ในกลางวันฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ฌานแม้อย่างหนึ่งในบรรดาปฐมฌานเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่ตรัสว่า " มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา " ส่วนในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์กล่าวคือตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้ เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะไม่ถูกเดชแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะได้กลางคืนคืออุเบกขาเวทนาที่เป็นสภาคกัน. เพราะความที่ตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้น แม้ที่เกิดร่วมกัน

ก็เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ดุจรัศมีแห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น จตุตถฌานนี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ' มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา. "

บทว่า **จตุตฺถํ** คือเป็นที่ ๔ ตามลำดับแห่งการคำนวณ. ฌานนี้ชื่อว่าที่ ๔ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรบรรลุเป็นครั้งที่ ๔.

[ตติยฌานมีองค์ ๕ จตุตถฌานมีองค์ ๓]

ในคำว่า **" ฌานํ "** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้คือ :- ติติยฌานมีองค์ ๕ ด้วยองค์ทั้งหลายมีอุเบกขาเป็นต้นฉันใด, จตุตถฌานนี้ ก็มีองค์ ๓ ด้วยองค์ทั้งหลายมีอุเบกขาเป็นต้นฉันนั้น. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " อุเบกขา (ความวางเฉย) สติ (ความระลึกได้) เอกัคคตาแห่งจิต (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ชื่อว่า **ฌาน**[๑] **"** ดังนี้. อันนั้นเป็นนัยทางอ้อมเท่านั้น. แต่โดยนัยทางตรง จตุตถฌานนี้ เว้นองค์คือสติเสีย เพราะถือเอาองค์คืออุเบกขาเวทนานั่นแล จึงประกอบด้วยองค์ ๒. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า " ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาแห่งจิต มีอยู่ในสมัยนั้น เป็นไฉน[๒] ? " คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

กถาว่าด้วยจตุตถฌาน จบ.

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๒. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๗.

[อรรถาธิบายฌาน ๔ ของบุคคล ๕ ประเภท]

ฌาน ๔ อย่างเหล่านี้ ดังพรรณนามานี้ ของบุคคลบางพวก มีความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์, ของคนบางพวกเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งอภิญญา, ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งนิโรธ, ของคนบางพวก มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์.

บรรดาบุคคล ๕ ประเภทเหล่านั้น ฌานทั้ง ๔ ของพระขีณาสพทั้งหลาย มีความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์. จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้นตั้งใจไว้อย่างนี้ว่า " เราเข้าฌานแล้ว มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง จักอยู่เป็นสุขตลอดวัน " ดังนี้ แล้วทำบริกรรมในกสิณ ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น.

ฌานทั้งหลายของเหล่าพระเสขะและปุถุชนผู้ออกจากสมาบัติแล้ว ตั้งใจไว้ว่า " เรามีจิตตั้งมั่นแล้ว จักเห็นแจ้ง " แล้วให้เกิดขึ้น จัดว่าเป็นบาทแห่งวิปัสสนา.

ส่วนบุคคลเหล่าใด ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว จึงเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาท แล้วออกจากสมาบัติ ปรารถนาอภิญญา มีนัยดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " แม้เป็นคน ๆ เดียว กลับเป็นมากคนก็ได้[๑] " ดังนี้ จึงให้เกิดขึ้น, ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้น ย่อมเป็นบาทแห่งอภิญญา.

ส่วนบุคคลเหล่าใด ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น จึงเข้านิโรธ

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๑๗.

สมาบัติ แล้วตั้งใจไว้ว่า " เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลุนิโรธนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมเทียว ตลอดเจ็ดวัน " แล้วให้ฌานเกิดขึ้น, ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้น ย่อมเป็นบาทแห่งนิโรธ.

ส่วนบุคคลเหล่าใด ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว ตั้งใจไว้ว่า " เราเป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม จักเกิดขึ้นในพรหมโลก " แล้วให้ฌานเกิดขึ้น, ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้น มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์.

ก็จตุตถฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เกิดขึ้นแล้ว ณ โคนต้นโพธิพฤกษ์, จตุตถฌานนั้น ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาด้วย เป็นบาทแห่งอภิญญาด้วย เป็นบาทแห่งนิโรธด้วย บันดาลกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วย, บัณฑิตพึงทราบว่า " อำนวยให้คุณทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระทุกอย่าง. "

กถาว่าด้วยปุพเพนิวาสญาณ

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเอกเทศแห่งคุณทั้งหลายที่จตุตถฌานเป็นเหตุอำนวยให้เหล่านั้น จึงตรัสว่า **" เอวํ สมาหิเต จิตฺเต "** ดังนี้เป็นต้น.

ในคำว่า **" โส เอวํ "** เป็นต้นเหล่านั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **โส** คือ **โส อหํ** แปลว่า เรานั้น. บทว่า **เอวํ** นั่น เป็นบทแสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน. มีอธิบายว่า " เราได้เฉพาะจตุตถฌาน ด้วยลำดับนี้. "

บทว่า **สมาหิเต** ความว่า (เมื่อจิตของเรา) ตั้งมั่นแล้วด้วยสมาธิในจตุตถฌานนี้.

ส่วนในคำว่า **ปริสุทฺเธ** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า **บริสุทธิ์** เพราะมีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ อันอุเบกขาให้เกิดแล้ว. มีคำอธิบายไว้ว่า " ชื่อว่า ผุดผ่อง คือใสสว่าง เพราะความเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์นั่นเอง.

ชื่อว่า ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน เพราะความที่กิเลสเพียงดังเนินมีราคะเป็นต้น อันมรรคกำจัดแล้ว เพราะฆ่าซึ่งปัจจัยมีสุขเป็นต้นเสียได้. ชื่อว่า มีอุปกิเลสปราศไปแล้ว เพราะความไม่มีกิเลสเพียงดังเนินนั่นเอง. จริงอยู่ จิตย่อมเศร้าหมอง เพราะกิเลสเพียงดังเนิน.

ชื่อว่า เป็นธรรมชาติอ่อน เพราะอบรมดีแล้ว, มีคำอธิบายว่า

" ถึงความชำนาญ. " แท้จริง จิตที่เป็นไปอยู่ในอำนาจ ท่านเรียกว่า " มุทุ " (อ่อน). อนึ่ง ชื่อว่าควรแก่การงาน เพราะความเป็นจิตอ่อนนั่นเอง, มีคำอธิบายว่า " เหมาะแก่การงาน คือควรประกอบในการงาน. " จริงอยู่ จิตที่อ่อน ย่อมเป็นของควรแก่การงาน ดุจทองคำที่ไล่มลทินออกดีแล้ว ฉะนั้น. ก็จิตแม้ทั้ง ๒ (คือจิตอ่อนและจิตที่ควรแก่การงาน) นั้นจะมีได้ ก็เพราะเป็นจิตที่ได้รับอบรมดีแล้วนั่นแล. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรายังไม่เล็งเห็นแท้ธรรมอย่างหนึ่งอื่น ที่อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นของอ่อนและควรแก่การงานเหมือนจิตนี้เลย นะภิกษุทั้งหลาย[๑] ! "

ชื่อว่า ตั้งมั่นแล้ว เพราะตั้งอยู่ในธรรมทั้งหลายมีความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าถึงความไม่หวั่นไหว เพราะความเป็นจิตตั้งมั่นนั่นเอง, มีอธิบายว่า " เป็นจิตไม่หวั่นไหว คือหมดความหวั่นไหว. " อำนาจของตน โดยความเป็นจิตอ่อนและควรแก่การงาน. ชื่อว่า ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะความเป็นจิตอันธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นประคองไว้แล้ว.

[จิตประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นจิตไม่หวั่นไหว]

จริงอยู่ จิตอันศรัทธาประคองไว้แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอสัทธิยะ (ความไม่มีศรัทธา), อันวิริยะประคองไว้แล้ว ย่อมไม่

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๑.

หวั่นไหว เพราะโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน). อันสติประคอง ไว้แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความประมาท (ความเลินเล่อ), อันสมาธิประคองไว้แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน), อันปัญญาประคองไว้แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอวิชชา (ความไม่รู้), ที่ถึงความสว่าง ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความมืดคือกิเลส[๑], จิตอันธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ประคองไว้แล้ว เป็นจิตถึงความไม่หวั่นไหว. จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ดังพรรณนามาแล้วนี้ ย่อมเป็นของควรแก่อภินิหาร เพื่อการทำให้แจ้งด้วยอภิญญาซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญา.

แม้อีกนัยหนึ่ง. เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วด้วยสมาธิในจตุตถฌาน ชื่อว่าเป็นจิตบริสุทธิ์ เพราะเป็นจิตไกลจากนิวรณ์, ชื่อว่าผุดผ่องเพราะก้าวล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น, ชื่อว่าไม่มีกิเลสเพียงดังเนินเพราะไม่มีความประพฤติต่ำ ด้วยความปรารถนาอันลามก ซึ่งเป็นข้าศึกต่อการกลับได้ฌาน[๒], อธิบายว่า " ชื่อว่าไม่มีกิเลสเพียงดังเนินเพราะไม่มีความประพฤติต่ำ ด้วยความปรารถนา คือเพราะไม่มีปัจจัยแห่งกามราคะมีประการต่าง ๆ อันหยั่งลงแล้ว คือเป็นไปแล้วด้วยอำนาจความปรารถนา. " ชื่อว่า มีอุปกิเลสปราศไปแล้ว เพราะความปราศไปแห่งความเศร้าหมองของจิต มีอภิชฌาเป็นต้น. ก็แม้

๑. วิสุทธิมรรค. ๒/๒๑๕ เป็น โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนฺธกาเรน น อิญฺชติ แปลว่า จิตที่ถึงความสว่าง ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความมืดคืออวิชชา. ๒. วิสุทธิมรรค. ๒/๒๐๓ เป็น ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานํ เห็นว่าถูก จึงแปลตามนั้น.

ธรรมทั้ง ๒ (คือความไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน และมีกิเลสปราศไป) นั้น บัณฑิตพึงทราบ ตามแนวแห่งอนังคณสูตรและวัตถุสูตร[๑].

ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะถึงความชำนาญ. ชื่อว่า ควรแก่การงาน เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์, ชื่อว่า ตั้งมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะเข้าถึงความเป็นธรรมชาติประณีต ด้วยความเต็มบริบูรณ์แห่งภาวนา, อธิบายว่า จิตย่อมถึงความไม่หวั่นไหว ฉันใด, ตั้งมั่นแล้ว ฉันนั้น." จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ แม้ดังพรรณนามาแล้วนี้ ย่อมเป็นของควรแก่อภินิหาร เป็นบาท เป็นปทัฏฐาน แห่งการทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย** ความว่า เมื่อจิตนั่นอันเป็นบาทแห่งอภิญญา เกิดแล้วอย่างนั้น, (เราได้น้อมจิตไป) เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้น.

[อรรถาธิบายวิเคราะห์ ปุพเพนิวาสศัพท์]

ในบรรดาบทว่า "**ปุพฺเพนิวาสา**" เป็นต้นนี้ พึงทราบวิเคราะห์ศัพท์ดังนี้ :-

ขันธ์ที่ตนเคยอยู่แล้วในกาลก่อน คือในอดีตชาติ ชื่อว่า **ปุพเพนิวาส** (ขันธ์ที่ตนเคยอยู่แล้วในกาลก่อน).

ขันธ์ที่ตนเคยอยู่ทับแล้ว คือที่ตนตามเสวยแล้ว ได้แก่ ที่เกิดขึ้นในสันดานของตนแล้วดับไป หรือธรรมที่ตนเคยอยู่แล้ว ชื่อว่า **นิวุฏฺฐา**

๑. ม. มู. ๑๒/๔๒-๖๔.

(ขันธ์หรือธรรมที่ตนเคยอยู่ทับแล้ว).

ธรรมทั้งหลายที่ตนเคยอยู่ ด้วยการอยู่โดยความเป็นโคจร คือที่ตนรู้แจ้ง ได้แก่ที่ตนกำหนดแล้ว ด้วยวิญญาณของตน หรือแม้ที่ตนรู้แจ้งแล้วด้วยวิญญาณของผู้อื่น ในญาณทั้งหลายมีการตามระลึกถึงสังสารวัฏที่ตนตัดได้ขาดแล้ว ชื่อว่า **นิวุฏฐา.**

พระโยคาวจรย่อมตามระลึกได้ถึงขันธ์ ที่ตนเคยอยู่ในกาลก่อนด้วยสติใด, สติ॰นั้นชื่อว่า **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ในคำว่า **" ปุพฺเพ-นิวาสานุสฺสติ "** นี้.

ญาณที่สัมปยุตด้วยสตินั้น ชื่อว่า **ญาณ.** เพื่อประโยชน์แก่บุพเพนิวาสานุสสนุญาณนี้, มีคำอธิบายว่า " (เราได้น้อมจิตไป) เพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือเพื่อบรรลุ ได้แก่เพื่อถึงญาณนั้น " ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อภินินฺนาเมสึ** แปลว่า เราได้น้อมไปเฉพาะแล้ว. บทว่า **" โส "** คือ **โส อหํ** แปลว่า เรานั้น. บทว่า อเนกวิหิตํ แปลว่า มิใช่ชาติเดียว, อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า " อันเราให้เป็นไปแล้ว คือพรรณนาไว้แล้ว โดยอเนกประการ. " บทว่า **ปุพฺเพนิวาสํ** ได้แก่สันดานอันเราเคยอยู่ประจำในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่ล่วงแล้วเป็นลำดับไป. ด้วยบทว่า **" อนุสฺสรามิ "** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงว่า " เราได้ตามระลึกไป ๆ ถึงลำดับแห่งชาติได้อย่างนี้ คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง

๑. วิทุธิมรรค. ๒/๒๑.

เป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง เราระลึกตามได้จริง ๆ คือเมื่อจิตสักว่าเราได้น้อมไปเฉพาะแล้วเท่านั้น เราก็ระลึกได้." จริงอยู่ พระมหาบุรุษทั้งหลายผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ไม่มีการทำบริกรรม. เพราะเหตุนั้น มหาบุรุษเหล่านั้น พอน้อมจิตมุ่งตรงไปเท่านั้น ก็ย่อมระลึก (ชาติ) ได้. ส่วนกุลบุตรผู้เป็นอาทิกรรมิกทั้งหลาย ต้องทำบริกรรมจึงระลึก (ชาติ) ได้. เพราะเหตุนั้น การบริกรรมด้วยสามารถแห่งกุลบุตรเหล่านั้น จึงควรกล่าวไว้ด้วย. แต่เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวการบริกรรมนั้น จะทำนิทานแห่งพระวินัยให้เป็นภาระหนักยิ่ง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวการบริกรรมนั้นไว้. แต่นักศึกษาผู้มีความต้องการควรถือเอาบริกรรมนั้นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค[๑]. ก็ในนิทานแห่งพระวินัยนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาไว้เฉพาะบาลีเท่านั้น.

บทว่า **เสยฺยถีทํ** เป็นนิบาต ลงในอรรถแห่งการแสดงประการที่พระองค์ทรงเริ่มไว้แล้ว. เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงประการที่ต่างกันแห่งบุพเพนิวาส ที่พระองค์ทรงเริ่มไว้แล้วนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **"เอกมฺปิ ชาตึ"** เป็นต้น. ในคำว่า **"เอกมฺปิ ชาตึ"** เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยดังนี้ :-

สองบทว่า **เอกมฺปิ ชาตึ** ความว่า ชาติหนึ่งบ้าง ได้แก่ ขันธสันดานอันนับเนื่องในภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจุติเป็นที่สุด. บทว่า **"เทฺวปิ ชาติโย"** เป็นต้น ก็นัยนี้.

๑. วิสุทธิมรรค. ๒/๒๕๑-๒๕๓.

[อรรถาธิบายเรื่องกัป]

อนึ่ง ในบทว่า **" อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป "** เป็นต้น พึงทราบว่า " กัปที่กำลังเสื่อมลง ชื่อว่าสังวัฏฏกัป, กัปที่กำลังเจริญขึ้น ชื่อวิวัฏฏกัป. " บรรดาสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปทั้ง ๒ นั้น สังวัฏฏฐายีกัป ชื่อว่าเป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยสังวัฏฏกัป เพราะสังวัฏฏกัปเป็นมูลเดิมแห่งสังวัฏฏฐายีกัปนั้น. และวิวัฏฏฐายีกัป ก็เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยวิวัฏฏกัป.

จริงอยู่ เมื่อถือเอาเช่นนั้น กัปทั้งหลาย ทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อสงไขยกัป ๔ อย่างเหล่านี้, ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือสังวัฏฏกัป ๑ สังวัฏฏฐายีกัป ๑ วิวัฏฏกัป ๑ วิวัฏฏฐายีกัป[๑] ๑. " ทั้งหมด ย่อมเป็นอันท่านถือเอาแล้ว.

บรรดากัปเหล่านั้น สังวัฏฏกัปมี ๓ คือ เตโชสังวัฏฏกัป (คือกัปที่พินาศไปเพราะไฟ) ๑ อาโปสังวัฏฏกัป (คือกัปที่พินาศไปเพราะน้ำ) ๑ วาโยสังวัฏฏกัป (คือกัปที่พินาศไปเพราะลม) ๑.

เขตแดนแห่งสังวัฏฏกัปมี ๓ คือ ชั้นอาภัสสระ ๑ ชั้นสุภกิณหะ ๑ ชั้นเวหัปผละ ๑. ในกาลใด กัปย่อมพินาศไปเพราะไฟ, ในกาลนั้น โลกย่อมถูกไฟเผา ภายใต้ตั้งแต่ชั้นอาภัสสระลงมา. ในกาลใด กัปย่อมพินาศไปเพราะน้ำ, ในกาลนั้น โลกย่อมถูกน้ำทำลายให้แหลกเหลวไป ภายใต้ตั้งแต่ชั้นสุภกิณหะลงมา. ในกาลใด กัปย่อมพินาศไปเพราะลม, ในกาลนั้น โลกย่อมถูกลมพัดให้กระจัดกระจายไป ภาย

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๙๐.

ได้ตั้งแต่ชั้นเวหัปผละลงมา. ก็โดยส่วนมาก พุทธเขตอย่างหนึ่ง (คือเขตของพระพุทธเจ้า) ย่อมพินาศไป แม้ในกาลทุกเมื่อ.

[พุทธเขต ๓ พร้อมทั้งอรรถาธิบาย]

ขึ้นชื่อว่า **พุทธเขต** (คือเขตของพระพุทธเจ้า) มี ๓ คือ **ชาติเขต** (คือเขตที่ประสูติ) ๑ **อาณาเขต** (คือเขตแห่งอำนาจ) ๑ **วิสัยเขต** (คือเขตแห่งอารมณ์ หรือความหวัง) ๑.

ในพุทธเขต ๓ อย่างนั้น สถานเป็นที่หวั่นไหวแล้ว เพราะเหตุทั้งหลายมีการถือปฏิสนธิเป็นต้น ของพระตถาคต ชื่อ **ชาติเขต** ซึ่งมีหมื่นจักรวาลเป็นที่สุด.

สถานที่อานุภาพแห่งพระปริตรเหล่านี้ คือ รัตนปริตร เมตตาปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร โมรปริตร เป็นไป ชื่อว่า **อาณาเขต** ซึ่งมีแสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด.

เขตเป็นที่พึ่งซึ่งพระองค์ทรงระลึกจำนงหวัง ที่พระองค์ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า " ก็หรือว่า ตถาคตพึงหวังโลกธาตุมีประมาณเพียงใด " ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **วิสัยเขต** ซึ่งมีประมาณหาที่สุดมิได้.

บรรดาพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านั้น อาณาเขตอย่างหนึ่ง ย่อมพินาศไป ดังพรรณนามาฉะนี้. ก็เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศอยู่ ชาติเขตก็ย่อมเป็นอันพินาศไปด้วยเหมือนกัน. และชาติเขตเมื่อพินาศไป ก็ย่อมพินาศโดยรวมกันไปทีเดียว. แม้เมื่อดำรงอยู่ ก็ย่อมดำรงอยู่โดยรวมกัน. ความพินาศไป และความดำรงอยู่แห่งเขตนั้น ข้าพเจ้ากล่าว

๑. วิตฺถารโตติ ปุถุกโต. โยชนา ๑/๑๖๖.

ไว้แล้วในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค.[๑] นักศึกษาทั้งหลายผู้มีความต้องการ พึงถือเอา จากปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคนั้น.

ก็บรรดาสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับนั่งอยู่ ณ โพธิมัณฑ์ เพื่อต้องการตรัสรู้ยิ่งซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงระลึก (บุพเพนิวาสได้) ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง.

" ทรงระลึกได้ โดยนัยอย่างไร ? "

" คือทรงระลึกได้โดยนัยว่า **' อมุตฺตราสึ '** ดังนี้เป็นต้น. "

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อมุตฺตราสึ** ความว่า ในสังวัฏฏกัปชื่อโน้น เราได้มีแล้ว คือในภพก็ดี ในกำเนิดก็ดี ในคติก็ดี ในวิญญาณฐิติก็ดี ในสัตตาวาสก็ดี ในสัตตนิกายก็ดี ชื่อโน้น เราได้มีแล้ว.

บทว่า **เอวนฺนาโม** ความว่า (ในภพเป็นต้นชื่อโน้น) เรามีชื่อว่าเวสสันดร หรือมีชื่อว่า โชติบาล.

บทว่า **เอวํโคตฺโต** ความว่า เราเป็นภควโคตรหรือโคตมโคตร.

บทว่า **เอวํวณฺโณ** ความว่า เราเป็นผู้มีผิวขาว หรือดำคล้ำ.

บทว่า **เอวมาหาโร** ความว่า เรามีอาหารคือข้าวสุกแห่งข้าวสาลีที่ปรุงด้วยเนื้อ หรือมีผลไม้ที่หล่นลงเองเป็นของบริโภค.

บทว่า **เอวํสุขทุกฺขปฏิสํเวที** ความว่า เราได้เสวยสุขและทุกข์

๑. วิสุทธิมรรค ๒/๒๒๕-๒๖๕.

ต่างโดยประเภทมีสามิสสุขและนิรามิสสุขเป็นต้น ที่เป็นไปทางกายและทางจิต โดยอเนกประการบ้าง.

บทว่า **เอวมายุปริยนฺโต** ความว่า (ในภพเป็นต้นชื่อโน้น) เรามีที่สุดแห่งอายุมีกำหนดได้ร้อยปี หรือมีที่สุดแห่งอายุมีกำหนดได้แปดหมื่นสี่พันกัป อย่างนั้น.

หลายบทว่า **โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ** ความว่า เรานั้น จุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายนั้นแล้ว จึงได้เกิดขึ้นในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือในสัตตนิกาย ชื่อโน้นอีก.

บทว่า **ตตฺราปาสึ** ความว่า ภายหลัง เราได้มีแล้ว ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือในสัตตนิกายแม้นั้น ซ้ำอีก. คำว่า " **เอวํนาโม** " เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะการระลึกนี้ว่า " **อมุตฺราสึ** " เป็นการทรงระลึกตามที่ต้องการของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงระลึกขึ้นไปตามลำดับ, การระลึกนี้ว่า " **โส ตโต จุโต** " เป็นการพิจารณาของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงระลึกถอยหลังกลับ, เพราะฉะนั้น พึงทราบใจความว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า ทางหมายเอาภพดุสิต จึงตรัสคำนี้ว่า " **อมุตฺร อุทปาทึ** " ในลำดับแห่งการทรงอุบัติขึ้นในภพนี้ ๆ ว่า " **อิธูปปนฺโน.** "

หลายบทว่า **ตตฺราปาสึ เอวนฺนาโม** ความว่า เราได้เป็นเทวบุตรมีนามว่า เสตุเกตุ ในดุสิตพิภพแม้นั้น.

บทว่า **เอวํโคตฺโต** ความว่า เรามีโคตรอย่างเดียวกันกับเทวดา

เหล่านั้น.

บทว่า **เอวํวณฺโณ** ความว่า เรามีผิวพรรณดุจทอง.

บทว่า **เอวมาหาโร** ความว่า เรามีอาหารขาวสะอาดเป็นทิพย์.

บทว่า **เอวํสุขทุกฺขปฏิสํเวที** ความว่า เราได้เสวยสุขอันเป็นทิพย์อย่างนี้. ส่วนทุกข์ เป็นเพียงทุกข์ประจำสังขารเท่านั้น.

บทว่า **เอวมายุปริยนฺโต** ความว่า เรามีที่สุดแห่งอายุห้าสิบเจ็ดโกฏิกับหกสิบแสนปี อย่างนี้.

หลายบทว่า **โส ตโต จุโต** ความว่า เรานั้น จุติจากดุสิตพิภพนั้นแล้ว.

ชุมนุมบทว่า **อิธูปปนฺโน** ความว่า เราเกิดแล้วในพระครรภ์ของพระนางมหามายาเทวีในภพนี้.

บทว่า **อิติ** แปลว่า ด้วยประการฉะนี้.

สองบทว่า **สาการํ สอุทฺเทสํ** คือพร้อมด้วยอุเทศ ด้วยอำนาจชื่อและโคตร, พร้อมด้วยอาการ ด้วยอำนาจผิวพรรณเป็นต้น.

จริงอยู่ สัตว์ คน อันชาวโลกย่อมแสดงขึ้น ด้วยชื่อและโคตรว่า " ติสสะ โคตมะ " ดังนี้. สัตว์ ย่อมปรากฏโดยความเป็นต่าง ๆ กันด้วยผิวพรรณเป็นอาทิว่า " ขาว ดำคล้ำ " ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ชื่อและโคตร ชื่อว่าอุเทศ, ผิวพรรณเป็นต้นนอกนี้ ชื่อว่าอาการ.

[พวกเดียรถีย์ระลึกชาติได้ ๔๐ กัป]

ถามว่า " ก็พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงระลึกบุพเพนิวาสได้พวกเดียวเท่านั้นหรือ ? " ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป :- พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ย่อมทรงระลึกได้พวกเดียว ก็หาไม่, ถึงแม้พระปัจเจกพุทธ พระสาวก และเดียรถีย์ ก็ระลึกได้, แต่ว่าระลึกได้โดยไม่วิเศษเลย[๑]. จริงอยู่ พวกเดียรถีย์ ย่อมระลึกได้เพียง ๔๐ กัปเท่านั้น เลยจากนั้นไป ระลึกไม่ได้.

ถามว่า " เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะมีปัญญาหย่อนกำลัง. "

แท้จริง ปัญญาของเดียรถีย์เหล่านั้น จัดว่าหย่อนกำลัง เพราะเว้นจากการกำหนดนามและรูป.

[พระอสีติมหาสาวกระลึกชาติได้แสนกัป]

ก็บรรดาพระสาวกทั้งหลาย พระมหาสาวก ๘๐ รูป ระลึกได้แสนกัป. พระอัครสาวกทั้ง ๒ องค์ ระลึกได้หนึ่งอสงไขยและแสนกัป. พระปัจเจกพุทธทั้งหลาย ระลึกได้สองอสงไขยและแสนกัป. จริงอยู่ อภินิหารของพระมหาสาวก พระอัครสาวกและพระปัจเจกพุทธเหล่านั้น มีประมาณเท่านี้. ส่วนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนด, พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมระลึกได้ตราบเท่าที่ทรงปรารถนา. แต่พวกเดียรถีย์ ย่อมระลึกได้ตามลำดับขันธ์เท่านั้น พ้นลำดับ (ขันธ์) ไป ย่อมไม่สามารถจะระลึกได้ ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ. เพราะว่าการก้าวลงสู่ประเทศ (แห่งญาณ) ที่ตนปรารถนา ย่อมไม่มีแก่เดียรถีย์เหล่านั้น ผู้เป็นเหมือนคนบอด. พระสาวกทั้งหลาย ย่อมระลึกได้แม้โดยประการทั้ง ๒. พระปัจเจกพุทธทั้งหลาย ก็เหมือนอย่างนั้น. ส่วนพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงระลึกได้ตลอดสถานที่ ๆ ทรงมุ่งหวัง

๑. สารัตถทีปนี ๑/๖๑๓ เป็น..... อวิเสเสน.

นั้น ๆ ทั้งหมดทีเดียว ในเบื้องต่ำหรือเบื้องบน ในโกฏิกัปเป็นอันมาก ด้วยลำดับขันธ์บ้าง ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิบ้าง ด้วยอำนาจการก้าวไปดุจราชสีห์บ้าง.

ในคำว่า **" อยํ โข เม พฺราหฺมณ "** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้ :-

บทว่า **เม** คือ **มยา** แปลว่า อันเรา. ความรู้แจ้ง ท่านเรียกว่า วิชชา เพราะอรรถว่า ทำให้รู้แจ้ง.

ถามว่า " ย่อมทำให้รู้แจ้งอะไร ? "

แก้ว่า " ย่อมทำให้รู้แจ้ง ซึ่งบุพเพนิวาส. "

โมหะที่ปกปิดวิชชานั้น ท่านเรียกว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุทำไม่ให้รู้แจ้งซึ่งบุพเพนิวาสนั้นนั่นแล. โมหะนั้นนั่นเอง ท่านเรียกว่า **ตมะ** (ความมืด) ในบทว่า **ตโม** เพราะอรรถว่าปกปิด. วิชชานั้นนั่นเอง ท่านเรียกว่า **อาโลกะ** ในบทว่า **" อาโลโก "** เพราะอรรถว่าทำแสงสว่าง. ก็บรรดาบทเหล่านี้ ในบทว่า **" วิชฺชา อธิคตา "** นี้ มีอธิบายเท่านี้. คำที่เหลือ เป็นคำกล่าวสรรเสริญ.

ส่วนในบททั้ง ๒ ว่า **" วิชฺชา อธิคตา อวิชฺชา วิหตา "** นี้มีโยชนาว่า " วิชชานี้แล เราได้บรรลุแล้ว **อวิชชา** อันเราผู้ได้บรรลุวิชชานั้น กำจัดได้แล้ว, อธิบายว่า " ให้พินาศแล้ว. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะเหตุที่วิชชาเกิดขึ้นแล้ว. "

ในบททั้ง ๒ (คือ **ตโม วิหโต อาโลโก อุปฺปนฺโน**) แม้นอกนี้ ก็มีนัยนี้.

ศัพท์ว่า **" ยถา "** ในคำว่า **ยถาตํ** นี้ เป็นนิบาต ลงในความอุปมา. ศัพท์ว่า **" ตํ "** เป็นนิบาต.

(วิชชาเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว) แก่บุคคลผู้ชื่อว่าไม่ประมาท เพราะความไม่อยู่ปราศจากสติ, ผู้ชื่อว่ามีความเพียรเผากิเลส เพราะยังกิเลสให้เร่าร้อนด้วยความเพียร, ผู้ชื่อว่ามีตนส่งไปแล้ว อธิบายว่า " ผู้ส่งจิตไปแล้ว " เพราะเป็นผู้ไม่มีความเยื่อใยในกายและชีวิต.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคำอธิบายไว้ว่า **" อวิชชา** เรากำจัดได้แล้ว, **วิชชา** เกิดขึ้นแล้ว (แก่เรา), ความมืด เรากำจัดได้แล้ว, แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว (แก่เรา), ผลอันสมควรแก่การประกอบความเพียรเนือง ๆ นั้น เราได้แล้ว เหมือนอย่างอวิชชา อันพระโยคาวจรพึงกำจัด, วิชชาพึงเกิดขึ้น, ความมืด พึงถูกกำจัด, แสงสว่าง พึงเกิดขึ้น แก่พระโยคาวจรผู้ไม่ประมาท ผู้มีความเพียรเผากิเลส ผู้มีตนส่งไปแล้วอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน. "

หลายบทว่า **อยํ โข เม พฺราหฺมณ ปฐมา อภินิพฺพิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว อณฺฑโกสมฺหา** ความว่า พราหมณ์ ! ความชำแรกออกครั้งที่หนึ่ง คือความออกไปครั้งที่หนึ่ง ได้แก่ความเกิดเป็นอริยะครั้งที่หนึ่งนี้แล ได้มีแล้วแก่เรา เพราะทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดขันธ์ที่เราอยู่อาศัยในภพก่อน ด้วยจะงอยปากคือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ดุจความชำแรกออก คือความออกไปได้แก่ความเกิดในภายหลัง ในหมู่ไก่ จากกระเปาะฟองไข่นั้น แห่งลูก

ไก่ เพราะทำลายกระเปาะฟองไข่ ด้วยจะงอยปาก หรือด้วยปลายเล็บเท้าฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้.

กถาว่าด้วยปุพเพนิวาส จบ.

กถาว่าด้วยทิพยจักษุ

หลายบทว่า **โส เอวํ ฯ เป ฯ จุตูปปาตญฺญาณาย** ความว่า (เราได้น้อมจิตไปแล้ว) เพื่อญาณ (ความรู้) ในจุติและอุปบัติ (ของสัตว์ทั้งหลาย). มีคำอธิบายว่า "(เราได้น้อมจิตไปแล้ว) เพื่อญาณที่เป็นเครื่องรู้ความเคลื่อนและความบังเกิด ของสัตว์ทั้งหลาย."

สองบทว่า **" จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ "** ความว่า เราได้น้อมบริกรรมจิตไป.

ส่วนในคำว่า **" โส ทิพฺเพน ฯ เป ฯ ปสฺสามิ "** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :- พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ย่อมไม่มีการทำบริกรรม, จริงอยู่ พระมหาสัตว์เหล่านั้น พอเมื่อน้อมจิตไปเท่านั้น ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุของมนุษย์. กุลบุตรผู้เป็นอาทิกรรมิกทั้งหลาย ต้องทำบริกรรมจึงเห็นได้. เพราะเหตุนั้น การบริกรรม ด้วยสามารถแห่งกุลบุตรเหล่านั้น จึงควรกล่าวไว้ด้วย. แต่เมื่อข้าพเจ้า จะกล่าวการบริกรรมนั้นด้วย จะทำนิทานแห่งพระวินัย ให้เป็นภาระหนักยิ่ง, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวการบริกรรมนั้นไว้. ส่วนนักศึกษาทั้งหลาย ผู้มีความต้องการ ควรถือเอาการบริกรรมนั้น ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปกรณ์วิเสสชื่อ วิสุทธิมรรค.[๑] แต่ในนิทาน

๑. วิสุทธิมรรค ๒/๒๕๑-๒๕๓.

แห่งพระวินัยนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาไว้เฉพาะบาลีเท่านั้น.

[อรรถาธิบายคำว่าทิพยจักษุเป็นต้น]

บทว่า **โส คือ โส อหํ** แปลว่า เรานั้น. ในคำว่า **" ทิพฺเพน "** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้ :- จักษุประสาท ชื่อว่าทิพย์ เพราะเป็นเช่นกับด้วยจักษุทิพย์. จริงอยู่ จักษุประสาทของเทวดาทั้งหลาย ที่เกิดเพราะสุจริตกรรม อันน้ำดี เสลด และเลือด เป็นต้นมิได้พัวพัน ซึ่งสามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะเป็นธรรมชาติที่พ้นจากอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ชื่อว่าเป็นทิพย์. ก็อีกอย่างหนึ่ง ญาณจักษุนี้ ที่เกิดเพราะกำลังแห่งวิริยภาวนา ก็เป็นเช่นจักษุประสาทนั้นเหมือนกัน; เพราะเหตุนั้น ญาณจักษุนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นกับด้วยจักษุทิพย์. ญาณจักษุนั้น ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นจักษุอันพระองค์ได้แล้วด้วยอำนาจทิพพวิหาร และเพราะแม้ตนก็อาศัยทิพพวิหาร. ชื่อว่าเป็นทิพย์ แม้เพราะมีความรุ่งเรืองมาก ด้วยการกำหนดแสงสว่าง. ชื่อว่าเป็นทิพย์ แม้เพราะมีคติ (ทางไป) มาก ด้วยการเห็นรูปที่อยู่ภายนอกฝาเรือนเป็นต้น. หมวด ๕ แห่งอรรถทั้งหมดนั้น บัณฑิตพึงทราบ ตามแนวแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์.

ชื่อว่าจักษุ เพราะอรรถว่าเห็น เป็นเหมือนจักษุ เพราะทำกิจแห่งจักษุ แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าจักษุ. ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะความเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นความจุติและความอุปบัติ (แห่งสัตว์ทั้งหลาย). จริงอยู่ ผู้ใด ย่อมเห็นเพียงความจุติเท่านั้น ไม่เห็นความอุปบัติ (แห่งสัตว์ทั้งหลาย) ผู้นั้นย่อมยึดเอาอุจเฉททิฏฐิ

(ความเห็นว่าขาดสูญ). ผู้ใดย่อมเห็นเพียงความอุปบัติเท่านั้น ไม่เห็นความจุติ (แห่งสัตว์ทั้งหลาย) ผู้นั้น ย่อมยึดเอาทิฏฐิคือความปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ ๆ. ส่วนผู้ใดย่อมเห็นทั้งสองอย่างนั้น ผู้นั้นย่อมล่วงเลยทิฏฐิทั้งสองอย่างนั้นไป เพราะเหตุนั้น ทัสสนะนั้น ของผู้นั้นจึงชื่อว่าเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นทั้งสองอย่างนั้นแล้ว. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวคำนี้ว่า " ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะความเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นความจุติและความอุปบัติ (แห่งสัตว์ทั้งหลาย) " ดังนี้.

[ทิพยจักษุของพระผู้มีพระภาคเจ้าปราศจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะเว้นจากอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองจิต) ๑๑ อย่าง. จริงอยู่ ทิพยจักษุของพระผู้มีพระภาคเจ้าเว้นแล้วจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง. เหมือนอย่างที่พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า " ดูก่อนอนุรุทธะนันทิยะและกิมพิละทั้งหลาย[๑] ! เรานั้นแล รู้แล้วว่า วิจิกิจฉา เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละวิจิกิจฉา เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า อมนสิการ เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละอมนสิการเครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ถีนมิทธะ เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละถีนมิทธะ

๑. ในอุปกิเลสสูตร มีพระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมพิละ ๓ ท่านเข้าไปเฝ้า, แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสออกชื่อท่านอนุรุทธะรูปเดียวที่เป็นหัวหน้า ในพหุวจนะ เช่น สาริปุตตา เป็นต้น.

เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ความหวาดเสียว เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละความหวาดเสียว เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ความตื่นเต้น เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละความตื่นเต้น เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ความชั่วหยาบ เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละความชั่วหยาบ เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ความเพียรที่ปรารภเกินไป เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละความเพียรที่ปรารภเกินไป เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ความเพียรที่หย่อนเกินไป เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละความเพียรที่หย่อนเกินไป เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า ตัณหาที่คอยกระซิบ เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละตัณหาที่คอยกระซิบ เครื่องเศร้าหม่องจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า นานัตตสัญญา (คือความสำคัญสภาวะเป็นต่าง ๆ กัน) เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละนานัตตสัญญา เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

รู้แล้วว่า กิริยาที่เพ่งดูรูปเกินไป เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต จึงละกิริยาที่เพ่งรูปเกินไป เครื่องเศร้าหมองจิตเสียได้.

ดูก่อนอนุรุทธะนันทิยะและกิมพิละทั้งหลาย ! เรานั้นแล เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วอยู่ ย่อมรู้สึกแสงสว่างอย่างเดียวเทียวแล แต่ไม่เห็นรูปทั้งหลาย เห็นแต่รูปอย่าง

เดียวเทียวแล แต่ไม่รู้สึกแสงสว่าง[๑] " ดังนี้เป็นต้น.

ญาณจักษุนั้น (ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น) ชื่อว่าบริสุทธ์ เพราะเว้นจากอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองจิต) ๑๑ อย่าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

ชื่อว่า ล่วงจักษุของมนุษย์ เพราะเห็นรูปล่วงเลยอุปจารแห่งมนุษย์ไป.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่าอติกกันตมานุสกะ เพราะล่วงเลยมังสจักษุของมนุษย์ไป. ด้วยทิพยจักษุนั้นอันบริสุทธ์ล่วงเลยเสียซึ่งจักษุของมนุษย์.

สองบทว่า **สตฺเต ปสฺสามิ** ความว่า เราย่อมดู คือย่อมเห็นได้แก่ตรวจดูสัตว์ทั้งหลาย (ด้วยทิพยจักษุ) เหมือนมนุษย์ ดูด้วยมังสจักษุฉะนั้น

ในคำว่า " **จวมาเน อุปปชฺชมาเน** " เป็นต้นนี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :-

ใคร ๆ ไม่สามารถเพื่อจะเห็นสัตว์ทั้งหลายได้ ด้วยทิพยจักษุในขณะจุติหรือในขณะอุปบัติ, แต่สัตว์เหล่าใด ผู้ใกล้ต่อจุติอยู่ว่า " จักจุติเดี๋ยวนี้, " สัตว์เหล่านั้น ท่านประสงค์ว่า " กำลังจะจุติ " และสัตว์เหล่าใด ผู้ถือปฏิสนธิแล้ว หรือผู้เกิดแล้วบัดเดี๋ยวนี้, สัตว์เหล่านั้นท่านก็ประสงค์ว่า " กำลังจะอุปบัติ. " พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า " เราย่อมเล็งเห็นสัตว์เหล่านั้น คือเห็นปานนั้น ผู้กำลังจุติและผู้กำลังอุปบัติ " ดังนี้.

๑. ม. อุปริ. ๑๔/๓๐๖-๓๐๗.

บทว่า **หีเน** ความว่า ผู้ถูกเขาติเตียน คือดูหมิ่น เหยียดหยาม ด้วยอำนาจชาติตระกูลและโภคะเป็นต้น ที่ชื่อว่าเลวทรามเพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งโมหะ.

บทว่า **ปณีเต** ความว่า ผู้ตรงกันข้ามจากบุคคลเลวนั้น เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งอโมหะ.

บทว่า **สุวณฺเณ** ความว่า ผู้ประกอบด้วยผิวพรรณ ที่น่าปรารถนา น่าใคร และน่าชอบใจ เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งอโทสะ.

บทว่า **ทุพฺพณฺเณ** ความว่า ผู้ประกอบด้วยผิวพรรณที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ และไม่น่าชอบใจ เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งโทสะ. อธิบายว่า " ผู้มีรูปแปลกประหลาดจากผู้ที่มีรูปสวย " ดังนี้บ้าง.

บทว่า **สุคเต** ไม่แก่ ผู้ไปสู่สุคติ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ผู้มั่งคั่ง คือมีทรัพย์มาก เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งอโลภะ.

บทว่า **ทุคฺคเต** ได้แก่ ไปสู่ทุคติ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ผู้ยากจน คือมีข้าวและน้ำน้อย เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยผลวิบากแห่งโลภะ.

บทว่า **ยถากมฺมูปเค** ได้แก่ ผู้เข้าถึงตามกรรมที่ตนเข้าไปสั่งสมไว้แล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกิจแห่งทิพยจักษุด้วยบทต้น ๆ ว่า **" จวมาเน "** เป็นอาทิ. อนึ่ง กิจแห่งยถากัมมูปคญาณ (ญาณเครื่องสัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรม) ก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยบทนี้.

[ลำดับความเกิดขึ้นแห่งยถากัมมูปคญาณ]

ก็ลำดับความเกิดขึ้นแห่งญาณนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

(ภิกษุในพระศาสนานี้[๒]) เจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าต่อนรกเบื้องต่ำแล้ว ย่อมเห็นสัตว์นรกทั้งหลาย ผู้ตามเสวยทุกข์อย่างใหญ่อยู่. การเห็นนั้น จัดเป็นกิจแห่งทิพยจักษุโดยแท้. เธอนั้นใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า " สัตว์เหล่านี้ ทำกรรมอะไรหนอแล จึงได้ตามเสวยทุกข์อยู่อย่างนี้ ? " ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็เกิดขึ้นแก่เธอนั้นว่า " เพราะทำกรรมชื่อนี้. " อนึ่ง เธอนั้น เจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าต่อเทวโลกเบื้องบนแล้ว ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายในสวนนันทวัน มิสสกวัน และปารุสกวันเป็นต้น ผู้เสวยสมบัติอย่างใหญ่อยู่. การเห็นแม้นั้นจัดเป็นกิจแห่งทิพยจักษุโดยแท้. เธอนั้นใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า " สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอแล จึงได้เสวยสมบัติอย่างนี้ ? " ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นแก่เธอนั้นว่า " เพราะทำกรรมชื่อนี้. " นี้ชื่อว่า ยถากัมมูปคญาณ (ญาณเครื่องรู้สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรม). ชื่อว่าการบริกรรมแผนกหนึ่งแม้แห่งยถากัมมูปคญาณนี้ก็ไม่มี. ยถากัมมูปคญาณนี้ ไม่มีการบริกรรมไว้แผนกหนึ่งแม้ฉันใด แม้อนาคตังสญาณก็ไม่มีฉันนั้น. จริงอยู่ญาณเหล่านี้[๑] ที่เป็นบาทแห่งทิพจักษุนั่นแล ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุนั่นเอง.

ในคำว่า **" กายทุจฺจริเตน "** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้ :-

๑. ฎีกาปรมัตถมัญชุสา ๒/๓๓๐ อิมานิ ศัพท์นี้เป็น อิมินา ในวิสุทธิมรรคก็เป็น อิมินา.

๒. วิสุทธิมรรค /๒๖๙ มีศัพท์ว่า " อิธ ภิกฺขุ " จึงได้แปลไว้ตามนั้น เพราะความชัดดี.

ความประพฤติชั่ว หรือความประพฤติเสียหาย เพราะมีกิเลสเป็นความเสียหาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ทุจริต. ความประพฤติชั่วทางกาย หรือความประพฤติชั่วที่เกิดจากกาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กายทุจริต. แม้วจีทุจริต และมโนทุจริต ก็ควรทราบดังอธิบายมานี้.

บทว่า **" สมนฺนาคตา "** แปลว่า เป็นผู้พร้อมเพรียง.

[การด่าพระอริยเจ้าห้ามสวรรค์และห้ามมรรค]

สองบทว่า **" อริยานํ อุปวาทกา "** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเห็นผิด เป็นผู้ใคร่ซึ่งความฉิบหายมิใช่ประโยชน์ กล่าวใส่ร้าย มีคำอธิบายว่า ด่าทอ ติเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุด แม้คฤหัสถ์ผู้เป็นพระโสดาบัน ด้วยอันติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดเสียซึ่งคุณ.

ในการกล่าวใส่ร้าย ๒ อย่างนั้น บุคคลผู้กล่าวอยู่ว่า " สมณธรรมของท่านเหล่านั้น ไม่มี, ท่านเหล่านั้น ไม่ใช่สมณะ " ดังนี้ พึงทราบว่า " ชื่อว่ากล่าวใสร้ายด้วยอันติมวัตถุ. บุคคลผู้กล่าวอยู่ว่า " ฌานก็ดี วิโมกข์ก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ของท่านเหล่านั้น ไม่มี " ดังนี้ พึงทราบว่า " ชื่อว่ากล่าวใส่ร้าย ด้วยการกำจัดเสียซึ่งคุณ. ก็ผู้นั้นพึงกล่าวใส่ร้ายทั้งที่รู้ตัวอยู่ หรือไม่รู้ก็ตาม ย่อมชื่อว่า เป็นผู้กล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้าแท้ แม้โดยประการทั้งสอง. กรรม (คือการกล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้า) เป็นกรรมหนัก เป็นทั้งสัคคาวรณ์ (ห้ามสวรรค์) ทั้งมัคคาวรณ์ (ห้ามมรรค).

[เรื่องภิกษุหนุ่มกล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้าชั้นสูง]

ก็เพื่อประกาศข้อที่การด่าเป็นกรรมที่หนักนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้มาเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินว่า พระเถระรูปหนึ่ง และภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เที่ยวไปบิณฑบาตในบ้านแห่งใดแห่งหนึ่ง. ท่านทั้ง ๒ นั้น ได้ข้าวยาคูร้อนประมาณกระบวยหนึ่ง ในเรือนหลังแรกนั่นเอง. แต่พระเถระเกิดลมเสียดท้องขึ้น. ท่านคิดว่า " ข้าวยาคูนี้ เป็นของสบายแก่เรา เราจะดื่มข้าวยาคูนั้นก่อนที่มันจะเย็นเสีย " ท่านจึงได้นั่งดื่มข้าวยาคูนั้นบนขอนไม้ ซึ่งพวกมนุษย์เข็นมาไว้ เพื่อต้องการทำธรณีประตู. ภิกษุหนุ่มนอกนี้ ได้รังเกียจพระเถระนั้น ด้วยคิดว่า " พระเถระแก่รูปนี้หิวจัดหนอ กระทำให้เราได้รับความอับอาย. " พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วกลับไปยังวิหาร ได้พูดกะภิกษุหนุ่มว่า " อาวุโส ที่พึ่งในพระศาสนานี้ ของคุณมีอยู่หรือ ? "

ภิกษุหนุ่ม เรียนว่า " มีอยู่ ขอรับ ! กระผมเป็นพระโสดาบัน. " พระเถระ พูดเตือนว่า " อาวุโส ! ถ้ากระนั้น คุณไม่ได้ทำความพยายาม เพื่อต้องการมรรคเบื้องสูงขึ้นไปหรือ ?[๑] เพราะพระขีณาสพ คุณได้กล่าวใส่ร้ายแล้ว. " ภิกษุหนุ่มรูปนั้น ได้ให้พระเถระ

๑. ในวิสุทธิมรรค ภาค ๒/๒๗๐ มีดังนี้คือ เตนหาวุโส อุปริมคฺคตฺถาย วายามํ มา อกาสีติ. กสฺมา ภนฺเตติ. ขีณาสโว ตยา อุปวทิโตติ. แปลว่า " พระเถระ พูดเตือนว่า "อาวุโส ถ้ากระนั้น คุณไม่ได้ทำความพยายาม เพื่อต้องการมรรคเบื้องสูงขึ้นไปหรือ ? " ภิกษุหนุ่มเรียนว่า " เพราะเหตุไร ขอรับ ! " พระเถระพูดว่า " เพราะพระขีณาสพ คุณได้กล่าวใส่ร้ายแล้ว " กสฺมา ภนฺเตติ ในสามนต์นี้ น่าจะตกไป.

นั้นอดโทษแล้ว เพราะเหตุนั้น กรรมนั้นของภิกษุหนุ่มรูปนั้น ก็ได้กลับเป็นปกติเดิมแล้ว.

[วิธีขอขมาเพื่อให้อดโทษให้ในการด่าใส่ร้าย]

เพราะฉะนั้น ผู้ใดแม้อื่น กล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้า ผู้นั้นไปแล้ว ถ้าท่านแก่กว่าตนไซร้, ก็พึงให้ท่านอดโทษให้ ด้วยเรียนท่านว่า " กระผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้กะพระคุณเจ้าแล้ว ขอพระคุณเจ้าได้อดโทษนั้นให้กระผมด้วยเถิด. " ถ้าท่านอ่อนกว่าตนไซร้ ไหว้ท่านแล้ว นั่งกระโหย่งประคองอัญชลี พึงขอให้ท่านอดโทษให้ ด้วยเรียนท่านว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! กระผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้กะท่านแล้ว ขอท่านจงอดโทษนั้นให้แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด. " ถ้าท่านไม่ยอมอดโทษให้ หรือท่านหลีกไปยังทิศ (อื่น) เสีย พึงไปยังสำนักของภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ในวิหารนั้น, ถ้าท่านแก่กว่าตนไซร้ พึงยืนขอขมาโทษทีเดียว ถ้าท่านอ่อนกว่าตนไซร้ ก็พึงนั่งกระโหย่งประคองอัญชลี ให้ท่านช่วยอดโทษให้. พึงกราบเรียนให้ท่านอดโทษอย่างนี้ว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ! กระผมได้กล่าวคำนี้ และคำนี้กะท่านผู้มีอายุชื่อโน้นแล้ว ขอท่านผู้มีอายุรูปนั้น จงอดโทษให้แก่กระผมด้วยเถิด. " ถ้าพระอริยเจ้ารูปนั้นปรินิพพานแล้วไซร้, ควรไป ยังสถานที่ตั้งเตียงที่ท่านปรินิพพาน แม้ไปจนถึงป่าช้าแล้ว พึงให้อดโทษให้. เมื่อตนได้กระทำแล้วอย่างนี้ กรรมคือการใส่ร้ายนั้น ก็ไม่เป็นทั้งสัคคาวรณ์ มัคคาวรณ์ (ไม่ห้ามทั้งสวรรค์ทั้งมรรค) ย่อมกลับเป็นปกติเดิมทีเดียว.

[การกล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้ามีโทษเช่นกับอนันตริยกรรม]

บทว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิกา** แปลว่า " มีความเห็นวิปริต. "

บทว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา** ความว่า " ก็คนเหล่าใด ให้ชนแม้เหล่าอื่นสมาทาน บรรดากรรมมีกายกรรมเป็นต้น ซึ่งมีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูล, คนเหล่านั้น ชื่อว่ามีกรรมนานาชนิดอันตนสมาทานถือเอาแล้ว ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ. " ก็บรรดาอริยุปวาทและมิจฉาทิฏฐิเหล่านั้น แม้เมื่อท่านสงเคราะห์อริยุปวาทเข้าด้วยวจีทุจริตศัพท์นั่นเอง และมิจฉาทิฏฐิเข้าด้วยมโนทุจริตศัพท์เช่นกันแล้ว การกล่าวถึงกรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ซ้ำอีก พึงทราบว่า มีการแสดงถึงข้อที่กรรมทั้ง ๒ นั้นมีโทษมากเป็นประโยชน์. จริงอยู่ อริยุปวาท มีโทษมากเช่นกับอนันตริยกรรม. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ดูก่อนสารีบุตร ! เปรียบเหมือนภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา พึงได้ลิ้มอรหัตผล ในภพปัจจุบันนี้แล แม้ฉันใด, ดูก่อนสารีบุตร ! เรากล่าวข้ออุปไมยนี้ ฉันนั้น บุคคลนั้น ไม่ละวาจานั้นเสีย ไม่ละความคิดนั้นเสีย ไม่สละคืนทิฏฐินั้นเสียแล้ว ต้องถูกโยนลงในนรก (เพราะอริยุปวาท) เหมือนถูกนายนิรยบาลนำมาโยนลงในนรกฉะนั้น[๑]. " ก็กรรมอย่างอื่น ชื่อว่ามีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิย่อมไม่มี. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรายังไม่เล็งเห็นแม้ธรรมอย่างหนึ่งอื่น ซึ่งมีโทษมากกว่าเหมือนอย่างมิจฉาทิฏฐินี้เลย ภิกษุทั้งหลาย ! โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง[๒] " ดังนี้.

๑. ม. มู. ๑๒/๑๔๕. ๒. องฺ. ติก. ๒๐/๔๔.

สองบทว่า **กายสฺส เภทา** ความว่า " เพราะสละอุปาทินนกขันธ์เสีย (ขันธ์ที่ยังมีกิเลสเข้าไปยึดครองอยู่). "

บทว่า **ปรมฺมรณา** ความว่า " แต่การถือเอาขันธ์ที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งการสละนั้น. " อีกอย่างหนึ่ง สองบทว่า **กายสฺส เภทา** คือ เพราะความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์. บทว่า **ปรมฺมรณา** คือ ต่อจากจุติจิต.

[อรรถาธิบายคำว่านรกได้ชื่อว่าอบายเป็นต้น]

คำทั้งหมดมีอาทิอย่างนี้ว่า **" อปายํ "** เป็นไวพจน์แห่งคำว่านิรยะ. จริงอยู่ นิรยะ ชื่อว่า **อบาย** เพราะไปปราศจากความเจริญที่สมมติว่าเป็นบุญ อันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความเจริญขึ้นแห่งความสุข.

ที่ชื่อว่า **ทุคติ** เพราะอรรถว่า มีคติแห่งทุกข์เป็นที่พึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุคติ** เพราะอรรถว่า มีคติที่เกิดเพราะกรรมที่ชั่วร้ายเพราะมีโทษมาก.

ที่ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะอรรถว่า เป็นสถานที่พวกสัตว์ผู้ชอบทำชั่วตกไปไร้อำนาจ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่ที่พวกสัตว์ผู้กำลังพินาศ มีอวัยวะใหญ่น้อยแตกกระจายตกไปอยู่.

ที่ชื่อว่า **นิรยะ** เพราะอรรถว่า เป็นสถานที่ไม่มีความเจริญที่รู้กันว่าความยินดี อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอบายศัพท์. จริงอยู่ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานจัดเป็นอบาย

เพราะปราศจากสุคติ แต่ไม่จัดเป็นทุคติ เพราะเป็นสถานที่เกิดแห่งสัตว์ทั้งหลายมีพญานาคเป็นต้น ผู้มีศักดามาก. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเปตวิสัย ด้วยทุคติศัพท์. จริงอยู่ เปตวิสัยนั้นจัดเป็นอบายด้วย เป็นทุคติด้วย เพราะปราศไปจากสุคติ และเพราะเป็นคติแห่งทุกข์, แต่ไม่เป็นวินิบาต เพราะไม่มีความตกไป เช่นกับพวกอสูร. แท้จริง แม้วิมานทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเปรตผู้มีฤทธิ์มาก. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอสุรกาย ด้วยวินิปาตศัพท์. ความจริงอสุรกายนั้น ท่านเรียกว่า "เป็นอบายด้วย เป็นทุคติด้วย เพราะอรรถตามที่กล่าวมาแล้ว และว่าเป็นวินิบาต เพราะเป็นผู้มีความตกไปจากความเกิดขึ้นแห่งสมบัติทั้งปวง." พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงนิรยะนั่นแล ซึ่งมีอเนกประการมีอเวจีเป็นต้น ด้วยนิรยศัพท์.

บทว่า **อุปปนฺนา** แปลว่า เข้าถึงแล้ว อธิบายว่า "เกิดขึ้นแล้วในนรกนั้น." ศุกลปักษ์ (ฝ่ายขาว) พึงทราบโดยบรรยายที่แปลกกันจากที่กล่าวแล้ว. ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ :- แม้คติแห่งมนุษย์ ท่านก็สงเคราะห์เอาด้วยสุคติศัพท์ ในศุกลปักษ์นี้. เทวคติเท่านั้นท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสัคคศัพท์.

ใน ๓ บทว่า **"สุคตึ สคฺคํ โลกํ"** นั้น มีใจความเฉพาะคำดังนี้คือ :- ชื่อว่า **สุคติ** เพราะอรรถว่าเป็นคติดี. ชื่อว่า **สัคคะ** เพราะอรรถว่า เลิศด้วยดี ด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น. สุคติและสวรรค์ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า **โลก** เพราะอรรถว่า พินาศและแตกสลายไป.

วิชชาคือทิพยจักษุญาณ ชื่อว่า **วิชชา.** อวิชชา อันเป็นเครื่อง

ปกปิดจุติและปฏิสนธิ ของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **อวิชชา.** คำที่เหลือ
มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

กถาว่าด้วยทิพยจักษุ จบ.

กถาว่าด้วยอาสวักขยญาณ

จริงอยู่ ในกถาว่าด้วยทิพยจักษุญาณนี้ มีความแปลกกันดังต่อไปนี้แล. ในกถาว่าด้วยปุพเพนิวาส ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า " เพราะทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดขันธ์ที่ตนเคยอยู่แล้วในกาลก่อนด้วยจะงอยปากคือปุพเพนิวาสานุสสติญาณ " ดังนี้ ฉันใด ในกถาว่าด้วยทิพยจักษุญาณนี้ ก็ควรกล่าวว่า " เพราะทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชาอันปกปิดความจุติและอุปบัติ (ของสัตว์ทั้งหลาย) ด้วยจะงอยปากคือจุตูปปาตญาณ " ดังนี้ ฉันนั้น.

ในคำว่า **" โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต "** นี้ ควรทราบจิตในจตุตถฌาน อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา (ต่อไป).

สองบทว่า **อาสวานํ ขยญฺญาณาย** ความว่า " เพื่อประโยชน์แก่อรหัตตมรรคญาณ. " จริงอยู่ อรหัตตมรรค ท่านเรียกว่า " ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย " เพราะทำอาสวะให้พินาศไป. ก็ญาณนี้ ในอรหัตตมรรคนั้น ท่านเรียกว่า " ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย " เพราะความที่ญาณนั้นเป็นธรรมนับเนื่องแล้ว ในมรรคนั้นด้วยประการฉะนี้.

สองบทว่า **จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ** ความว่า " เราได้น้อมวิปัสสนาจิตไปเฉพาะแล้ว. "

ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **" โส อิทํ ทุกฺขํ "** พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " เราได้รู้ คือทราบ ได้แก่แทงตลอดแล้ว ซึ่งทุกขสัจแม้ทั้งหมด ตามความเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะตามที่เป็นจริง

ว่า ' ทุกข์มีประมาณเท่านี้ ไม่มีทุกข์ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ' และเราได้รู้ คือทราบ ได้แก่แทงตลอดแล้ว ซึ่งตัณหา อันยังทุกข์นั้นให้เกิด ตามความเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะตามที่เป็นจริงว่า ' นี้ ทุกขสมุทัย ' แม้ทุกข์และตัณหาทั้ง ๒ นั้น ไปถึงสถานที่ใดย่อมดับไป เราก็ได้รู้ คือได้ทราบ ได้แก่แทงตลอดแล้ว ซึ่งสถานที่นั้น คือพระนิพพาน อันเป็นไปไม่ได้แห่งทุกข์และตัณหานั้น ตามความเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะตามที่เป็นจริงว่า ' นี้ทุกขนิโรธ ' และเราก็ได้รู้ คือได้ทราบ ได้แก่แทงตลอดแล้ว ซึ่งอริยมรรค อันเป็นเหตุให้บรรลุทุกขนิโรธนั้น ตามเป็นจริง ด้วยการแทงตลอดลักษณะตามที่เป็นจริงว่า " นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา " ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสัจจะทั้งหลาย โดยสรุปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงด้วยอำนาจกิเลสโดยบรรยาย จึงตรัสคำมีอาทิว่า **" อิเม อาสวา "** ดังนี้.

หลายบทว่า **ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต** ความว่า เมื่อเรานั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสมรรค อันถึงที่สุดพร้อมกับวิปัสสนาไว้ (ในบทเหล่านั้น).

บทว่า **กามาสวา** แปลว่า จากกามาสวะ. พระองค์ทรงแสดงขณะแห่งผลไว้ด้วยคำว่า " หลุดพ้นแล้ว " นี้. แท้จริง จิตย่อมหลุดพ้น ในขณะแห่งมรรค ในขณะแห่งผลจัดว่าหลุดพ้นแล้ว. ทรงแสดงปัจจเวกขณญาณไว้ด้วยคำนี้ว่า " เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็ได้มีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว " ดังนี้. ทรงแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณนั้นไว้

ด้วยคำเป็นต้นว่า " ชาติสิ้นแล้ว. " จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงพิจารณาอยู่ด้วยพระญาณนั้น ก็ได้ทรงรู้แล้วซึ่งทุกขสัจเป็นต้น ว่า " ชาติสิ้นแล้ว. "

ถามว่า " ก็ชาติไหนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า สิ้นแล้ว และพระองค์ทรงรู้ชาตินั้นได้อย่างไร ? "

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- ชาติที่เป็นอดีต ของพระองค์ ชื่อว่ายังไม่สิ้นไปก่อน (ด้วยมรรคภาวนา) เพราะชาตินั้นสิ้นไปแล้ว ในกาลก่อน, ชาติที่เป็นอนาคต ของพระองค์ ชื่อว่ายังไม่สิ้นไป เพราะ ไม่มีความพยายาม ในอนาคต, ชาติที่เป็นปัจจุบัน ของพระองค์ ก็ ชื่อว่ายังไม่สิ้นไป เพราะชาติยังมีอยู่. ส่วนชาติใด อันต่างโดยประเภท คือขันธ์ ๑ ขันธ์ ๒ และขันธ์ ๕ ที่จะพึงเกิดขึ้นในเอกโวการภพ จตุโวการภพและปัญจโวการภพ เพราะยังมิได้อบรมมรรค ชาตินั้น จัดว่าสิ้นไปแล้วเพราะถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เหตุมีมรรคอัน ได้อบรมแล้ว, พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ครั้นทรงพิจารณาถึงกิเลส ที่พระองค์ทรงละด้วยมรรคภาวนาแล้ว ทรงทราบว่า " เมื่อไม่มีกิเลส กรรมแม้ยังมีอยู่ ก็ไม่มีปฏิสนธิต่อไป " จึงชื่อว่าได้ทรงรู้ชาตินั้นแล้ว.

บทว่า **วุสิตํ** ความว่า (พรหมจรรย์) อันเราอยู่แล้ว คืออยู่ จบแล้ว, อธิบายว่า " อันเรากระทำ ประพฤติ ให้เสร็จสิ้นแล้ว. "

บทว่า **พฺรหฺมจริยํ** ได้แก่มรรคพรหมจรรย์. จริงอยู่ พระเสข-บุคคล ๗ จำพวก รวมกับกัลยาณปุถุชน ที่ชื่อว่า ย่อมอยู่อบรม พรหมจรรย์. พระขีณาสพมีการอยู่พรหมจรรย์จบแล้ว. เพราะฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงพิจารณาถึงพรหมจริยวาส ของพระองค์ ก็ได้ทรงรู้แล้วว่า " พรหมจรรย์ อันเราอยู่จบแล้ว. "

สองบทว่า **กตํ กรณียํ** ความว่า กิจแม้ ๑๖ อย่าง เราให้จงลงแล้วด้วยอำนาจแห่งการกำหนดรู้ การละ การกระทำให้แจ้ง และการอบรมให้เจริญ ด้วยมรรค ๔ ในสัจจะทั้ง ๔. จริงอยู่ พระเสขบุคคล ๗ จำพวก มีกัลยาณปุถุชนเป็นต้น ยังทำกิจนั้นอยู่. พระขีณาสพมีกิจที่ควรทำ อันตนทำสำเร็จแล้ว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงพิจารณาถึงกิจที่ควรทำของพระองค์ ก็ได้ทรงรู้ว่า " กิจที่ควรทำเราก็ทำเสร็จแล้ว. "

หลายบทว่า **นาปรํ อิตฺถตฺตาย** ความว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงรู้แล้วว่า ' บัดนี้ กิจคือการอบรมด้วยมรรค เพื่อความเป็นอย่างนี้อีก คือเพื่อความเจริญแห่งโสฬสกิจ หรือเพื่อความสิ้นไปแห่งกิเลสอย่างนี้ ' ของเราย่อมไม่มี. "

บัดนี้ พระองค์เมื่อจะทรงแสดงการบรรลุญาณ อันเป็นเหตุสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายนั้น อันปัจจเวกขณญาณประคองแล้วอย่างนั้นแก่พรหมณ์ จึงตรัสพระดำรัสว่า **" อยํ โข เม พฺราหฺมณ "** ดังนี้เป็นต้น.

ในบทเหล่านั้น ความรู้อันสัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่า **วิชชา.** ความไม่รู้อันปกปิดสัจจะ ๔ ชื่อว่า **อวิชชา** คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเกิดก่อนใครทั้งหมดด้วยคุณธรรม]

ส่วนความแปลกกัน มีดังต่อไปนี้ :-

ในคำว่า **" อยํ โข เม พฺราหฺมณ ตติยา อภินิพฺพิทา อโหสิ "** นี้ มีอธิบายว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! ความชำแรกครั้งที่ ๓ คือ ความออกครั้งที่ ๓ ได้แก่ความเกิดเป็นอริยะครั้งที่ ๓ นี้แล ได้มีแล้วแก่เรา เพราะได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดสัจจะ ๔ ด้วยจะงอยปากคืออาสวักขยญาณ ดุจความชำแรกออก คือความออกไป ได้แก่ความเกิดในภายหลังในหมู่ไก่ จากกระเปาะฟองไข่นั้นแห่งลูกไก่ เพราะได้ทำลายกระเปาะฟองไข่ ด้วยจะงอยปาก หรือด้วยปลายเล็บเท้าฉะนั้น. "

ถามว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระประสงค์อะไรไว้ด้วยพระดำรัสมีประมาณเท่านี้ ! "

แก้ว่า " ทรงแสดงพระประสงค์นี้ไว้อย่างนี้ว่า " ดูก่อนพราหมณ์ ! ก็ลูกไก่ตัวนั้น ได้ทำลายกระเปาะฟองไข่แล้ว ออกไปจากกระเปาะฟองไข่นั้น ย่อมชื่อว่าเกิดครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนเราได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดขันธ์ที่เราเคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนแล้ว ชื่อว่า เกิดแล้วครั้งแรกทีเดียว เพราะวิชชาคือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ต่อจากนั้นได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดจุติและปฏิสนธิ ของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าเกิดแล้วครั้งที่ ๒ เพราะอวิชชา คือทิพยจักษุญาณ 'ต่อมาอีก ได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชา อันปกปิดสัจจะ ๔ ชื่อว่าเกิดแล้วครั้งที่ ๓ เพราะวิชชาคืออาสวักขยญาณ เราเป็นผู้ชื่อว่าเกิด

แล้ว ๓ ครั้ง เพราะวิชชาทั้ง ๓ ดังพรรณนามาฉะนี้ และชาติของเรานั้นจึงเป็น อริยะ คือดีงาม บริสุทธิ์."

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงอย่างนี้ ทรงประกาศอตีตังสญาณ ด้วยบุพเพนิวาสญาณ ปัจจุปันนังสญาณ และอนาคตังสญาณด้วยทิพยจักษุ พระคุณที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระทั้งสิ้น ด้วยอาสวักขยญาณ ครั้งทรงประกาศคุณคือพระสัพพัญญู แม้ทั้งหมดด้วยวิชชา ๓ ดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ทรงแสดงข้อที่พระองค์เป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุดด้วยอริยชาติ แก่พราหมณ์ ด้วยประการฉะนี้.

(กถาว่าด้วยอาวักขยญาณ จบ๑)

๑. ได้แปลเพิ่มเติมไว้อย่างในฎีกาสารัตถทีปนี ๑/๖๔๑.

เวรัญชพราหมณ์ได้สติรู้สึกตัว

ในคำว่า **" เอวํ วุตฺเต เวรญฺโช พฺราหฺมโร "** นี้ มีอธิบายว่า " เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงอนุเคราะห์แก่โลก จะทรงอนุเคราะห์พราหมณ์ ได้ตรัสความที่พระองค์เป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาติ แม้ที่ควรปกปิด ด้วยธรรมเทศนาอันประกาศวิชชา ๓ โดยนัยดังกล่าวมาอย่างนี้ " เวรัญชพราหมณ์ มีกายและจิตเต็มเปี่ยมไปด้วยความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ รู้ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาตินั้น จึงตำหนิตนเองว่า " เราได้กล่าวกะพระสัพพัญญูผู้ประเสริฐกว่าโลกทั้งหมด ทรงประกอบด้วยพระคุณทั้งปวง ชื่อเช่นนี้ว่า ' ไม่ทรงทำกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นแก่ชนเหล่าอื่น ' เฮ้ย ! น่าติเตียนความไม่รู้อะไรเสียจริง ๆ หนอ " ดังนี้ จึงตกลงใจว่า " บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ชื่อว่าเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก เพราะอรรถว่าเป็นผู้เกิดก่อน ด้วยอริยชาติ ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด เพราะอรรถว่า ไม่มีผู้เสมอด้วยพระคุณทั้งปวง " แล้วได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า " ท่านพระโคดม เป็นผู้เจริญที่สุด ท่านพระโคดม เป็นผู้ประเสริฐที่สุด. " ก็แลครั้นกราบทูลอย่างนั้นแล้ว เมื่อจะชมเชยพระธรรมเทศนา ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นอีก จึงได้กราบทูลว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! พระดำรัสของพระองค์ น่าชมเชยยิ่งนัก " ดังนี้เป็นต้น.

[อรรถาธิบายอภิกกันตศัพท์ลงในอรรถ ๔ และ ๙ อย่าง]

ในคำว่า **" อภิกฺกนฺตํ "** เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยดังนี้ :-

อภิกกันตศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถ คือ ขยะ (ความสิ้นไป) สุนทระ (ความดี) อภิรูปะ (รูปงาม) และอัพภนุโมทนะ (ความชมเชย).

จริงอยู่ อภิกกันตศัพท์ ปรากฏในความสิ้นไป ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า " พระเจ้าข้า ! ราตรีล่วงไปแล้ว ปฐมยามผ่านไปแล้ว ภิกษุสงฆ์นั่งรอนานแล้ว.[๑] "

อภิกกันตศัพท์ ปรากฏในความดี ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า " คนนี้ ดีกว่า และประณีตกว่า ๔ คนเหล่านี้.[๒] "

อภิกกันตศัพท์ ปรากฏในรูปงาน ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า

" ใคร ช่างรุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีพรรณ
งดงามยิ่งนัก ยังทิศทั้งปวงให้สว่างอยู่ กำลัง
ไหว้เท้าของเรา[๓] ? "

อภิกกันตศัพท์ ปรากฏในความชมเชย ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า " พระเจ้าข้า ! ภาษิตของพระองค์ น่าชมเชยยิ่งนัก.[๔] "

แม้ในอธิการนี้ อภิกกันตศัพท์ ก็ปรากฏในความชมเชยทีเดียว. พึงทราบสันนิษฐานว่า " ก็เพราะอภิกกันตศัพท์ ปรากฏในความชมเชย ฉะนั้น เวรัญชพราหมณ์ จึงกล่าวอธิบายไว้ว่า ดีละ ๆ ท่านพระโคดมผู้เจริญ ! "

ก็ในอธิการนี้ อภิกกันตศัพท์นี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ ๒ ครั้ง

๑. วิ. จุลฺล. ๗/๒๘๓. ๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๓๓. ๓. ขุ. วิมาน. ๒๖/๘๙.
๔. ที. สี. ๙/๑๑๒.

ด้วยอำนาจแห่งความเลื่อมใสและด้วยอำนาจแห่งความสรรเสริญ ด้วยลักษณะนี้ คือ :-

" บัณฑิตผู้รู้ พึงทำการกล่าวซ้ำ ๆ ไว้ (ใน
อรรถ ๙ อย่างเหล่านี้) คือ ในภยะ (ความ
กลัว) ในโกธะ (ความโกรธ) ในปสังสา
(ความสรรเสริญ) ในตุริตะ (ความรีบด่วน)
ในโกตุหละ (ความตื่นเต้น) ในอัจฉระ
(ความอัศจรรย์) ในหาสะ (ความร่าเริง) ใน
โสกะ (ความโศก) และในปสาทะ (ความ
เลื่อมใส). "

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อภิกฺกนฺตํ** แปลว่า น่าใคร่ยิ่งนัก น่าปรารถนายิ่งนัก น่าชอบใจยิ่งนัก มีคำอธิบายไว้ว่า " ดียิ่งนัก. "

บรรดาอภิกกันตศัพท์ ๒ อย่างนั้น เวรัญชพราหมณ์ ย่อมชมเชยเทศนา ด้วยอภิกกันตศัพท์อย่างหนึ่ง ย่อมชมเชยความเลื่อมใสของตน ด้วยอภิกกันตศัพท์อย่างหนึ่ง. จริงอยู่ ในความชมเชยนี้ มีอธิบายดังนี้ว่า " ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! พระธรรมเทศนาของท่านพระโคดมผู้เจริญนี้ น่าชมเชยยิ่งนัก ความเลื่อมใสของข้าพระองค์อาศัยพระธรรมเทศนาของท่านพระโคดมผู้เจริญ ดียิ่งนัก. " เวรัญชพราหมณ์ ชมเชยปาพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นแล มุ่งใจความเป็นสองอย่าง ๆ.

[ปาพจน์มีความดี ๑๘ อย่าง]

บัณฑิต พึงประกอบปาพจน์ ด้วยเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ :- พระดำรัสของพระโคดมผู้เจริญ ชื่อว่าดียิ่งนัก เพราะยังโทสะให้พินาศ ๑ ชื่อว่าดียิ่งนัก เพราะให้บรรลุคุณ ๑ อนึ่ง เพราะให้เกิดศรัทธา ๑ เพราะให้เกิดปัญญา ๑ เพราะเป็นไปกับด้วยอรรถ ๑ เพราะเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ ๑ เพราะมีบทอันตื้น ๑ เพราะมีเนื้อความลึกซึ้ง ๑ เพราะไพเราะโสต ๑ เพราะเข้าถึงหทัย ๑ เพราะไม่ยกตนขึ้นอวดอ้าง ๑ เพราะไม่ข่มผู้อื่น ๑ เพราะเย็นด้วยพระกรุณา ๑ เพราะทรงตรัสด้วยพระปัญญา ๑ เพราะเป็นที่รื่นรมย์แห่งคลอง ๑ เพราะทนต่อความย่ำยีได้อย่างวิเศษ ๑ เพราะฟังอยู่ก็เป็นสุข ๑ เพราะใคร่ครวญอยู่ก็มีประโยชน์ ๑ ดังนี้.

[เวรัญชพราหมณ์ชมเชยพระธรรมเทศนาด้วยอุปมา ๔ อย่าง]

แม้เบื้องหน้าแต่นั้นไป เวรัญชพราหมณ์ ย่อมชมเชยเทศนานั่นแล ด้วยอุปมา ๔ ข้อ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นิกฺกุชฺชิตํ** คือ ภาชนะที่เขาวางคว่ำปากไว้ หรือมีที่ปากอยู่ภายใต้.

บทว่า **อุกฺกุชฺเชยฺย** คือ พึงหงายปากขึ้น.

บทว่า **ปฏิจฺฉนฺนํ** คือ ที่เขาปิดไว้ด้วยวัตถุมีหญ้าและใบไม้เป็นต้น.

บทว่า **วิวเรยฺย** คือ พึงเปิดขึ้น.

บทว่า **มูฬฺหสฺส** คือ คนหลงทิศ.

สองบทว่า **มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย** ความว่า พึงจับที่มือแล้วบอกว่า ,,นี้ทาง."

บทว่า **อนฺธกาเร** ความว่า ในความมืดมีองค์ ๔ (คือ) เพราะวันแรม ๑๔ ค่ำในกาฬปักษ์ ๑ กลางคืน ๑ ไพรสณฑ์ที่หนาทึบ (ดงทึบ) ๑ กลีบเมฆ ๑. ความหมายแห่งบทที่ยังไม่กระจ่างมีเท่านี้ก่อน.

ส่วนการประกอบความอธิบาย มีดังต่อไปนี้ :-

(เวรัญชพราหมณ์ ชมเชยพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า) "ท่านพระโคดมผู้เจริญ ทรงยังเราผู้เบือนหน้าหนีจากพระสัทธรรม ตกไปในอสัทธรรมแล้ว ให้ออกจากอสัทธรม เหมือนใคร ๆ พึงหงายภาชนะที่คว่ำขึ้นไว้ฉะนั้น ทรงเปิดเผยพระศาสนาที่ถูกรกชัฏคือมิจฉาทิฏฐิปกปิดไว้ ตั้งต้นแต่พระศาสนาของพระกัสสปผู้มีพระภาคเจ้าอันตรธานไป เหมือนใคร ๆ พึงเปิดของที่ปิดไว้ออกฉะนั้น ทรงตรัสบอกทางสวรรค์และนิพพานให้แก่เรา ผู้ดำเนินไปสู่ทางชั่วและทางผิด เหมือนใคร ๆ พึงบอกทางให้แก่คนหลงทางฉะนั้น ทรงส่องแสงสว่างคือเทศนา อันเป็นเครื่องกำจัดความมืด คือโมหะอันปกปิดรูป คือพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น แก่เรา ผู้จมอยู่ในความมืดคือโมหะ ซึ่งไม่เห็นรูป คือพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เหมือนใคร ๆ พึงส่องประทีปน้ำมันในที่มืดให้ฉะนั้น ได้ทรงประกาศพระธรรมแก่เรา โดยอเนกปริยาย เพราะทรงประกาศ ด้วยบรรยายทั้งหลายเหล่านี้.

[เวรัญชพราหมณ์แสดงตนถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง]

เวรัญชพราหมณ์ ครั้นชมเชยพระธรรมเทศนาอย่างนั้นแล้ว มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เพราะพระธรรมเทศนานี้ เมื่อจะทำอาการอันผู้มีความเลื่อมใสพึงกระทำ จึงได้กราบทูลว่า **" เอสาหํ "** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอสาหํ** ตัดเป็น **เอโส อหํ** แปลว่า ข้าพเจ้านี้.

หลายบทว่า **ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ** ความว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระโคดมผู้เจริญว่าเป็นที่พึ่ง คือข้าพเจ้าขอถึง ขอคบ ขอส้องเสพ ได้แก่ขอเข้าไปนั่งใกล้พระโคดมผู้เจริญ ด้วยความประสงค์นี้ว่า " พระโคดมผู้เจริญ ทรงเป็นที่พึ่งแก่ข้าพเจ้า คือทรงเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ทรงเป็นผู้ป้องกันความทุกข์ และทรงทำประโยชน์เกื้อกูล (แก่ข้าพเจ้า) " ข้าพเจ้าย่อมทราบ คือย่อมรู้สึก ดังกราบทูลมาแล้วนั่นแล.

จริงอยู่ **คติ** (ความถึง) เป็นความหมายแห่งธาตุเหล่าใด แม้ **พุทธิ** (ความรู้) ก็เป็นความหมายแห่งธาตุเหล่านั้น. เพราะฉะนั้น บทว่า **" คจฺฉามิ "** นี้ ท่านก็กล่าวความหมายแม้นี้ไว้ดังนี้ว่า **" ชานามิ พุชฺฌามิ "** (แปลว่า ย่อมทราบ คือย่อมรู้สึก).

[อรรถาธิบายคำว่าพระธรรม]

ก็ในคำว่า **" ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ "** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ :-

สภาพที่ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งบุคคล ผู้ได้

บรรลุมรรค ผู้ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว และผู้ปฏิบัติอยู่ตามคำพร่ำสอน มิได้ตกไปในอบาย. ธรรมนั้น โดยอรรถ ได้แก่อริยมรรคและนิพพาน. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมทั้งหลายที่ปัจจัยปรุงแต่งได้ก็ดี ที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ก็ดี มีประมาณเพียงไร อริยมรรคมีองค์ ๘ เราเรียกว่า ประเสริฐกว่าธรรมเหล่านั้น.[๑] " ควรกล่าวให้พิสดาร. ธรรมนั้น ได้แก่อริยมรรคและนิพพานอย่างเดียว ก็หามิได้ ถึงแม้ปริยัติธรรม รวมกับอริยผลก็ชื่อว่าธรรม.

* สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในฉัตตมาณวกวิมานว่า

" ท่านจงเข้าถึงพระธรรม อันเป็นธรรมคลาย
ความกำหนัด เป็นธรรมไม่หวั่นไหว ไม่มี
ความเศร้าโศก อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ ไม่
ปฏิกูล เป็นธรรมไพเราะคล่องแคล่ว อันเรา
จำแนกดีแล้ว เพื่อเป็นที่พึ่งเถิด[๒] ดังนี้.

แท้จริง ในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมรรคว่า เป็นธรรมคลายความกำหนัด. ตรัสผลว่า เป็นธรรมไม่หวั่นไหวไม่มีความเศร้าโศก. ตรัสพระนิพพานว่า เป็นธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้. ตรัส

๑. ขุ. อิติวุตฺตก. ๒๕/๒๙.
* องค์การศึกษาแผนกบาลีแปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๐๓
๒. ขุ. วิมาน. ๒๖/๙๔.

ธรรมขันธ์ทั้งหมดที่ทรงจำแนกโดยปิฎก ๓ ว่า ไม่ปฏิกูล เป็นธรรมไพเราะ คล่องแคล่ว เป็นธรรมอันเราจำแนกดีแล้ว.

[อรรถาธิบายคำว่า พระสงฆ์]

ชื่อว่า พระสงฆ์ เพราะอรรถว่า รวมกันด้วยธรรมที่ทัดเทียมกัน คือ ทิฐิและศีล. พระสงฆ์นั้นโดยอรรถ ได้แก่ประชุมพระอริยบุคคล ๘. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิมานวัตถุนั้นเหมือนกัน[๑]ว่า

" บัณฑิตทั้งหลายกล่าว ทาน อันบุคคลให้แล้ว
ในพระอริยสงฆ์ ผู้สะอาด เป็นคู่แห่งบุรุษ ๔
เป็นบุรุษบุคคล ๘ ผู้เห็นธรรมว่า ' มีผลมาก '
ท่านจงเข้าถึง พระสงฆ์นี้ เพื่อเป็นที่พึ่งเถิด
ดังนี้.

หมู่ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ภิกษุสงฆ์. ก็พราหมณ์ประกาศสรณคมน์ ๓ ด้วยคำเพียงเท่านี้.*

บัดนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาด ในไตรสรณคมน์เหล่านั้นนั่นแหละ ควรทราบวิธีนี้ ดังนี้คือ :- สรณะ สรณคมน์ ผู้ถึงสรณะ ประเภทแห่งสรณคมน์ ผลแห่งสรณคมน์ สังกิเลส (ความเศร้าหมอง) เภทะ (ความแตก) (แห่งสรณคมน์) ก็วิธีนั้น เมื่อข้าพเจ้าจะกล่าวไว้ในอธิการนี้ ก็ย่อมทำนิทานแห่งพระวินัย ให้เป็นภาระหนักเกินไป เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว. ส่วนนักศึกษาทั้งหลาย ผู้มีความ

๑. ขุ. วิมาน. ๒๖/๙๔.

ต้องการ พึงถือเอาวิธีนั้น จากวรรณนาแห่งภยเภรวสูตร ในอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย ชื่อว่าปปัญจสูทนี จากวรรณนาสรณะ ในอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรมัตถโชติกา หรือในอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคล-วิลาสินี ฉะนี้แล.

ข้อว่า **อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ** อธิบายว่า " ท่านพระโคดมผู้เจริญ จงทรงจำข้าพเจ้าไว้อย่างนี้ว่า ' ข้าพเจ้านี้เป็นอุบาสก ' ดังนี้เถิด. " ก็ในอธิการนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในวิธีแสดงตนเป็นอุบาสก ควรทราบปกิณณกะนี้ดังนี้ว่า " ใคร ท่านเรียกว่า อุบาสก เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าอุบาสก อุบาสกนั้น มีศีลอย่างไร มีอาชีพอย่างไร มีอะไรเป็นวิบัติ มีอะไรเป็นสมบัติ " ข้าพเจ้าไม่ได้จำแนกปกิณณกะนั้น ไว้ในอธิการว่าด้วยนิทานนี้ เพราะจะทำให้เป็นภาระหนักเกินไป. แต่นักศึกษาทั้งหลาย ผู้มีความต้องการ พึงทราบโดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปปัญจสูทนีนั้นแล.

[อธิบายอัคคะศัพท์ที่ลงในอรรถ ๔ อย่าง]

อัคคะศัพท์นี้ ในบทว่า **" อชฺชตคฺเค "** นี้ ย่อมปรากฏในอรรถคือ **อาทิ** (เบื้องต้น) **โกฏิ** (เบื้องปลาย) **โกฏฐาสะ** (ส่วน) และ **เสฏฐะ** (ประเสริฐ).

จริงอยู่ อัคคะศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถคือเบื้องต้น ในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า " ดูก่อนนายประตูเพื่อนรัก ! ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป

เราปิดประตูแก่พวกนิครนถ์ แก่พวกนางนิครนถ์.[๑] "

อัคคะศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถคือเบื้องปลาย ในประโยคทั้งหลาย มีอาทิว่า " พึงแตะต้องปลายแห่งนิ้วมือนั้น ด้วยปลายแห่งนิ้วมือนั้นนั่นเอง พึงแตะต้องยอดอ้อย ยอดไผ่. "

ย่อมปรากฏในอรรถคือส่วน ในประโยคทั้งหลาย มีอาทิว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตเพื่อให้แจกส่วนของที่มีรสเปรี้ยว ส่วนของที่มีรสหวาน หรือส่วนของที่มีรสขม ด้วยส่วนแห่งวิหาร หรือส่วนแห่งบริเวณ. "

ย่อมปรากฏในอรรถคือประเสริฐ ในประโยคทั้งหลาย มีอาทิว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์ทั้งหลาย มีประมาณเพียงไร ไม่มีเท้าก็ดี มี ๒ เท้าก็ดี ฯ ล ฯ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เราเรียกว่า ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น[๒]. "

แต่อัคคะศัพท์นี้ ในอธิการนี้ พึงเห็นว่าลงในอรรถคือเบื้องต้น. เพราะฉะนั้น ในบทว่า **" อชฺชตคฺเค "** นี้ พึงทราบใจความอย่างนี้ว่า " ตั้งต้นแต่วันนี้เป็นต้นไป. " ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า " บทว่า **อชฺชคฺคํ** ก็คือ **อชฺชภาวํ** แปลว่า มีในวันนี้ " อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า **" อชฺชทคฺเค "** ดังนี้ก็มี. ท อักษร ทำการต่อบท. มีคำอธิบายว่า " ตั้งต้นแต่วันนี้. "

[เวรัญชพราหมณ์ไม่กล่าวล่วงเกินพระรัตนตรัยจนตลอดชีวิต]

บทว่า **ปาณุเปตํ** ความว่า ผู้เข้าถึง (พระรัตนตรัย) ด้วย

๑. ม. มู. ๑๓/๖๘. ๒. ขุ. อิติวุตฺตก. ๒๕/๑๙๘.

ปราณ (คือชีวิต). เวรัญชพราหมณ์ กราบทูลว่า " ชีวิตของข้าพเจ้ายังเป็นไปอยู่เพียงใด, ท่านพระโคดมผู้เจริญ จงทรงจำคือทรงทราบข้าพเจ้าว่า (เป็นอุบาสก) ผู้เข้าถึง ผู้ถึงสรณะอันไม่มีศาสดาอื่นด้วยไตรสรณคมน์ เพียงนั้น ข้าพเจ้าแล แม้หากว่าใคร ๆ จะพึงเอามีดที่คมกริบตัดศีรษะของข้าพเจ้าไซร้, ก็จะไม่พึงทราบถึงพระพุทธว่าไม่ใช่พระพุทธ พระธรรมว่า ไม่ใช่พระธรรม หรือพระสงฆ์ว่า ไม่ใช่พระสงฆ์ ดังนี้เลย. "

ส่วนในอธิการนี้ พึงทราบอธิบายว่า " พราหมณ์ เมื่อกล่าวถึงสรณคมน์ซ้ำอีกว่า ' ผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต ' ชื่อว่า ประกาศมอบถวายตน (แก่พระรัตนตรัย). "

[พราหมณ์ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคจำพรรษา ณ เมืองเวรัญชา]

เวรัญชพราหมณ์ ครั้งมอบถวายตนอย่างนั้นแล้ว มีความประสงค์จะอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้า พร้อมทั้งบริษัท จึงกราบทูลว่า " และขอท่านพระโคดมผู้เจริญ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ จงทรงรับการอยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชา ของข้าพเจ้าเถิด. "

พราหมณ์ กราบทูลความประสงค์ไว้อย่างไร. กราบทูลไว้อย่างนี้ว่า " ขอท่านพระโคดมผู้เจริญ จงทรงจำข้าพเจ้าว่า เป็นอุบาสก และขอจงทรงรับการอยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชา ของข้าพเจ้าเถิด คือขอให้ทรงรับการอาศัยเมืองเวรัญชาอยู่จำพรรษาตลอดไตรมาสเพื่ออนุเคราะห์ข้าพระองค์เถิด. "

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับการอยู่จำพรรษาเมืองเวรัญชา]

หลายบทว่า **อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน** ความว่า ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสดับคำของพราหมณ์นั้นแล้ว ก็ไม่ทรงยัง องค์คือกาย หรือองค์คือวาจาให้ไหวเลย ทรงไว้ซึ่งพระขันติในภายใน นั้นแล ทรงรับ (คำอาราธนา) โดยพระดุษณีภาพ. ท่านอธิบายไว้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรับด้วยพระหฤทัยทีเดียว เพื่อทรงอนุเคราะห์ พราหมณ์. "

หลายบทว่า **อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควโต อธิวาสนํ วิทิตฺวา** ความว่า " ครั้งนั้นแล เวรัญชพราหมณ์ คิดว่า ' ถ้าท่าน พระสมณโคดม ไม่พึงทรงรับ (คำอาราธนา) ของเรา จะพึงทราบ คัดค้านด้วยกายหรือด้วยวาจา, แต่เพราะพระองค์ไม่ทรงคัดค้าน ทรง พระขันติไว้ในภายใน, ฉะนั้น พระองค์ก็ทรงรับ (คำอาราธนา) ของ เรา ด้วยพระหฤทัยนั่นเอง ' ดังนี้ ครั้นทราบการทรงรับคำอาราธนา ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะความที่ตนเป็นผู้ฉลาดในการกำหนดรู้ อาการดังพรรณนามาแล้วนั้น จึงลุกจากอาสนะที่ตนนั่ง ถวายบังคม พระผู้มีพระภาคเจ้าในทิศทั้ง ๔ ด้วยความเคารพ แล้วทำประทักษิณ ๓ รอบ แม้ได้ติเตียนจำเดิมแต่เวลาที่ตนมาว่า ' พระสมณโคดม ไม่ทรงทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น แก่พวกพราหมณ์ผู้แก่กว่า โดยชาติ ' เป็นต้น บัดนี้ ได้รู้พระพุทธคุณอย่างซาบซึ้งแล้ว ถึงไหว้ อยู่ด้วยกายวาจาและใจ หลายครั้งหลายหน ก็ยังเป็นผู้ไม่อิ่มนั่นเอง จึงได้ประครองกระพุ่มมือ อันรุ่งเรืองด้วยความประชุมพร้อมแห่งนิ้วทั้ง

๑๐ แล้วยกชูขึ้นไว้บนเศียร เดินถอยหลังหันหน้าไปทาง (พระผู้มีพระภาคเจ้า) จนพ้นทัสสนวิสัย ได้ถวายบังคมในที่พ้นทัสสนวิสัยแล้วหลีกไป. "

เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัย

หลายบทว่า **เตน โข ปน สมเยน เวรญฺชา ทุพฺภิกฺขา โหติ** ความว่า " โดยสมัยที่เวรัญชพราหมณ์ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยเมืองเวรัญชาจำพรรษานั้น เมืองเวรัญชา เป็นเมืองมีภิกษาหาได้ยาก. "

บทว่า **ทุพฺภิกฺขา** แปลว่า มีภิกษาหาได้โดยยาก. ก็ความมีภิกษาหาได้ยากนั้น ย่อมมีในถิ่นที่พวกมนุษย์ไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส ในเวลาที่ข้าวกล้าสมบูรณ์ดีก็ตาม ในเวลาปุพพัณณะและอปรัณณะมีราคาถูกก็ตาม (มีราคาตกต่ำ). แต่ในเมืองเวรัญชา หาได้เป็นอย่างนั้นไม่ โดยที่แท้ ได้มี เพราะโทษคือความอดอยาก เหตุที่มีข้าวกล้าเสียหาย. เพราะฉะนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ เมื่อจะแสดงความข้อนั้น จึงกล่าวว่า **" ทฺวีหิติกา "** ดังนี้เป็นต้น.

ในคำว่า **" ทฺวีหิติกา "** เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยดังนี้ :-

บทว่า **" ทฺวีหิติกา "** ได้แก่ ความพยายามที่เป็นไปแล้ว ๒ อย่าง. ความเคลื่อนไหว ชื่อว่า **อีหิตะ** (ความพยายาม). ความพยายามนี้เป็นไปแล้ว ๒ อย่างคือ **จิตตอิริยา** (ความเคลื่อนไหวแห่งจิต) ๑ **จิตตอีหา** (ความพากเพียรแห่งจิต) ๑.

ในบทว่า **" ทฺวีหิติกา "** นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า " ความเคลื่อนไหวแห่งจิตที่เป็นไปแล้ว ๒ อย่างนี้ คือ พวกเราขอวัตถุอะไร ๆ อยู่ในที่นี้ จักได้หรือจักไม่ได้หนอแล, อีกอย่างหนึ่ง พวกเราจักอาจเพื่อเป็นอยู่

หรือจักไม่อาจหนอแล."

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ทุวีหิติกา** แปลว่า เป็นผู้อยู่อย่างฝืดเคือง. จริงอยู่ บททั้งหลายเป็นต้นคือ **อีหิตํ** (ความพยายาม) **อีหา** (ความพากเพียร) **อิริยนํ** (ความเคลื่อนไหว) **ปวตฺตนํ** (ความเป็นไป) **ชีวิตํ** (ความเป็นอยู่) มีใจความอย่างเดียวกัน. เพราะฉะนั้น ในบทว่า **" ทุวีหิติกา "** นี้ จึงมีใจความเฉพาะบทดังนี้ คือ ความพยายามด้วยความเป็นทุกข์ ย่อมเป็นไปในเมืองเวรัญชานี้ เพราะเหตุนั้น เมืองเวรัญชานี้ จึงชื่อว่า **ทุวีหิติกา.**

บทว่า **เสตฏฺฐิกา** ความว่า " เมื่องเวรัญชา ชื่อว่ามีกระดูกคนตายขาวเกลื่อน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ที่เมืองเวรัญชานี้มีกระดูกขาวเกลื่อน. " มีอธิบายว่า " ซากศพของพวกมนุษย์กำพร้า ผู้ขอแม้ตลอดวันก็ไม่ได้อะไร ๆ ตายแล้ว มีกระดูกสีเหมือนเห็ดหัวงูเกลื่อนกลาดอยู่ในที่นั้น ๆ." ปาฐะว่า **" เสตัฏฏิกา "** ดังนี้บ้าง. ความหมายแห่งปาฐะนั้นว่า " โรคตายขาว มีอยู่ในเมืองเวรัญชานี้ เหตุนั้น เมืองเวรัญชานี้ จึงชื่อว่า มีโรคตายขาว. " ความอาดูร คือความเสียดแทงเพราะความเจ็บไข้ ชื่อว่า **อัฏฏิ.** ก็ในเมืองเวรัญชานั้น ในเวลาที่ข้าวกล้ามีท้องมาน รวงข้าวสาลีก็ดี รวงข้าวเหนียวและข้าวละมานก็ดี มีสีขาว ๆ ถูกโรคตายขาวนั่นเองทำให้เสีย ก็ขาดน้ำนม ไม่มีเมล็ดข้าวสารงอกออกมา (คือตกเป็นรวงออกมา) เพราะฉะนั้น เมืองเวรัญชานั้น ท่านจึงเรียกว่า **" เสตัฏฏิกา "** (เมืองมีโรคข้าวกล้าตายขาว).

[เมืองเวรัญชามีปันส่วนซื้ออาหารเลี้ยงชีพ]

ในเวลาหว่าน ข้าวกล้าที่ประชาชนแม้ผสมพันธุ์หว่านไว้ดีแล้ว ย่อมสำเร็จเป็นสลากเท่านั้น ในเมืองเวรัญชานั้น เพราะเหตุนั้น เมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า มีข้าวกล้าที่หว่านแล้วสำเร็จเป็นสลาก. อีกอย่างหนึ่ง ประชาชนทั้งหลาย ย่อมให้ชีวิตเป็นไปในเมืองเวรัญชานั้นด้วยสลาก (คือการแจกบัตร) เพราะฉะนั้น เมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า มีชีวิตเป็นไปได้ด้วยสลาก.

มีคำกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ? มีคำกล่าวอธิบายไว้อย่างนี้ คือดังได้สดับมา ในเมืองเวรัญชานั้น เมื่อประชาชนทั้งหลายผู้ซื้อ ไปยังสำนักของพวกพ่อค้าผู้ขายข้าวเปลือก พวกมนุษย์มีกำลัง (ทรัพย์) กดขี่พวกมนุษย์ผู้ไม่มีกำลัง (ทรัพย์) แล้วซื้อเอาข้าวเปลือกไป (หมด). พวกมนุษย์ผู้ไม่มีกำลัง (ทรัพย์) เมื่อไม่ได้ (ข้าวเปลือก) ย่อมส่งเสียงดัง. พวกพ่อค้าผู้ขายข้าวเปลือก ปรึกษากันว่า " พวกเราจักทำการสงเคราะห์ประชาชนทั้งหมด " จึงสั่งให้ช่างผู้ตวงข้าวเปลือกนั่งในสำนักงานที่ ๆ ตวงข้าวเปลือก แล้วให้ผู้ชำนาญการดูกหาปณะนั่งอยู่ที่ส่วนข้างหนึ่ง. พวกมนุษย์ผู้มีความต้องการข้าวเปลือก ก็ไปยังสำนักของผู้ชำนาญการดูกหาปณะ. ผู้ชำนาญการดูกหาปณะนายนั้นถือเอามูลค่า โดยลำดับแห่งชนผู้มาแล้ว จึงเขียนสลาก (คือบัตร) ให้ไปว่า " ควรให้แก่ชนอื่นนี้ มีประมาณเท่านี้. " พวกมนุษย์ผู้มีความต้องการข้าวเปลือกเหล่านั้น รับเอาสลากนั้นแล้ว ไปยังสำนักของช่างผู้ตวงข้าวเปลือก แล้วรับเอาข้าวเปลือก โดยลำดับที่เขาตวง

ให้. ประชาชนทั้งหลาย ย่อมให้ชีวิตเป็นไป ในเมืองเวรัญชานั้น ด้วยสลาก เพราะเหตุนั้น เมืองเวรัญชานั้น จึงชื่อว่า มีชีวิตเป็นไปได้ด้วยสลาก ดังพรรณนามาฉะนี้.

หลายบทว่า **น สุกรา อุญฺเฉน ปคฺคเหน ยาเปตุํ** ความว่า " ภิกษุสงฆ์จะยังอัตภาพให้เป็นไป ด้วยการถือบาตรแสวงหา ก็ทำไม่ได้ง่าย. " มีคำอธิบายว่า " ใคร ๆ ถือบาตรแล้ว จะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการแสวงหาที่อย่างที่พวกพระอริยเจ้าทำการแสวงหา คือเที่ยวภิกขาจารนั้น ก็ทำไม่ได้ง่าย ๆ เลย. " ได้ยินว่า คราวนั้น ในเมืองเวรัญชานั้นพวกภิกษุเที่ยวไปบิณฑบาต ตลอด ๗-๘ หมู่บ้าน ก็ไม่ได้อาหารพอสักว่ายังอัตภาพให้เป็นไป แม้ในวันหนึ่ง.

[พ่อค้าม้าถวายข้าวทะนานหนึ่งแก่ภิกษุรูปหนึ่ง]

ข้อว่า **" เตน โข ปน สมเยน อุตฺตราปถกา อสฺสวาณิชา ฯ เป ฯ อสฺโสสิ โข ภควา อุทุกฺขลสทฺทํ "** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **เตน** ความว่า " โดยสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอาศัยเมืองเวรัญชาจำพรรษานั้น พวกพ่อค้าม้า ผู้อยู่ในอุตตราปถชนบท หรือผู้ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมาจากอุตตราปถชนบท รับ (ซื้อ) เอาม้า ๕๐๐ ตัว ในสถานที่เป็นถิ่นเกิดของม้าทั้งหลายในอุตตราปถชนบทแล้ว เมื่อปรารถนารายได้ (ผลกำไร) ๒-๓ เท่า ก็ไปยังต่างประเทศแล้วเข้าพักฤดูฝนอยู่ในเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยฝูงม้ามีประมาณ ๕๐๐ ซึ่งเป็นสินค้าที่ตนจะต้องขายเหล่านั้น. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร จึงต้องพักอยู่เช่นนั้น ? "

แก้ว่า " เพราะว่าในประเทศนั้น ใคร ๆ ไม่อาจเดินทางไกลตลอด ๔ เดือนในฤดูฝนได้... " ก็พวกพ่อค้าม้าเล่านั้น เมื่อจะเข้าพักฤดูฝน จึงได้สั่งให้นายช่างสร้างเรือนพักสำหรับตน และโรงม้าสำหรับพวกม้าไว้ในสถานที่น้ำจะท่วมไม่ได้ ในภายนอกพระนครแล้ว กั้นรั้วไว้. สถานที่พักของพวกพ่อค้าเหล่านั้น ๆ ปรากฏว่า **" อัสสมัณฑลิกา "** (คอกม้า). เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงกล่าวไว้ว่า " พวกพ่อค้าม้าเหล่านั้น ได้ตกแต่งข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ สำหรับภิกษุทั้งหลายไว้ที่คอกม้า " ดังนี้.

บทว่า **ปตฺถปตฺถปุลกํ** ได้แก่ ข้าวแดงมีประมาณแล่งหนึ่ง ๆ สำหรับภิกษุรูปหนึ่ง ๆ. ชื่อว่าแล่งหนึ่ง มีประมาณเท่าทะนานหนึ่งเพียงพอเพื่อเลี้ยงอัตภาพให้เป็นไป สำหรับคนคนหนึ่ง. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า " ข้าวสุกแล่งหนึ่งนี้ ไม่เพียงพอเพื่อเลี้ยงอัตภาพให้เป็นไปสำหรับคน ๒ คน[๑]. "

ข้าวสารเหนียว ที่บุคคลทำให้หมดแกลบแล้วนึ่งให้สุกจึงถือเอาเขาเรียกชื่อว่า ข้าวแดง. จริงอยู่ ถ้าข้าวสารเหนียวนั้น. ยังมีแกลบอยู่สัตว์จำพวกตัวแมลง ย่อมเจาะไชได้ ย่อมไม่ควรเก็บไว้นาน, เพราะฉะนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้น ได้ทำให้เป็นของควรเก็บไว้ได้นาน แล้วถือเอาข้าวสารเหนียว จึงเดินทางไกล ด้วยคิดว่า " ในสถานที่ใดหญ้าอันเป็นอาหารที่พวกม้ากิน จักเป็นของหาได้ยาก ในสถานที่นั้น

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๓๓๓. ชาตกฏฺฐกถา. ๘/๒๙๑.

นั่นแล ข้าวสารเหนียวนั้น จักเป็นอาหารของม้า. "

ถามว่า " ก็เพราะเหตุไร พวกพ่อค้าเหล่านั้น จึงได้ตกแต่งข้าวสารเหนียวนั้นไว้สำหรับภิกษุทั้งหลาย ? "

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- จริงอยู่ พวกมนุษย์ชาวอุตตราปถชนบทเหล่านั้น จะเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส เหมือนอย่างพวกมนุษย์ชาวทักขิณาปถชนบทหามิได้. ความจริง พวกมนุษย์ชาวอุตตราปถชนบทเหล่านั้น เป็นผู้มีศรัทธา มีความเลื่อมใส เป็นพุทธมามกะ ธรรมมามกะ สังฆมามกะ. พวกพ่อค้าเหล่านั้น ในเวลาเช้าเมื่อเข้าไปยังเมืองด้วยกรณียกิจบางอย่างนั่นเอง ได้พบภิกษุ ๗-๘ รูปผู้นุ่งห่มเรียบร้อย สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ เที่ยวไปบิณฑบาตแม้ทั่วเมืองก็ไม่ได้วัตถุอะไร ๆ ตั้ง ๒-๓ วัน. ครั้นเห็นแล้ว พวกพ่อค้าเหล่านั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า " พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย อาศัยเมืองนี้อยู่จำพรรษา, ฉาตกภัยก็กำลังเป็นไป, และท่านเหล่านี้ก็ไม่ได้วัตถุอะไร ๆ ย่อมลำบากเป็นอย่างยิ่ง, ทั้งพวกเราก็เป็นอาคันตุกะ ย่อมไม่อาจตระเตรียมข้าวต้มและข้าวสวยถวายพระผู้เป็นเจ้าเหล่านั้น ทุกวัน ๆ ได้, แต่ม้าทั้งหลายของพวกเราได้อาหารสองมื้อ คือในเวลาเย็นและเวลาเช้า, ไฉนหนอพวกเราพึงแบ่งถวายข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ แก่ภิกษุรูปหนึ่ง ๆ จากอาหารมื้อเช้าของม้าตัวหนึ่ง ๆ, เมื่อเป็นเช่นนี้ พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักไม่ลำบาก ทั้งม้าก็จักพอยังชีวิตให้เป็นไปได้. "

พวกพ่อค้าเหล่านั้น จึงไปยังสำนักของภิกษุทั้งหลาย เรียนบอกข้อความนั่นให้ทราบ แล้วเรียนขอว่า " ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอ

พระคุณเจ้าทั้งหลาย จงได้รับข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ แล้วทำให้เป็นอาหารอย่างใดอย่างหนึ่งฉันเถิด " ดังนี้แล้ว จึงได้ตกแต่งข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ไว้ทุกวัน ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงกล่าวไว้ว่า " พวกพ่อค้าม้าเหล่านั้น ได้ตกแต่งข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ สำหรับภิกษุทั้งหลายไว้ที่คอกม้า. "

บทว่า **ปญฺญตฺตํ** แปลว่า ได้ตั้งไว้แล้ว โดยสังเขปอย่างนิตยภัต.

[อรรถาธิบาย ปุพพัณหสมัยศัพท์]

บัดนี้ ควรทราบวินิจฉัยให้คำว่า **" ภิกฺขู ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา "** เป็นต้นต่อไป :-

บทว่า **ปุพฺพณฺหสมยํ** แปลว่า สมัยอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งวัน อธิบายว่า " ในปุพพัณหสมัย. " อีกอย่างหนึ่ง สมัยในตอนเช้า ชื่อว่า ปุพพัณหสมัย, ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า " ขณะหนึ่งในเวลาเช้า. " เมื่ออธิบายอย่างนี้ ทุติยาวิภัตติ ย่อมได้ในอรรถแห่งอัจจันตสังโยค.

บทว่า **นิวาเสตฺวา** แปลว่า นุ่งห่มแล้ว. บทว่า นิวาเสตฺวา นั่น พึงทราบ ด้วยสามารถแห่งการผลัดเปลี่ยนการนุ่งห่มในวิหาร. ในกาลก่อนแต่เวลาเที่ยวบิณฑบาตนั้น ภิกษุเหล่านั้น จะไม่ได้นุ่งห่ม ก็หามิได้เลย.

บทว่า **ปตฺตจีวรมาทาย** ความว่า เอามือทั้ง ๒ อุ้มบาตร เอาจีวรคล้องกาย อธิบายว่า " รับไว้ คือพาดไว้. " จริงอยู่ พวกภิกษุเมื่อถือเอา (บาตรและจีวร) ด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ท่านก็เรียกว่า

" ถือเอา " เหมือนกัน. เหมือนในประโยคว่า " พอถือเอาได้เท่านั้น ก็หลีกไป " ดังนี้.

สองบทว่า **ปิณฺฑํ อลภมานา** ความว่า " เที่ยวไปทั่วทั้งเมือง เวรัญชา อย่าว่าแต่ก้อนข้าวเลย ไม่ได้โดยที่สุดแม้เพียงคำว่านิมนต์ โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด. "

[พวกภิกษุได้ข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ นำไปจัดการฉันเอง]

หลายบทว่า **ปตฺถปตฺถปุลกํ อารามํ หริตฺวา** ความว่า " ถือเอาข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ที่ตนได้ในที่ที่ไปแล้ว ๆ นำไปยังอาราม. "

หลายบทว่า **อุทุกฺขเล โกฏฺเฏตฺวา ปริภุญฺชนฺติ** ความว่า " ใคร ๆ ผู้ที่จะเป็นกัปปิยการกรับเอาข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ นั้น ไปหุงต้มเป็นข้าวต้มหรือข้าวสวย ถวายแก่พระเถระเหล่านั้น ย่อมไม่มี. " การหุงต้มแม้เอง ย่อมไม่เป็นสมณสารูป ทั้งไม่สมควร. ภิกษุเหล่านั้นรวมเป็นพวก ๆ พวกละ ๘ รูปบ้าง พวกละ ๑๐ รูปบ้าง ปรึกษากันว่า " ความเป็นผู้มีความประพฤติเบา และเปลื้องจากการหุงต้มให้สุกเอง จักมีแก่พวกเรา ด้วยวิธีอย่างนี้ " ดังนี้ จึงโขลกตำในครกแล้วเอาน้ำชุบส่วนของตน ๆ ให้ชุ่มแล้วก็ฉัน. ครั้นเธอเหล่านั้นฉันแล้วก็เป็นผู้มีขวนขวายน้อย บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ด้วยประการฉะนี้.

[พ่อค้าม้าถวายข้าวแดงแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า]

ส่วนพวกพ่อค้าม้าเหล่านั้น ก็ถวายข้าวแดงแล่งหนึ่ง และเนยใส น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดที่ควรแก่ข้าวแดงนั้น แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า.

ท่านพระอานนท์ นำเอาข้าวแดงนั้นมาบดที่ศิลา. ข้าวแดงนั้นอันบุรุษบัณฑิตผู้มีบุญทำแล้ว ย่อมเป็นที่ชอบใจทีเดียว. คราวนั้น ท่านพระอานนท์ ครั้นบดข้าวแดงนั้น ก็ปรุงด้วยเครื่องปรุงมีเนยใสเป็นต้นน้อมเจ้าไปถวายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า.

ขณะนั้น พวกเทวดา ได้แทรกทิพโอชาลงในข้าวแดงที่ปรุงนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เสวยพระกระยาหารที่บดถวายนั้น. ครั้นเสวยแล้วก็ทรงยังกาลให้ผ่านไปด้วยผลสมาบัติ. จำเนียรกาลตั้งแต่นั้นมาก็ไม่เสด็จเที่ยวทรงบาตร.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้แล้ว ๒๐ ปี ไม่มีผู้อุปัฏฐากประจำ]

ถามว่า " ก็คราวนั้น พระอานนทเถระ ยังไม่ได้เป็นผู้อุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือ ? "

แก้ว่า " ยังไม่ได้เป็น ทั้งท่านก็ไม่ได้รับตำแหน่งผู้อุปัฏฐากเลย. ความจริง ในครั้งปฐมโพธิกาล ชื่อว่าภิกษุผู้อุปัฏฐากประจำ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ในภายใน ๒๐ พรรษา ย่อมไม่มี. บางคราวพระนาคสมาลเถระ อุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้า, บางคราว พระนาคิตเถระ, บางคราว พระเมฆิยเถระ, บางคราว พระอุปวาณเถระ, บางคราว พระสาคตเถระ, บางคราว พระเถระผู้เป็นโอรสของเจ้าลิจฉวี ชื่อสุนักขัตตะ อุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้า. พระเถระเหล่านั้นอุปัฏฐากตามความพอใจของตนแล้ว ก็หลีกไป ในเวลาที่ตนปรารถนา (จะหลีกไป). พระอานนทเถระ เมื่อท่านเหล่านั้นอุปัฏฐากอยู่ ก็เป็นผู้มี

ความขวนขวายน้อย เมื่อท่านเหล่านั้นหลีกไปแล้ว ก็ทำวัตตปฏิบัติเสียเอง ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงใฝ่พระทัยอยู่ว่า " พระญาติผู้ใหญ่ของเรา ไม่ได้รับตำแหน่งเป็นผู้อุปัฏฐากก่อน แม้ก็จริงถึงกระนั้น พระอานนท์นี้แหละ เป็นผู้สมควรในฐานะทั้งหลายเห็นปานนี้ " ดังนี้ จึงทรงนิ่งเงียบไว้. เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระจึงกล่าวไว้ว่า " ท่านพระอานนท์ บดข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ที่ศิลาแล้วน้อมเข้าไปถวายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เสวยพระกระยาหารที่บดถวายนั้น. "

[พราหมณ์และชาวเมืองไม่ได้ถวายภัตแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า]

ถามว่า " ก็ในเวลาข้าวยากหมากแพง มนุษย์ทั้งหลายเกิดความอุตสาหะทำบุญกันอย่างเหลือเกิน ถึงตนเองก็ไม่บริโภค ย่อมสำคัญของที่ตนควรถวายแก่พวกภิกษุมิใช่หรือ ? เพราะเหตุไร ในคราวนั้น พวกมนุษย์เหล่านั้น จึงไม่ได้ถวายแม้ภิกษาสักทัพพีเล่า, และเวรัญชพราหมณ์นี้ ก็ได้ทูลขอพระผู้มีพระภาคเจ้าให้อยู่จำพรรษา ด้วยความอุตสาหะเป็นอย่างมาก, เพราะเหตุไร พราหมณ์นั้น จึงไม่รู้แม้ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีอยู่ ? "

ตอบว่า เพราะถูกมารดลใจ. จริงอยู่ มารได้ดลใจ คือทำเวรัญชพราหมณ์ ผู้พอสักว่าหลีกไปจากสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้นและชาวนครทั้งสิ้นให้ลุ่มหลงทั้งหมด ตลอดสถานที่มีประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบ (เมืองเวรัญชา) อันเป็นสถานที่พวกภิกษุอาจ

เที่ยวไปบิณฑบาต ในเวลาก่อนฉันแล้วกลับมาได้ ทำให้พวกมนุษย์ทั้งหมดกำหนดไม่ได้แล้วก็หลีกไป เพราะฉะนั้น ใคร ๆ จึงไม่ได้ใฝ่ใจถึงกิจที่ตนควรทำ โดยที่สุดแม้สามีจิกรรม.

ถามว่า " ก็แม้พระผู้มีพระภาคไม่ทราบมารจะดลใจหรือ ? จึงทรงเข้าจำพรรษาในเมืองเวรัญชานั้น. "

แก้ว่า " ไม่ทรงทราบ ก็หามิได้. "

ถามว่า " เมื่อทรงทราบเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงไม่ทรงเข้าจำพรรษา ในบรรดาพระนครแห่งใดแห่งหนึ่ง มีนครจัมปา สาวัตถี และราชคฤห์เป็นต้น ? "

แก้ว่า " พระนครทั้งหลาย มีนครจัมปา สาวัตถี และราชคฤห์เป็นต้น จงยกไว้, แม้ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงเสด็จไปยังอุตรกุรุทวีป หรือไตรทศบุรี แล้วเข้าจำพรรษาในปีนั้นไซร้, มารก็พึงดลใจชาวอุตร-กุรุทวีปหรือไตรทศบุรีแม้นั้นได้. ได้ยินว่า มารนั้น ได้เป็นผู้มีจิตถูกความอาฆาตเข้ากลุ้มรุมอย่างยิ่ง ตลอดศกนั้น, ส่วนในเมืองเวรัญชานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์นี้ได้เป็นอย่างดีว่า ' พวกพ่อค้าม้า จักทำการสงเคราะห์ภิกษุทั้งหลาย ' เพราะฉะนั้น จึงทรงเข้าพรรษาในเมืองเวรัญชานั่นแล. "

[มารไม่สามารถทำอันตรายแก่ปัจจัย ๔ ได้]

ถามว่า " ก็มาร ไม่สามารถจะดลใจพวกพ่อค้าได้หรือ ? "

แก้ว่า " จะไม่สามารถ ก็หามิได้ แต่เพราะพ่อค้าเหล่านั้น ได้มาในเมื่อประชาชนถูกมารดลใจ เสร็จสิ้นลงแล้ว. "

ถามว่า " เพราะเหตุไร มารจึงไม่กลับมาดลใจอีกเล่า ? "

แก้ว่า " เพราะไม่เป็นวิสัย จึงไม่กลับมา. "

จริงอยู่ มารนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อทำอันตราย แก่ภิกษาที่บุคคลนำไปเฉพาะพระตถาคต แก่นิพัทธทาน แก่วัตถุทานที่บุคคลกำหนดถวายไว้แล้ว. ความจริง ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่ปัจจัย ๔ ได้. แก่ปัจจัย ๔ เหล่าไหน ? ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่ปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ :-

ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่นิพัทธทาน โดยสังเขปว่าภิกษาที่บุคคลนำไปเฉพาะพระตถาคต หรือแก่ปัจจัย ๔ ที่บุคคลบริจาคแล้วแด่พระตถาคตโดยสังเขปว่าวัตถุทานที่บุคคลกำหนดถวายไว้แล้ว ๑,

ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่พระชนมชีพ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ ๑,

ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่พระอนุพยัญชนะ ๘๐ หรือแก่พระรัศมี ที่ซ่านออกข้างละวาได้. จริงอยู่ รัศมีแม้แห่งพระจันทร์ พระอาทิตย์ เทวดาและพรหม พอไปถึงประเทศแห่งพระอนุพยัญชนะและพระรัศมีที่ซ่านออกข้างละวา ของพระตถาคตแล้ว ก็หมดอานุภาพไป ๑,

ใคร ๆ ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่พระสัพพัญญุตญาณ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ ๑ (รวมเป็น ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้).

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมทั้งพระสงฆ์สาวกเสวยและฉันภิกษา ที่มารทำอันตรายไม่ได้ในคราวนั้น. "

[พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามสิ่งที่เป็นประโยชน์]

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเสวยอยู่อย่างนั้น วันหนึ่ง (ได้ทรงสดับเสียงครกแล).

หลายบทว่า **อสฺโสสิ โข ภควา อุทุกฺขลสทฺทํ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงสดับเสียงครก ที่เกิดเพราะสากกระทบ (ครก) ของพวกภิกษุผู้โขลกตำข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ อยู่. พระธรรมสังคาหกาจารย์ทั้งหลาย กล่าวคำเป็นต้น ซึ่งมีต่อจากคำนั้นไปอย่างนี้ว่า " พระตถาคตทั้งหลาย แม้ทรงทราบอยู่ " ดังนี้ ก็เพื่อแสดงการเฉลยพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสถามข้างหน้าว่า " ดูก่อนอานนท์ ! นั่นเสียงครกหรือหนอแล ? "

ในคำเหล่านั้น มีการพรรณนาโดยสังเขปดังต่อไปนี้ :-

ธรรมดาว่า พระตถาคตทั้งหลาย แม้เมื่อทรงทราบอยู่ ถ้าเหตุแห่งการถามเช่นนั้น มีอยู่ไซร้ จึงตรัสถาม, แต่ถ้าเหตุแห่งการถามเช่นนั้น ไม่มีไซร้, ถึงทรงทราบอยู่ ก็ไม่ตรัสถาม. ก็เพราะขึ้นชื่อว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงทราบ ไม่มี; เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวคำว่า " แม้เมื่อไม่รู้. "

หลายบทว่า **กาลํ วิทิตฺวา ปุจฺฉนฺติ** ความว่า ถ้าเวลาแห่งการตรัสถามนั้น ๆ มีอยู่ไซร้, ทรงทราบกาลนั้นอย่างนั้นแล้ว จึงตรัสถาม ถ้าเวลาแห่งการตรัสถามนั้น ไม่มีไซร้, ทรงทราบกาลแม้อย่างนั้นแล้ว ก็ไม่ตรัสถาม. อนึ่ง พระตถาคตทั้งหลาย แม้เมื่อจะตรัสถามอย่างนั้น ย่อมตรัสถามแต่คำที่ประกอบด้วยประโยชน์ คือ ย่อมตรัส

ถามเฉพาะแต่คำที่อิงอาศัยประโยชน์ อิงอาศัยเหตุเท่านั้น หาตรัสถามคำที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ไม่. เพราเหตุไร ? เพราะพระตถาคตทั้งหลาย ทรงขจัดคำที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์เสียได้ด้วยมรรคชื่อว่า เสตุ. มรรคท่านเรียกว่า เสตุ. มีคำอธิบายไว้ว่า " การขจัด คือ การตัดขาดด้วยดี ซึ่งคำเช่นนั้นด้วยมรรคนั่นเอง."

บัดนี้ ท่านพระอุบาลีเถระ เมื่อจะแสดงถึงพระดำรัส ที่อิงอาศัยประโยชน์ซึ่งพระตถาคตทั้งหลายตรัสถามนั้น ในบทว่า **" อตฺถสญฺหิตํ "** นี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **" ทฺวีหิ อากาเรหิ "** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อากาเรหิ** คือ ด้วยเหตุทั้งหลาย.

สองบทว่า **ธมฺมํ วา เทเสสฺสาม** ความว่า เราจักแสดงพระสูตรที่ประกอบด้วยอัตถุปปัตติเหตุ (คือเรื่องที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า) หรือชาดกที่ประกอบด้วยเหตหุแห่งบุรพจริต (คือความประพฤติในชาติก่อน).

หลายบทว่า **สาวกานํ วา สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปสฺสาม** ความว่า หรือเราจักทำโทษที่ล่วงเกินให้ปรากฏ ด้วยการถามนั้น แล้วจักบัญญัติสิกขาบท คือตั้งข้อบังคับหนักหรือเบาไว้แก่สาวกทั้งหลาย.

ในคำว่า **" อถโข ภควา ฯ เป ฯ เอตมตฺถํ อาโรเจสิ "** นี้ หามีคำอะไร ๆ ที่ควรกล่าวไว้ไม่. เพราะว่า ท่านพระอานนท์เมื่อทูลบอกการได้ข้าวแดงแล่งหนึ่ง ๆ ความเป็นผู้มีความประพฤติเบา และเปลื้องจากการหุงต้มให้สุกเอง ของพวกภิกษุ ที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในตอนต้นนั่นแล เรียกว่า " ได้ทูลบอกข้อความนั่นแล้ว."

[พวกภิกษุจำพรรษาเมืองเวรัญชาชนะความอดอยากได้]

ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงทำให้ท่านพระอานนท์รื่นเริง จึงได้ตรัสพระดำรัสนี้ว่า " ดีละ ดีละ อานนท์ ! " ก็แลครั้นทรงประทานสาธุการแล้ว เมื่อจะทรงแสดงธรรมยอมรับเอาอาการอย่างหนึ่ง ในบรรดาอาการทั้ง ๒ จึงได้ตรัสว่า " ดูก่อนอานนท์ ! พวกเธอเป็นสัตบุรุษ ชนะวิเศษแล้ว, พวกเพื่อนสพรหมจารีชั้นหลัง จักดูหมิ่นข้าวสาลีและข้าวสุกที่ระคนด้วยเนื้อ. "

ในคำว่า **" ตุมฺเหหิ "** เป็นต้นนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ :- (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า) " ดูก่อนอานนท์ ! ในคราวทุพภิกขภัย คือในคราที่มีก้อนข้าวอันหาได้ยากอย่างนี้ พวกท่านเป็นสัตบุรุษชนะวิเศษแล้ว ด้วยความเป็นผู้ประพฤติเบานี้ และด้วยธรรมอันเป็นเครื่องขูดเกลานี้. "

ถามว่า " พวกเธอชนะอะไร ? "

แก้ว่า " ชนะทุพภิกขภัยได้ ชนะความโลภได้ ชนะความประพฤติด้วยอำนาจแห่งความปรารถนาได้. "

ถามว่า " ชนะอย่างไร ? "

แก้ว่า " แม้ภิกษุรูปหนึ่ง ย่อมไม่มีความคิด หรือความคับแค้นใจว่า ' เมืองเวรัญชานี้ มีภิกษาหาได้ยาก แต่บ้านและนิคมในระหว่างโดยรอบ (แห่งเมืองเวรัญชานี้) มีข้าวกล้าโน้มลงด้วยความหนักคือผล คือว่ามีภิกษาดี มีก้อนข้าวหาได้โดยง่าย เอาเถิดพวกเราไปที่บ้านและนิคมนั้นแล้ว จึงจักฉัน, แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็จะทรงรับเอาพวกเราอยู่ในเมืองนี้ทีเดียว' ดังนี้, ทุพภิกขภัยอันภิกษุเหล่านั้นชนะได้แล้ว คือครอบงำได้แล้ว ได้แก่ให้เป็นไปในอำนาจของตนแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ก่อน."

ถามว่า "ชนะความโลภได้อย่างไร ?"

แก้ว่า "แม้ภิกษุรูปหนึ่ง ไม่ได้ทำให้ราตรีขาดด้วยอำนาจแห่งความโลภว่า 'เมืองเวรัญชานี้ มีภิกษาหาได้ยาก, ส่วนบ้านและนิคมในระหว่างโดยรอบ (แห่งเมืองเวรัญชานี้) มีข้าวกล้าโน้มลงด้วยความหนัก คือผล ได้แก่มีภิกษาดี มีก้อนข้าวหาได้โดยง่าย, เอาเถิด พวกเรา จักพากันไปฉันที่บ้านและนิคมนั้น หรือไม่ได้ทำให้พรรษาขาด ด้วยคิดว่า 'พวกเราจะเข้าพรรษา ในบ้านและนิคมนั้นในพรรษาหลัง' ดังนี้, ความโลภอันภิกษุเหล่านั้นชนะได้แล้วด้วยอาการอย่างนี้."

ถามว่า "ชนะความประพฤติ ด้วยอำนาจแห่งความปรารถนาได้อย่างไร ?"

แก้ว่า "แม้ภิกษุรูปหนึ่ง ไม่ได้ให้ความปรารถนาเห็นปานนี้เกิดขึ้นเลยว่า 'เมืองเวรัญชานี้ ภิกษุหาได้ยาก และมนุษย์ทั้งหลายนี้ ย่อมไม่สำคัญพวกเรา แม้ผู้พักอยู่ตั้ง ๒-๓ เดือน ในคุณอะไรเลย ไฉนหนอ ! พวกเรา ทำการค้าคุณธรรม (อวดอุตริมนุสธรรม) คือ ประกาศ ซึ่งกันและกัน แก่มนุษย์ทั้งหลายอย่างนี้ว่า 'ภิกษุรูปโน้น ได้ปฐมฌาน ฯ ล ฯ รูปโน้นได้อภิญญา ๖' ดังนี้แล้วปรนปรือท้องภายหลัง จึงค่อยอธิษฐานศีล' ดังนี้ว่า, ความประพฤติ

ด้วยอำนาจแห่งความปรารถนา อันภิกษุเหล่านั้นชนะได้แล้ว คือ ครอบงำได้แล้ว เป็นไปในอำนาจของตนแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้. "

ส่วนในอนาคต เพื่อนพรหมจารีชั้นหลัง นั่งอยู่ในวิหารแล้ว แม้ได้ (ภัตตาหาร) โดยความยากลำบากเพียงเล็กน้อย ก็จะดูหมิ่นข้าวสาลีและข้าวสุกที่ระคนด้วยเนื้อ คือ จักทำให้เป็นของดูหมิ่น น่าติเตียน โดยนัยเป็นต้นว่า " ข้าวสุกนี้อะไรกัน ? เป็นท้องเล็น แฉะไป ไม่เค็ม เค็มจัด ไม่เปรี้ยว เปรี้ยวจัด จะประโยชน์อะไรด้วยข้าวสุกนี้ ? " ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง (พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอธิบายไว้ว่า) ขึ้นชื่อว่าชนบทจะมีภิกษาหาได้ยากตลอดกาล ก็หามิได้ คือ บางคราว ก็มีภิกษาหาได้ยาก บางคราว ก็มีภิกษาหาได้ง่าย ในกาลใด ชนบทนี้นั้น จักมีภิกษาหาได้ง่าย ในกาลนั้น มนุษย์ทั้งหลายเลื่อมในต่อข้อปฏิบัตินี้ ของพวกท่านผู้เป็นสัตบุรุษแล้ว จักสำคัญข้าวสาลีวิกัติและข้าวสุกที่ระคนด้วยเนื้อ อันมีประการหลายอย่าง โดยประเภทมีข้าวต้มและของขบฉันเป็นต้น ที่ตนพึงถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย, ปัจฉิมชนตาชน กล่าวคือ เพื่อนสพรหมจารี ของพวกท่าน นั่งอยู่ในระหว่างพวกท่านแล้ว เสวยอยู่ซึ่งสักการะ ที่อาศัยพวกท่านเกิดขึ้นแล้วนั้นแล จักดูหมิ่น และจะทำความดูถูก อันมีการเสวยสักการะนั้นเป็นปัจจัย. "

ถามว่า " จักทำความดูถูกอย่างไร ? "

แก้ว่า " จัดทำความดูถูกอย่างนี้ว่า เพราะเหตุไร พวกท่านจึง

หุงต้มภัตมีประมาณเท่านี้เล่า ? ภาชนะของพวกท่าน ซึ่งเป็นที่ที่พวกท่านจะพึงใส่ของ ๆ ตนเก็บไว้ ไม่มีหรือ ? "

มหาโมคคัลลานสีหนาทกถา

ในบททั้งหลายเป็นต้นว่า **" อถโข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน "** มีวินิจฉัยดังนี้ :-

บทว่า **" อายสฺมา "** นี้ เป็นคำกล่าวด้วยความรัก, บทนี้เป็นชื่อแห่งความเคารพ และความยำเกรงโดยฐานครู.

บทว่า **มหาโมคฺคลฺลาโน** ความว่า พระเถระนั้นชื่อว่า **มหา** โดยความเป็นผู้มีคุณใหญ่ และชื่อว่า **โมคคัลลานะ** โดยโคตร เพราะเหตุนั้น พระเถระนั้น จึงชื่อว่า **มหาโมคคัลลานะ.**

บทว่า **เอตทโวจ** ความว่า ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ได้กราบทูลคำนี้ (กะพระผู้มีพระภาคเจ้า) คือแสดงคำเป็นต้น ที่ตนควรกราบทูลในบัดนี้ว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! บัดนี้ (เมืองเวรัญชามีภิกษาหาได้ยาก ") ดังนี้.

[ท่านพระมหาโมคคัลลานะทูลขออนุญาตพลิกแผ่นดิน]

ถามว่า " ท่านมหาโมคคัลลานะ ได้กราบทูล (คำนี้) เพราะเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะได้ยินว่า พระเถระบวชแล้ว ในวันที่ ๗ จึงได้ถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ ทั้งพระศาสดา ก็ทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เพราะความที่ท่านเป็นผู้มีฤทธิ์มาก. พระเถระนั้นอาศัยความที่ตนเป็นผู้มีฤทธิ์มากนั้น จึงดำริว่า ' เมืองเวรัญชานี้ มีภิกษาหาได้ยาก และภิกษุทั้งหลาย ก็ย่อมลำบาก, ถ้าไฉนหนอ เรา

จะพลิกแผ่นดิน แล้วให้ภิกษุทั้งหลายฉันง้วนดิน.' คราวนั้นท่านได้มีความรำพึงดังนี้ว่า 'ก็ถ้าว่า เมื่อเราอยู่ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะไม่ทูลขอกะพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วพึงทำอย่างนั้นไซร้. ข้อนั้นจะไม่พึงเหมาะแก่เรา จะพึงเป็นเหมือนการแข่งดี ที่เราทำกับพระผู้-มีพระภาคเจ้า; เพราะฉะนั้น พระเถระมีความประสงค์จะทูลขอ จึงมากราบทูลกล่าวคำนั้นกะพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[ภายใต้แผ่นดิน มีง้วนดินที่มีรสโอชา]

สองบทว่า **เหฏฺฐิมตลํ สมฺปนฺนํ** ความว่า ได้ยินว่า พระเถระกล่าวหมายเอาฟองดิน โvชาดิน ง้วนดิน ซึ่งมีอยู่ในพื้นเบื้องล่างแห่งแผ่นดิน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สมฺปนฺนํ** แปลว่า มีรสหวาน อธิบายว่า " มีรสดี. " เหมือนอย่างในประโยคนี้ว่า " ต้นไม้มีผลสมบูรณ์ และมีผลเกิดแล้ว พึงมีในสถานที่นั้น " ดังนี้ พึงทราบความหมายว่า มีผลอร่อยฉันใดแล แม้ในอธิการนี้ ก็ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบความหมายแห่งบทว่า **" สมฺปนฺนํ "** นี้ว่า มีรสหวาน คือรสดี. "

ส่วนคำว่า **" เสยฺยถาปิ ขุทฺทกมธุ อนีลกํ "** นี้ พระเถระกล่าวแล้ว ก็เพื่อแสดงข้ออุปมา เพราะพื้นเบื้องล่างแห่งแผ่นดินนั้น เป็นธรรมชาติมีรสหวาน.

น้ำหวาน ที่ตัวแมลงผึ้งเล็ก ๆ ทำไว้แล้ว ชื่อว่า **ขุทฺทกมธุ** (น้ำผึ้งหวี่).

บทว่า **อนีลกํ** แปลว่า ไม่มีตัว คือไม่มีตัวอ่อน ได้แก่น้ำผึ้ง

ที่บริสุทธิ์. ได้ยินว่า น้ำผึ้งนั่นเป็นของเลิศ ประเสริฐ มีรสดี และมีโอชากว่าน้ำหวานทั้งหมด. เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงได้กล่าวว่า **" เสยฺยถาปิ ขุทฺทกมธุ อนีลกํ เอวมสฺสาทํ "** แปลว่า (" เป็นที่ชอบใจ เหมือนน้ำผึ้งหวี่ ที่ไม่มีตัวฉะนั้น ") ดังนี้เป็นต้น.

ประชุมหลายบทว่า **สาธาหํ ภนฺเต** ตัดบทว่า **สาธุ อหํ ภนฺเต** แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธเจ้า (จะพึงพลิกแผ่นดิน).

ก็บทว่า **" สาธุ "** นั่น ซึ่งมีอยู่ในบทว่า **" สาธาหํ "** นี้ เป็นคำกราบทูลขอ. จริงอยู่ พระเถระ เมื่อจะทราบทูลขออนุญาตการพลิกแผ่นดิน จึงได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนั้น.

บทว่า **ปริวตฺเตยฺยํ** ความว่า พึงหงายขึ้น คือพึงทำพื้นข้างล่างให้กลับขึ้นข้างบน.

ถามว่า " เพราะเหตุไร พระเถระจึงต้องทำอย่างนั้น ? "

แก้ว่า " เพราะว่า เมื่อพระเถระทำอย่างนั้นแล้ว ภิกษุทั้งหลายจักได้ฉันง้วนดิน คือฟองดิน โดยสะดวก. "

คราวนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้มีพระประสงค์จะไม่ทรงอนุญาตก็ตาม แต่เพื่อให้พระเถระบันลือสีหนาท จึงตรัสถามว่า ' โมคคัลลานะ ! ก็เธอจักทำเหล่าสัตว์ผู้อาศัยแผ่นดินไว้อย่างไรเล่า ? ' ตรัสอธิบายไว้ว่า " สัตว์ทั้งหลายในบ้านและนิคมเป็นต้นเหล่าใดผู้อาศัยแผ่นดินอยู่ เมื่อเธอพลิกแผ่นดิน เธอจักทำสัตว์เหล่านั้นผู้ไม่สามารถจะดำรงอยู่ในอากาศได้อย่างไร ? คือจักพักไว้ในสถานที่ไหนเล่า. "

คราวนั้น พระเถระ เมื่อจะประกาศอิทธานุภาพของตนอันสมควรแก่ความที่ตน อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ จึงได้กราบทูลว่า **" เอกาหํ ภนฺเต "** เป็นต้น.

ใจความแห่งคำว่า **เอกาหํ ภนฺเต** เป็นต้นนั้นว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระพุทธเจ้า จักนิรมิตมือข้างหนึ่ง เหมือนแผ่นดินใหญ่นี้ คือจักทำให้เป็นเช่นกับแผ่นดิน, ครั้งข้าพระพุทธเจ้าทำอย่างนั้นแล้ว จักทำเหล่าสัตว์ผู้อาศัยแผ่นดินให้ก้าวไปบนมือนั้น เหมือนทำให้สัตว์ผู้ดำรงอยู่แล้วบนพื้นฝ่ามือข้างหนึ่งนั้น ก้าวไปบนพื้นฝ่ามือข้างที่สองฉะนั้น. "

[พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้พลิกแผ่นดิน]

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงคัดค้านการทูลขอของพระเถระนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า " อย่าเลย โมคคัลลานะ ! "

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อลํ** เป็นพระดำรัสที่ตรัสคัดค้าน.

หลายบทว่า **วิปลฺลาสมฺปิ สตฺตา ปฏิลเภยฺยุํ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายพึงเข้าถึงแม้การถือคลาดเคลื่อนไป.

ถามว่า " พึงถึงการถือคลาดเคลื่อนอย่างไร ? "

แก้ว่า " อย่างนี้คือ นี้เป็นแผ่นดิน หรือนี้มิใช่แผ่นดินหนอ. อีกอย่างหนึ่ง พึงถึงการถือคลาดเคลื่อนที่ตรงกันข้ามอย่างนี้คือ " นี้เป็นบ้านของพวกเรา หรือเป็นบ้านของคนเหล่าอื่นหนอ. " ในนิคม ชนบท นาและสวนเป็นต้น ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง นั่นมิใช่วิปัลลาส. แต่อจินไตย เป็นอิทธิวิสัย

ของท่านผู้มีฤทธิ์. ส่วนมนุษย์ทั้งหลาย พึงได้รับความเข้าใจผิด อย่างนี้ว่า " ขึ้นชื่อว่า ทุพภิกขภัยนี้ หาใช่จะมีในบัดนี้เท่านั้นไม่, แม้ในอนาคต ก็จักมี, ในกาลนั้น ภิกษุทั้งหลาย จักได้เพื่อนพรหมจารีผู้มีฤทธิ์เช่นนั้นแต่มีไหนเล่า ? ท่านเหล่านั้น เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระสุทขวิปัสสก ท่านผู้ได้ฌาน และผู้บรรลุปฏิสัมภิทา แม้เป็นพระขีณาสพก็มี จักเข้าไปบิณฑบาตยังตระกูลอื่น เพราะไม่มีอิทธิพล ความวิตกอย่างนี้ ของมนุษย์ทั้งหลาย จักมีขึ้นในภิกษุเหล่านั้นว่า ' ในครั้งพุทธกาล ภิกษุทั้งหลายได้เป็นผู้บำเพ็ญให้บริบูรณ์ ในสิกขาทั้งหลายแล้ว, ท่านเหล่านั้นได้ให้คุณทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ทั้งในคราวมีทุพภิกขภัย ก็ได้พลิกแผ่นดิน แล้วฉันง้วนดิน, แต่บัดนี้ ท่านผู้บำเพ็ญให้บริบูรณ์ในสิกขาย่อมไม่มี, ถ้าจะพึงมีไซร้ ก็พึงจะทำเหมือนอย่างนั้นทีเดียว ด้วยคิดว่า ' มนุษย์ทั้งหลาย ไม่พึงถวายบิณฑบาตที่สุกหรือดิบอย่างใดอย่างหนึ่ง แก่พวกเรา เพื่อขบฉัน ' ดังนี้, เพราะความวิตกอย่างว่ามานี้ มนุษย์เหล่านั้นพึงได้วิปัลลาส (ความเข้าใจเคลื่อนคลาด) นี้ ในพระอริยบุคคลทั้งหลาย ซึ่งมีตัวอยู่นั่นแหละว่า ' พระอริยบุคคลทั้งหลาย ไม่มี; ก็แลมนุษย์ทั้งหลายผู้ติเตียนว่าร้ายอยู่ซึ่งพระอริยบุคคลด้วยอำนาจวิปัลลาส (ความเข้าใจผิด) จะพึงเป็นผู้เข้าถึงอบาย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ' การพลิกแผ่นดิน เธออย่าชอบใจเลย " ดังนี้.

ลำดับนั้น พระเถระเมื่อทูลขอเรื่องนี้ไม่ได้ จะทูลขอเรื่องอื่น (ต่อไป) จึงได้กราบทูลคำมีอาทิว่า " ดีละ พระเจ้าข้า ! "

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงคัดค้านคำทูลขอแม้นั้น ของพระเถระนั้น จึงตรัสพระดำรัส มีอาทิว่า " อย่าเลย โมคคัลลานะ !. "

คำว่า " สัตว์ทั้งหลาย พึงได้รับแม้ซึ่งวิปัลลาส " ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ตรัสไว้ในคำว่า " อย่าเลย โมคคัลลานะ ! " ดังนี้เป็นต้น แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น บัณฑิตก็ควรถือเอา โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นนั่นแหละ. อนึ่ง แม้ใจความแห่งคำนั้น ก็ควรทราบเช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง.

ถามว่า " ก็ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า พึงทรงอนุญาตไซร้, พระเถระจะพึงทำอย่างไร ? "

แก้ว่า " พระเถระพึงอธิษฐานมหาสมุทรให้ขนาดเท่าเหมืองที่จะพึงข้ามด้วยย่างเท้าก้าวเดียว แล้วชักหนทางจากต้นสะเดาที่นเฬรุยักษ์สิงอยู่มุ่งหน้าตรงไปยังอุตรกุรุทวีป แล้วแสดงอุตรกุรุทวีปไว้ในที่อันสมบูรณ์ด้วยการไปและการมา ให้ภิกษุทั้งหลายเข้าไปบิณฑบาตแล้วออกไปได้ตามสบาย เหมือนเข้าไปสู่โคจรคามฉะนั้น.

สีหนาทกถา ของพระมหาโมคคัลลานะ จบ.

เรื่องปัญหาของพระสารีบุตร

บัดนี้ ท่านพระอุบาลี เมื่อจะแสดงการที่พระสารีบุตรเถระเกิดความรำพึง ที่ปฏิสังยุตด้วยสิกขาบท เพื่อแสดงนิทานตั้งต้นแต่เค้าเดิมแห่งการทรงบัญญัติพระวินัย จึงได้กล่าวคำมีอาทิ **" อถ โข อายสฺมโต สารีปุตฺตสฺส "** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **รโหคตสฺส** แปลว่า " ไปแล้วในที่สงัด. "

บทว่า **ปฏิสลฺลีนสฺส** แปลว่า " หลีกเร้นอยู่ คือถึงความเป็นผู้โดดเดี่ยว. "

บทว่า **กตเมสานํ** ความว่า " บรรดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีพระวิปัสสีเป็นต้น ที่ล่วงไปแล้ว ของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหน ? " พรหมจรรย์ชื่อว่าดำรงอยู่นาน เพราะอรรถว่า พรหมจรรย์นั้นดำรงอยู่ตลอดกาลนาน หรือมีการดำรงอยู่นาน. คำที่ยังเหลือในบทว่า **" อถ โข อายสฺาโต "** เป็นต้นนี้ มีใจความเฉพาะบทตื้นทั้งนั้น.

ถามว่า " ก็พระเถระ ไม่สามารถจะวินิจฉัยความปริวิตกของตนนี้ด้วยตนเองหรือ ? "

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป :- พระเถระ ทั้งสามารถ ทั้งไม่สามารถ. จริงอยู่ พระสารีบุตรเถระนี้ ย่อมสามารถวินิจฉัยเหตุมีประมาณเท่านี้ได้ คือ " ธรรมดาศาสนาของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ดำรงอยู่ไม่ได้นาน, ของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ ดำรงอยู่ได้นาน " แต่ท่านไม่สามารถจะวินิจฉัยเหตุนี้ว่า " ศาสนาดำรงอยู่ไม่ได้นาน เพราะเหตุนี้

ดำรงอยู่ได้นาน เพราะเหตุนี้" ดังนี้.

ส่วนพระมหาปทุมเถระ กล่าวไว้ว่า "เหตุการณ์แม้นั่น ก็เป็นของไม่หนักแก่พระอัครสาวก ผู้ได้บรรลุที่สุดยอดแห่งปัญญา ๑๖ อย่างเลย, ส่วนการที่พระอัครสาวก ผู้อยู่ในสถานที่เดียวกันกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทำการวินิจฉัยเสียเอง ก็เป็นเช่นกันการทิ้งตราชั่งแล้วกลับชั่งด้วยมือ; เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงเข้าไปเฝ้าทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าเสียทีเดียว. ถัดจากนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงวิสัชนาคำทูลถามของพระเถระนั้น จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **"ภควโต จ สารีปุตฺต วิปสฺสิสฺส"** ดังนี้. คำนั้นมีเนื้อความตื้นทั้งนั้น.

พระเถระ เมื่อจะทูลถามถึงเหตุการณ์ต่อไปอีก จึงได้กราบทูลคำมีอาทิว่า **"โก นุ โข ภนฺเต เหตุ"** (ที่แปลว่า "อะไรหนอแลเป็นเหตุ พระเจ้าข้า!").

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **"โก นุ โข ภนฺเต"** เป็นคำทูลถามถึงเหตุการณ์. ใจความแห่งบทนั้นว่า "เหตุเป็นไฉนหนอแล พระเจ้าข้า!"

คำทั้งสองนี้คือ **"เหตุ ปจฺจโย"** เป็นชื่อแห่งการณ์. จริงอยู่ การณ์ ท่านเรียกว่า "เหตุ" เพราะเป็นเครื่องไหลออก คือเป็นไปแห่งผล ของการณ์นั้น. เพราะผลอาศัยการณ์นั้นแล้วจึงดำเนิน คือจึงเป็นไปได้ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **"ปัจจัย."** บทแม้ทั้งสองนี้ในที่นั้น ๆ แม้เป็นอันเดียวกันโดยใจความ พระเถระก็กล่าวไว้ ด้วยอำนาจแห่งโวหาร และด้วยความสละสลวยแห่งถ้อยคำ ดังที่กล่าวมา

แล้วนั้น. คำที่เหลือ ในคำว่า **" โก นุ โข "** เป็นต้นนี้ ก็มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น.

[พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพราะบริษัทมีมากหรือน้อยก็หาไม่]

ก็เพื่อจะแสดงเหตุและปัจจัยนั้น ในบัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **" สารีปุตฺต วิปสฺสี. "**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **" กิลาสุโน อเหสุํ "** ความว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีพระวิปัสสีเป็นต้น ได้ทรงท้อพระทัยเพราะความเกียจคร้าน ก็หามิได้. จริงอยู่ ความเกียจคร้านก็ดี ความมีพระวิริยภาพย่อหย่อนก็ดี ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย หามีไม่. เพราะว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่จักรวาลหนึ่งก็ดี สองจักรวาลก็ดี จักรวาลทั้งสิ้นก็ดี ย่อมทรงแสดง ด้วยพระอุตสาหะเสมอกันทีเดียว ครั้นทอดพระเนตรเห็นบริษัทมีจำนวนน้อยแล้ว ทรงลดพระวิริยภาพลงก็หาไม่ ทั้งทอดพระเนตรเห็นบริษัทมีจำนวนมากแล้ว ทรงมีพระวิริยภาพมากขึ้นก็หาไม่. เหมือนอย่างว่า พญาสีหมฤคราช ล่วงไป ๗ วัน จึงออกไปเพื่อหากิน ครั้นพบเห็นสัตว์เล็กหรือใหญ่ก็ตาม ย่อมวิ่งไปโดยเชาว์อันเร็ว เช่นเดียวกันเสมอ, ข้อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร ? เพราะเหตุแห่งความใฝ่ใจว่า " ความเร็วของเราอย่าได้เสื่อมไป " ดังนี้ ฉันใด พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ฉันนั้น ย่อมทรงแสดงธรรมแก่บริษัท จะมีจำนวนน้อยหรือมากก็ตาม ก็ด้วยพระอุตสาหะเสมอกันทั้งนั้น, ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะ

เหตุแห่งความใฝ่พระทัยอยู่ว่า " เหล่าชนผู้หนักในธรรมของเรา อย่าได้เสื่อมไป " ดังนี้. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงหนักในธรรม ทรงเคารพพระธรรมและ. เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ได้ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร ดุจ (วลาหกเทวดา) ยังมหาสมุทรสาครให้เต็มเปี่ยมอยู่ ฉันใด พระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น หาได้แสดงธรรมฉันนั้นไม่.

ถามว่า " เพราเหตุไร ? "

แก้ว่า " เพราะความที่สัตว์ทั้งหลาย มีธุลี คือกิเลสในปัญญาจักษุน้อยเบาบาง. "

ดังได้สดับมาว่า ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายมีอายุยืนนาน ได้เป็นผู้มีธุลีคือกิเลสในปัญญาจักษุน้อยเบาบาง. สัตว์เหล่านั้น พอได้สดับแม้พระคาถาเดียว ที่ประกอบด้วยสัจจะ ๔ ย่อมบรรลุธรรมได้; เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าเหล่านั้น จึงไม่ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ นวังคสัตถุศาสน์ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ จึงได้มีน้อย. ความที่อวังคสัตถุศาสน์มีสุตตะเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคำว่า **" อปฺปกญฺจ "** เป็นต้นนั้น เป็นต่าง ๆ กัน ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในวรรณนาปฐมสังคีตินั้นแล.

[พระวิปัสสีเป็นต้นหาได้ทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นต้นไม่]

หลายบทว่า **อปฺปญฺญตฺตํ สาวกานํ สิกฺขาปทํ** ความว่า

" สิกขาบทคือข้อบังคับด้วยอำนาจอาบัติ ๗ กอง ที่ควรทรงบัญญัติ โดยสมควรแก่โทษ อันพระพทุธเจ้ามีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น ไม่ได้ทรงบัญญัติไว้ แก่พระสาวกทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ไม่มีโทษ. "

สองบทว่า **อนุทฺทิฏฺฐํ ปาฏิโมกฺขํ** ความว่า " พระปาฏิโมกข์คือข้อบังคับ ก็มิได้ทรงแสดงทุกกึ่งเดือน. " พระพุทธเจ้าเหล่านั้น ได้ทรงแสดงเฉพาะโอวาทปาฏิโมกข์เท่านั้น. และแม้โอวาทปาฏิโมกข์นั้นก็มิได้แสดงทุกกึ่งเดือน. * จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาควิปัสสี ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ๖ เดือนต่อครั้ง ๆ. ก็แลโอวาทปาฏิโมกข์นั้นทรงแสดงด้วยพระองค์เองทั้งนั้น. ส่วนพวกสาวกของพระองค์มิได้แสดงในที่อยู่ของตน ๆ. ภิกษุสงฆ์แม้ทั้งหมดในสกลชมพูทวีป กระทำอุโบสถ ในที่แห่งเดียวเท่านั้น คือในอุทยานเขมมฤคทายวันใกล้ราชธานี ชื่อพันธุมดี อันเป็นที่เสด็จประทับของพระผู้มีพระภาควิปัสสี. ก็แล อุโบสถนั้น ได้กระทำเป็นสังฆอุโบสถอย่างเดียว หาได้กระทำเป็นคณะอุโบสถ บุคคลอุโบสถ ปาริสุทธิอุโบสถ อธิษฐานอุโบสถไม่. ได้ทราบว่าในเวลานั้น ในชมพูทวีป มีวิหารแปดหมื่นสี่พันตำบล. ในวิหารแต่ละตำบลมีภิกษุอยู่เกลื่อนไป วิหารละหมื่นรูปบ้าง สองหมื่นรูปบ้าง สามหมื่นรูปบ้าง เกินไปบ้าง.

[พวกเทวดาบอกวันทำอุโบสถแก่พวกภิกษุ]

พวกเทวดาผู้บอกวันอุโบสถ เที่ยวไปบอกในที่นั้น ๆ ว่า

* พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ แปล.

" ท่านผู้มีนิรทุกข์ทั้งหลาย ! ล่วงไปแล้วปีหนึ่ง ล่วงไปแล้ว ๒ ปี ๓ ปี ๔ ปี ๕ ปี, นี้ปีที่หก เมื่อดิถีเดือนเพ็ญมาถึง พวกท่านควรไปเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้าและเพื่อทำอุโบสถ กาลประชุมของพวกท่านมาถึงแล้ว. " ในเวลานั้น พวกภิกษุผู้มีอานุภาพก็ไปด้วยอานุภาพของตน. พวกนอกนี้ไปด้วยอานุภาพของเทวดา.

ถามว่า พวกนอกนี้ไปด้วยอานุภาพของเทวดาได้อย่างไร ?

ตอบว่า ได้ทราบว่า ภิกษุเหล่านั้นผู้อยู่ใกล้สมุทรทางทิศปราจีน หรือใกล้สมุทรทางทิศปัจฉิม อุดร และทักษิณ บำเพ็ญคมิยวัตร แล้วถือเอาบาตรและวีจร ยังความคิดให้เกิดขึ้นว่า " จะไป. " พร้อมด้วยจิตตุปบาท พวกเธอก็เป็นผู้ไปสู่โรงอุโบสถทีเดียว. พวกเธอถวายอภิวาทพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่.

[โอวาทปาฏิโมกขคาถา]

แม้พระผู้พระภาคเจ้า ก็ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นี้ ในบริษัทผู้นั่งประชุมกันแล้วว่า

ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นธรรมเผา
บาปอย่างยิ่ง ท่านผู้รู้ทั้งหลาย ย่อมกล่าวพระ
นิพพานว่าเป็นเยี่ยม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่า
เป็นบรรพชิตเลย ผู้เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่
ชื่อว่าเป็นสมณะ.
ความไม่ทำบาปทั้งสิ้น ความยังกุศลให้ถึงพร้อม

ความทำจิตของตนให้ผ่องใส นี่เป็นคำสอน
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.
ความไม่กล่าวร้าย ๑ ความไม่ทำร้าย ๑ ความ
สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้
ประมาณในภัตตาหาร ๑ ที่นอนที่นั่งอันสงัด ๑
ความประกอบโดยเอื้อเฟื้อในอธิจิต ๑ นี่เป็น
คำสอนของพระพุทธทั้งหลาย[๑].

พึงทราบปาฏิโมกขุทเทสของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้นอกนี้ โดยอุบายนี้นั่นแล. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ มีพระโอวาทปาฏิโมกขาคาถาเพียง ๓ คาถานี้เท่านั้น. คาถาเหล่านั้น ย่อมมาสู่อุเทศจนถึงที่สุดแห่งพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ผู้มีพระชนมายุยืนยาวนานทั้งหลาย. แต่สำหรับพระพุทธเจ้าผู้มีพระชนมายุน้อยทั้งหลาย คาถาเหล่านั้นมาสู่อุเทศเฉพาะในปฐมโพธิกาลเท่านั้น. ด้วยว่า จำเดิมตั้งแต่เวลาทรงบัญญัติสิกขาบทมา ก็แสดงเฉพาะอาณาปาฏิโมกข์เท่านั้น. ก็แลอาณาปาฏิโมกข์นั้น พวกภิกษุเท่านั้นแสดง พระพุทธเจ้าทั้งหลายหาทรงแสดงไม่. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ของพวกเรา ก็ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นี้ตลอดเวลาเพียง ๒๐ พรรษาในปฐมโพธิกาลเท่านั้น.

[เหตุที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงทำอุโบสถและปาฏิโมกข์]

ต่อมาวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับนั่งอยู่ที่ปราสาทของ

๑. ที. มหา. ๑๐/๕๗.

มิคารมารดา ในบุพพาราม ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! ตั้งแต่บัดนี้ไป เราจักไม่ทำอุโบสถ จักไม่แสดงปาฏิโมกข์, ภิกษุทั้งหลาย ! ต่อแต่นี้ไปพวกเธอเท่านั้น พึงทำอุโบสถ พึงแสดงปาฏิโมกข์, ภิกษุทั้งหลาย ! มิใช่ฐานะมิใช่โอกาสที่พระตถาคตจะพึงทำอุโบสถ พึงแสดงปาฏิโมกข์ ในบริษัท ผู้ไม่บริสุทธิ์[๑].

ตั้งแต่นั้นมา พวกภิกษุก็แสดงอาณาปาฏิโมกข์. อาณาปาฏิโมกข์นี้เป็นของอันพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ มีพระวิปัสสีเป็นต้น ไม่ทรงยกขึ้นแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำว่า **" อนุทฺทิฏฺฐํ ปาฏิโมกฺขํ. "**

[เหตุให้พระศาสนาดำรงอยู่ไม่นานและนาน]

คำว่า **" เตสํ พุทฺธานํ "** ความว่า แห่งพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ มีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า **อนฺตรธาเนน** คือเพราะขันธ์อันตรธานไป, มีอธิบายว่า เพราะปรินิพพาน. บทว่า **" พุทฺธานุพุทฺธานํ "** ความว่า และเพราะความอันตรธานไปแห่งขันธ์ของเหล่าพระสาวกผู้ได้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้าเหล่านั้น คือพระสาวกผู้ยังทันเห็นพระศาสดา, คำว่า **" เย เต ปจฺฉิมา สาวกา "** ความว่า เหล่าปัจฉิมสาวก ผูบวชในสำนัก ของพวกสาวกผู้ทันเห็นพระศาสดา. บทว่า **" นานานามา "** ความว่า มีชื่อต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจชื่อมีอาทิว่า " พุทธรักขิต ธรรมรักขิต สังฆรักขิต. " บทว่า **" นานา-**

๑. วิ. จุลฺล. ๗/๒๙๒.

โคตฺตา " ความว่า มีโคตรต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจโคตรมีอาทิว่า " โคตมะ โมคคัลลานะ. " บทว่า **" นานาชจฺจา "** คือ มีชาติต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจชาติมีอาทิว่า " กษัตริย์ พราหมณ์. " สองบทว่า **" นานากุลา ปพฺพชิตา "** ความว่า ออกบวชจากตระกูลต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจตระกูลกษัตริย์เป็นต้น หรือด้วยอำนาจตระกูลมีตระกูลสูง ตระกูลต่ำ ตระกูลมีโภคะโอฬาร และไม่โอฬารเป็นต้น. คำว่า **" เต ตํ พฺรหฺมจริยํ "** ความว่า เพราะปัจฉิมสาวกเหล่านั้น ทำในใจว่า " พวกเรามีชื่อเดียวกัน มีโคตรเดียวกัน มีชาติเดียวกัน บวชจากตระกูลเดียวกัน, ศาสนาเป็นแบบแผนประเพณีของพวกเรา " จึงช่วยกันรักษาพรหมจรรย์ทำให้เป็นภาระของตน บริหารพระปริยัติธรรมไว้ให้นาน, แต่ปัจฉิมสาวกเหล่านี้ ไม่เป็นเช่นนั้น, เพราะฉะนั้น พวกเธอจึงเบียดเบียนกัน ถือความเห็นขัดแย้งกัน ทำย่อหย่อน ด้วยถือเสียว่า " พระเถระโน้นจักรู้ พระเถระโน้นจักทราบ " พึงยังพรหมจรรย์นั้นให้อันตรธานไปพลันทีเดียว คือไม่ยกขึ้นสู่การสังคายนารักษาไว้. คำว่า **" เสยฺยถาปิ "** เป็นการแสดงไขเนื้อความนั้นโดยข้ออุปมา. บทว่า **" วิกีรติ "** แปลว่า ย่อมพัดกระจาย. บทว่า **" วิธมติ "** แปลว่า ย่อมพัดไปสู่ที่อื่น. บทว่า **" วิทฺธํเสติ "** แปลว่า ย่อมพัดออกไปจากที่ที่ตั้งอยู่. คำว่า **" ยถาตํ สุตฺเตน อสงฺคหิตตฺตา "** ความว่า ลมย่อมพัดกระจากไปเหมือนพัดดอกไม้เรี่ยราย เพราะไม่ได้ร้อย เพราะไม่ได้ผูกด้วยด้ายฉะนั้น. มีคำอธิบายว่า " (ดอกไม้ทั้งหลาย) ที่มิได้ควบคุมด้วยด้าย ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายไปฉันใด ย่อมเรี่ย

รายไปฉันนั้น." คำว่า **" เอวเมว โข "** เป็นการยังข้ออุปไมย ให้ถึงพร้อม. บทว่า **" อนุตรธาเปตสุํ "** ความว่า (พวกสาวกภายหลัง) เมื่อไม่สงเคราะห์ (คือสังคายนาเป็นหมวดหมู่) ด้วยวัคคสังคหะ และปัณณาสสังคหะเป็นต้น ถือเอาแต่พรหมจรรย์กล่าวคือปริยัติธรรม ที่ตนชอบใจเท่านั้น ส่วนที่เหลือก็ปล่อยให้พินาศไป คือนำไปสู่ความ ไม่ปรากฏ.

ข้อว่า **" อกิลาสุโน จ เต ภควนฺโต อเหสุํ สาวกานํ เจตสา เจโต ปริจฺจ โอวทิตุํ "** มีความว่า ดูก่อนสารีบุตร ! อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าเหล่านั้น ทรงท้อพระหฤทัย เพื่อจะทรง กะ คือกำหนดใจของพวกสาวกด้วยพระหฤทัยของพระองค์ แล้วทรง สั่งสอน คือทรงทราบจิตของผู้อื่นแล้ว ทรงแสดงการแนะนำพร่ำสอน โดยไม่เป็นภาระหนัก โดยไม่ชักช้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัส เป็นต้นว่า **" ภูตปุพฺพํ สารีปุตฺต "** ดังนี้ เพื่อประกาศความที่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงท้อพระหฤทัย. บทว่า **" ภึสนเก "** คือ น่าพึงกลัว ได้แก่ ให้เกิดความน่าสยดสยอง. คำว่า **" เอวํ วิตกฺเกถ "** ความว่า พวกเธอจงตรึกกุศลวิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น. คำว่า **" มา เอวํ วิตกฺกยิตฺถ "** ความว่า พวกเธออย่าได้ตรึกอกุศลวิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น. คำว่า **" เอวํ มนสิ กโรถ "** ความว่า พวกเธอ จงกระทำไว้ในใจว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่สวยไม่งาม. ข้อว่า **" มา เอวํ มนสากตฺถ "** ความว่า พวกเธออย่ากระทำในใจ ว่า " เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา สวยงาม. " คำว่า **" อิทํ ปชหถ "**

คือจงละอกุศล. คำว่า **" อิทํ อุปสมฺปชฺช วิหรถ "** ความว่า พวกเธอจงเข้าถึง กลับได้ คือให้กุศลสำเร็จอยู่เถิด. ข้อว่า **" อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ "** คือหลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ถือมั่น. จริงอยู่ จิตของพระสาวกเหล่านั้น หลุดพ้นจากอาสวะเหล่าใด จิตเหล่านั้นหลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ถือมั่นอาสวะเหล่านั้น.[๑] ก็อาสวะทั้งหลายดับไปอยู่ด้วยความดับ คือความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ถือมั่น.[๒] เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **" อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ. "**

ภิกษุเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ได้บรรลุพระอรหันต์แล้ว เป็นผู้มีจิตเบิกบาน เหมือนปทุมวันอันต้องแสงพระอาทิตย์ฉะนั้น.

ในข้อว่า **" ตตฺร สุทํ สารีปุตฺต ภึสนกสฺส วนสณฺฑสฺส ภึสนกตสฺมึ โหติ "** นี้ คำว่า **" ตตฺร "** เป็นคำกล่าวเพ่งถึงคำต้น. คำว่า **" สุทํ "** เป็นนิบาตลงในอรรถเพียงทำบทให้เต็ม. บทว่า **" สารีปุตฺต "** เป็นอาลปนะ. ก็ในคำว่า **" ตตฺร สุทํ "** เป็นต้นนี้ มีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ :- บทว่า **" ตตฺร "** ความว่าแห่งไพรสณฑ์

๑. สารตฺถทีปนี. ๑/๖๙๗. แนะให้แปลว่า จริงอยู่ จิตทั้งหลายของพระสาวกเหล่านั้น อันอาสวะเหล่าใดหลุดพ้นไปแล้ว อาสวะเหล่านั้นชื่อว่าหลุดพ้นไปแล้ว เพราะไม่ยึดถือจิตเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

๒. โยชนาปาฐ ๑/๑๙๖ เป็น อนุปฺปาทนิโรเธน ปน อนุปฺปาทสงฺขาตนิโรธวเสน นิรุชฺฌมาเนน อาสเว อคฺคเหตฺวาว จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ. แปลว่า ก็จิตทั้งหลายหลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ยึดถืออาสวะทั้งหลายที่ดับไปอยู่ด้วยความดับ กล่าวคือ ความไม่เกิดขึ้นอีก.

อันน่าพึงกลัว ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า **" ภึสนกะ "**
ในพระดำรัสที่พระองค์ตรัสไว้ว่า **" อญฺญตรสฺมึ ภึสนเก วนสณฺเฑ. "**
อธิบายว่า ภาวะอันน่าพึงกลัว ชื่อว่า ความน่าสยดสยองมีในภาวะน่า
สยดสยอง คือในการทำให้หวาดกลัว. ถามว่า เป็นอย่างไร ? ตอบว่า
เป็นอย่างนี้คือ ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังไม่ปราศจากราคะ เข้าไปสู่ไพรสณฑ์นั้น
โดยมาก โลมชาติย่อมชูชัน. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **" ตตฺร "** เป็นสัตตมี-
วิภัตติลงในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติ. ศัพท์ว่า สุ เป็นนิบาต ดุจในประโยค
ทั้งหลายมีอาทิว่า **" กึสุ นาม เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา "**
แปลว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ชื่ออย่างไรซิ. บทว่า **" อิทํ "**
บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นคำแสดงความหมายตามที่ประสงค์ดุจทำให้
เห็นได้ชัด. คำว่า **" สุ อิทํ "** สนธิเข้าเป็น **" สุทํ. "** พึงทราบว่า
ลบอิอักษรด้วยอำนาจแห่งสนธิ เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า
" จกฺขุนฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ อนญฺญตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ กึสูธ วิตฺตํ "
แปลว่าอินทรีย์ คือจักษุ อินทรีย์ คือหญิง อินทรีย์ คือความตั้งใจว่า
จักรู้พระอรหันต์ที่ไม่รู้ อะไรซิ เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจในโลกนี้.
ก็ในคำนี้มีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ :- ดูก่อนสารีบุตร ! ในเพราะความที่
ไพรสัณฑ์อันน่าพึงกลัวนั้นเป็นถิ่นน่าสยดสยอง จึงมีคำพูดกันดังนี้แล. บท
ว่า **" ภึสนกตสฺมึ "** ความว่า ในเพราะไพรสณฑ์เป็นถิ่นที่น่ากลัว. พึง
เห็นว่าลบตะอักษรไปตัวหนึ่ง. อนึ่ง พระบาลีว่า **" ภึสนกตฺตสฺมึ. "**
ดังนี้ก็มี อนึ่ง ในเมื่อควรจะกล่าวเป็นอิตถีลิงค์ว่า **" ภึสนกตาย "**
ท่านก็ทำให้เป็นลิงควิปัลลาส. ก็ในคำว่า **" ภึสนกตสฺมึ "** นี้เป็น

สัตตมีวิภัตติ ลงในอรรถแห่งนิมิต. เพราะฉะนั้น พึงเห็นสัมพันธ์อย่างนี้ว่า คำนี้แลย่อมมีในเพราะความที่ไพรสณฑ์น่าพึงกลัว เป็นถิ่นที่มีความสยดสยองเป็นนิมิต คือมีคำพูดนี้แล เพราะมีความสยดสยองเป็นเหตุ เพราะมีความสยดสยองเป็นปัจจัย ข้อว่า ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังไม่ปราศจากราคะเข้าไปสู่ไพรสณฑ์นั้น โดยมาก โลมชาติย่อมชูชัน ความว่า ขนเป็นอันมากกว่ามาก ย่อมชูชัน คือตั้งปลายขึ้นเป็นเช่นกับเข็มและเป็นเช่นกับหนาม, จำนวนน้อยไม่ชูชัน, อนึ่ง โลมชาติของสัตว์จำนวนมากกว่ามากย่อมชูชัน. แต่ของคนผู้กล้าหาญยิ่งน้อยคน ย่อมไม่ชูชัน.

บัดนี้ คำมีว่า **" อยํ โข สารีปุตฺต เหตุ "** เป็นต้น เป็นคำกล่าวย้ำ. ส่วนคำที่ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในระหว่าง ๆ ในพระบาลีนี้ มีอรรถตื้นทั้งนั้น, เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษาพึงทราบตามลำดับแห่งพระบาลีนั้นแล. แต่พระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า " ไม่ดำรงอยู่นาน " บัณฑิตพึงทราบว่า พระองค์ตรัสด้วยอำนาจแห่งยุคของคน.

[ความต่างกันแห่งอายุกาลของพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นต้น]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาควิปัสสีโดยการนับปี มีพระชนมายุแปดหมื่นปี, แม้พวกสาวกที่พร้อมหน้าของพระองค์ ก็อายุประมาณเท่านั้นปีเหมือนกัน. พรหมจรรย์ (ศาสนา) สืบต่อความสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ซึ่งเป็นองค์สุดท้ายเขาทั้งหมด ตั้งอยู่ได้ตลอดแสนหกหมื่นปี ด้วยประการอย่างนี้. แต่โดยอำนาจแห่งยุคคนพรหมจรรย์ได้ตั้งอยู่ต่อมา ด้วยความสืบต่อกันแห่งยุค ตลอดยุค

คน ๒ ยุคเท่านั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **" ไม่ดำรงอยู่นาน. "** ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสิขี มีพระชนมายุเจ็ดหมื่นปี, แม้พวกสาวกพร้อมหน้าของพระองค์ ก็มีอายุประมาณเท่านั้นเหมือนกัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า เวสภู มีพระชนมายุหกหมื่นปี, แม้พวกสาวกผู้พร้อมหน้าของพระองค์ ก็มีอายุประมาณเท่านั้นปีเหมือนกัน. พรหมจรรย์ (ศาสนา) สืบต่อด้วยสาวกองค์สุดท้ายเขาทั้งหมด แห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขีและเวสภูแม้นั้นตั้งอยู่ต่อมาได้ประมาณแสนสี่หมื่นปี และประมาณแสนสองหมื่นปี. แต่ว่าโดยอำนาจแห่งยุคคน พรหมจรรย์ตั้งอยู่ต่อมาได้ด้วยการสืบต่อแห่งยุค ตลอดยุคคน ๒ ยุคเท่ากัน ๆ. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **" ดำรงอยู่ไม่นาน "**

ท่านพระสารีบุตร ฟังเหตุแห่งการดำรงอยู่ไม่นานแห่งพรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์อย่างนี้แล้ว มีความประสงค์จะฟังเหตุแห่งการดำรงอยู่ได้นาน แห่งพรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์นอกนี้ จึงได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าอีก โดยนัย มีอาทิว่า " ก็ อะไรเป็นเหตุ พระเจ้าข้า !. " แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงพยากรณ์แก่ท่าน. คำพยากรณ์นั้นแม้ทั้งหมด พึงทราบด้วยอำนาจนัยที่ตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว. และแม้ในความดำรงอยู่นาน ในคำพยากรณ์นั้น บัณฑิตพึงทราบความดำรงอยู่นาน โดยเหตุทั้งสอง คือโดยประมาณแห่งพระชนมายุของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นบ้าง โดยยุคแห่งคนบ้าง. ความพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากกุสันธะ

มีพระชนมายุสี่หมื่นปี, พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าโกนาคมน์ มีพระชนมายุสามหมื่นปี. พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า กัสสป มีพระชนมายุสองหมื่นปี, แม้พระสาวกพร้อมหน้าทั้งหลายของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ก็มีอายุเท่านั้นปีเหมือนกัน. และยุคแห่งสาวกเป็นอันมากของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ยังพรหมจรรย์ให้เป็นไป โดยความสืบต่อกันมา. พรหมจรรย์ดำรงอยู่นานโดยเหตุทั้งสอง คือโดยประมาณแห่งพระชนมายุ ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นบ้าง โดยยุคแห่งสาวกบ้าง ด้วยประการฉะนี้.

[เหตุที่พระพุทธเจ้าของเราเกิดในกาลแห่งคนมีอายุน้อย]

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าของพวกเรา ควรจะเสด็จอุบัติขึ้นในกาลแห่งคนมีอายุหมื่นปี ซึ่งเท่ากับอายุกึ่งหนึ่ง แห่งพระชนมายุของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า กัสสป, ไม่ถึงกาลคนมีอายุหมื่นปีนั้น ก็ควรจะเสด็จอุบัติขึ้น ในกาลแห่งคนมีอายุห้าพันปี หรือในกาลแห่งคนมีอายุหนึ่งพันปี, หรือแม้ในกาลแห่งคนมีอายุห้าร้อยปี, แต่เพราะเมื่อพระองค์ทรงเสาะหา คือแสวงหาธรรม อันกระทำความเป็นพระพุทธเจ้า ทรงยังญาณให้แก่กล้า ให้ตั้งครรภ์ (เพื่อคลอดคุณพิเศษ) ญาณได้ถึงความแก่กล้า ในกาลแห่งคนมีอายุร้อยปี เพราะฉะนั้น พระองค์จึงเสด็จอุบัติขึ้น ในกาลแห่งคนมีอายุน้อยเหลือเกิน, เพราะฉะนั้น ควรกล่าวได้ว่า " พรหมจรรย์แม้ดำรงอยู่ได้นาน ด้วยอำนาจความสืบต่อกันแห่งพระสาวกของพระองค์ แต่ก็ดำรงอยู่ได้ไม่นานโดยการนับปี ด้วยอำนาจปริมาณแห่งอายุเหมือนกัน. "

[พระสารีบุตรทูลให้ทรงบัญญัติสิกขาบท]

ถามว่า ในคำว่า **" อถโข อายสฺมา สารีปุตฺโต "** มีอะไรเป็นอนุสนธิ. ตอบว่า คือ ท่านพระสารีบุตร ครั้นได้ฟังเหตุการณ์ดำรงอยู่นานแห่งพรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์อย่างนี้แล้ว ถึงความตกลงใจว่า " การบัญญัติสิกขาบทเท่านั้น เป็นเหตุแห่งความดำรงอยู่ได้นาน " เมื่อปรารถนาความดำรงอยู่นาน แห่งพรหมจรรย์แม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทูลวิงวอนขอการบัญญัติสิกขาบทกะพระผู้มีพระภาค. พระอุบาลีเถระกล่าว คำว่า **" อถโข อายสฺมา สารีปุตฺโต อุฏฺฐายาสนา ฯ เป ฯ จิรฏฺฐิติกํ "** นี้ เพื่อแสดงวิธีทูลวิงวอนขอการบัญญัติสิกขาบทนั้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **" อทฺธนิยํ "** คือ ควรแก่กาลนาน มีคำอธิบายว่า " มีกาลยาวนาน. " คำที่เหลือมีอรรถตื้นทั้งนั้น.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสห้ามท่านพระสารีบุตร]

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกาศแก่พระสารีบุตรนั้นว่า " เวลานี้ ยังไม่เป็นกาลแห่งอันบัญญัติสิกขาบทก่อน " จึงตรัสว่า **" อาคเมหิ ตฺวํ สารีปุตฺต "** ดังนี้เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **" อาคเมหิ ตฺวํ "** ความว่า เธอจงรอก่อน, มีคำอธิบายว่า " เธอจงยับยั้งก่อน. " ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสซ้ำสองครั้งด้วยอำนาจความเอื้อเฟื้อ. ด้วยคำว่า **" อาคเมหิ "** เป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามความที่การบัญญัติสิกขาบท เป็นวิสัยของพระสาวก เมื่อจะทรงทำให้แจ้งว่า " การบัญญัติสกขาบทเป็นพุทธวิสัย " จึงตรัสคำว่า

" ตถาคโตว " เป็นต้น. ก็ในคำว่า **" ตถาคโตว "** นี้ คำว่า **" ตตฺถ "** เป็นสัตตมีวิภัตติ เพ่งถึงการอ้อนวอน ขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท. ในคำว่า **" ตถาคโตว "** นั้น มีโยชนาดังต่อไปนี้ :- ในคำที่เธอกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคพึงบัญญัติสิกขาบท " นั้น พระตถาคตเท่านั้นจักรู้กาลแห่งอันบัญญัติสิกขาบทนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงสมัยมิใช่กาลก่อน จึงตรัสคำมีอาทิว่า **" น ตาว สารีปุตฺต "** ดังนี้. ในคำว่า **" น ตาว สารีปุตฺต "** เป็นต้นนั้น มีวินิจฉัยว่า อาสวะทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายอันอาสวะพึงตั้งอยู่ คือไม่พึงผ่านเลยไป เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ. อธิบายว่า " อาสวะคือทุกข์และอาสวะคือกิเลส อันเป็นไปในทิฏฐธรรมและในสัมปรายภพ อาสวะ มีการค่อนขอดของคนอื่น ความวิปฏิสาร การฆ่าและการจองจำเป็นต้น และอาสวะอันเป็นทุกข์พิเศษในอบาย ย่อมตั้งอยู่นั่นเทียว ในวีติกกมธรรมเหล่าใด เพราะวีติกกมธรรมเหล่านั้น เป็นเหตุแห่งอาสวะมีอาสวะอันเป็นไปในทิฏฐธรรมเป็นต้นเหล่านั้น. "

* วาจาสำหรับประกอบในคำว่า **น ตาว** เป็นต้นนี้ ดังนี้ว่า " วีติกกมธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะเหล่านั้น ยังไม่มีปรากฏในสงฆ์เพียงใด พระศาสดาจะไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลายเพียงนั้น. " ก็ถ้าพึงบัญญัติไซร้ ไม่พึงพ้นจากความค่อนขอดของผู้อื่น

* องค์การศึกษาแผนกบาลี แปลออกสอบในสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๘๐ *

จากความคัดค้านของผู้อื่น จากโทษคือความติเตียน.

[ข้อที่จะถูกตำหนิในการบัญญิตสิกขาบท]

ถามว่า ไม่พึงพ้นอย่างไร ? ตอบว่า จริงอยู่ สิกขาบททั้งปวง มีอาทิว่า **" โย ปน ภิกฺขุ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย "** ดังนี้ พึงเป็นสิกขาบทอันพระศาสดาผู้จะบัญญัติ. ฝ่ายชนเหล่าอื่น ไม่เห็นวีติกกมโทษ แต่รู้พระบัญญัตินี้ จะพึงยังความค่อนขอด ความคัดค้านและความติเตียนให้เป็นไปอย่างนี้ว่า ' นี่อย่างไรกัน พระสมณโคดมจักผูกมัดด้วยสิกขาบททั้งหลาย จักบัญญัติปาราชิก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ว่า ' ภิกษุสงฆ์ยอมตามเรา ทำตามคำของเรา ' กุลบุตรเหล่านี้ละกองโภคะใหญ่ละเครือญาติใหญ่ และละแม้ซึ่งราชสมบัติอันอยู่ในเงื้อมมือบวช เป็นผู้สันโดษด้วยความเป็นผู้มีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นอย่างยิ่ง มีความเคารพจัดในสิกขา ไม่ห่วงใยในร่างกายและชีวิตอยู่ มิใช่หรือ ในกุลบุตรเหล่านั้น ใครเล่า จักเสพเมถุนซึ่งเป็นโลกามิสหรือจักลักของ ๆ ผู้อื่น หรือจักเข้าไปตัดชีวิตของผู้อื่นซึ่งเป็นของปรารถนารักใคร่ หวานยิ่งนัก หรือจักสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยอวดคุณที่ไม่มี, เมื่อปาราชิกแม้ไม่ทรงบัญญัติไว้ สิกขาบทนั่นเป็นอันพระองค์ทรงทำให้ปรากฏแล้ว โดยสังเขป ในบรรพชานั่นเอง มิใช่หรือ ? " ชนทั้งหลายไม่ทราบเรี่ยวแรง และกำลังแม้แห่งพระตถาคต, สิกขาบทแม้ที่ทรงบัญญัติไว้ จะพึงกำเริบ คือไม่คงอยู่ในสถานเดิม.

[เปรียบด้วยแพทย์ผู้ไม่ฉลาดทำการผ่าตัด]

แพทย์ผู้ไม่ฉลาด เรียกบุรุษบางคน ซึ่งหัวฝียังไม่เกิดขึ้นมาแล้ว บอกว่า " มานี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! หัวฝีใหญ่จักเกิดขึ้นในสรีระประเทศตรงนี้ของท่าน, จักยังความเสื่อมฉิบหายให้มาถึงท่าน, ท่านจงรีบให้หมอเยียวยามันเสียเถิด " ดังนี้ ผู้อันบุรุษนั้นกล่าวว่า " ดีละท่านอาจารย์ ! ท่านนั่นแหละจงเยียวยามันเถิด " จึงผ่าสรีรประเทศซึ่งหาโรคมิได้ของบุรุษนั้น คัดเลือดออกแล้ว ทำสรีระประเทศตรงนั้นให้กลับมีผิวดีด้วยยาทาและพอก และการชะล้างเป็นต้นแล้ว จึงกล่าวกะบุรุษนั้นว่า " โรคใหญ่ของท่าน เราได้เยียวยาแล้ว ท่านจงให้บำเหน็จแก่เรา. " บุรุษนั้น พึงค่อนขอด พึงคัดค้าน และพึงติเตียนนายแพทย์อย่างนี้ว่า " หมอโง่นี่พูดอะไร ได้ยินว่าโรคชนิดไหนของเรา ซึ่งหมอโง่นี้ได้เยียวยาแล้ว, หมอโง่นี้ทำทุกข์ให้เกิดแก่เราและทำให้เราต้องเสียเลือดไปมิใช่หรือ " ดังนี้ และไม่พึงรู้คุณของหมอนั้น ข้อนี้ ชื่อแม้ฉันใด, ถ้าเมื่อวีติกกมโทษยังไม่เกิดขึ้นพระศาสดา พึงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวกไซร้ พระองค์ไม่พึงพ้นจากอนิฏฐผล มีความค่อนขอดของผู้อื่นเป็นต้น และชนทั้งหลายจะไม่พึงรู้กำลังพระปรีชาสามารถของพระองค์ ฉันนั้นนั่นแล และสิกขาบทที่ทรงบัญญัติแล้ว จะพึงกำเริบ คือไม่ตั้งอยู่ในสถานเดิม. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **" น ตาว สารีปุตฺต สตฺถา สาวกานํ ฯ เป ฯ ปาตุภวนฺติ. "** พระผู้มีพระภาค ครั้งทรงแสดงกาลอันไม่ควรอย่างนี้แล้วจึงตรัสคำว่า **" ยโต จ โข สารีปุตฺต "** เป็นอาทิ เพื่อแสดงกาลอีก. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **" ยโต "** คือเมื่อใด มีคำอธิบายว่า

" ในกาลใด. " คำที่เหลือ พึงทราบโดยทำนองที่กล่าวแล้วนั่นแล. *

อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า **ยโต** เป็นต้นนี้ มีความสังเขปดังต่อไปนี้ :- วีติกกมโทษอันถึงซึ่งนับว่า " ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ " ย่อมมีปรากฏในสงฆ์ ในกาลชื่อใด, ในกาลนั้น พระศาสดา ย่อมทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พวกสาวก ย่อมทรงแสดงปาฏิโมกข์, เพราะเหตุไร ? เพราะเพื่อกำจัดวีติกกมโทษเหล่านั้นนั่นแล อันถึงซึ่งการนับว่า " ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ. " พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงบัญญัติอย่างนั้น ย่อมเป็นผู้ไม่ควรค่อนขอดเป็นต้น และเป็นผู้มีอานุภาพปรากฏ ในสัพพัญญูวิสัยของพระองค์ ย่อมถึงสักการะ และสิกขาบทของพระองค์นั้นย่อมไม่กำเริบ คือตั้งอยู่สถานเดิม, เปรียบเหมือนนายแพทย์ผู้ฉลาดเยียวยาหัวฝีที่เกิดขึ้นแล้วด้วยการผ่าตัดพอกยาพันแผลและชะล้างเป็นต้น ทำให้สบายมีผิวดี เป็นผู้ไม่ควรค่อนขอดเป็นต้นเลย และเป็นผู้มีอานุภาพปรากฏในเพราะกรรมแห่งอาจารย์ของตน ย่อมประสบสักการะฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสความไม่เกิดขึ้น และความเกิดขึ้นแห่งธรรมเป็นที่ตั้งอาสวะ อกาลและกาลแห่งอันบัญญัติสิกขาบทอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงกาลยังไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้นแล จึงตรัสคำว่า **" น ตาว สารีปุตฺต อิเธกจฺเจ "** เป็นต้น. ในคำว่า **" ตาว "** เป็นต้นนั้น บททั้งหลายที่มีอรรถตื้น พึงทราบด้วยอำนาจพระบาลีนั่นแล. ส่วนการพรรณนาบทที่ไม่ตื้นดังต่อไปนี้ :-

[อธิบายเหตุที่ให้ทรงบัญญัติสิกขาบท]

ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า **รัตตัญญู** เพราะอรรถว่า รู้ราตรีนาน. คือรู้ราตรีเป็นอันมากตั้งแต่วันที่ตนบวชมา, มีอธิบายว่า " บวชมานาน. " ความเป็นหมู่ด้วยพวกภิกษุผู้รู้ราตรีนาน ชื่อว่า รัตตัญญุมหัตตะ. อธิบายว่า " ความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยพวกภิกษุผู้บวชมานาน. "

* บัณฑิตพึงทราบว่า " สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระอุปเสนวังคันตบุตรบัญญัติ เพราะสังฆ์ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยภิกษุผู้รู้ราตรีนาน " ในบรรดาความเป็นหมู่ใหญ่เหล่านั้น. จริงอยู่ ท่านผู้มีอายุนั้น ได้เห็นภิกษุทั้งหลาย ผู้มีพรรษาหย่อนสิบให้อุปสมบทอยู่ ตนมีพรรษาเดียว จึงให้สัทธิวิหาริกอุปสมบทบ้าง. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! กุลบุตรอันภิกษุผู้มีพรรษาหย่อนสิบ ไม่พึงให้อุปสมบท, ภิกษุใดพึงให้อุปสมบท ปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุนั้น.[๑] เมื่อสิกขาบทอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติแล้วอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายผู้โง่เขลา ไม่ฉลาดคิดว่า " เราได้สิบพรรษา เรามีพรรษาครบสิบ " จึงให้อุปสมบทอีก. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสุกขาบทแม้ซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า " ภิกษุทั้งหลาย ! กุลบุตรอันภิกษุผู้มีพรรษาครบสิบ แต่เป็นผู้โง่ไม่ฉลาด ไม่พึงให้อุปสมบท, ภิกษุใดพึงให้อุปสมบท ปรับอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุนั้น, ภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาด

๑. วิ. มหา. ๔/๑๐๙.

สามารถ มีพรรษาสิบหรือเกินกว่าสิบ ให้อุปสมบทได้.[๑] " ในกาลที่สงฆ์ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยภิกษุผู้รู้ราตรีนาน ได้ทรงบัญญัติสองสิกขาบท.

บทว่า **" เวปุลฺลมหตฺตํ "** มีความว่า ความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยความเป็นหมู่แพร่หลาย. จริงอยู่ สงฆ์ยังไม่ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยความเป็นหมู่แพร่หลาย ด้วยอำนาจภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระเถระผู้ใหม่และผู้ปานกลางเพียงใด เสนาสนะย่อมเพียงพอกัน, อาสวัฏฐา-นิยธรรมบางเหล่า ก็ยังไม่เกิดขึ้นในศาสนาเพียงนั้น, แต่เมื่อสงฆ์ถึงความเป็นผู้ใหญ่ ด้วยความเป็นหมู่แพร่หลายแล้ว อาสวัฏฐานิย-ธรรมเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้น. ทีนั้น พระศาสดาย่อมทรงบัญญัติสิกขาบท. สิกขาบทที่ทรงบัญญัติในเพราะสงฆ์ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ ด้วยความเป็นหมู่แพร่หลาย ในบรรดาความเป็นหมู่ใหญ่เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยนี้ว่า " อนึ่ง ภิกษุใด พึงสำเร็จการนอนร่วมกันกับอนุปสัมบันเกินสองสามคืน ภิกษุนั้นต้องปาจิตตีย์. อนึ่ง ภิกษุณีใดพึงให้นางสิกขมานาอุปสมบทตามปี นางภิกษุณีนั้น ต้องปาจิตตีย์. อนึ่ง นางภิกษุณีใด พึงให้นางสิกขมานาอุปาสมบทปีละ ๒ รูป นางภิกษุณีนั้น ต้องปาจิตตีย์.

บทว่า **" ลาภคฺคมหตฺตํ "** มีความว่า ความเป็นใหญ่เป็นยอดแห่งลาภ อธิบายว่า " ความเป็นใหญ่ใด เป็นยอด ถือสูงสุดแห่งลาภ สงฆ์เป็นผู้ถึงความเป็นใหญ่นั้น. " อีกอย่างหนึ่ง ถึงความ

๑. วิ. มหา. ๔/๑๑๐.

เป็นหมู่ใหญ่ เลิศด้วยลาภก็ได้, อธิบายว่า " ถึงความเป็นหมู่ประเสริฐ และความเป็นหมู่ใหญ่ด้วยลาภ. " จริงอยู่ สงฆ์ยังไม่ถึงความเป็นหมู่ใหญ่เลิศด้วยลาภเพียงใด อาสวัฏฐานิยธรรมอาศัยลาภก็ยังไม่เกิดขึ้นเพียงนั้น. แต่เมื่อถึงแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. ทีนั้น พระศาสดา ย่อมทรงบัญญัติสิกขาบทว่า " อนึ่ง ภิกษุใด พึงให้ของควรเคี้ยว หรือของควรบริโภค ด้วยมือของตนแก่อเจลกก็ดี แก่ปริพาชกก็ดี แก่ปริพาชิกาก็ดี ภิกษุนั้นต้องปาจิตตีย์. " จริงอยู่ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติ เพราะสงฆ์ถึงความเป็นหมู่ใหญ่เลิศด้วยลาภ.

บทว่า **" พาหุสจฺจมหตฺตํ "** มีความว่า ความที่พาหุสัจจะเป็นคุณใหญ่. จริงอยู่ สงฆ์ยังไม่ถึงความที่พาหุสัจจะเป็นคุณใหญ่เพียงใด อาสวัฏฐานิยธรรม ก็ยังไม่เกิดขึ้นเพียงนั้น. แต่เมื่อถึงความที่พาหุ-สัจจะเป็นคุณใหญ่แล้วย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุว่า บุคคลทั้งหลายเรียนพุทธวจนะนิกายหนึ่งบ้าง สองนิกายบ้าง ฯ ล ฯ ห้านิกายบ้างแล้วเมื่อใคร่ครวญโดยไม่แยบคาย เทียงเคียงรสด้วยรสแล้ว ย่อมแสดงสัตถุศาสนานอกธรรมนอกวินัย. ทีนั้น พระศาสดา ย่อมทรงบัญญัติสิกขาบท โดยนัยเป็นต้นว่า " อนึ่ง ภิกษุใด พึงกล่าวอย่างนี้ว่าข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วอย่างนั้น ฯ ล ฯ ถ้าแม้นสมณุทเทศพึงกล่าวอย่างนี้ไซร้. " พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงกาลไม่เกิดและกาลเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งอาสวัฏฐานิยธรรม

เหล่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง ในสมัยนั้น จึงตรัสคำมีว่า
" นิรพฺพุโท หิ สารีปุตฺต " เป็นต้น.

[อรรถาธิบาย คำว่า นิรพฺพุโท เป็นต้น]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นิรพฺพุโท** คือเว้นจากเสนียด. พวกโจรท่านเรียกว่า " เสนียด. " อธิบายว่า " หมดโจร. " ก็ในอรรถนี้ พวกภิกษุผู้ทุศีล ท่านประสงค์เอาว่า " เป็นโจร. " จริงอยู่ ภิกษุผู้ทุศีลเหล่านั้น ย่อมลักปัจจัยของคนเหล่าอื่น เพราะเป็นผู้มิใช่สมณะ แต่มีความสำคัญว่าเป็นสมณะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุสงฆ์ไม่มีเสนียด ไม่มีโจร มีอธิบายว่า " ไม่มีคนทุศีล. " บทว่า **นิราทีนโว** ได้แก่ ไม่มีอุปัทวะ คือไม่มีอุปสรรค. มีคำอธิบายว่า " เว้นจากโทษของผู้ทุศีล ทีเดียว. " ผู้ทุศีลแล ท่านเรียกว่า **คนดำ** ในคำว่า **" อปคตกาฬโก "** นี้. จริงอยู่ ผู้ทุศีลเหล่านั้น แม้เป็นผู้มีวรรณะดุจทองคำ พึงทราบว่า " เป็นคนดำทีเดียว เพราะประกอบด้วยธรรมดำ. " เพราะไม่มีคนมีธรรมดำเหล่านั้น จึงชื่อว่า อปคตกาฬก. ปาฐะว่า **" อปหตกาฬก "** ก็มี. บทว่า **" สุทฺโธ "** คือ ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะมีคนดำปราศไปแล้วนั่นเอง. บทว่า **" ปริโยทาโต "** คือผุดผ่อง. คุณคือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ และวิมุติญาณทัสสนะ ท่านเรียกว่า สาระ ในคำว่า **" สาเร ปติฏฺฐิโต "** นี้. เพราะตั้งอยู่แล้วในสาระนั้น จึงชื่อว่า ตั้งอยู่ในสารคุณ. พระผู้มีพระภาค ครั้งตรัสความที่ภิกษุสงฆ์ตั้งอยู่ในสารคุณอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงอีกว่า " ก็ความที่ภิกษุสงฆ์นั้นตั้งอยู่ในสารคุณนั้น พึงทราบอย่างนี้ " จึงตรัสคำมีอาทิว่า **" อิเมสํ**

หิ สารีปุตฺต. "

ในคำนั้น มีการพรรณนาโดยสังเขปดังต่อไปนี้ :-

บรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ผู้เข้าพรรษา ณ เมืองเวรัญชา ภิกษุที่ต่ำต้อยด้วยอำนาจคุณ คือมีคุณต่ำกว่าภิกษุทุกรูป ก็เป็นพระโสดาบัน คำว่า **โสตาปนฺโน** คือ ผู้ตกถึงกระแส. ก็คำว่า **" โสโต "** นี้ เป็นชื่อของมรรค. คำว่า **" โสตาปนฺโน "** เป็นชื่อของบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรคนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า (พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า) สารีบุตร ! ที่เรียกว่า **โสตะ โสตะ** นี้ **โสตะ** เป็นไฉนหนอแล สารีบุตร ? (พระสารีบุตรกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็อริยมรรคมีองค์แปดนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ ฯ ล ฯ สัมมาสมาธิ ชื่อว่า **โสตะ.** (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) สารีบุตร ! ที่เรียกว่า**โสดาบัน โสดาบัน** นี้ โสดาบันเป็นไฉนหนอแล สารีบุตร ? (พระสารีบุตรกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ก็บุคคลผู้ซึ่งประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์แปดนี้ เรียกว่า **' โสดาบัน '** ท่านผู้มีอายุนี้นั้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้.[๑] ก็ในบทนี้พึงทราบว่า มรรคให้ชื่อแก่ผล เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ชื่อว่า **โสดาบัน.** บทว่า **" อวินิปาตธมฺโม "** มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ชื่อว่าวินิบาต เพราะอรรถว่าให้ตกไป. พระโสดาบันชื่อว่า **อวินิปาตธรรม** เพราะอรรถว่า ท่านไม่มีวินิปาตธรรม. มีคำอธิบายว่า " ท่านไม่มีการยังตนให้ตกไปในอบายเป็นสภาพ. " เพราะเหตุไร ? เพราะความสิ้นไปแห่งธรรมเป็นเหตุ

๑. สํ. มหา. ๑๙/๔๓๔-๕๓๔.

นำไปสู่อบาย. อีกอย่างหนึ่ง การตกไป ชื่อว่าวินิบาต. พระโสดาบัน ชื่อว่า **อวินิปาตธรรม** เพราะอรรถว่า ท่านไม่มีธรรมที่ตกไป. มีคำอธิบายว่า " ความตกไปในอบายเป็นสภาพ ไม่มีแก่ท่าน." *

ชื่อว่า เป็นผู้เที่ยง เพราะเป็นผู้แน่นอนด้วยมรรค ที่กำหนดด้วยความเป็นธรรมถูก. ชื่อว่า เป็นผู้ที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า เพราะอรรถว่า พระโสดาบันนั้นมีความตรัสรู้ไปในเบื้องหน้า คือเป็นคติข้างหน้า. อธิบายว่า " พระโสดาบันนั้น จะทำตนให้ได้บรรลุถึงมรรค ๓ เบื้องบนแน่นอน. " เพราะเหตุไร ? เพราะท่านได้ปฐมมรรคแล้วแล.

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้งทรงยังพระธรรมเสนาบดีให้ยินยอมอย่างนั้นแล้ว ทรงยับยั้งอยู่ตลอดพรรษานั้นในเมืองเวรัญชา เสด็จออกพรรษาปวารณาในวันมหาปวารณาแล้ว จึงตรัสเรียกท่านพระอานนท์มา.

บทว่า **อามนฺเตสิ** ความว่า " ได้ทรงเรียก คือได้ทรงตรัสเรียก ได้แก่ ทรงเตือนให้รู้. "

ถามว่า " ทรงเตือนให้รู้ว่าอย่างไร ? "

แก้ว่า " ทรงเตือนให้รู้เรื่องมีอาทิอย่างนี้ว่า **' อาจิณฺณํ โข ปเนตํ. "**

บทว่า **อาจิณฺณํ** คือเป็นความประพฤติ เป็นธรรมเนียม ได้แก่ เป็นธรรมดา.

[อาจิณณะ ความเคยประพฤติมามี ๒ อย่าง]

ก็ความเคยประพฤติมานั้นนั่นแล มี ๒ อย่าง คือ **พุทธาจิณณะ** (ความเคยประพฤติมาของพระพุทธเจ้า) ๑ **สาวกาจิณณะ** (ความเคยประพฤติมาของพระสาวก) ๑.

พุทธาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระพุทธเจ้า) เป็นไฉน ? ข้อว่า " พระตถาคตทั้งหลายยังมิได้บอกลา คือยังมิได้อำลาผู้ที่นิมนต์ให้อยู่จำพรรษาแล้ว จะไม่หลีกไปสู่ที่จาริกในชนบท " ดังนี้, นี้เป็นพุทธาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระพุทธเจ้า) ข้อหนึ่งก่อน. ส่วนพระสาวกทั้งหลาย จะบอกลาหรือไม่บอกลาก็ตามย่อมหลีกไปได้ตามสบาย.

ยังมีพุทธาจิณณะแม้อื่นอีก คือ :- พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอยู่จำพรรษาปวารณาแล้ว ย่อมเสด็จไปสู่ที่จาริกในชนบททีเดียว เพื่อทรงสงเคราะห์ประชาชน.

[พระพุทธเจ้าเสด็จเที่ยวจาริกไปเฉพาะ ๓ มณฑล]

ก็พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะเสด็จเที่ยวจาริกไปในชนบท ย่อมเสด็จเที่ยวไปในมณฑลใดมณฑลหนึ่งบรรดามณฑลทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ :- **มหามณฑล** (มณฑลใหญ่) ๑ **มัชฌิมมณฑล** (มณฑลปานกลาง) ๑ **อันติมมณฑล** (มณฑลเล็ก) ๑.

บรรดามณฑลทั้ง ๓ นั้น มหามณฑล ประมาณเก้าร้อยโยชน์, มัชฌิมมณฑล ประมาณหกร้อยโยชน์, อันติมมณฑล ประมาณสามร้อยโยชน์.

ในกาลใด พระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีพระประสงค์จะเสด็จเที่ยวจาริกไปในมหามณฑล ในกาลนั้น ทรงปวารณาในวันมหาปวารณาแล้ว มีภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เป็นบริวาร เสด็จออกในวันปาฏิบท เมื่อจะทรงอนุเคราะห์มหาชนในบ้านและนิคมเป็นต้น ด้วยการทรงรับอามิส และเมื่อจะทรงเพิ่มพูนกุศล อันอาศัยวิวัฏฏคามินี แก่มหาชนนั้น ด้วยธรรมทาน ทรงยังการเสด็จเที่ยวจาริกไปในชนบท ให้เสร็จสิ้นลงโดย ๙ เดือน.

ก็ถ้าภายในพรรษา สมถะและวิปัสสนาของภิกษุทั้งหลาย ยังอ่อนอยู่. พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงปวารณาในวันมหาปวารณา ทรงประทานปวารณาสงเคราะห์ ไปปวารณาในวันเพ็ญเดือนกัตติกา (กลางเดือน ๑๒) เสร็จแล้ว มีภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เป็นบริวาร เสด็จออกไปในวันต้นแห่งเดือนมิคสิระ (เดือนอ้าย) แล้วยังการเสด็จเที่ยวจาริกไปในมัชฌมมณฑล ให้เสร็จสิ้นลงโดย ๘ เดือน ตามนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง.

ก็ถ้าเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ของพุทธเจ้าผู้เสด็จออกพรรษาแล้วเหล่านั้น ยังมีอินทรีย์ไม่แก่กล้า. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ทรงรอคอยให้เวไนยสัตว์เหล่านั้นมีอินทรีย์แก่กล้า เสด็จพักอยู่ในสถานที่นั้นนั่นเอง แม้ตลอดเดือนมิคสิระแล้ว มีภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เป็นบริวารเสด็จออกไปในวันต้นแห่งเดือนปุสสะ (เดือนยี่) แล้ว ทรงยังการเสด็จเที่ยวจาริกไปในอันติมมณฑล ให้เสร็จสิ้นลงโดย ๗ เดือน ตามนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง.

อนึ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้เมื่อเสด็จเที่ยวไปในบรรดามณฑลเหล่านั้นแห่งใดแห่งหนึ่ง ทรงปลดเปลื้องสัตว์เหล่านั้น ๆ ให้พ้นจากกิเลสทั้งหลาย ทรงประกอบสัตว์เหล่านั้น ๆ ไว้ ด้วยอริยผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น เสด็จเที่ยวไปอยู่ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์เท่านั้น ดุจทรงเก็บดอกไม้เบญจพรรณนานาชนิดอยู่ฉะนั้น.

ยังมีพุทธาจิณณะแม้อื่นอีก คือ :- ในเวลาจวนรุ่งสว่างทุก ๆ วัน การทำพระนิพพานอันเป็นสุขสงบให้เป็นอารมณ์ เสด็จเข้าผลสมาบัติ ออกจากผลสมาบัติแล้ว ทรงเข้าสมาบัติอันประกอบด้วยพระมหากรุณา ภายหลังจากนั้น ก็ทรงตรวจดูเวไนยสัตว์ผู้พอจะแนะนำให้ตรัสรู้ได้ในหมื่นจักรวาล.

ยังมีพุทธาจิณณะแม้อื่นอีก คือ ;- การทรงทำปฏิสันถารกับพวกอาคันตุกะเสียก่อน ทรงแสดงธรรม ด้วยอำนาจเรื่องที่เกิดขึ้น. ครั้นโทษเกิดขึ้น ทรงบัญญัติสิกขาบท, นี้เป็นพุทธาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระพุทธเจ้า) ดังพรรณนามาฉะนี้แล.

[สาวกาจิณณะ ความเคยประพฤติมาของพระสาวก]

สาวกาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระสาวก) เป็นไฉน ? คือในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า (ยังทรงพระชนม์อยู่) มีการประชุม (พระสาวก) ๒ ครั้ง คือ เวลาก่อนเข้าพรรษาและวันเข้าพรรษา เพื่อเรียนเอากรรมฐาน ๑ เพื่อบอกคุณที่ตนได้บรรลุแก่ภิกษุผู้ออกพรรษามาแล้ว ๑ เพื่อเรียนเอากรรมฐานที่สูง ๆ ขึ้นไป ๑ นี้เป็นสาวกาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระสาวก).

ส่วนในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงถึงพุทธาจิณณะ (ความเคยประพฤติมาของพระพุทธเจ้า) จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **" อาจิณฺณํ โข ปเนตํ อานนฺท ตถาคตานํ "** ดังนี้.

บทว่า **อายาม** แปลว่า เรามาไปกันเถิด.

บทว่า **อปโลเกสฺสาม** แปลว่า เราจักบอกลา (เวรัญชพราหมณ์) เพื่อต้องการเที่ยวไปสู่ที่จาริก.

ศัพท์ว่า **" เอวํ "** เป็นนิบาต ลงในอรรถว่า ยอมรับ.

คำว่า **" ภนฺเต "** นั่น เป็นชื่อเรียกด้วยความเคารพ. จะพูดว่า " ถวายคำทูลตอบแด่พระศาสดา " ดังนี้บ้าง ก็ใช้ได้.

สองบทว่า **ภควโต ปจฺจสฺโสสิ** ความว่า ท่านพระอานนท์ทูลรับฟัง คือตั้งหน้าฟัง ได้ทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดี. มีคำอธิบายว่า " ทูลรับด้วยคำว่า **เอวํ** นี้. "

ในคำว่า **" อถโข ภควา นิวาเสตฺวา "** นี้ ท่านพระอุบาลีมิได้กล่าวไว้ว่า " เป็นเวลาเช้า " หรือ " เป็นเวลาเย็น. " แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำภัตกิจเสร็จแล้ว ทรงยับยั้งอยู่ตลอดเวลาเที่ยงวัน ให้ท่านพระอานนท์เป็นปัจฉาสมณะ ทรงให้ถนนในพระนคร ตั้งต้นแต่ประตูพระนครไป รุ่งเรืองไปด้วยพระพุทธรัศมี ซึ่งมีช่อดุจสายทอง เสด็จเข้าไปโดยทางที่นิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์นั้นตั้งอยู่. ส่วนปริชนเห็นพระผู้มีพระภาคผู้พอประทับยืนอยู่ที่ประตูเรือนของเวรัญชพราหมณ์เท่านั้น ก็ได้แจ้งข่าวแก่พราหมณ์. พราหมณ์หวนระลึกได้ แล้วก็เกิดความสังเวช จึงรีบลุกขึ้นสั่งให้จัด

ปูอาสนะที่ควรแก่ค่ามาก ออกไปต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า กราบทูลว่า " ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงเสด็จเข้ามาทางนี้เถิด. " พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เสด็จเข้าไปประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดปูไว้แล้ว. ลำดับนั้นแล เวรัญชพราหมณ์มีความประสงค์จะเข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้เข้าไปเฝ้าโดยทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ จากที่ ๆ ตนยืนอยู่. คำเบื้องหน้าแต่นี้ไป มีใจความกระจ่างแล้วทั้งนั้น.

[เวรัญชพราหมณ์ทูลเรื่องที่มิได้ถวายทานตลอดไตรมาส]

ก็ในคำที่พราหมณ์กราบทูลว่า " อนึ่ง ไทยธรรมที่ควรจะถวายข้าพเจ้ามิได้ถวาย " มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ข้าพเจ้ายังไม่ได้ถวายไทยธรรมที่ควรจะถวาย มีอาทิอย่างนี้คือ " ทุก ๆ วัน ตลอดไตรมาส เวลาเช้าควรถวายยาคูและของควรเคี้ยว เวลาเที่ยงควรถวายขาทนียะโภชนียะ เวลาเย็นควรถวายบูชาสักการะด้วยวัตถุมีน้ำปานะที่ปรุงชนิดต่าง ๆ มากมาย ของหอมและดอกไม้เป็นต้น " แก่พระองค์ผู้ซึ่งข้าพเจ้านิมนต์ให้อยู่จำพรรษาแล้ว. ก็ในคำว่า **" ตญฺจ โข โน อสนฺตํ "** นี้ พึงทราบว่าเป็นลิงควิปัสลาส. ก็ในคำนี้มีใจความดังนี้ว่า " ก็แล ไทยธรรมนั้น ไม่มีอยู่แก่ข้าพเจ้าก็หามิได้. " อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นใจความในคำนี้อย่างนี้ว่า " ข้าพเจ้าพึงถวายของใด ๆ แก่พระองค์ ก็แล ของนั้นมิใช่จะไม่มี. " คำว่า **" โน ปิ อทาตุกมฺยตา "** ความว่า แม้ความไม่อยากถวายของข้าพเจ้า เหมือนของเหล่าชนผู้มีความตระหนี่ซึ่งมีอุปกรณ์แก่ทรัพย์เครื่องปลื้มใจมากมาย ไม่อยากถวายฉะนั้น ก็ไม่มี. ภายในไตรมาส

นี้ พระองค์จะพึงได้ไทยธรรมนั้นจากไหน เพราะฆราวาสมีกิจมาก มีกรณียะมาก.

ในคำว่า **" ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา พหุกิจฺจา ฆราวาสา "** นั้น มีการประกอบความดังต่อไปนี้ :- พราหมณ์ เมื่อจะตำหนิการอยู่ครองเรือน จึงได้กราบทูลว่า " เพราะการอยู่ครองเรือนมีกิจมาก; ฉะนั้น ภายในไตรมาสนี้ เมือไทยธรรม และความประสงค์จะถวายแม้มีอยู่, พระองค์พึงได้ไทยธรรมที่ข้าพเจ้า จะพึงถวายแก่พระองค์แต่ที่ไหน คือพระองค์อาจได้ไทยธรรมนั้น จากที่ไหน. " ได้ยินว่า เวรัญชพราหมณ์นั้น ย่อมไม่รู้ความที่ตนถูกมารดลใจ จึงได้สำคัญว่า " เราเกิดเป็นผู้มีสติหลงลืม เพราะกังวลอยู่ ด้วยการครองเรือน. " เพราะฉะนั้น พราหมณ์จึงได้กราบทูลอย่างนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง, ในคำว่า **" ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา "** นี้ พึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า " ภายในไตรมาสนี้ ข้าพเจ้าจะพึงถวายไทยธรรมอันใด แด่พระองค์, ไทยธรรมอันนั้น ข้าพเจ้าจะพึงได้จากไหน ? เพราะว่า การอยู่ครองเรือนมีกิจมาก. "

[เวรัญชพราหมณ์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเพื่อเสวยภัตตาหาร]

ครั้งนั้น พราหมณ์ดำริว่า " ไฉนหนอ ไทยธรรมอันใด เป็นของอันเราจะพึงถวาย โดย ๓ เดือน. เราควรถวายไทยธรรมอันนั้นทั้งหมด โดยวันเดียวเท่านั้น " แล้ว จึงได้กราบทูลคำเป็นต้นว่า " ขอพระโคดมผู้เจริญ ทรงพระกรุณาโปรดรับภัตตาหารของข้าพเจ้าเถิด " ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สฺวาตนาย** ความว่า เพื่อประโยชน์แก่บุญกุศล และปีติปราโมทย์ซึ่งจะมีในวันพรุ่งนี้ ในเมื่อข้าพเจ้าได้กระทำสักการะในพระองค์.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับคำอาราธนาของพราหมณ์]

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตถาคต ทรงพระรำพึงว่า " ถ้าเราจะไม่รับคำอาราธนาไซร้. พราหมณ์และชาวเมืองเวรัญชา จะพึงติเตียน อย่างนี้ว่า ' พระสรณะองค์นี้ ไม่ได้อะไร ๆ ตลอดไตรมาสชะรอยจะพึงโกรธกระมัง ? เพราะเหตุนั้น เราอ้อนวอนอยู่ ก็ไม่ทรงรับแม้ภัตตาหารครั้งหนึ่ง, ในพระสมณะองค์นี้ ไม่มีอธิวาสนาขันติ พระสมณะองค์นี้ ไม่ใช่สัพพัญญู ' ก็จะพึงประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นอันมาก, การประสบสิ่งที่มิใช่บุญนั้น อย่าได้มีแก่ชนเหล่านั้นเลย " ดังนี้แล้ว จึงทรงรับคำอาราธนา เพื่ออนุเคราะห์แก่ชนเหล่านั้น โดยดุษณีภาพ.

ก็ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงรับอาราธนาแล้ว ได้ทรงเตือนเวรัญชพราหมณ์ ให้สำนึกตัวว่า " ไม่ควรคิดถึงความกังวลด้วยการอยู่ครอบครองเรือนเลย " แล้วทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์ เห็นประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายภาคหน้า ให้สมาทาน คือให้รับเอากุศลธรรม และให้เวรัญชพราหมณ์นั้นอาจหาญ คือทำให้มีความอุตสาหะในกุศลธรรมตามที่ตนสมาทานแล้วนั้น และทรงปลอบให้ร่าเริง ด้วยความเป็นผู้มีอุตสาหะนั้น และด้วยคุณธรรมที่มีอยู่อย่างอื่น ด้วยธรรมีกถา อันสมควรแก่ขณะนั้น ได้ทรงยังฝน

คือพระธรรมรัตนะให้ตกลงแล้ว ก็เสด็จลุกจากอาสนะกลับไป.

[เวรัญชพราหมณ์สั่งให้เตรียมภัตตาหารถวายพรุ่งนี้]

ก็แล เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จกลับไปแล้ว เวรัญชพราหมณ์ได้เรียกบุตรและภรรยามาสั่งว่า " แน่ะพนาย เราได้นิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า (ให้อยู่จำพรรษา) ตลอดไตรมาสแล้วในวันหนึ่ง ก็มิได้ถวายภัตตาหารสักก้อนเดียวเลย. เอาเถิด บัดนี้ พวกท่านจงตระเตรียมทาน ให้เป็นเหมือนไทยธรรมแม้ที่ควรถวายตลอดไตรมาส เป็นของอาจถวายในวันพรุ่งนี้ได้ โดยวันเดียวเท่านั้น. "

ต่อจากนั้น เวรัญชพราหมณ์ สั่งให้ตระเตรียมทานที่ประณีตตลอดวันที่ตนนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้าไว้ โดยล่วงไปแห่งราตรีนั้น ก็ได้สั่งให้ประดับที่ตั้งอาสนะ ให้ปูอาสนะทั้งหลาย ที่ควรค่ามากไว้ จัดแจงการบูชาอย่างใหญ่ อันวิจิตรด้วยของหอม ธูป เครื่องอบ และดอกโกสุมเสร็จแล้ว จึงสั่งให้เจ้าพนักงานไปกราบทูลเผดียงกาลแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงได้กล่าวว่า **" อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน ฯ เป ฯ นิฏฺฐิตํ ภตฺตํ.[๑] "**

[พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปยังนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์]

พระผู้มีพระภาคเจ้า มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ได้เสด็จไปที่นิเวศน์ของพราหมณ์นั้น, เพราะเหตุนั้น ท่านพระอุบาลีเถระ จึงได้กล่าวว่า **" อถโข ภควา ฯ เป ฯ นิสีทิ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน.[๒] "**

๑-๒. วิ. มหา. ๑/๑๘.

บทว่า **พุทฺธปฺปมุขํ** ในคำว่า **" อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ "** นี้ แปลว่า มีพระพุทธเจ้าเป็นปริณายก มีคำอธิบายว่า " ผู้นั่งให้พระพุทธเจ้าเป็นพระสังฆเถระ. "

บทว่า **ปณีเตน** แปลว่า อันดีเยี่ยม.

บทว่า **สหตฺถา** แปลว่า ด้วยมือตนเอง.

บทว่า **สนฺตปฺเปตฺวา** ความว่า ให้อิ่มหนำด้วยดี คือให้บริบูรณ์ ได้แก่ เกื้อกูลด้วยดีจนพอแก่ความต้องการ.

บทว่า **สมฺปวาเรตฺวา** ความว่า ให้ทรงห้ามเสียด้วยดี คือให้ทรงคัดค้าน ด้วยหัตถสัญญา มุขสัญญา และวจีเภทว่า " พอละ พอละ. "

บทว่า **ภุตฺตาวึ** แปลว่า ผู้เสวยเสร็จแล้ว.

บทว่า **โอนีตปตฺตปาณึ** แปลว่า ทรงนำพระหัตถ์ออกจากบาตร, มีคำอธิบายว่า " ทรงชักพระหัตถ์ออกแล้ว " (ทรงล้างพระหัตถ์แล้ว).

[พราหมณ์ถวายไตรจีวรแก่พระผู้มีพระภาคและพระภิกษุสงฆ์]

สองบทว่า **ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ** ความว่า (พราหมณ์) ได้ถวายไตรจีวรแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. ก็คำว่า **" ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ "** นี้ เป็นเพียงโวหารพจน์ ก็ในไตรจีวรนั้นผ้าสาฎกแต่ละผืน มีราคาผืนละพันหนึ่ง. พราหมณ์ได้ถวายไตรจีวรชั้นดีเยี่ยม เช่นกับผ้าแคว้นกาสี มีราคาถึงสามพันแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยประการฉะนี้.

หลายบทว่า **เอกเมกญฺจ ภิกฺขุํ เอกเมเกน ทุสฺสยุเคน** ความว่า พราหมณ์ได้ให้ภิกษุรูปหนึ่ง ๆ ครองด้วยผ้าคู่หนึ่ง ๆ. บรรดาผ้า

เหล่านั้นผ้าสาฎกผืนหนึ่ง ๆ มีราคาห้าร้อย. พราหมณ์ได้ถวายผ้ามีราคาห้าแสน แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ด้วยประการฉะนี้. พราหมณ์ถวายแล้วถึงเท่านี้ยังไม่พอแก่ใจ ได้แบ่งผ้ากำพลแดง และผ้าปัตตุณณะและผ้าห่มมากมายมีราคาเจ็ดแปดพัน ถวายเพื่อประโยชน์แก่บริขาร มีผ้ารัดเข่าผ้าสไบเฉียง ประคดเอวและผ้ากรองน้ำเป็นต้นอีก. และได้ตวงน้ำมันยาซึ่งหุงต้มร้อยครั้งพันครั้ง ให้เต็มทะนาน ถวายน้ำมันมีราคาพันหนึ่ง เพื่อประโยชน์แก่การทาแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ๆ. จะมีประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวมากในปัจจัยสี่. บริขารอะไร ๆ ซึ่งเป็นเครื่องใช้ของสมณะ ชื่อว่าพราหมณ์มิได้ถวายแล้วมิได้มี. แต่ในพระบาลีกล่าวแต่เพียงจีวรเท่านั้น.

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงยังฝนคืออมตธรรมให้ตกทำเวรัญชพราหมณ์ผู้เสื่อมสิ้นจากการบริโภครสแห่งอมตะ คือการฟังธรรม ด้วยถูกมารดลใจให้เคลิบเคลิ้มเสียสามเดือน ผู้ทำการบูชาใหญ่อย่างนั้นแล้ว พร้อมด้วยบุตรและภรรยาถวายบังคมแล้วนั่ง ให้เป็นผู้มีความดำริเต็มที่ โดยวันเดียวเท่านั้น จึงยังพราหมณ์ให้เล็งเห็นสมาทานอาจหาญให้รื่นเริงด้วยธรรมีกถา แล้วเสด็จลุกจากอาสนะหลีกไป.

ฝ่ายพราหมณ์ พร้อมทั้งบุตรและภรรยา ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์แล้วตามไปส่งเสด็จ พลางกล่าวคำมีอาทิอย่างนี้ว่า " พระเจ้าข้า ! พระองค์ พึงทำความอนุเคราะห์แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายแม้อีก " แล้วปล่อยให้น้ำตาไหลกลับมา.

[พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจากเมืองเวรัญชาไปประทับที่เมืองไพศาลี]

หลายบทว่า **อถโข ภควา เวรญฺชายํ ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา** มีความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ตามพระอัธยาศัย คือตามความพอพระทัยแล้ว ออกจากเมืองเวรัญชา มีพระประสงค์จะทรงละพุทธวิถี ที่จะพึงเสด็จไป ในกาลเป็นที่เสด็จเที่ยวจาริกในมณฑลใหญ่ จะทรงพาภิกษุสงฆ์ผู้ลำบากด้วยทุพภิกขโทษ เสด็จไปโดยทางตรง จึงไม่ทรงแวะเมืองทั้งหลาย มีเมืองโสเรยยะเป็นต้น เสด็จไปยังเมืองปยาคประดิษฐาน ข้ามแม่น้ำคงคาที่เมืองนั้น แล้วเสด็จไปโดยทิสาภาคทางเมืองพาราณสี. พระผู้มีพระภาคได้เสด็จไปโดยทิสาภาคนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ตทวสริ.** พระองค์ประทับอยู่ตามพระอัธยาศัยแม้ในเมืองพาราณสีนั้นแล้ว ได้เสด็จไปยังเมืองไพศาลี. เพราะเหตุนั้น พระธรรมสังคาหกาจารย์ จึงกล่าวว่า " ไม่ทรงแวะเมืองโสเรยยะ เมืองสังกัสสะ เมืองกัณณกุชชะ เสด็จไปทางเมืองปยาคประดิษฐาน แล้วเสด็จข้ามแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาคประดิษฐาน ไปโดยทิสาภาคทางเมืองพาราณสี. ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับแรมในเมืองพาราณสีตามพอพระทัย แล้วทรงหลีกจาริกไป ทางเมืองไพศาลี เมื่อเสด็จจาริกไปโดยลำดับ ได้ทรงแวะเมืองไพศาลี. ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน ใกล้เมืองไพศาลีนั้น.[๑] "

จบ เวรัญชกัณฑวรรณนา ในอรรถกถาวินัย
ชื่อสมันตปาสาทิกา.

๑. วิ. มหา. ๑/๑๘.

ในข้อที่อรรถกถาชื่อสมันตปาสาทิกาในวินัยนั้น ชวนให้เกิดความเลื่อมในโดยรอบด้าน มีคำอธิบายดังจะกล่าวต่อไปดังนี้ว่า

" เมื่อวิญญูชนทั้งหลายสอดส่องอยู่ โดยลำดับแห่งอาจารย์ โดยการแสดงประเภทแห่งนิทานและวัตถุ โดยความเว้นลัทธิอื่น โดยความหมดจดแห่งลัทธิของตน โดยการชำระพยัญชนะให้เรียบร้อย โดยใจความเฉพาะบท โดยลำดับแห่งบาลีและโยชนาแห่งบาลี โดยการวินิจฉัยสิกขาบท และโดยการชี้แจงความต่างแห่งนัยในวิภังค์ คำน้อยหนึ่งซึ่งไม่ชวนให้เกิดความเลื่อมใส ย่อมไม่ปรากฏในสมันต-ปาสาทิกานี้, เพราะเหตุนั้น สังวรรณนาแห่งวินัยที่พระโลกนาถผู้ทรงอนุเคราะห์โลก ฉลาดในการฝึกเวไนย ได้ตรัสไว้นี้ จึงเป็นไปโดยชื่อว่า ' สมันตปาสาทิกา ' แล. "